С(Тыв)
949

ISSN 0235-7588.

ҮЛҮГ ХЭМ

2-3

2001

Тыва
чогаалчыларның
сеткүүлү

ТЫВА
РЕСПУБЛИКАНЫҢ
ЧОГААЛЧЫЛАР
ЭВИЛЕЛИ

Чечен
чогаал
болгаш
ниитилел-
политиктиг
сеткүүл

2-3 (29) 106 2001
июнь, июль.

"Улуг-Хем
сеткүүлдүң редакциязы
•
Кызыл

С (Тыв)
С 17

Ч. Ч. Куулар,
кол редактору

М. Саая,
харыысалгалыг
секретарь, поэзия,
критика килдизиниң
редактору

Чогаалчыларның
машинага ийи
интервал парлаан
бирги хоолгазын
хүлээп алыр

Редакция чөвүлели:
К.-Э. Кудажы
М. Хадаханэ
А. Даржай
С. Комбу
М. Ховалыг
У. Донгак
М. Күжүгет
М. Саая

Авторларның
бодалы редакцияның
туружу-биле
дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда,
"Улуг-Хем" сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан.

СЕТКҮҮЛДҮҢ ҮНДЕЗИЛЕКЧИЛЕРИ Тываның Чогаалчылар эвилели, "Улуг-Хем" сеткүүлдүң чогаадыкчы коллективи. Тыва Республиканың Чазаа, Парлалга болгаш информация комитеди, ТР-ның культура, кино яамызы.

ҮНДҮРҮКЧҮЗҮ: Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилели.
Россия Федерациязының парлалга болгаш массалыг медээлер чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгаларын сагыырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республикада девискээр эргелелинге сеткүүлдү бүрүткээн.
Бүрүткеткен дугаары — Т-00028

С $\frac{5002000000}{24—13—2001}$ без объявл.

ISBN 5-9267-0025-8

© "Улуг-Хем" сеткүүл. 2001 ч.
© Республика типографиязы, 2001

Тоожу, чечен чугаалар

Юрий КЮНЗЕГЕШ

УЛУГ-ХЕМНИҢ ТӨРҮТТҮНГЕН ЧЕРИНДЕ

Тоожу

Эге сөс орнунга

(Тайылбыр)

Тыванын улустуң чогаалчызы Юрий Шойдакович Кюнзегешти калбак номчукчу-даа, чогаал шинчилекчилери-даа, ооң чогаалчы эш-өөрү-даа ону чүгле шүлүкчү деп билип чораан.

Бежен чылдарның эгезинде тыва чечен чогаалдың улуг хемчээлдиг проза чогаалдары чаа-ла бижиттинип, тускай номнар кылдыр үнүп эгелээн үеде, Юрий Шойдакович проза жанрынга бодунуң шенелделерин кылып эгелээн. Ол үеде ооң шүлүкчү ады чүгле Тывага эвес, харын Россия, ССРЭ-ниң девискээринге сурагжый берген.

Сактыр-дыр мен. Ынчан мен Кызылдың башкы институдунуң 2-ги курузунга өөренип турган мен. Дун оглувус чаа-ла бир хар ажа дүжүп бар чораан. Үшкү класска өөренип турган дуңмам Оля ону ап күш четпес турган, ынчангаш мээң мурнумга институтту каар бе, кагбас бе деп айтырыг тургустунуп келген. Өг ажылы, институтка өөредилге, чаш оглум азырап өстүрери — ол-ла бүгү барык-ла чаңгыс мээң эгиннеримге чүдүрүлүп келген.

— Институт кааргa черле болбас! — деп, Юрий Шойдакович чугаалады. — Экзаменнер доозулгуже чедир мен алыйн.

Черле уруг алырынга эптии аажок кижи болган.

Ынчан 1954 чылдың чазы турган. Юрий Шойдакович үш ай хуусаалыг чогаадыкчы шөлээ ап алган. Ол хүндүс оглун ап, дүнелерде чогаал бижип турган. Ол үеде Юрий Шойдакович хүрең даштыг кылын кыдыраашка бот-тускайлаң, чечен чугаалардан (новеллалардан) тургустунган "Улуг-Хемниң төрүттүнген черинде" деп тоожуну бижип эгелээн. Ону ол 1958 чылда дооскан хевирлиг чүве. Ниити хемчээли ийи кылын кыдырааш ишти болган.

Бодунуң чаңгыс чер-чурттуглары эзим тожулары аңчы-ивижи араттарның сууржуң амыдыралче кирип, "Совет Тыва" деп колхозту Адыр-Кежигге тургузуп турарын тоожуга бижип көргүскен. Тоожунуң маадырларын ол дыка таныыр, олар-биле кады эдержип, чаңгыс черге кады деңге өзүп келген. Оларның ат-сывын Юрий Шойдакович ол-ла хевээр арттырган. Тоожунуң чамдык маадырлары ам-даа дириг, Адыр-Кежиг, Тоора-Хем, Өдүген, Хам-Сырада амыдырап-чурттап чоруурлар.

Юрий Шойдакович бо тоожузунуң орус дылга сөс сүрген очулгазын база кылып каан турган. Хирезин бодаарга, чогаал тыва дылга тускай ном кылдыр үнгенининң соонда, орус дылга очулгазын парлаарын база бодап турган хевирлиг.

Чогаалчы эш-өөрүнден ук чогаалды Салим Сазыгович Сүрүн-оол баштай номчуп танышкан чүве. Харын-даа оон сес арын үзүндүнү алгаш, радиога дамчыткан кижи. Ол сес арын үзүндүнү С. С. Сүрүн-оол ийиги кыдыраштан алган, а кыдыраштың бодун авторунга эгитпээн, ис чок чидирипкен. Ынчангаш тоожунуң баштайгы кыдыраажы артып калган.

1976 чылда Юрий Шойдаковичиниң бирги кыдыраажын А. А. Даржай эскерип кааш, "Улуг-Хемге" парлап көрзүвүссе деп эзрежирге-даа, оон чүве үнмээн. "Төнчүзү чок, ам артында эргижирээн чогаалды канчап парлап нептередир чүвел" дээш, удур кончуп каан. Александр Даржайның чогаал эргижиревээн, кончуг уран-чечен дыл-биле шүлүкчү кижиниң прозазы кылдыр бижиттинген чүве-дир деп турганын олар чугаалажып турда дыңнаан мен.

Юрий Шойдакович тоожузун чүге парлатпайн чораанын ам кым-даа билбес. Ону чүгле боду билир чораан. Ол бодунуң чогаал ажылынга — шүлүкке-даа, критиктиг чүүлдерге-даа аажок бедик негелделиг, "багай чогаал парлатпас мен" деп үзел-биле чурттап, ажылдап чораан.

Бөгүн, барык-ла дөртен ажыг чылдар бурунгаар бижиттинген тоожуну "Улуг-Хем" сеткүүл кызыра парлап турарынга сеткилим ханызындан өөрүп тур мен. Хүндүлүг номчукчулар, Юрий Шойдакович Кюнзегештиң боду чок черинге тоожузун номчуп, бодуңарның үнелелиңерни бээр боор силер дээрзинге идегедим.

Дырбак КҮНЗЕГЕШ.
8.05.2001 ч.

Кара-Балык

1

Ырактан көөрге көгүлдүр туман дег богааларлыг адыр-мыдыр шорааннарның бөдейленчек сүүрлери карарып көстүп чыдар. Сыынны ызыртыр истээн Базыр ирей шорааннарның белинге чеде шаап келгенин билбээн. Могаан сыын кадырны өрү үнүптерге "алдыртпайн баары ол-дур, халаа, хайдыныӊ!" деп хараадап бодаан аӊчы чарызының дынын тырткаш, ырап бар чыдар аӊның чаяазын көрүп туруп калган. "Чаа аӊнап өөренип чоруур уруум астыгып калбады бе моӊ" дээш, ашак сестип чораан. Ынчалза-даа хая көрнүп көөрге, Айлыӊмаа үш чарызын чедип алган, ачазының сыр соондан чоруп олурар болган. Айлыӊмаа какпышаан келгеш, үнүнде магадааны аажок алгырган:

— Көрем, ачай, көрем! — Уруг колдуктап чорааны ийи метр чартык урук-биле тайганың бажынче айыткан. — Кандыг кончуг магалыг чоор, ха-а!...

— Аӊ хоя бээр, аӊнап чорааш, дыка алгырбас чүве ыйнаан — деп, сыын чолдак кудуруун ходуш кылгаш, ой иштинче караш дээнин көрүп турган Базыр ашак хая-даа көрүнмейн уруун сургаан.

— Чүнү көрүп кагдыӊ?

— Дөө көрден, ачай, тайганы...

— А-а, көрдүм, уруум — деп, бо хүнзедир олчага таварышпаанынга хараадаан ашак уруунуӊ магадалын шоолуг үлешпейн харыылаан. — Хар-Тайга таӊдывыс ол ыйнаан.

Базыр ашак чап-чаа-ла чоога иштинден үнүп келген сыынның бараанын база катап чидирипкеш, ам хая көрнүп келген. Хүн даг бажында олургалак болган.

— Чанза дээре эвеспе, уруум.

— Мында ой бар хире чүвел: чеде истей бербес бис бе.

— О, чок. Аӊаа чедир ойнавас боор оӊ... Хар-Тайганың бажынче үне берди чоп.

— Кай, дуу ынаар бе — деп, дем чаа көгүлдүр туманга дөмейлеп чораан богаалары ам чигир ышкаш ак хар апарганын кайгап айтырган.

— Ийе, уруум — дээш, ашак ыыт чокка дедир ээпкен.

Орук ара Хар-Тайганың аар ийинге, бээр ийинге кандыг аӊнар одарлаарын, меӊги кырында дешкилеп ойнаан козагаларын

үстүнде шорааннардан те, чуңма харап тургулаарын чугаалажып чаныл бар чорааннар.

Меңгиже дүрзүйжүпкен турар, шак ол шорааннарда харлар чоорту эрип, эвээш-бичелеп тайлып бадып чыдар. Хүн херели изиткен тудум-на, дамдылар өг дег хаялар кырынга улам дүрген оргуланып, чыглып-чыглып алгаш, улуг дүш эрткелекте килчегер тас эңгимелерден аккаш, артыш, шаанак аразы-биле, даштарны ажа халыгылап бадыптар. Удаткан чок-ла мырыңай дамырак хем кылдыр орукталып, чалымның сыскыгларында сүвүрлерге деггеш, кыңгырткайндыр сымыранып чыдар апаар. Ынчалза-даа дүннүң соок тыныжынга шыдашпаан, бадып чыда ара доңган дамдылар бизеңнерден салбактал дыр халбактанып тар: эртенгиниң херелинге олар чаңныктың сыр октары ышкаш, сүүр-сүүр апарган күзүңгүленип турарлар.

Орхон хемниң эриктеринден баштай тывылган, сөөлүнде Улуг-Хемниң унунда база бар болган көжээ тураскаалдарны тургузарының-даа мурнунда, допчулап чугаалаарга, анган шаг дижиривис, бурунгунуң мурнундан, эртенгиниң эртезинден бээр Улуг Саян сыннарының элик кежи энчээ болуп, чары кежи чагызы болуп чыткан чер-ажы чаттылчак меңги-доштар чылдың-на ынчаар эрип, хүннүң-не дамдылап, эмирлип-чирлип чытса-чытса, ам туман, булут ыравас шиштегер шорааннарга дөрт-беш чүгүнден хүрээлеткен тавакталчак улуг оңгарда арткан, эн чок чаңгай дег аламаланы берген чыдар. Үр ынаар топтап көре бээрге, ырактан безин ана дидиренчиг кыннып көстүп чыдар. Чогум тайганың бажынга үне бээрге, ол хар эвес, каш метр кылын дош — кезээде эривес меңги болур. Чүгле меңги бе бо дээш ылавылай бээрге, кылын доштар чер кырында эвес, харын оларның адааңда ханы кооргал азы тоолда ышкаш дүп чок тамы бар хире апаар.

Хар-Тайганың сүүр шорааннарындан каш чүс чыл эчизинде хар, чаъс бугаланып бадып кээрге изелип, коошпаланы берген бедиктерден чаңгыстап дүшкен демги-ле ол дамдылар ара катпайн, меңгилерге чүк-чүктен чедип келгеш, хөөлбектенип, кезек доктаар. Ол хөөлбектер савазы долгаш, бир черден чире шаап, бодунуң оруун уламчылап чоруптар. Келзе-келзе, меңгиниң эриинден чуглуп баткаш, шак ол ак аламаның адааңда калбак даштар аразында тиглерден сыстып үнүп чыдар даг хемчигежинге каттыжып кирген.

Уну удазын дег чиңге-даа болза, хемчигеш шаалама дааштыг: Хар-Тайганың хүн бадар чүгүнде деңнелге чок улуг деспи ышкаш ойну куду бадыпкан — эриктеринде алдыннанчак шулуннарны чүй шаап, чыдалар дег шиш чалымнардан шурааш, булан дег кара даштарны хөме таварып бар чоруур. Тайга эдээнге келгеш, чамдык даглыг черниң дамырактары дег кандыг-бир хая тиинче кирген ояар чиде бербээн: кара өзенни кежир аккаш, каш бүүрелчиннерни оя бергеш, улам-на калбарып, тереңнеп келир. Ушкан чудуктарны ажа халыгылап, шулурткайндыр шуугап, хөвең ышкаш аккыр көвүктерин ол-бо чайгап, ойнап чыдар болу бээр. Узун орук эрткен хемниң бырлаңнарында кызыл-хүрең чөвүрээлерлиг кырган дыттар, чугай дег ак тостуг хадыңнар, даг-кирижи ораалган ногаанзымаар карттыг шарлаңнар, согун ышкаш хөнү чойганнар хөлбеңейндир чайганып турарлар. Ак хемниң шапкын агымы оожургап, даашкыр үнү намдап эгелээр: кара хаактар, мыйгак-хараганнар каастаан шынаага келгени ол. Шынаада оът-сиген терең — маңаа чайгы изигде сээкмаастан девидээш, улчуп келир буланның чүгле сирти көстүр.

Хем борта келгеш, эңме сан-чок тулаалар, дөңгеликтер аразынче чапты ага берген, ынчангаш ооң уну чогум кайдал деп тывары берге. Шынаада янзы-бүрү хевирлерлиг, улуг-биче, өңү чүүл-чүүл — сарыг, кыскыл, көк, ак болгаш өкпең чечектер — коңгураалар, саадакчыгаштар, доңгажыгаштар каастап даараан хевис-биле ону деңнээринче чайгаар-ла албадаптар. Мурнуу чүгүнде бедик дагларга, чалым шорааннарга чыгалган хем караногаан хыыргыыштар аразынга келгеш, чоорту алгыза-алгыза, он ажыг километрже шөйлүп чоруткан. Узун болза-даа, шоолуг калбак эвес хөл болуп кылаңайндыр чалгып чыдар.

Эриктерин хөөрөөс, чазын алдын-сарыг сырга-биле каастаныптар хаактар, шала кедээр ыт-кады, даялар бүргей үнген ол хөлдү Кара-Балык деп адаар. Бир эвес ол хөлдүң барыын талазы чоорту чиңгелеп, алызы барза-барза, демги-ле Хар-Тайгадан баткан даг хемин уламчылай—делегейде сураглыг, шапкын болгаш терең суглуг Улуг-Хем болу бербээн болза, ол хөлдү кым-даа эскербес ийик. Ады безин турбазы чадавас, чүге дээрге дужа-келбиже чурт чуруундан, атластардан дилээш, ону нургулайында-ла тыппас хөл-ле болгай.

Тайга черниң арыг болгаш соок суглуг хөлүнде хөй янзы өдүректер: даргый, ала, бос, чоргаар болгаш дыыжы кас таваар эштип чоруурлар.

Маңаа келгеш Айлыңмаа чарызындан дүшкеш, ачазынга дынын тутсуп каан. Оон дөс инек-караандыва ээгип, кат чыып чип тура:"Сен чана бер, ачай" деп мындыг болган. — "Аштаарым аажок, кат чыып чиийн". "Катка чардыккаш, дыка дүнелевес сен, уруум" дээш, ашак чорупкан.

Сериин, ногаан бүрүзүг эзимче, хөлдүң кедээзинче уруг базыпкан.Чайтыңайнып чыдар шык чиңгистерни оваартынып эрткеш, шулун шыпкан алдынналчак ширтек ышкаш эзим черниң күзүрүм хөме алы бер чыдар хөрзүнүнге келген. Мырыңай чанында өвээнчиниң чуксуп келир чыдын таптыг тынып четтикпейн чоруй-ла, көк-катче ээге берген. Кара-Балык хөлдүң эриктеринден, олче кирген болгаш оортан баткан хемнерниң унундан кедээрлээн тудум уруг бир янзы үннер, арай өске шимээннер дыңнап чораан: бир-ле узун дытта сыгырга арай кедээр, шыргай кара пөштерде кээргеннер-биле чаржалажыр. Шокар торга, мен чоонган мен дээнзиг, кургаг сырага кээп хонгаш, оларның соон дарый торуладыр соктанып эгелээр. Уруг сөөскенге илдиккеш, дааш үндүрүптерге, кускун бо-ла көскүлеңнеп келгилээр, көк-хөкпештер орук аксындан мыжырткайнып ужуп үнгүлээр болган.

Эзим иштинче ханылаан тудум черле онза, аянныг хөгжүм ойнап турган театрга олурда каракты шимгеш боданыпкан ышкаш магалыг чаагай апар чораан.

2

Күс эрткен, кыш дүшкен. Час дүшкени-даа, эрткени-даа билдиртпейн, чай-биле улажы берген. Айлыңмаа мурнунда-ла каттап чип турганы Кара-Балык хөлдүң кыдыындан инек-караа чыып ап чораан.

Кара шиви аразында дугай четпес кара сугну ылавылап кежир база бергеш, Айлыңмаа өндейип келген: ол-бо чарыынга чедир чактыыр боо тавы арай четпес хире аяңчыгаш көстүп турган. Эзим чежемейниң-даа кыдыг уш чок болза, арга-ыяжы кайы хире-даа шыргай болза, аңаа кезек аяңнар, ортулук дег оймактар черле турар-ла болгай. Улуг-Хемниң төрүттүнген эге бажында, Өдүгенниң калбак эзимнеринде он-он ындыг аяңнар-

ның бирээзи Базыр ирейниң чылдың эргип келир хонажы ол. Оваарнып харай бээрге, оймактың хүн үнер чүгүнден ыш буруңайнып келир. Ындыы талазында хадыңнарга өңнеш тос шывыглыг чадырны соонда, ыш уунче каш базым кылаштап бар чораш, уруг хөлегелиг шыргай шырыш өттүр караш кынган хартыганы безин эндевес кылдыр чаңчыккан карактары-биле эскерип каан. Аңаа Айлыңмаа кезек тура дүшкеш: "Ачам чадырында чеде берген-дир, ок хеви — маны дашты тып чадап, саадаан үжеп, идежи, чыгакты каш удаа ол-бо салып олур боор ийин" деп боданган.

Айлыңмаа назынының хирезинче амыдыралында шоолуг өскерилгелер чок, эге школага өөренир дээш дөрт күзүн Толбул таварты Тоора-Хем четкенин санаваска, ырак-узак черлерже-даа чоруп көрбээн уруг. Ынчаарда уруг бичии турган — чамдык сактыышкыннарны дүжү ышкаш, дүвү чок терең суг иштинден көзүлген балык дөзези дег бараанын бүлүреңнеди бодаар. Чамдыызы мырыңай уттундурган. Сагышка арткы дег эрги болгаш бодалдан ыраваа дег чаа күштүг, сонуурганчыг, база элдептиг чүүлдер ооң амыдыралында ховар.

Каш чүс чылдар мурнунда бурунгу динлиннерниң бижээчилери адын даш көжээлерге чуруп арттырып каан, океанның дуңмазы — Улуг-Хемниң төрүттүнген чери бууруул Өдүгенниң каас-чараш үнүш-бойдузунга, ооң эңгиме чалымнарынга, дүрзүгүр бедиктеринге, мокулчак баштыг арттарынга уруг анаала чаңчыгып калган. Ында кижи кайгаар чүү боор деп бодаар. Ынчангаш уруг чанып олура, эпти-ле кырый берген ада-иезин сактыр, чажындан тура өзүп келген чадырын көрүксээр. Кежээки имирде чадырның ойбактары сылдыстар дег — авазы шай хайындырып, от ужудуп алган олурар.

Чадыр улуг эвес, ынчалза-даа Египеттиң элезинниг ховуларында пирамидалар ышкаш сүүр баштыг. Оларны Айлыңмаа бир-ле номдан көрген, ынчаарда чадырлар деп бодаанын сактып келген. Чадыр чанында анай-хураган хөнээр чеде-хөне-даа чок, мал-маган бөлүп-хавырар кажаа-сүме-даа куруг. Хем чурттуг улустуң чадырларының даштындагы дег, баглааш безин кадаваан. Чадыр дөрүнде он базым хире черде колдуг, чоон дыт баглаашты солуй берген, оруу дужуп, болап эрткен-дүшкен аңчылар дугуржулга, чалалга чокка-ла мунган-коштаан ивиле-

рин, аът-хөлгезин аңаа баглаар апарган. Дыттың чөвүрээзи кулчугуп, бөзүрлери чидип, ана кылая берген.

Айлыңмаа бир дыңнаарга, будук дырс дээн. "Ага, хоккаштап чораан авам-дыр. Ыраваан болганы ол-дур але". Уруг көккат сывынче хая көрүнгеш, ону чыып ап чыдар аразында улус чугаалашкан. "Авам кым-биле хөөрежи берди?" деп бодааш, топтап көре берген. Беш ивини коштааш, чедип алган, ийини мунган улус челзип орган.

Уруг ховар келир аалчыларны сонуургап, шыгырт турупкаш, чорумалдарның чоокшулап кээрин манай берген. Хирези аалчылар маңаа бо удаада база-ла душ бооп келген аянныг. Чорумалдар аразында чугаалажыр дээш уругну көрбээн. Мурнунда кижи арай улгады берген, кара салдыг ашак болган. Ооң соонда аныяк кижи — оглу болгу дег. Шынап-ла, Түмендей ашак оглу Нагаза-биле иелээ хап органы ол чүве-дир. Ырак чоруп, шоолуг өөренмээн Нагаза аяңче үне чортуп келгеш, ачазындан дилээн:

— Базыр ирейниң чадырынга хонуп алыылы.

Аалында аарыг кадайынче сагышсырап чораан Түмендей оглунуң саналын арай чүүлдүгзүнмезе-даа, аргажок чөпшээрежир ужурга таварышкан. Күскү кааңның изиинге ивилер халаажырап чорууру аажок болган.

— Хонмаза-даа, сериидегиже хокаштарны дыштандырып алыр бис бе, харын.

— Оозу дээре боор — дээш, Нагаза адазынга кожалаштыр челзип келгеш, мурнунда тос соожак туткан уруг каттырып турганын көрүп кааш эгенип, ивизиниң дынын дыңзыдыпкан.

— Экии, дуңмам. Аалыңда улузуң бар бе?

— Бар-ла. Ачам олур боор — дээш, туң дег аккыр диштерин чайыннандыр хүлүмзүрээш, эрте чорткан оолду эдерти көрген. — Авам ивилер хавыра берген.

Ашак оглунуң эктин ажыр хая көрнүп ылавылааш: "Өскенин аа, мооң!" деп бодунга чугаалангаш, күдүжеңнеди тепсенгилээш, колдуктап чораан узун уруу-биле чарызының чаяазынче бир, мыйызынче бир (эптии сүргей харугда) улдааш, база-ла эрте дүшкен. Ашактың ой элик кежи тонунуң эгин аразында орлу берген черинден дүгү кызыдыр уштуна бергенин көрүп тура, Айлыңмаа оон ыңай чүнү чугаалаар ирги деп, боду билбейн-не манай берген. Ынчалзажок чорумалдар чадыр дөрүнде колдуг дытче шиглээш, хая көрбейн-даа чортупканнар.

Айлыңмаа чадырынга кежээликтей чедип келген. Аалчыларга ачазы дүштеки-ле шайны чылыткаш кудуп берген, хөөрешкен олурган.

— Ам база колхоз болур дээн-дир аа?

— Ындыг.

— Уваа, кажандан болу бээр чүве боор?

— Хөлзеп-ле турар болду.

Нагаза ашактарның чылар-чылбас турум хөл дег чугаазынга бужурганган чүве дег, эрестиг киржи берген:

— Тургузуп алган чүве-дир ийин, кырган. Колхоз даргазы соңгуп, хурал база кылган.

— Хурал черле турган чүве ыйнаан — дээш, Түмендей ашак оглунче: "Далашкан күске сүтке дүжер, дыка эшкедеве" дээнзиг, кылчаш кындыр көрген. — Соң-даарта Эрестолдуг чүвелер маңаа-даа чедип кээрин канчап билир.

— Маңаа колхозтаар дээри ол бе ам? — деп, Базыр ирей кайгаан. — Ол эки-ле чүве болдур ам. Солуннарда бижип турары...

— Чок, чок. Хуралдаар дээрим ол ыйнаан — дээш, Түмендей ашак дадагалзаан. — Каяа колхозтаарын, каяа хуу чурттаарын кижилер боттары-ла билир дижир болбадыва...

— Ындыг болган-дыр але, оол?

— Хирези ындыг янзылыг болду... Даргалардан дыңнадым. Сен база уг-тала чок сала бээр сен ийин — дээш, Нагаза орун кырында олурган Айлыңмааже: "Кандыг деп бодаар сен?" дээнзиг, эвилелчи дилеп көрүнген, — Харын чыыпгаш, дүрген шиидин тыптынза эки эвес бе бо... Маңаа бе, хемге бе колхозтажырын...

Уруунуң эгенип, арны кыза бергенин эскерип кааш, Базыр үлегер сөс-биле аңаа болчуп каан:

— Сүт-биле шай өлертир, сүме-биле ажыл өндейтир.

— Ындыызы-ла чөп. "Сүдүн төккен кадайлар эвес, сүрүүн ышкынган ашактар эвес" шүүдеп, шуугаазын үндүрүп чоор боор — дээш, Түмендей ашак оглунче соодур көрүнгеш, хей чөдүлбиле чөдүре берген. — Ынчалза-даа...

— Ыык? — дээш, Базыр эжи ашактың чугааны уламчылаарын шала доңгая аарак олче көрүпкен манап орган. Түмендей чөдүлү намдай берзе-даа, чап-чаа-ла дооспайн, ара каапкан до-

маан уттупкаш, дүште-даа чок аяк шайны аартап эгелээн. Базыр чугаа черле ындазында шокшуп бербейн олурарын билип кааш: — Ынчалза-даа деп чүүл, оол? — деп айтыргаш, уруун айбылаан. — Сөөкейивис быжар чыгаан боор, былгап көрем, уруум.

Түмендей ашак ам курунда астып алган кара былгаар чанчыын алгаш, таакпызын тиге берген. Оон 1930 чылдар үезинде Өдүгенге турган дөрт өреге кежигүннүг, үжен-не шаа ивилиг, Чанчаан даргалаан баштайгы колхозтуң чаржынчыг байдалын, каш ай болганда тарай берген чылдагаанын шоодуп, кыжырымак сөстер-биле чугаалап эгелээн.

— Шынап-ла ам база ындыг колхоз болур болза чоорул? — дээш, Мырлаа, Допчутпан суглар билдириишкин бижип тургаш, үш-дөрт хире бот кыстар эвилелдээш, Азас хөлдүң эриинде артель тургузуп алганын чугаалай берген. "Он чеди ивилиг, диленип алган ийи өшкүлүг, чаңгыс хойлуг колхоз бар боор чүве бе?" дээш, Түмендей чырыын чырташ кылгаш, Базыр ашактың бодалында дойлуп турар чүвелерни кижи эндээр боор бе деп идээргеп уламчылап орган. — Допчутпанның чаңгыс аъды бар чүве бе, кандыг чүвел? Ындыг боорга, чүнүң-биле өөнделээрил? Мен-не аайын тыппас мен, түрегдээр боордан башка... — деп, Түмендей ашак шөйлүп чоруп берген орук ышкаш узун, шыланчыг чугаазын дооскаш, түңнел кылдыр, Айлыңмааның шаажаң долдур кудуп берген сөөкейин булгап, элээн олура немеп каан. — Мен-не болза, ындыг колхозка кирбес мен.

Иви сүдүн өремелээн соонда, саржаглай хайындыргаш, ооң кырынче энмежок далган холуй булгапкан, барык-ла чөкпек хевирлиг чем — сөөкейин адашкылар аалчылары-биле кады чип алган. Оон удаткан чок аалчылар аттангаш чоруп турда, авазы чедип келген...

3.

Айлыңмаа боданып чоруурга, ол хүнден эгелээш бодунуң сеткили биезги дег даамай-таваар эвес, ооң чадырында амыдырал мурнуку-ла, чаңчыгып калганы көшкүн чуртталгага дөмейлешпес хире, долгандыр шүгдүнүп көөрге, бо хүн дээреде өскерилген-даа, немешкен болгаш казылган-даа чүвелер көзүлбес болзажок, черле чоокта чаадагы ышкаш чаңгыс аай эвес хире болу бергени черле илдең апарган. Солун, сеткүүл номчааш, уруг сагыжында даады-ла колхоз дугайында чүү барыл деп ди-

лээр, хурал-суглаа, лекция-даа болурга, артельдежир дээр ирги бе деп манаар болу берген.

Күс биле кыш ынчаар-ла кандыг-ла бирни манаан ышкаш бодалдан уругну чарбайн, харын ооң сагыжын улам-на доюлдуруп, "кодан-майыын" чаай каггылап, хөртүктерни дүвүлендир шуурганнай бергилеп эрте берген.

Түмендей ашактың чугаалааны ышкаш, шынап-ла, хуралдар-даа болгулаан, лекциялар-даа кылгылаан. Чазын, бир-ле катап, сумуда партия эге организациязының секретары Эрестол чедип келген. "Колхоз тургузуунуң артык күштүг шынарлары" деп темалыг беседа кылгаш, удатпайн хурал болур, аңаа аргалыгла болза шупту чедип кээп көрүңер деп чалаан. Ооң соонда комсомол организациязының секретары Дамдың чоок-кавыда аалдарның аныяктарын Кара-Балык хөлдүң эриинге чыып эккелген. Аңаа райондан келген сургакчы Дажыжык лекция номчаан. Тывада баштайгы миллион хөреңгилиг көдээ ажыл-агый артели — Бии-Хемде "Кызыл тараачын" колхозтуң дуржулгазын аныяктар онза сонуургап дыңнааннар. "Ха-а! Хөй-ле чүве-дир аа" дижип магадаарлар, "карак-биле көрген эвес, та кандыг чүве" дижип чигзинерлер чок эвес, база бар болган.

Элээн озалааш, төжек кырында олурган оол лекция доосту бээри билек хол көдүрген.

— Менде айтырыг бар-дыр бо, даргалар.

Таныыры хире аянныг үннү оваарып кааш, Айлыңмаа ынаар хая көргелек олурда, лектор Дажыжык ону мурнай харыылай каапкан:

— Эш Нагаза, чаа,.. чугаалаңар.

— Айтырыг-даа эвес, чогум — дээш, Нагаза туруп келген. — Шак ол, миллион дээрге, сая-ла чүве боор але, хөреңгизи элбек колхозту барып көрзе дээр күзелдиг кижи болгаш тур-ла мен... Харын өске-даа аныяктар база...

— Меңээ ушкажыр боор деп бе?

Хөл кыдыында ушкан черзиде олурган ийи кыс: "Көрем мону, күзелиниң магалыын!" деп шооткан ышкаш, сыйтылады каттыржы бээрге, Нагаза тудуп турган бөргүн ууштап чоруй, чугаазын төндүрбейн ара соксааш, олуруп алган. Хөңнүнде болчуп, Нагазаның айтырыын чүүлдүгзүнген Айлыңмаа эпчоксунганын айтырыг хевирлиг илереткен:

— А чүл?

— Чүл дээрге мындыг — дээш, каткыжы кыс черзиден тура халаан. — Дус чокта, амдан чок, тура чокта, күш чок. Туралаан кижи тутсуп олурзундан.

— Кайын торлурул!

— Торулбас болбайн аан!

— Ужар-хемеге олуруплаткай.

— Кылаштапса бир шуут эвес ирги?

— О, тураң улуг, дурттуң кыска эр чүве эвес сен бе?

— А чүл? Чору дизе сен-даа чажам дивес, баар боор сен.

— Акшазын төлеп бээр болза, чү боор.

— Ындыг чүве болза мен-даа болза, чоруур мен.

— Ча, хамык ужур акшада деп бодаар силер бе?

— Ол чөп. Чүвеге өөренири чүс акшадан үнелиг...

— Адыр, эштер — дээш, даргалап олурган Дамдың холун көдүрүп, маргышканнарны хорааан. — Бо черле билдингир херек. Аныяктарны комсомол райкому чорудар боор.

— Боор эвес, ыяавыла чорудар апаар — деп, Дажыжык бадыткаан. — Чүгле аныяктарны эвес, кырганнарны база... Туралыг кижи-ле болганын чорудувутпас дээрден башка.

— Ол чөп.

— Партия райкомунга ону чугаалажып каан чүве — деп, Дажыжык уламчылаан. — Колхозтажып алгаш, ажыл-агыйны канчаар чорударынга өөренир, дуржулганы үлегерлээр-ле болгай.

— Миллион хөреңгилиг туржук, черле чаа-даа эгелеп кел чоруур колхозту безин көрбээннер хөй-ле болгай.

— Ча-чаа, Мырла-допчутпанныг чүвелерниң колхозу күрүнеден азырадырынга өйлешкен чүве дээн ийин.

— Халас азыраар чүве болза, шымбай чүве эвеспе оң.

— Энир чылын көрген мен. Халас кызыл-тас хооруп чип олурар боордан башка, бо кижиден арта берген чүвези чок чорааныгай.

— Ол дээрге энир чыл-дыр.

— Бо чылын чүзү кежээлей берген, оларның?

— Ээ, ынча дивеңер, эштер. Мен таварып чордум, бо келирде. Элээн шыырак апарган: он ажыг өреге немешкен. Малы база арбыдаан, ажыл-агыйы шору апарган улус, эштер.

— Райондан келген дарганың чугаазы кончуг шын, эштер.

Аныяктар чыылганда адыг-чарыш, адаан-мөөрей кылыр, оолдар-кыстар бөлдүнгенде оюн-тоглаа, омак-хөглел болур. Дал-дүъш турда спорт маргылдаалары эгелээн. Ол чүгле анаала бир маргылдаалар эвес, харын аңаа киржип турган чалыыларның сеткилинге улуг байырлал ышкаш сагындырган. Ындыг болбастың аргазы чок! Улай-улай шада таварышкан шыдыраа нояны дег, шулун-чааттыг одарлар эдерип — кыжын, чайын үргүлчү көжер, изиг, соокта ырма сынчыг берге амыдыралды каггаш, чаа амыдыралче, эки чуртталгаже киреринiң эжиин ында кижи бүрүзү-ле сагыжында бакылапкан-на болгай. Чүс-чүс чылда тайга-сыннар кезип чораан көшкүн чоннуң чалыы назыны сөөлгү көштүң бүдүүзүн чүге байырлавазыл? Төөгүнүң алыс эгезинден бээр улустуң амыдыралынга чаңгыс катап болур эргилде-дир — сууржуурунуң эге үрезинин угааннарга тарып-чашкан хүннерни календарьга кызылдап демдеглезе кандыгыл?

Баштай ивилер чарыштырган. Элээди школачылар, бичежек боттуг комсомолчулар иви салыр черже чортуп үнүпкенде, чайгаар-ла ыры эгелээн. Дем чаа-ла изиг-изиг маргыжып турганын уттупкаш, кыстар дөгере холдарындан четтипчипкен, суудур аарак бадырып турганнар.

Бедик чаагай Өдүгенниң
Меңги бажын кырлап өскен
Эрес оглу бээр көрем.
Эдиски дег үнүм дыңнааш,
Эглип келем, хүн дег чырык хүлүмзүрем!

Ол-бо талаларда калбак эзимнерни эрткеш, ындында шораан дагларга чаңгыланган кыстарның өткүт үнү шала даамай оолдарны безин дөстүндүрбейн, хайныктырып үндүрген.

Күскү пөштүң тооруу ышкаш
Хүрең чаактыг чараш уруг!
Сыгыт, хөөмей кожаңымны
Сыннар сенче дамчыдып тур —
Сыын дег үнүм амыргалап,
Шын-на хөңнүм сөглеп туру.

Дажыжыкпан ам-даа чарлып чадаан, оон янзы-бүрү "дузак" болгу дег, иттириглиг айтырыглар салып турган каш оолдуң аразындан Нагаза кылаштап үнгеш, өөрү — ыраажы оолдарның ындынга өрү дээрже көрнү бажын аңзыйтып алгаш шүлүк чугаалап эгелээн:

Меңги хар эривес, мөңге чайнаан
Бедиктерден эгезин тыпкан
Кылаң өңнүг, арыг суглуг хемниң
Кырлыг чалгыы бадып турлар.
Ырак Өдүгенниң чалымында
Хензиг дамды улуг үнелиг.
Ындыг хемниң төрүттүнген чурту
Кезээ шагда мөңге алдарлыг.
Кадыр-кашпал Тожуда — мында-даа,
Халып шурап диңмиреп чыдар
Енисей хем Сибирьде-даа
Эглиш дивес үерлеп чыдар...

Нагаза кезек када тула берген дег ыыт чок тура, демгизинден-даа байырлыы-биле үнүн бедидипкен. Оон Кара-Балык хөлдүң агымын дургаар холун кончуг таваар үшкан куу дег аяар чалгыгландыр сунуп чоруй, хенертен карбаш кылгаш:

Көгерерген чалым хаяларны
Көшкелендир баткан Енисей
Орук-эжиин делгем кылып алган.
Ону тывалап — Улуг-Хем дээр

— деп, шүлүүн дооскан. Нагаза элээн үр боданганзыг кыймыш дивейн, Улуг-Хемниң агымынче көрүп турган. Оон соонда ыраажыларже, оларның чүге ыытташпайн барганын кайгаан ышкаш, эргилип келгеш, күдүүн даянгаш, турупкан. Дамдың ону көрүп кааш, мөге салыкчызы өттүнүп баштактанган:

— Өдүген сумузунуң начыны мөге Нагазаның онаан экке-лиңер!

— Мөге шылай берди-и! — деп, Дамдыңны деткээш, Дажыжык девип үнген. Нагаза хая көрнүп келген. — Содак-шудак сыңмайн тур-о-о!

Дажыжык костюмун уштуп октапкаш, "ием болган кара черим илдиктирбейн өршээ" дээнзиг черни даянгаш, арбактап алган хөрзүн-довураан адыжынга нугугулааш, төчаскагылапкан. Нагаза турган черин сирт кылдыр тепсээш, эр кара эзирниң чалгынығылаштыр холдарын чада харбайгаш, девип барган ояр Дажыжыктың сунуп берген билээнден сегирип алган. Дажыжык ушта чүткээш,онааның эктин барып алгаш, чан баштааш дүжүрүптер часкан.

—Ой, чогла! Чогла!

—Шорузун көрем.

—Бодан, оол, бодан! —дижип, хамык оолдар мөгелерни долгандыр чыглы дүжүп келгеш, шооңайынчы берген.

—Чыыра тырткаш, ишкээр сувут.

—"Теп!" дээрге кандаай кижи боор.

Нагаза ам боданып, быжыгланы берген. Холдарын онаанныынга уннаштыр хере тырткаш, кезек долгандыр кылаштагылаан. Дажыжык дөрт-беш удаа чүткүгүлээн: күдер сынныг, мөкүлчек шыңганныг оол тендиш дивээн. Харын, чогум канчанганын көрүкчүлер безин эскербээн, хенертен чизирт-чызырт диген соонда, Дажыжык черден туруп орган. Нагаза холдарын бошгай ушта тырткаш, катай каккаш октааны-ла ол боор оң.

Хүреш ынчаар чайгаар эгелээн. Дораан-на он алды мөге шыктыг черни чыйтыңайндыр, кадыг черни сиртиңайндыр девип үнген. Ийи дугаар салыгны эгелээлекте эрткен иви, Айлыңмааның хүргүл чарызы—Калбак-Мыйыс шеттер ындыдан бажын бурунгаар сунупкан, хос булгандырып орары көстүп келген.

Айлыңмаа холун чаңгывышаан, чарыштырган чарыларның мурнун доза маңнапкан.Калбак-Мыйысты мунган оол дүже халааш, чарының ээзинге дынын тутсупкан. Айлыңмааның өөрээни аажок. Чарызының мойнундан куспактагылааш, Калбак-Мыйысты четкеш, шокшуй аарак маңнапкан. Калбак-Мыйыс ээзиниң соондан дуюгларын чызырадыр дыңнангыр челипкен, хөл кыдыынга чеде чоруй уруг далаштыг базымче шилчий бээрге, демгизи саяктай аарак кылаштай берген. Амыраан уруг хүрешке кымның шүүлгенин безин ожаавайн барган. Өөрүнүң аразынга чедип келгенде, демги-ле каткыжы кыс шенээнден сегирип алган:

—Ча-согун аткан черге бараалам.

...Аныяктар орай тараан: Айлыңмаа кады чанып келген өөрүнче-даа сагыш салбайн, дораан элик кежи тон—энчээниң иштинче кире берген. Дамдың биле Дажыжык келгеш, кезекти чүшкүрүптерге, авазы отту берген. Кадай тургаш, одун көзеп, сунган папиросту ийи салаазында эпчогу кончуг кызыдыпкан, ийи-бирлеп сорбушаан, шай чыпдып орган. Оон хөнек шайыңайндыр ырлаалак чорда, узун даңзазын орун алдындан ужулгаш, шала тырткан папирозун даңзага кожайты тиккеш, ам харын

шөлээчирeп таакпылай берген. Ол-ла бүгүнү Айлыңмаа туман аразында чүве дег бүлүртүң-балыртың көрүп, аяар чугаалашкан үннерни ыракта, шапкын хем шоолаажының аразындан кээп турганзыг кылдыр дыңнап чыткан.

"Кайын келди ыйнаан боларлар?"

"Тоора-Хемден үнген мен".

"Аныяктар даргазы тур ийин, угбам".

"Ындыг дегжуулаан".

Ооң соонда от кыдыында улус элээн ыытташпайн барган. Авазының таакпы соруп олурары, аалчыларның изиг шай аартап, дайнанып олурары безин илдең апарган. Ыя када кум кынны берген уруг бир-ле уйгу аразында дыңнаарга, улус база-ла чугаалажып эгелээн.

"Боларны маңаа хонуп алзын дээш чедирип келдим ийин".

"А сен бодуң?".

"Менде чү боор. Хондур каккаш, аалымга-даа чеде-ле бээр мен ыйнаан". "Оозу-ла чөп. Чер-чурт кижизи ажырбас болдур ам".

Удаткан чок өгде от чоорту улгадып, чалбыраашталып турар одаг болу берген. Ону долгандыр үш игилге үдеткен он оол хөөмейлээн, үш бызаанчының үнүн аяннай он кыс ырлаан, оларны эргилдир көрбүшаан, бир-ле оол чалбыыш аразында самнаан-даа ышкаш, девээн-даа ышкаш чоруп турган. Удатпаанда хөөмейжилер биле ыраажылар дөгере шимчеп эгелээн. Бир көөрге, чалбыышта оолдуң идиктери көстели өрттени берген, от эдектеринде чалбыраашталып турган. "Чү болду бо?" деп бодавышаан, көрүп турарга он оол, он кыс чоорту өрү үнзе-үнзе, ыш-биле кады дээрже аяар бедип, чидип калган, а оол отту-даа, өөрүн-даа тоовайн самнай аарак, чындыңнавышаан ырлап турган:

Итлик куштуң төрээн талы
Ирий берген туру-даа боор.
Иштин, баарын суйбаан эвес
Ийлей берген чору-даа боор.

"Чиктиин аа мооң ырының!" деп бодаан уруг ылавылап көре бээрге, оолдуң Нагаза-биле дөмейи аажок болган. От чоорту өжүп эгелээн. Оон адыг оолдуң артынга кээп кайгап туруп алган. "Уваа, дүжей бээрим ол-дур аа" деп, Айлыңмаа одунмайндаа боданган. "От дүжээрге, кандыг чүве болур дижир ийик моң?". Адыг отта Нагазаны каапкаш, хенертен ургже-ле

дап берген— Айлыңмаа алгырар дээрге үнү үнмээн, дедирленип дезер дээрге буттары шимчевес апарган... Ол-бо чүткүүр дээш, оттуп кээрге, чанында бир-ле кижи чыткан. Ол кижиниң бир холу уругну кужактай берген, оң талакы эктинде чедип келген, аяар суйбап чыткан. Адыжы хоюгзумаар-даа болза, эр кижиниң холу боору эътке дегген салааларның чоонундан, мөчек чүстеринден илдең болган. Кайгап, эпдепсинген уруг баштай:"-Ой, дадайым!" деп меңнеп алгырыптар часкан. Ынчалза-даа дораан-на бодунуң арны изиш кынган соонда, кулактары кызып келгенин билип кааш, ыыттавайн барган. Айлыңмаа тынарындан безин сестип чыда, анаа-ла дериде берген. Демги холдар кезек када шимчевейн чыда чоорту улам куду алзы суйбап эгелээн. Ыятканындан көжүп калганы чидип, үпчү-боду серт кынны бергеш, оолдуң изиг-изиг кээп турар тыныжынга анчыгзынган уруг өскээр көрүнмүшаан, туразында бар чыдар холдарны кедээр идипкен.

"Канчап барган кижи силер мындыг". Ону Айлыңмаа хорадап чугаалаза-даа, үнүн бедитпейн, бир талада удуп чыдар адаиезинден эгенип, хөөнүнде дилээн ышкаш аянныы илдең сымыранган. — Кижи удутпас!"

"Ой, дуңмам, канчап баар боор— деп огулуг-ла харыы тыппайн сымыранган. Ун дем чаа-ла дыңнааны, Дажыжыктың үнү болган.—Улаарааш оттуп келдиң чоп".

Дажыжык хая көрнү берген уругнуң арнын эргилдир тыртказш ошкаарын оралдашкан.

—Улаарай берген кижи бодуңар-дыр силер— дээш, Айлыңмаа шуудунга кирип, Дажыжыктың кастыынче чырс кылдыр дажыпкан.

—Уё, дуңмам...

—Ыңай барыңар.

—Чоп ойладыр сен, дуңмам.

—Моон турул чоруңар.

Уругнуң адазы, Базыр ашак, дүжеп химиренген. Ону дыңнап кааш, хейде-ле кастыынче чаа дажыдып алган Дажыжык оон ыңай ээрешпейн, дем чаа соястап үнүп келгени энчээнче, шимээн үндүрбезин-не бодап, дедир кире берген.

Айлыңмаа ол-ла хевээр уйгузу сергеп, даңны атсы боданып чыда хонган. Ча, согун-биле кара аткан черге чеде бергенин, аңаа дөрт кысты ажып каанын, кежээниң сериин таптыг болга-

нын, чаныр органын сактып чыткан. "Чеже кижи көрбедим дээр, бөгүн. Кымнар-биле хөөрешпедим аан. Барып-барып, Нагазаны дүжей бээр ужурум чүл?.. Элдеп чүве". Оон колхозка кирер дээни бодалга кирген.

"Ачам чү дээр ирги?" Ол бодал демин-не уругнуң сагыжын өйген. Безин дыңналдыр чугаалапкан. Ону кожа чортуп олурган Нагаза дыңнап кааш, катап айтырган. "Улузум канчаарлар ыйнаан" дээрге, оол "Комсомолчу кижи тыртылчактыг чоруур хире эвес-ле чүве-дир бо" деп мындыг болган. Оон ам харын таныжып, чугаалажы бергеннер. Аал кедезинге байырлажып чарлыр үеде олар кайызы-даа ол-бо чылдак какпайн, хемче көжүп кирер, колхозка барып ажылдаар деп ыяк шиитпирлеп алган турганнар. Чүге дээрге, Тывага массалыг колхоз шимчээшкини чоокта чаа-ла, 1946-48 чылдарда эгелээн болза-даа, көдээ ажылагый артелиниң ат-сураа ырак-узак черлерде чеде берген, бо үш-дөрт чылдың дургузунда араттарның ортузунга чаагай алдарны чаалап ап шыдапкан турган. Ооң чылдагааны билдингир: бистиң чаа колхозчуларывыс Совет Эвилелиниң бүгү-ле булуңнарында хөй-хөй колхозтарның байлак дуржулгазынга даянып, күчүлүг техникага ооргаланып турганнар. Ол бүгүнү, черле ынчаш колхозчу амыдыралдың артыкшылдыг шынарларын чежемейниң-даа ырак-узак, кыдыг-кызыгаар черде чурттап турар болза, Өдүгенниң комсомолчулары ыяк билир, колхоз оруунуң кедилиг шынынга ыяап бүзүрээн турганнар. Мынчангаш Нагаза-даа, Айлыңмаа-даа боттарының шиитпириниң чөптүүнге чайгылыш чок болуру илдең.

Ол хүнден бээр ам удаажырап, үр апар чыдар-даа болза, ойнап-тоглааннарның каткы-хөглээшкини, омак ырларының аялгалары он-он километрлерже тарады чашканнапкан дег, хонаштарны долгандыр хүрээлепкен дагларда чаңгыланмышаан турар:

Дамырактар каттышкаштың,
Чортум тыппас хемнер болур.
Тарамыктар каттышкаштың,
Чолду тывар күчү болур.

4.

...Базыр ашак элик эъдин дергизинден чешкеш, артыг бааның ортузунда кызыра доңнап каан муңгажындан алгаш, ча-

дырже шиглээш базыпкан. Ашаанын олчалыг келгенин көре тыртып кааш, кадай эжиктен уткуп алган.

—Оран-таңды ээ көрген-дир, орукка чоруур улус дээш хайырлаан-дыр.

Базыр ивилериниң ыңгыржаан чежип, откарып каап чоруур аразында кадай одун көзээш, хөнекке шай чылды каапкан. Кирип келгеш кырган таваар чугааланмышаан,шайлай берген, а кады кырааны ооң аннап чораанын, каяа чүнү көргенин хөөрээн чугаазын дыңнап, паш чүлгүп, суг тип алгаш, элик эъди бузуп, кежээки чем белеткеп орган.

Хөрүкке каш базыпкан чес шаң ышкаш, төгерик ай бедээш, чадыр дүндүүнде дыдыктардан бакылап турган. Дең чырыы чокка-ла чадыр иштиниң бөдүүн болгаш хөй эвес эт-севи бүлүреңнеди көстүп турган. Дөрде каш инчеек-барбалар, ооң кырында ой элик кежи тон, кызының ногаан торгудан энир чылын чаа даараан шыва тону, каш энчектер бар. Улуг дуъш ажып чорда, хүн херели кээп дээр черде, каш манзаны ийи токпак кырынга кожа салгаш кудус чадып, хорагай-биле кожаалап каастаан арынныг узун сыртык-биле аян киирип каан орун, адаанда хозу аңгагар кара апарган көстүп чыдар. Ооң алдыы талазында шаараш үлгүүрде аяк-саваның баалыңы, шаажаңы ай чырыынга чайнай бергилээр. Үлгүүрнүң чиге дужунда, чадырның хүн бадар талазында үзүкте кудус чадып каан. Бүдүн иви кежиниң бышкактарын үзе кезип каапкаш, даалымба-биле хаптаан Айлыңмааның орну ол.

Базыр ашак, даг хөрээ-биле чоруткан одуруг дег, сыгыгларлыг арнында дерин чоткаш, аартап орган аяк шайын черге салып каан. Ур-ле ыыт чок орган. Ооң өшкү сегели дег шиштегер ак салы ында-хаая сириңайнып келгилээр болган. Оозун бодаарга, ашактың сагыжында черле анаа эвес бодалдар дойлуп турар аянныг. Кадайы элик мойну адырып, кызырткайндыр тырткылап ора, ашаандан дилээн:

— Бо чушкууну оора соп берем.

Боданып орган ашак дыңнавайн барган.

— Аа?— Кадай ооруп чадаан сөөгүн тутсуптарга, аайын тыплайн аазадып алган орган ашак белиңней берген.— Ох, мышпыргай, мышпыргай-даа дидим... Быжырып каан чүве деп бодавадым бе!

—Бо-ок, удуп олурдуң бе?

—Чок, кайын ындыг боор... Боданыр дээш аймап орарым ол ыйнаан.

—Чүзүн ынчап, бажын савыйтыр боданып орар чүвел?

—Ой, харын аан... Бо уруувус чок боорга, ону кайда чоор деп бодааш...оон-на өскээр барып-тыр мен ийин.

—Ол кайнаар ужуда бергениң ол?

—Чаа, ол-бо чү турбазыл аан... амыдырал дугайы суг дээш...

Ашак күштежип оргаш моюн сөөгүн оора сопкан.—Айлыңмаа кай барганы ол, мынчага келбес...

Кадай улуг тынгаш, бузуп алган эттерин дүле берген.

—Харын аан, ашак. Мен канчап билир мен. Сөөлгү үеде ооң кежээзи хөлчок апарып-тыр-ла, уруунуң аан... Ындыңда кезекти көзевидем. Бичии эът быжырып чиийин. Охаай.

—Чүге ынчап орар сен. Мээң саадаамда шиштээн эът бар эвейикпе.

—Ча, ону уруун чигей аан. Шаанда-ла кандыг ийик. "Чилии бар бе?.. Бүүрээ кайыл?.. Дерги эъдин чоп чипкен силер?!" дээш баар...Ээ-та, бистер кырый берген, уруун өзе берген шаг-дыр ийин бо, ашак... Мындаа-ла бир, чаасkаан олурумда келгеш, сен аңнай берген-не болган боор сен: "Ава-ай мен чорууюн дээш..." дидир-ле. "Кайнаар, кызым?" дидим. "Сээң орнуңга хокаштарывысты хавырып эккелийин" дидир. "Чаа" деп-ле кагжык мен. Шынап-ла удаткан чок бо хөмелип эккелген болбазыкпа. Оон бээр мен хокаш соонче ис баспаан-на болгай мен. Уруг улгады бергеш, чүвени билип, чайгаар-ла ажылга өөренип бар чыдар чүве-дир ийин. Ам база-ла хокаштаар дээш чоруткан уруг чүве. Чиде-ле берди... Дем чаа-ла уруумга азырадыр өйүм келгени бо бе деп бодап ордум.

—Ча-чаа, хупурай бер, сени-даа. Мыный бербе, элекке. Амдаа болза, бир ындыг уругну төрүпкеш, азырап каай бис аан, кадай.

—Фу, пыдылаажы ындыг кижи ийин.

—Че, догаарып ордум. Мен база-ла уруумну бодап ордум диведим бе? Соң-даарта эрги, өөренген чуртувус каггаш, көжер диген улус боданмаза хоржок. Оран-таңдывысты каапкаш баарывыска та чү болур, та кандыг болур... Аңнап чорааш, Түмен-

дей ашакка ужураштым. "Мен-не хемче көшпес мен" дээр-дир. "Чер ээлиг, дээр ыдыктыг" дээш, дедир тепкеш чыдыпкан ирей эвеспе оң. Эрестолга чугаалаан мен дээр чорду.

—Албадавас чүве дээн ийин. Бис база маназывысса кандыгыл? Чүвени канчап билир...

—Канчап билир харын... Ынчангаш уруувустуң чолу чолдажыр, сагыжы саарзыяр чери кайдал деп, элик-хүлбүс көрүп алганымда безин биеэгим чок, ону бодап чоруур апарган кижидир мен.

—Чиктиин але.

—Элдеп чүве, кадай.

—Шаанда Чыгак ирей ындыг чүве ийин. Бо баш көгергиже чүнү көрбедивис дээр. Сеңээ келиримде дискек чедип турар бээжин-каралыг, кунан инек кудуруу дег кежегелиг уруг ийик мен.

—Ачаң ыйнаан ол. Аштаар-түрээрин-даа бодавайн кызын дерип чоруур кижи...

—Ачам-на болгай харын. Бир-ле кыжын олчалыг-омактыг бооп, беш чүс дииң, үш алды өлүрүп алганын ам-даа утпаан мен... Оон харын Элепчи-кыдаттан садып эккелгени ол ыйнаан.

—Бо кадай төөгүлеп олуруп берзе, төнер деп чок чүве-ле болгай.

Изиг-Суг, Серлиг-Хем дээш, Көжеме, Тоймас ынчаар чеже черни кезип келген, каш артты ашкан чүве, каш хемниң эриинге чалбарып чурттаан чүве. Ашак-кадай өгленге-ле дөртен чыл ашкан. Ынчаарда оол мүн-не он алдылаар чавыда берген, уруг он дөрт хар безин эки четчелешпээн турган боор. Базырның адазы ашак орай күскээр дииңнеп аттанырда, оглун эдертип алган. Ийи ара хонуп чорааш бир аалга — Ак-Аъттыг- Хөл чоогунда чаңгыс чадырга эккелгеш: " Бо аалдың чоок-кавызындан какпалап, дузактап турар сен" дээш, аңаа каапкаш барган. Ол аалга күзээн. Аалда эр улус-даа чок: Базырның адазы Чыгак-ирей аалдың эр ээзи-биле кады дииңней берген. Барык-ла үш ай дургузунда ол аалга ыяштап берип, кадайның улуг уруу-биле кады какпа кезип, дузак салып кыштаан. Дииңчилер ай ажыг чорааш келген. Ашактар аалга чоокшулап кел чыдырда-ла, өөрүшкүлүг үннерден олчалыг чорааны билдине берген. Ийи киш, дөрт чүс дииң өлүрген. Ийи кишти албанга бээр, чүс бежен дииңни садыгжыда өре төлээр. Базыр дыңнап олурарга,

ашактар чугаалашкаш, малдыыр коргулчун, барба тараа чугаажок эвеспе дишкен. Оларның муңгаргай каттырышканын оол эскербээн. Өлүрген өлүүн бирээзи Узун-Чоодурга, өскези Элепчи-кыдатка дужаар, орук ара чоруй диинээр боп дугурушкан.

Узун-Чоодур дээрге, Чекпелигге турган бай садыгжының Толбулда бүүзезиниң даамалы Федорну тыважыдып адап алганы ол. Оортан Чыгак ашак дары, коргулчун, далган алган. Шоолуг эвес болуру-ла билдингир. Элепчи-кыдат— Ли Чжан-тао колдуунда пөс-таавы-биле кончаа тып турза-даа, чазын хая карты, элеп-чук сө шаап алгаш, күзүн ът-чечек, оргаадай казып эккелгеш (ол-ла бүгүнү Чжан боду эвес, өске кижилер хөлезиленип кылып турганы билдингир), эм болур чүве дээш аар өртекке саарып турган. Ынчангаш чоок-кавының улузу Элепчи-кыдат деп шолалай берген. Үр ээрежип турбайн, ашак өлүүн дужаапкаш, шай, таакпы, пөс аймаа ап алган. Чыгак-ирей-биле чугаалашканы-даа ындыг: чаңгыс черге өлүк-киш садыглап болбас. Хаа, чаңгы улуска көстү бээр. Албан-үндүт дээш, туда чыгыы алгаш баар, чок болза, кандыг-бир чылдак каккаш,торгаалга хавырар.

Чыгак ашак хокаштарынга садып алган бараанын коштап алгаш чанып келген. Он үш хонганда Ак-Аъттыг-Хөлде таныжы аалын көжүрүп эккелген. Чайын дыт шаңдалаттына бээр апарганда, ийи чадырның аразынга бөдей бичежек чадыр база тип каан. Базырны өглеп кааны ол.

Ашак, кадай чугаалажып, аныяк чораан шаан сактып олургуже, дүлген элик эъди быжа берген. Уруун манагзынып, эскен зътти чип алгаш-даа үр-ле одун чүшкүрүп каап олурганнар.

Дүн дүжүп, сылдыс четчип келгенде, ашак-кадай ам харын дүвүреп, "дилээр бе?" дижип, сүмележи берген...

...Тарадыр маңнашкылай берген ивилерни бөле хавырып, доңгургулаштыр эдип чоруп турган. Бөрүлерниң ам-даа чоок кавыда чоруурун оол хире-хире сагынгылап каап:"ха-ай-хо-ой!" деп алгыргылаар.

Элээн болганда өөрү ынаар ыракта дизиледир боолагылап: " Дүгде барды! Мында келди!" дижип алгырышпышаан, кел чорууру дыңналган. Ынчалза-даа чеже-даа бөрү болза дүмбей дүне чү көстүр боор— алдыртпайн барган...

Ол хүнден бээр ам ийи ай чыгай берген. Демги-ле ол коргунчуг дүннүң соонда Айлыңмааның адазы Базыр ашактың аалын-

га Нагаза чар тарадып бир чораан. А малын хавырган кыс туң дег эткир үнү-биле оолдуң аалының чанынга каш удаа ырлагылап келгилээн:

Узун дурттуг улам базар—
Уг чок шалый бээр ийне.
Уруг чүрээм улам согар—
Ушта халый бээр ийне.
Чаажын билбес, эмдиин билбес—
Ушса канчаар, мөгзе канчаар.
Чаңын билбес, хөңнүн билбес—
Утса канчаар, кагза канчаар.

Каш хонган соонда ырларның аяны-даа, аялгазы-даа бир янзы болу бергенин Нагаза эскерип каан. Мурнунда *анаа-ла* эрес кыстың хөглүг ыры ам арай муңгаргай болгаш оолдуң бодунга шуут хамаарылгалыг ышкаш дыңналып келгилээр апарган:

Тооргунуң шыырында
Дузак салып каггаң-на мен.
Тос-ла чааның бүдүүзүнде
Душчур болуп каггаң-на мен.

Хүннер эртип-ле турган. Нагаза бодунуң чүрээнге төрүттүнүп кел чыдар чаа сеткилдиң күштүүн хүн келген тудум-на улам тода билип кел чораан. Эгезинде Айлыңмаа биле оолдуң аразында барык-ла таварылга янзылыг ужуражып келир турганнар. Ынчалза-даа ам кыстың ырын оол сагыш даамай дыңнай албас, ол ырның аялгазы оолдуң чүрээнге кандыг-ла-бирни сөглеп эгелээр, дыңнаарга ыяңгылыг хоюг, чараш кыннып келир болу берген. Чадырга хүлбүс мойнаа эттеп, сыдым кылып алырын оралдажып олура-даа, черле сагыжы дөстүндүрбес, чайгаарла дашкаар үнүп келир.

Караңгыда сылдыс караа—
Каттыраңнаан карам караа.
Бүлүртүңде сылдыс караа—
Бүлделиңнээн карам караа

деп ырлавышаан, белди өрү чындыңнады чырааладып, сеглеңнеди челзип бар чоруур кыстың шырайы ооң карааңга көстүп келгилээр. Ынчангаш Нагаза ол ырның уунче үр-ле көрүп турар. Чамдыкта эмин эрттир хөлзээш, аарыг авазы кый дээш, "Оттан салып бейтем" дээнин дыңнавайн баргылаар. Оозун сөө-

лүнде домак аянындан бүдүү эскерип каггаш, Нагаза дыка эпчоксунар.

Алызы баргаш, ол бөдүүн болза-даа, чарт болгаш аянныг үннүң кажан дыңналып келирин оол эндевес, ам-на эзим-аргага чаңгыланып эгелээр эвеспе деп манагзына бээр апарган. Шынап-ла, каш минута эрткелекте, Айлыңмааның үнү ыяңгылыг чараш, очум иштинге дыргын кыннып бо-ла кээр. Аңаа Нагаза бодунуң чогаадып алган кожумаа-биле харыылап диттигиптер апарган:

Меңгилерден баткан болгаш
Улуг-Хемим чалгыы шапкын.
Менче көрүп чоруур болгаш
Уруг эжим караа чараш

деп, оолдуң чоон үнү Меңги-Хар-Тайгадан бээр—Улуг-Хемниң эге бажы, делегейге үнелиг чаңгыс дамдының сыстып батканы чалымнардан тура чаңгыланып үнер. Оглунуң ол ырын авазы дыңнааш, "Келин кылыр уруг тыптыр чүве болза, кырган кижи меңээ-даа өрек-дөмек болур, оолдуң бодунга-даа от отчудуп бээр болгай эртик" деп бодагылааш, карааның чажын чеңи-биле бүдүү чоткулап чыдар турган. Чамдыкта: "Ындыннаны-ла берген оол-дур бо. Ырак-херии черлерде эвес чүве болза, ырлап турар уруунуң ада-иези-биле чугаалашса але, ашак? Бистер ышкаш кырган улус-ла болдур ам. Чүвениң ужурун угаар болгайлар аан" деп ашаанга-даа чугаалай бээр. Түмендей ашак аңаа удурланып: "Ча, тений бээр сен ийин. Шаандагы ышкаш эвес, уруглар боттары сорулдаалап чоруй баар шаг ышкажыл бо" деп кааш, дүңзезинге холуй сөөскен доорап, барык-ла хүнзедир ыыт чок олурар. Ашак боданып, угаанынга янзы-бүрү чүүлдер дойлуп тура хүнзээр-ле чүве боор оң.

(Уланчылыг).

Уделге сөс

Сүт-Хөлдү шаг-төөгүден мөгелер чурту дээр. Оъдунда бе, сүдүнде бе? Ол база элдеп аа! Хөлдү долгандыр үүргене, хыйырак чечектелип турда, ногаан шыкты дуй хар чаапкан чүве дег, ак чайт апаар! Ынчангаш бо хөлдү шаг төөгүден Дарбалдай ашак Сүт-Хөл деп адаан дижир. Ай, бес төөгүден тыва кижиниң картошказы. Ону ааржы-биле дөмей кадырып аар. Үүргене, хыйырак чиген мал дендии сүттенир. Ооң кадын Кызыл-Тайганың аржаан суглары ол чер улузунуң уксаа-салгалынга бир-ле ужурлуг болганы чугаажок.

Сүт-Хөл шалбаа, Сүмбер-Уула тей турар шагда... Тоол бүрүзү бо сөстерден эгелээр... Мында бир-ле ужур бар эвеспе. Тайганың кырынга үнүп кээриңге, аяс хүнде ак-көк хөл ынаарла чаттыла берген чыдар. Дураннап көр даан, хөлдүң ортузунда сүвүр дагның бажы дам-дум көстүп чыдар. Чиргилчиннээн, кыланнаан чалгыгларның аразында сактырга, ала буга-даа турар ышкаш... Адакан ашактың хүрең инээн хөлден бустап үнүп келген ала буга эдерип каан. Чазын ол инек төрүп чадай бээрге, ээзи ооң иштин чара кескеш, төрүдүп алган. Ол бызаа өссе-өссе, кайгамчык улуг ала буга болган. Адакан, Шанакан алышкылар ол бугазынга ушкажып алгаш, Хандээр тайгазындан 2-3 сыын эъдин артынып эккээр. Аш-чут чазын ол буганың саадының ханын ханнап алгаш, хоорул чип чорааш, тын-менди артқан улус-тур деп сарыглар аймактың дугайында төөгү элдеп. Сарыг-ала буга-биле холбашкан боорга, сарыглар деп будун аймакты адаан. Чечектиг-Бажында Сарыглар-Адыры деп чер ады безин ол дугайын бадыткап чыдар.

Төөгүде кирген мөге Союспаң деп кижини ол аймактан үнген деп чугаа бар. Сарыглар Семис-оол дээрге, республикага 16 катап шүүлген эрткен вектиң эң алдарлыг мөгези. Бо шагның Монгуш Маадыр хевирлиг делгем чаагай, шулу боду сиireш, мөчек-мөчек шыңганнары шыва тонун өттүр кырланайнып турар, артындан көөрге, арзылаң түрлүг, мурнундан көөрге, буга түрлүг эр чүве. Мундурар, чая тудар, чартыктаар, дегээлээр, буттаар, эгин содаандан алгаш, доңгайты шелер – ооң арга-

хоргазын чон кайгаар! Кап-шак сегирип алган соонда, каш хөделир кижи, ол черле чон шыладып чорбаан. Мен ооң девинделегей хөме таварыыр чаңын база көрбээн мен, хензиг када мөге түрүн тыртыныптар боордан башка, эвилең, чазык, биче сеткилдиг кижи.

Мөзүр-бедик Сүмбер-Уула,
Мөгелерниң чурту-дур сен.
Мөөп чыдар Сүт-Хөлүңге
Мөзү-чаңым кижизиттим.

Үүргене, хыйырактан
Үнген сүдүң ижип өстүм.
Үүлениң кадыг, чиигин
Нүүрүмге ууп чор мен.

Манчүректиң оглу мөге Дапылга үстүнде одуругларны тураскаадып чордум. Бо тоожуну ооң кады төрээн акызы Ооржак Борбак башкы он чыл соңгаар сомалап каан кижи. Ол аныяанда хол бөмбүүнге дендии онза ойнап чорду. Лыжага кожуунуң кырынга турду. Шыдыраалаар-даа кижи. Чылдың-на Хандээрге барып кыштаар кайгамчык аңчы кижи. Алдан хар чүгле ажып чорааш, аарыг-човулаңга туттургаш күжүр бурганнай берди. Авторнуң бодунга тураскаал кылдыр ооң барымдаалыг тоожузун шеверлеп чазап, чырыкче үдеп ор мен.

Тываның алдарлыг чогаалчызы К. Черлиг-оол.

Ооржак БОРБАК

МАНЧҮРЕК ТООЖУЗУ

Актың суу берт-шорааннарга чаңгыландыр шаанайнып баткаш, Кызыл-Тайга баары-биле ыыды чидип, томаараан чүве дег, Хемчикче октальп кирип чыдар. Ырда кирген Манчүрек алдандургун турлаа Кара-Дагларның соңгу-чөөн дужу-биле Акка кээп каттышкан. Ол хемниң Акче кирген кызаазында дээрде шаштыккан шиш дагларның аразының чоогу, хөөрем кижи болза, согун адым чыгыы деп болур. Бо черге хем ишти эртежик-ле хөлегелеп кээр, долгандыр бедик шорааннарже көөрге, сүрлүү хөлчок. Кашпал иштинде хем барык-ла эзеңги адааңда шимээргеп чыдар. Манчүректиң иштин өрү чоктаптарыңга, Актың даажы ынаар-ла хаялар аразында уюкталып, шимээни үзүктелип чыдып каар.

Бедик-Хавакты эртип чоктаптарга, хемниң уну чоорту делгемнеп, дагларның аразы улам ырап, оларның баштары чавызап орган ышкаш апаар. Кежээликтей суг болза, дээр агы улам алгып-ла органзыг. Оон өрүлээш, Кожагар-Баарын эргип чоктаптарыңга, алаактар, ховужуктар делгемнеп-ле орар, ылгын аът ам сорук кирип, шошкуй аарак, кедерезе, боду-ла челип орар. Ак-Адыр, Кургаг-Адыр аксыларынга келириңге, ам шуут делгем ховулар – аът шуут даалыктап орар, үүгле сылдыстар чивеңнээр! Ох, мында агаарны тынып ханмас сен! Хөрек-үүрээм хозаш-ла дээр! Мунган аъдың дуюун чечек-чимис үүлгүп чоруур. Манчүректиң бажы, Тыва чуртувуста эң ховар Альпының шынаалары дег, бедик дээр адааңда артыш-шаанак биле агаары айдызалган кайгамчык оран!

Ооң чыс бажында тас баштыг Хорумнуг деп тайганың эртен эрте дам-дум туманы дээрже үндүр тынып каап чыдарын көөрге, бурунгунуң мурнунда даңза соруп боданып олурган калчан баштыг тоолчу ирей-даа сагышка кирер. Ол тайгалардан ол-бо талаңда көк-көк сыннардан көвей санныг хемнер баткаш, белдирлежип катчып, бурт дээр довурак чок, ток дээр даш чок чечек-чимис шыпкан чиргилчинниг ногаан ховулар, оларны тоорuктуг ногаан эзимнер долгандыр хүрээлээн. Кайнаар-даа көөрүңге чиңгир ногаан хевис бүргээн. Хектер, куштар чайтыладыр уяранчыг ырын ырлаан. Сериин салгын чечек-чимис чыдыбиле арны-бажың сыйбап кээрге, аътка чорткан човаң уттундурар, сагыш-сеткилиң бо оранга ынакшылдың болгаш чоргааралдың ыры-биле куттулуп кээр.

Манчүректиң иштин өрү чоктааш, Ак-Адыр бажы-биле Көжээлеп ашкаш, Ак-Даштыг, Доостуглар, Чинчилиглер тавараш, Хандээрлеп барып ашкаш, Авыган чедер – бурун шагның орус чуртунче баар төөгүлүг арт-сыннары эңдерик.

Хемниң адааңда солагай талазында дойдан кылган эрте шагның кыдат шивээзи бо черге эртем-номнуг кижилер чурттап турганын херечилеп турар. Ол төөгүнүң бир дириг херечизи Кыдаттан келгеш, бо черде олчаан тыважып артып калган үйгүр ондарлары болур. Бурунгу түрк азы кыргыс каганаттарның буурап дүшкени-биле эртем-бижик элээн каш чүс чылдар соңгаар амыдыралга ажыглаттынмас болу берген. Россияга кызыл шуурганның салдары-биле ам база катап эртем-бижиктиң су-

раа, бо черге хаяларга уюкталдыр дээрлеп чедип келген ужархеменин чаңгызы дег, кижилерниң кулааңга онза солун чаа медээ болуп дыңналып келген.

ДАШ-ЧУГЛУУР

Манчүрек-Аксын өрү чоктап чыдарга, Бел-Орук үстүнде бодунуң адын боду-ла сөглеп чыдар кыштаг бар. Далай деңнелинден барык-ла 300 метр бедикте, дендии кадыр кыштаг. Бистиң улус төөгүден хөй сиген кезер эвес, оран-таңдыга ынаныр. Манчүректиң баштарынга улуг хар дүжер, адаа талазынга хар чуга боор, аал хонупку дег черлер шупту ээлиг, ол шагда кижилер көжүп-дүжүп, чүгле мал азырап чораан.

Кыжын хем тыныжы соок, хыраалаар, а бедикче үне бээрге, сүт безин доңмас чылыг. Ол кыштагга чурттап чораан кижилер "өг хондурар чер тыпты бээр, аяк салыр чер тывылбас" дижип турган. Эртен туруп келгеш чунар болгай, аякка суг кудуп алгаш, даштыгаа чунуп алыр дээш, ону ием черге шын эвес салып аарга, дөвүн шыңдыва чүглуп бады баар – бо хире кадыр оран-дыр. Часкаар хар эрип турда, хой-мал кылаштаарга, даш чүглүп турар... Ол черге өг өглээри дыка берге, өг орнун дескилеп эжер. Адаа талазынга даш чыырыктаар, оон башка ием черге кижи орта чыдар бе, удуп аар бе. Бала, согаашты шын эвес салыр болза, база-ла өдек адааынче чүглуп бадар, чүгле соон көрүп чыдып каар. Эки чүвези ол шагның кижилери арага ишпес чораанныр. Дүне караңгыда үнүп чиигеп аары безин берге чер-дир ийин, ийи!... Куду көөрге, хем доңмаанда, ол-ла шааңайнып чыдар, чүрек сиилеңейни бээр...

Чиңгис Айтматов "Теве караа" деп номунда өгбелерим Эне-Сайга чурттап чораан. "Мал-маганын чутка алыспас дээш, үргүлчү кыр кырынга кыштаар. Оон кыргыс деп атка чединген" деп бижээн. "Бедик даг, мээстерге хат хадып кааптар, хар чыдар эвес, чеже-даа шээр чүве тодуг-догаа дешкилежип кыштаар" деп чугаа шын. Манчүрек ондарларының хөй кезии кыргыс ондарлары болур. Даш-Чуглуур. Ийе, ынчан ол кыштагга Хеймер-оол суг кыштаан. Ооң шолазын Дүңгүр-Оорга-даа дижир

Ол аалга бир катап Содунам башкы деп кижи чедип келген. Мындыг ырак черге ай-айы-биле кижи кээр эвес. Хөвеңниг көк хөректээш кеткен, бора-бойдунак идиктиг, савыяа кара бөрттүг,

силии хөлчок чазык оол улуг карактары-биле хоюңнадыр хүлүмзүрүп мендилээн:

— Эки беңер!

— Эки-и! Өгже кирип моорлаңар, башкы.

Ыт хай деп турган өгнүң ээзи шала күдүгүр сынныг, узун кара эр, келген кижиниң соондан кирип келгеш, дөр бажында бодунуң олудунче эрте берген.

Аныяк башкы карманындан папирос уштуп сунгаш:

— Сол-менди-ле беңер! Эки кыштап чыдыр силер бе, акым? — деп, амыр мендизин уламчылаан.

Херээжен кижи ожук-пашта барган.

— Сол-сол, шору бис ийин. Хем өрү бөрү барын бар. Чыл эки боорга, ол безин чазыылдыг, арганың аң-меңи-биле тодуг боор ийин болар.

"Хем өрү ыт-куш шала шимээнниг-даа болза, багай чүве оштап болбазын элдээртип орар кижи-дир ийин бо" деп, башкы иштинде бодап каан.

— Шокар бижиктиң сураа бо черге чоокта чаа үне берди, дом. Хем-Белдиринден кижи кээр дижи берген чон бо. Оларлар силер-ле боор деп эндевейн ор мен — деп, өгнүң эр ээзи чугаа-соотту шуудады берген.

— Силер бүгүдениң ачы-авыралыңар-биле бо аалга чоок-кавы аалдарның ажы-төлүн бөлүп алгаш, бижик өөредип эгелээр дээш келдим, акым.

— Ээренниг-Ойда, Чазыда, Кожагар дужунда кыштаглардан эртен мен кезек кижиден бөле шаап эккээр мен. Ол аалдарның ажы-төлү мындаа-ла дыңнаан, силерни манап четтикпейн баг быжыында турар дээр чорааныгай.

— О, ынчаарга-ла чорук чогуур-дур.

Чиң сарыг шайның соон дарый деспиде мөндүңнедир дүлүп каан эът-даа келген. Ырак черден кылаштап келген аныяк башкының мурнунга Дүнгүрлер магалыг чаагай бараалгап, чогум чаагай чолугуп, бар-чогун уштуп салып хүндүлеп турганнар.

Аал ээлериниң чазык-чаагайы кончуг боорга, Содунам базала суг салба хөөреп орган.

— Кандыг кончуг кадыр черде кыштап чыдар улус боор силер, акым. Бээр үнүп келгеш, хая көөрүмге, чүрээм сииңейни берди.

— Тоолайлыг, Барлыктарга бодаарга, чайлыг болгай аан бо. Шом-Шумну чоп моон дора дээр ийик. Ноян кижиниң бөргү

ызырынмас дижир болчук. Мындаа бо кижи даштыгаа тараа соктааш, балазын черже октаптарга, дөвүн чуглуп баткан. Инек үндүрүп орган кижи мен. Бо-ла бажым удур каңгырткайнып бадып олур, аптым. Согаажын харын-даа салбаан, оон башка ол кижиге-даа алдырар бе! — деп, Дүңгүр хөөрээн.

— Коргунчуг-даа, хөглүг-даа оран-дыр мооңар!

Содунам ол өгге чаңгыс хонгаш-ла, өшкү-хой доскан, анай-хураган туткан, ыяш чарган – бөдүүн кижизии-биле Дүңгүрнүң "орбазы" дег, эл-хол чоокшулажы берген.

Дүңгүр-Оорга эртежик-ле аъттанып-каш, дүш чедип турда, 7-8 хире сургуул бөлүп эккеп-тир.

Аптара аксындан улуг калбак шуугайга үс чаггаш, ооң кырынга хүл бызааш, дескилей чодуптарга, хүргүл-бора самбыра болу берген. А. Б. .. деп үжүктерни башкы аңаа кызыл сөөскен "карандажы"-биле бижип үндүрген. Кижи бүрүзү ол үжүктерни хүл бораан самбырага шыйып өөренип турган. Чеңи-биле аксын дуй туттунар пөрүк уруглар чадажы бээрге, Содунам башкы оларның оң холундан туткаш, үстүнде одургда үжүктү өттүндүр эмдик холду чаажыктыр эдерткен чүве дег, айтып тайылбырлап шаг болган.

Бөлгүмнүң эге кичээлинге беш үжүк айтып турда-ла, кышкы хүн кожагар артынче чашты берген. Чаңгыс өгге сыңмарлажып хонар арга бар эвес, шайлап дооскан өөреникчилер кадыр одургже углапканнар.

— Эртен моон эртелеп кээр силер. Үжүктеривис утпас силер. Дүрзү-хевирин дүжеп хонар боор силер – деп, Содунам оюн-баштак-биле оларны үдээн.

— Даш-Чуглуурдан даш чуглу бээр боордан башка, дарган оглунуң бажындан үжүк үне халый бербес боор, башкы – деп, Самба оглу Деге баштак чаңы-биле харыылаан. Бөлгүмнүң бирги кичээлинге бүдүүлүк, пөрүк ажы-төлдүң арны частып, үжүк-биле сөс кожуп, ном делегейинче оруу шак ынчаар шалбул ажыттынып эгелээн.

Олар эртенинде кадыр сында бөлгүм өөнче чоруп ора, орук ара ак харга А, Б... деп үжүктерни шыйып, "авай", "ачай" деп сөстерни кожа каапкаш,сеткил-сагыштың дүвүнде чештине берген өөрүшкүнүң оттарындан чылыгып, амырап, Даш-Чуглурда Содунам башкының Хем-Белдириңден эккелген "Үжүглелиниң" соруңза-чырыынче ала-чаягаар тырттырып бар чорааннар.

БӨРҮНҮҢ УЛУУРУ – БИЖИКТИҢ КЫЙГЫЗЫ

Эки эгелээшкин ажыл-үүлениң ортузу дээр болгай. Содунам Ооржак баштайгы кичээлдерин эки эгелеп алганынга хей-аъды кирип, тургузуп алган бөлгүмнерин ырак-чоок дивейн, өй-шаанда эргип барып, аңгы-аңгы аалдарда улузунга эрттиргеш, уйгу-дыжын уттуп, улай-улай улчуп чоруп турган. Аалдар кезип, улус өөредип аар дээш чоруп чорааш, кандыг бергелерге таварышпаан дээр! Бир аалга барып доңуп-даа хонар ужурга таваржыр, өскезинге бааргa, ажы-чеми-даа белен эвес боор. Оларның тараазын хооруп, соктаар ужурга база таваржыр. База бир аалга бааргa, чаш уруглуг чаңгыс херээжен кижи чүү-чүзүнге четтикпейн, мал-маганын ээн чалапкан, ыт кагар ыяжы безин чок — чүү-даа ажылынга четтикпейн, ажааңзырап олурар. Ам канчаар, ындыгларны көре-тура каапкаш, карак ажыт халып чоруй баар эвес: малын хавырып, пажын паштап, ыяжын ыяштап, от-көзүн салып, ол өгнүң түр "ээзи"-даа болу бээр ужур турар. Чамдыкта ону Манчүректиң баштак ашактары күдээмейлеп кыжыра-даа бээр. Хөөкүйну эгендирипкен ашактар боттары сагыш човап, чаптап каттыржыр.

Хугбайыраан, кедек черге көдээ аалдар кыжын кожа-хелбээ турар аргажок, мал-маган одары кызыыдай бээр дээш хоржоктар болгай. Ынчангаш бир аал хемниң аксында, өскези бажында, үшкү аал мырыңай сын кырында. Бир аалдан эртен эрте чорупкаш, дараазында аалга кыска хүн дургузунда дүште кээр, үшкүзүнге кежээ дүне сылдыс четчи бергенде калгып кээр. Орук база оргу-деcки эвес, кадыр-каскак, дөш-дөвүнчүк, тайгыр. Чамдыкта бир аалга орайтай берзе, үе-шак халас эрттирбес дээш, ол аалдан дүне-даа болза, базып оларганы дээре. Айдың дүнелерде колдуунда кожа аалдарже дүне чоруп турган. Чеже-даа айдың болза, аргажок кадыр-берт одуруглар таваржыр, чаңгыс чандыр базар болза, кашпалдыва октаан даш дег караш дээр!

30-40 чылдарда Тывага кокайның хөйүн көрүп чордувус. Арга-даштыг, аңныг-меңниг тайга хамаан чок, ак ховуларга безин аъттыг-хөлдүг улустарже өөр бөрүлер халдап, чип кааптар таварылгалар турган болгай. Дүн дүжер-ле, ол-бо кожагарларга кокайлар шоогайнчып улужа бээрге, чииртим чүве. Дүн дүшкен соонда, кандыг-даа аргыжылга соксаар. Ындыг турбуже, Со-

дунам чааскаан чадаг чоруптарын бодап көөрге, ол кайгамчыкла дидим кижи. Содунам ол ынчап чоруп тургаш, бир-ле катап Соок-Ой баштап, кежээ дүне чоруп олурда, бөрүлер ону сүрүп эгелээн. Ол-ла болгай, демги аалда ашактарны чүге дыңнавадың! Ам кокай аксынга баарым ол-дур деп бодап кээрге, күжүрнүң бажының куйгазы чаңгыс черже чыырлып, эът-кежи соолаңайнып эгелээн. Ам канчаар? Экизи көрген, ырак эвёсте коъш арга ужунда чолдак, салбагар, чоон будуктарлыг кырган дыт турган. Соо, мурнунда хөй кокайларның каракторының бүлүреңнешкен оттары, оларның араатан аксы-думчуктарының сыыгайндыр сыгырган даажы балдырының чанында ышкаш сагындырган. Дүрген-дүрген базыптарга, чоокшулап кээр боорга, даяңгыыжын сөөртүпкеш аяарлай бээрге, мүн-не чыдып каар, турул аарга, база туруп аарлар. Ынчап чоруй, думчуктары сыйтыгайнчып, диштериниң шаккылаан даажы чоокшулап, мырыңай бо келгеннер. Улуг дыттың дөзүнге келгеш, "өршээ" дээш, улуг тынган. Ол дытче үне бергеш, бир чоон будуктуң кырынга олуруп алгаш, өскезинден так туттунуп алган. Экизи көрген, ол дүне чым дээр сырын безин чок чылыг дүне болган. Бөрүлери ыяш дөзүн долганып тура хонгаш, даң адып чорда, ону каггаш чорупкан. Бичии-ле болза, демги дадай-ашактарны "башкылап" чоруй бар часкан.

А ооң соонда аңаа аза-четкер деп чүве шуут коргунчуг эвес апарган. Оон башка ынчан бүдүүлүк көдээ аалдар аразынга кандыг коргунчуг чугаалар нептеревээн дээр! "Аңаа, ол черге, дүүн кежээ ол кижиниң аъдын дужапкан", "Орта-борта от хып турган", "Аңаа-маңаа, ол чер өдекке, хонашка дүне улус ыглашкан", "Доо каътка, дуу даггa дүңгүр эткен", "Ол аалдың чанынга кижи көөр аргажок коргунчуг дүрзү көзүлген", "Дүне кыйыгны куду аза-күжу эдип баткан", "Караңгы чоога кежип орумда, чанымга улус шуугажып, каттырышты" – суг-суг дээш-ле баар. Ооң ужун чамдык кортук кижилер дүне үнеринден безин коргар.

А Содунамга чааскаан дүне чоруурга харын эки ышкаш, даарта хүн кылыр ажылын бажынга планнап аарынга кым-даа аңаа шаптык катпас. Элдеп чүве, бөрүнүң улууру аңаа үн-бижиктиң хөгжүмү дег, келир үениң эртем-суюлче кыйгызы болуп, ооң чаныш-сыныш чок мөзү-бүдүжүн улам бурунгаар сорук киирип турган.

ӨСКҮЗҮНДЕН ӨЛБЕС

Ооржак Содунам Барыын-Хемчик кожуунунуң Аяңгаты адаанга Суг-Бажы деп черге төрүттүнген. Анай кара чажындан өскүс арткан. Эзн өгге артып калган чаш уругларны ырак-чоок төрелдери аңгы-башка азырап алгаш барганнар. Содунамны ооң адазының хазының улуг оглу Серен-Лама деп кижи ада-иезиниң каш кошкул-хөреңгизи-биле кады, чүү-даа болза элээди апарган оол хой-мал кадарарда дузалыг дээш, бодунга ап алган. Ийи бичии дуңмалары Бойду биле Эрес-оол та кайда чурттап чоруур, Содунам ону эки билбес

Чаңгыс уяга авазының чылыг чалгынының адаанга өзүп олурган кушкаш оолдарының уязын хат-шуурган буза шаап каапканы дег, хайлыг өлүм хайыралыг ада-иезин кээргел чокка алгаш баарга, үш бичии алышкылар үш аңгы тарай бергеннер. Дүүн чаа-ла довуракка шалдаң-самдар-даа болза, кады ойнап өзүп орган алышкыларны хенертен чүк башка бот-боттарындан чарып, көрүштүрбейн алгаш баарга, олар бот-боттарын та чүү хире сактыжып чораан чүве... Өскүс деп чүвениң кончуу олдур.

Содунамны ап алган акызы Серен-Лама удавааида ээрээргеи ээр Хемчиин каггаш, Элегес, Межегей эргий көшкеш, адак соонда Хем-Белдиринге кээп доктааган. Содунам алыс угаанныг, салым-чаяанныг кижи болгаш акызы орус-брат кижилер-биле кожа-хелбээ чурттап чорда, олардан үжүк-бижик өөренип апкан. Тыва бижик чаа тыптып келген ол үеде чон ортузунга бижик билбес чорукту узуткаар деп хувискаалчы кыйгы үнген. Содунам ол кыйгының тевии-биле кыдыг-кызыгаар Манчүрекке чедип келгени бо.

Манчүрек, Хөлчүктүг деп хемнерниң адын адааргa-ла, бичии ышкаш сагындырар, а шынында олар Тыванын шолук-кыска хемнеринге канчап-даа хамаарышпас, бажындан баткаш, аксынга кээрге, бажы ышкаш алгыг, делгем чүве кайда боор, дага чок болза, даяңгыыш-даа дузалавас, тайып ужуп кемдеп, чуглуп болур кашпал кадыр оран болгай. Ол черниң чурттакчыларының чугаазы-биле алырга, Манчүректиң адаа талазында Даш-Чуглуурда Курттуг-Суваңнарда, Соок-Ойда Шоваатайларда, Мургу-Туруунда Байыр-оолдарда, Берт-Ойда Хойлуг-Дарганнарда молдурга хире өрелиг кижи ону негеп, ынаар барган херээ

чок дижир, чүге дээрге, молдургадан ажыг шүүдел үнер. Аът-тыг улус безин ынаар аргыжарындан халаажырап турда, чаңгыс Содунам чадаг идиин дагаланып алгаш, ол аалдар аразынга кылаштап чорааш, улуска бижик өөредип турган.

Аалдар аразында хөөмейлеп чоруур кижи тыпты берген деп чугаа Манчүрекке күскээр кыжын дыргын тарай берген.

Өскүс кижиниң хөөнүн ыры часкарар, оон башка ийлей бээр деп чугаа бар. Содунам мырыңай чажындан Аяң-Хемге кожа чурттап турганы Шара-Хөө, Чаңчы-Хөө алышкыларның тоолдаар, хөөмейлээрин дыңнап өскен. Ылаңгыя Шара-Хөөнүң игилдеп оргаш, хөөмейлээри аңаа дыка салдарлыг болган. Ол эң баштай ону өттүнүп, хөөмейниң уг-шиин биле берген. Хем-Белдиринге баргаш, акызы Серен-Лама аңаа дошпулдуур садып бээрге, ол ону холдан салбас ойнап орар. Дедир көжүп кел чыткаш, Бай-Булуңга элээн болганнар. Оюннар аалдарының оолдары ону кээп магадаар. Ол аңаа хөй улус мурнунга хөөмейлеп арнын чазыктырган. Оюннар төөгүден ыр-шоорга кайгамчык салым-чаяанныг чон болган.

Манчүрекке эвээш санныг уйгур ондарлары деп аймак чурттап чораан. Оларның үре-садызы Алдан-Маадыр суурунда амдаа бар. Ол элдеп төөгүлүг улус. Чаа-чалбак төнчүлеп турда, бир кижи дыт бажынга удуп оргаш, дириг арткан дээр. Оттуп кээрге, хөй шериг пааранң эдерип алгаш, соңгу чүкче чоруй барган болган. Демги ол кижи ондар кижи болган. Угунда-ла Кыдаттан келген уйгур уктуг кара кижи бооп-тур. Ишкин ондарлары болза көк карактыг, ак кештиг сарыг улус болгай. Бүгү чүве ук-төөгүлүг. Манчүректиң кара ондарлары хөлчок игилдээр улус. Кара-Дарган деп кижи Содунамның хөөмейлээрин дыңнаар дээш, кара албан-биле оозу суму даргазы Хуна сугга олурда, чедип келген чүве-дир. Ол өг ынчан Хам-Дыттыг-Алаакка чыткан. Көгээржикте шимелиг-даа, төш, чарын баштады дүлген эттиг-даа — ёзүлүг-ла аалчы. Эгезинде ол чыл ажыр көрүшпээн, чолукшуваан мен деп сылдаглап орган. Сөөлүнде билдингени албан-биле Содунам башкының хөөмейлээрин дыңнаар дээш келген кижи бооп-тур.

Хөлчүктүг сумузунуң даргазы Ооржак Хунаны Демир-оол дыка эки билир. Ол ортумак мага-боттуг, суук кара баштыг, каташкак, хоюг-хоюг, улуг кара карактарлыг, хөөрей бергенде олары кыптыгып турган дег, от-көзү чивеңнээн, дыка чазык-

чаагай эр. А Содунамны кандыг дээр, база-ла ооң үези борбак хүрең чаактыг, арын-шырайында кандыг-даа хилинчек чок ажык-чаагай, кырлагар думчуктуг, шилгедек кара эр бооп-тур. Өгде олурган кижилерниң ажык хөглүү сүргей боорга, Демир-оол нарыытказваан:

— Ажыл-ижиңер-даа шыпкарлып шуудай берген улус-тур силер, оолдар. Бо хемниң баткан-чоктаан кижилери башкывыстың хөөмей-сыгыдын чоп кончуг магадап турар чүве апарды. Мен хөөкүй дуу-ла хем бажында ояк чыдып алган чүүден-даа озалдап каар кандаай кижи боор мен дээш келдим – дээн.

— Бо кижи болза алыс уйгур уктуг Демир-оол деп кижи. Кыскаш, хомус согар боорга, чон мону Кара-Дарган дээр-ле чүве-дир. Че, кижиниң күзелин канчаар, кезек салып берип көрем, башкым – дээш, Хуна дарга хувада шимени Содунамче сунган.

Содунам дашканы амзааш, дарганың мурнунга салып кааш, аптара кырында турган дошпулуурну алгаш, хөөнүн киире берип-тир.

Аалдар кезип чоруур сен дээш,
Авам, ачам аттына бээр.
Аргамчылыг аъдыңар чок,
Ону дилеп чордум дээр мен.

Эгезинде ол шала хоюг, чиик үн-биле чымчаңнады хөөмейлегилээн. Чоорту узуун, хоюг үн-биле хову каргыраазынче шилчий берген. Манчүрек улузу кезек-кезек ыяңгылаар кожагар каргыраазынга шору боордан башка, бо кижи дег, нарын тынышка хову каргыраазын күүседип билбес, ону херек кырында салывыт-даа дизе, шыдавас эрлер болгай. Содунам улаштыр хоюңнады хөөмейлээн. Кижилер кударай бергеннер. Оларның карактарының чажы бүлдеңейнчи берген ышкаш болган.

— Болуруң дээрден башка бо Манчүректе маңаа чедер кижи чок-тур, оолдар – дээш, Демир-оол улуг тынган. – Берге кижи-дир мооңар, мен маңаа бырашпас мен, баш удур миннип тур мен.

— Электен чоп дүжүп бере бердиң, Ондар – дишкеш, аңаа олурганнар бир угда шир-шоң дүшкен.

Торгу-ла ышкаш Манчүрекке
Кижи чурттай бээрийне.
Дозур кара уруг-биле
Доңнажы-ла бээрийне – деп,

Содунам суму өөнге концертин оюн-баштак ыры-биле сыгырты аарак төндүрүп каан. Көшкүн амыдыралдың аар үүргезинден хөрек-чүрээ муңгаштал ып чораан кедек черниң улузунуң сеткил-сагыжы Содунамның уяранчыг хөөмейинден хозай хона берген ышкаш болган. Бо шагның улузунуң шажын-чүдүлгеге сүзүк кирген чугаазы-биле алырга, эки кижиден энергия алдым дижири дег, таварылга ол болган.

ХАТ-ШУУРГАН БӨӨЛДЕП КЕЛГЕН...

Кыштың адак айы удавас төнер деп барган. Каш-ла хонгаш шагаа. Улус шагаа уткуур дээш, далган, тараазын соктап, бүдүү белеткенип эгелээн.

Шымбай дарган сугга үжүк-бижик башкылап тургаш, Содунам орайтадыр дараазында аалче чоруур деп барган. Даштын мүн-не айдың, ынчалза-даа дээрде булуттарның чиктии сүргей ол-бо көжүп, чылбай сырын агаарның өскерлирин оштаан чүве дег, аңчылар эдериксээн ыт ышкаш сыңайнып каап турган. Шымбай дарган бүгү назынында тайга-таңды кезип, чер өглеп келген болгаш агаар-бойдустуң кажан, канчаар өскерлип кээрин пат-ла билир. Ынчангаш Содунамга ол чугаалаан:

— Бо дүне кижи чүве чоруп болбас, бораанаар деп келди, маңаа хонуп алганыңар дээре боор, башкы – дээрге-даа, ол улуг кижиниң сүмезин тоовайн чоруй барган.

Содунам чоруткаш ийи шай хайындырым хире болганда, хат-шуурган бөөлдеп келген. Биле-тура башкызын өлүрүп каар эвес, Шымбай дарган чанында өгде дуңмазын эш тыртып алгаш, боо-хөөзүн ап алгаш, аъттангаш башкының соонче чорупканнар.

Содунам Шолук-Ой бажының ээн сынынга келгеш, мээс хөрээниң кадыр одуруун орту кирип чорда, чер-дээри-даа билдинмес кара шуурган дүрлүп-херлип келген-не. Карак-кулакче хар-чамын хайыра чок киир ура-ла берген. Ол бөргүнүң халбаңнарын дуй тыртынып багланы шаап алгаш, чанында харагандан так сирбектенипкеш, кезек када албыга берген орган. Бурунгаар дап бээр дээрге, орук чок муңгаш хар, соонче дедир ээптер дээрге – берт. Ажык мээс айыылдыг боор дээн, бүдүүкадыы суйбанып чорааш, дедир ээп орган. Улуг кижи сүмезинге кирбес кончуумну-даа... Ынчап өлүрүм ол-дур... Ужуп, туруп, чамдык черге дөрт-даяктап союп орбуже, шуурган ону

дүктеш-ле кылган, сиг-саг дээн соонда, кижиң элээн черге хиигейнип оргаш, чайыр-чоюр дээн соонда, шың иштинде ытпак ыргай кырынга кээп дүшкен. Ол ыргай эвес болза, ол тамы шыңның дүвүнде сүвүр хаяга чылча дүжер турган. Экизи көрген эзир уязы ышкаш ийи будуктуң ортузунда эзер чавызы дег черге ооң ылдыртына бергени аксының кежии бооп-тур! Содунам бодун дыка ханы кудук иштинде чүве дег, ам моон канчап үнүп алырын аайын тыппайн чыткан. Шуурган ынаар-ла ооң үстүнде, бөрүлер улушкан дег, шооңайнчып турган. Ында-кайда хат аразында кижилер ыыды-даа ышкаш чүве дыңналып келген. Ол байгы-ла кичээнгейин ынаар углап, кулак салып дыңнаалаан:

— Башкы-ы! Соду-на-а-м!

Угаан-кудун ышкынган кижиниң сагыжынга идегелдиң оттары бүлүр-балыр чырыткылаш дээн. Ол бар-ла шаа-биле хөрээн алгыткаш:

— Оой, мында мэ-э-н!

— Адыр. Туруңар! Мурнуңарда оңгар чоога бар! Бир-ле черде кижи алгыра-дыр.

Содунам база катап медээлээн. Аңаа улаштыр Шымбай дарган адын адап, чөдүрбүшаан, оңгар шыңның шуут-ла аксында ыыттаан.

— Дириг сен бе, оол? Сөөк-даяң орта-дыр бе?

— Бүдүн, бүдүн. Аа, өршээ! Силерни дыңнаваан, буруулугла болдум, акым.

— Аргамчы бадырыптайн, хөрээңден шарыттынып ал!

— Адыр, адыр. Охаай, ам тыртыңар, че!

Дарганның дуңмазы Санаа хадың тозу-биле оңгарны чырыдып турган. Башкы ол-бо иттинип, туттунуп чорааш, шыңның кырынга үнүп келген. Бачыт эрти дигензиг, ол аразында шуурган база намдай хона берген.

ЧАЙЛАГ ШКОЛАЗЫ

Харлаан кижи барбазын иштеп алгаш, арыг ак харга үжүктерни бо-ла бижий берген турар. Мээстерге те, чуңма кедеп, аңнап чораан аңчы-даа болза чай кадында калбак дашка бижиттине берген турар – бурун шагда өгбелерниң үжүк-бижиктиг үелериниң катап дирлип, оларның куду-сүзүн, дүш-дүлүн хувискаалдың хей-аъды киискиткен 30 чылдарның хөй-ниити тура-соруу бүгү Тывага ындыг турган. Ажыг кыштың аагы эртип, алфавит-

тиң дүлгээзини араттарның мээ-медерелин, часкы хүннүң херел-чырыы дег, оларның сонуургалын оттурупкан.

А Содунамга ажылдаары ам дыка таарымчалыг апарган. Кышкы үеде араттар мал-маганын хүр чыл ажырып алыр дээш тарамык-быдаргай турган болза, ам олар хемнер баштарында чайлагларынче бөлдүнчү көшкүлеп кээп, челе-хөне дурту кадыкожа хонгулап алгылаан. Барык-ла өг бүрүзү аксынга өй малдыг, харын-даа эрес-кежээ кижилер элээн бай, ол үеде Манчүрек чону дыка шыдалдыг чурттап турганнар. Содунам суму даргазы Хуна дарга-биле сүмележип тургаш, Манчүрекке бирээ, Хөлчүктүгге бирээ – ийи черге чайлаг школазын ажыдып алганнар. Ол дээрге, улгаттыр тиккен 6 хана болза-даа, 11 баштыг делгем өглер-дир.

Ол чайлаг школаларынга өөреникчилерниң саны улам көвүдээн болгаш өөренир үе база немешкен. Өөренири солун, кымдаа кижиниң аңаа баары күзенчиг апарган. Ногаан, девээлиг шыкка, чечек-чимис аразынга үе-черге аайы-биле чыглып өөренири бир-ле магалыг байырлал. Чайның узун сарыг хүнү бадар эвес, өөренирин өөренгеш, ооң соонда ойнаар-хөглээр. Ол орта көрүшпээннер көржүп, танышпааннар таныжып, хөөрежип турганнар. Кижилер бот-боттарын билчип, чоокшулажып, амыдыралынга херек арга-дуржулганы солчуп алыры – Содунамның Хем-Белдириндеп эккелген чаа ниитилел харылзаазы апарган.

Удаваанда чайлаг школазынга карандаш, саазын база тыптып келген. Суму даргазы Сүт-Хөл, Чадаана чорааш, "Улуг улус өөренир үжүглел" деп ном, солуннар эккелген. Номчулга кичээлинге ам сан кичээли база немешкен, өөредилгениң негелдези улгадып, байдал башкының бодундан, ооң салым-чаяанының иштики курлавырларын долузу-биле ажыттынарын негеп келген. Игилдээр, хомустаар, шыдыраа ойнаар – янзы-бүрү салым-чаяанныг болганы ооң өөредилге-кижизидилге ажылынга өрек-дөмек болуп, чайлаг школазынче хөй кижилерни хаара тударынга, бо үениң чугаазы-биле, ооң чалалга-чары апарган.

(Уланчылыг).

ХАЯА

(Романдан эгелер)

— Кадайын каапкан деп ылап кижиден дыңнадым — деп, Өшкү-Саар чугаалаан.

— Ийе, мен аңаа канчап баар кижи мен? Чок-чок. Чаңгыс-даа болзумза, ажырбас мен. Авам төрелдери ыракта, ыракта, таныш-даа эвес мен. Ачам төрели чок, эр чаңгыс кижи-ле болгай. Ай туттурган дүне сава тудуп алгаш, алгы-кышкы тура хонар. Ынчалза-даа баар черни аашкынгаш тып аар мен.

— Эжим, сен муңгарава даан. Бис сеңээ херектиг келдивис ийин. Сени орай күс чедирбейн, бир оол-биле таныштырып каар бис, өглеп-баштаарынга киржир бис.

Ол аразында Лопсаң-даа ыяш чүдүрген шарылары-биле хөлзедип-ле келген. Шарыларның ыяжын дүжүрүп салгылапкан. Ам чанар дей берген. Өгге кирип, олура дүшкен, шайлай тыртып алган. Күжүр Лопсаң ындыг-ла болгай, дошпулуурну ала тыртып алган, хөөнүн киирип, кезек сарыланып ора, сыгырты берген.

Лопсаң ырлап-ырлап сыгыртыптарга, хөрек-чүрек ажый берген ышкаш, сеткил-хөөн сергек омак кыннып келген. Оолдуң сыгыды кыстарның хөөнүн көзепкен дег кылынган. Өшкү-Саар тура халып, хат-салгын дег баргаш, Лопсаңның холундан дошпулуурну алган дораан ам "дембилдейниң" аялгазы-биле харыы ырны бадырыпкан.

Эштериниң хөөнү-биле Өнермааның ишти-хөңнү биригип, ырлаксаазы кели берген. Мен база чоонган мен дээш, дошпулуурну ала тыртып алгаш, билир аялгазын хөнүдүр хап алгаш, ырының сөзүн тода-тода бадыргылаан.

Ынчаар ырлажып, ишти-хөңнүн чазап алгаш, келген улус хап чаныпканнар. Өнермаа бөдей өөнче кылаштап ора, баглаашта мелдер аът турганын көрүп каан. Чүрээ серт-ле дээн, Шой-оолдуң аъды-ла-дыр. Быкты аажок дериткен, бажын савай каап, тыныжы чаа оожургаан турган. Бөдей өөнүң эжиин ажыпса-ла, эжен-не бо, Шой-оол чүък баарында адаска кырында дүштедаа чок таакпылаан орган. Маң-саң эжикче көрүп, дегийт менди айтырган:

— Экии, Өнер! Сени манап олур мен ийин, Өнер. Өгге кирген кижи дораан үне маңнавас чүве дээн. Мал-маган менди-чаагай тур бе, Өнер?

— Менди-ле тур — дей каапкаш, карак уштап көре каапкан. Шой-оолдуң эткир арны, үс-биле чаап каан чүве дег, кылаңайнып, көк элээр, чазык-чаагайы аажок көзүлген.

— Ада-ие, ха-дуңманың күзелин хүндүлеп, тоол көрзүвүссе эки боор, Өнер. Мен мындаа база келдим. Кат-иемниң сөзү болза ам бөгүнден эгелеп Өнерни алганың ол дээн чүве. Ада-ие-даа белеткенип эгелей берген чүве-дир. Өгнүң кидизи, ыяжы белен-дир.

— Ол чүңерил, мындаа-ла хоржок мен деп чугаападым чоп, кижим бар деп.

— Дүгдээшкинни кылып каан-на болгай, Өнер. Мындаагының соонда дүн-хүн чокка сагыжымдан үнмедиң, Өнер. Өршээп көр, эргим сарыым—дээш, кылагар арны шын-на сеткилинден хуулуп, дискек кырынга сөгүре аарак олура дүшкен. — Сээң чараш бүдүжүңнү бо-ла дүжей бээр-дир мен. Чараш сыргалар сеңээ аажок тааржыр, оларны ам ап ал — дээш, хоюндан боошкун ужулгаш сунган.

— Чок-чок, чүнү-даа албас мен. Меңээ чүнү-даа сыгаваңар — дээш, боошкунну тутпаан-даа.

— Силерниң ада-иеңерниң алыс күзели база кудалашкан мээң улузум-биле дөмей улус болду. Ада-иениң сөзүнден карышпайн көрээли.

— Чок-чок, ада-ие сөзүн дыңнавас мен, чүге дээрге оларның хөңнү мээңии дег эвес — дээш, Өнермаа ыыт-дааш чок, хана бажынче көргеш олурупкан.

— Өршээп көрем, сарыым. Мен база кижи-ле болгай мен. Май 1-ниң байырлалында сени тыппадым. Май 1-ниң байырлалында бодум шүүлдүм, дыңнадың бе? Суму мөгези кижи мен деп чугааладым. Сөзүм ээледим.

— Чугаам чаңгыс. Чөпшээрешпес мен — дээш, уругнуң ишти-хөңнү улам баксырап, карааның чажы төктүп бадып эгелээн.

— Кым меңээ бүзүрээрил, сөзүм чугаалап кагдым ол-ла.

Шой-оол уругнуң тутпаан боошкунун хойлап алгаш, улуг тынган. "Черле мынчап орган херээ чок, уругнуң бодундан чөпшээрежип тургаш чоор мен, чөпшээрээр кижи чөпшээреп

каан-дыр! Кадай боду-ла билгей. Мээң херээм ам күш-биле көрүшкей мен. Мен шыдавас болза, көк дээр хөме дүжер, дөрт чүктен хүн үнер. Орай дүне канчаар эвес мен, ооң соонда менден чүге дескелээрил ол, харын хаарлып келир боор чүве. Баштайгы кадайымны ынчалчык мен" — кылдыр бодангаш, өгден базып үнүпкен. Хөрээн ажыткылаан, Эмнээр-Кара кат-иезинге, Чанчык честезинге идегеп, чоргаарап, честезиниң чагырыкчы дужаалын-даа сагынган. Честезиниң шыгжап чораан сөөлгү акшазын ап алгаш кээп, кадайга тутсупкан. Кадай өөрээш угаан алдаан, ооң-биле кады шиме арагазы база сөңнепкеш, ам бөдей өгже дораан кирген кижи чүве-дир.

Өнермаа ол кадында бөдей өгде доңгайып алган ыглап-ла олурган. Авазының соонче-ле чорупкан ышкаш, авазы-ла дээре ышкаш. "Чоруптайн, чоруптайн". Байгы сагыжында көк бөрүлер чоокшулап кел-ле чытканнар. Ол өөнден үнгеш, улуг өгге ыы-сыылыг кире халып келгеш көөрге, Эмнээр-Кара от аксында арага кудуп ижип орган.

— Кирип келдиң бе? Ийе, бодап-ла ордум. Моон эртип кай баар сен! Чүге ада-ие сөзүн тоовайн турарың ол? — деп, кадай арай туттуна аарак айтырган.

— Дыңнавас мен! Ачам мында чок-тур. Силерниң сөзүңерни дыңнавас мен.

— Шой-оол ыяштап бээр дээш чорупту. Эптиг-чөптүг болур-ла болгай. Кончуг эки оол-дур. Чөрчүүрге кайын боор.

— Хоржок мен. Меңээ кымның-даа херээ чок...

— Херээ чок деп чүңүл — деп, кадай ам-на хорадай берген. — Оон артык кандыг эр херек кижи сен? Улуг мөге-дир. Бо кежээ база ойлаар сен бе? Узун-Уругну көрүп турзун, бодум баргаш караан казар мен...

— Сөзүм сөглеп каан мен — дээш, ыы-сыылыг эжикти октай каапкаш, ыңай караш-ла дээн.

XII

Дээрниң барыын хаяазында быжынды кызыл булут калбарып, чугалап кел чыткан. Удавас кызыл-хүннээр. Часкы хүннү бадыр оттаан инектер аалынче чанып орган. Инектер чоорту шуужуп, аалче углапканнар. Өскелери ында-мында от баштап, чамдык черлерге доктаап, оттту дылы-биле хамый хап, үзе соккулааш, ханып, кегжей каап, бурунгаарлап органнар. Ыраккы барыын сыннар кырынче оожум чуглуп ажып чыдар

хүн чуга кызыл булут артындан бараадаарга, чер кыры ак-сарыг кыннып, кызыл-хүннүң келгени ол. Кижи Хараар-Тейже углай шыыладыр базыпкан. Тейниң кырынга тыныш-даа ажытпайн, ооң аңаа бо мөгүдей аарак апаары хаажы херек-ле боор деп бодажыкпе, тоовайн эрткеш, артында эрги чуртка кээп доктаай дүшкен.

Чаңгыс-ла чагы ходуюп арткан, оон ынча-мынча черде эрги чеп ужу карарып көзүлген. Туткаш шеле тырттарга, чептиң узуну шору, кулаш ажа берген. Ам шоңну ол-бо талазынче шеле соккулаан, быжыы, чер-биле тудуш чүве дег, ыяк болган. Демги чевин шоңнуң үстүү талазында кертикке баглай тырткаш, боду ооң-биле уннаштыр туруп, мойнундан баглангаш олуруп-ла баткан. Баг дыңзып-ла эгелээн, боостаа ажыңайнып, тыныш муңгашталып, бүгү чуртталгазы чырыш кылынгаш, чоорту караңгылап эгелээн. Оон ыңай билинмейн барган. Боостаазы-ла аажок кижип турар, дырбаныпкаш, караан көрүптер дээн, сүлделе бо черде чыткан. Өлү берген мен деп бодааны, ындыг эвес болган. Кырында шоң бажы көстүп, оон үзүк кара чеп халайып бады келген. Оожум олуруп алган. Ам бодаарга, демги чеви үстү берген бооп-тур. Ийе харын, кижи тыны бирде бүкүлээш дег хээрек, бирде саат дег салдынмас-даа болур чүве-дир деп, Өнермаа ам кээп миннип, хээрек чүве биле быжыг чүвениң аразында ылгалдыын көрүп, чагы адаанга олура боданып-ла олурган.

Хүндүс өремелиг ааржы булгап чигенин сагынган. Сериин шайын чиген чеминге капсырлаштыр пактай каапчык, ол-ла-дыр. Ам орай кежээ дүшкенде, баары караңайнып келгени чөп-ле болгай. Өгге болза тоттур чемненгеш, узун уйгуну шөйүп чыдар турган. Ам чуртталга хензиг, шоң бажында чеп ужу дег, азарганчыг кыска үе арткан-дыр. Оон-на хенертен тура халааш, чиге соңгаар арга ишти-биле кылаштапкан. Базып-ла орган, төнмес-батпас оруктуг, орук чок арга ишти-биле бурунгаарлап-ла орган. Дыка ырап келген. Шала дөлем черже үне бергеш хая көрүнген. Таныыр черлериндең чүгле Хүн-Көрбес кайы ыракта бичиизи, чавызы кончуг көзүлген. Оон өске черлер таныттынмаан — ногаан-на арга. Кара-ногаан, чүге дээрге караңгылап кел чыткан.

Авам күжүр чоруптарда чагаан-на болгай, дываажаң оранындан чайлавас ужурлуг мен, бүгү-ле амылыг, амы чок чүве-

ге кем кылып көрбээним шын, ынчангаш чыргалдыг чаагай чурттарын, ынчангаш чыргалдыг чаагай чурт-талганы көөр аргалыг мен деп орар чүве ийин. Дөө караңгы кара тайганы ашкаш, куду бадыпсымза чүвениң байдалы билдинер ужурлуг. Ооң бетинде аш бөрүлер азыг-дижинге таваржы берип-даа болур, чок, черле кортпас. Мал аразынга өзүп, оларны онча-менди азыраар дээш чүнү кылбаан дээр, аш бөрүлерни та каш катап хоюскан, ойлаткан чүве, холумга туттунган чүве-биле хап-соп ырадып чордум. Кызыл-хүннү, чырык имирни ол эртим, ам караңгы имир эгелеп тур. Амдыызында дириг чүве көзүлбеди. Буттарым шылаарын, тыныжым бачыдаарын, ынчанмыже кыш, чай чок кончуг бизеңнерниң кырынче үнүп, хойну дозуп бадырар чордум, мында кижи могаар хире чүү деп. Бир караңгы дөргүннү эртип чорда, ыракта кижи-даа кускуннаан ышкаш. Бөрү улуп эгелээни ол чүве-дир. Өнермаа тура дүшкеш дыңнаарга, аныяк бөрүлер мырыңай чирилээр болган. Ийе ол, кырган бөрүлер-дир, оларның үнү чоон, сөөртүнчек, бөрзектер үнү амдыызында дыңналбас, олар бичии болгай. Уруг кылаштаплаткан. Мурнунда арга иштинден бир аар буттуг чүве тура халааш, ыңай үш-дөрт баскан соонда агараңайнып турар таңы көзүлген. Кылаштап орбуже карааның уунга кара, бора куу чүвелер бо-ла көстүр, олар шимчеп-ле турган ышкаш. Ол кадында бөрүлер улушпушаан, ам оларның ыыды чоокшулап келген. Улушпайн барган, хире-хире аразында туткулажыр, колдуу-ла ырланыр, ызыржыр. Бөрүлер ам мурнунда келген. Аалдар чоогу кезээн бөрүлер-ле боор, сезик ап, коргуп, чаштып турары илдең. Өнермаа алгырар дээн, харалаан, үнү үнмээн, бакка бооладып кезээн чүвелер бар хире, ол-бо таладан кээп, чоокшулап келгеш-ле дезип ыңай боол турар. Ам-на уругнуң алгызы үне берген, улаштыр-улаштыр алгыргылааш, черден ыяш ап шывадап, күзээн черинче бурунгаарлап-ла орган. Өнермаа ам мырыңай тоовастай берген. Даянгыыш хире будук тудуп алган дооразындан шоглаан бөрүлерже удур халып, будуубиле ыяштар каккылап, дер-суг дүжүпкен, бөрү куураңайнып чоокшулап кээрге-ле, черден мерге хире будук алгаш, бөрүже углай шывадаар, алгырар, кускуннаар. Караңгызы киткеп келген, ынчалза-даа дээр агы көстүп турар. Бөрүлерниң караа дээр агынга чайнап, көк от кызаңайнып турар апарган. Ол-ла болгай, караа оттуг боор чүве дээни кай,кижи чиир чүвениң ынчанмайн канчаар — деп бодай каапкаш, чиир болза чизин харын дээш ам

ыыттавайн, ыяш октавайн, кылаштапкан. Баштай удаа даянгыыш дурту хире черге келгеш, хөндүгүп, ыңай бооп чоруй база оожургай бергеннер. Харын-даа эвээжей-даа берген ышкаш, эскерип чоруурга, ыракта бараан көскүзү кончуг апарган, чайгы даң удадыр эвес, бөрүлер чоорту ырап, ыяш аразынче көзүлбейн барганнар. Чеже орукту эрткен кижи, пат турупканын ам билип каан. Пашта сүт дег, даң чоорту агарып чоруп орган. Кылаштап ора ийи-даа доңгая дүшкен, дегийт-ле, тура халып, оруун оруктап ыңай болур. Кижи бажындан бедик карахаак аралап шаг-ла болган. Ол кадында силдирт дизе-ле, куш ужа бээр, азы өңү хуулуп калган кодан доо өпээликтеп бар чоруур. Ынчалза-даа Өнермаа оларны шуут тоовастаан. Хүн үнүп орган. Ынаар ыракта хек эдип орар, аңаа харыылап, доо ыяшта база бирээ бадыра берген. Хөвеңниг тонунуң мурнуу эдээн хаак ора тыртып каапкан, холунуң артыы чарыы ханзырап чоруур, үш-даа черде балыг бар. Шуут турупкан, ужуп-ла чораан. Ушкан черинден турбайн, хүн чылыынга алзып, удуп калганын билбейн барган.

Кыс бөрү эмиглери саамчааш, орайтадыр төрээн оолдарын эмзирер дээш ол-бо шыйлаңнадыр шошкуп, хирээнинге келген. Оолдары үңгүр иштинде сырлып алган, ийизи үнүп келген даштын кылаштажып турган. Иези кээри билек, дөгере үңгүрден үне халышкаш, саамчаан эмигде-ле барганнар. Бөрзектер иезин ээп-ээп, тоткаш, боттары ыймактажып, ойнап эгелээннер. Ол аразында бөрүнүң думчуунга бир-ле багай чыт каккан ышкаш болган. Чыттың уун тыппайн, ыңай-бээр көрүп турбуже, багай чыт ылап-ла кижи чыды болган. Кажан-на "чык" дээр болду деп, аттырып кезээн болгаш, турган черинден үш-дөрт улай шурай берген. Ынчалзажок тура дүжүп, ыңай-бээр көрнү каапкан. Дыт ажылдыр көөрге, доо бичии шет шимчеш диген ышкаш. Шет ындыдан кижи тонунуң өңү көстүп кээри билек, бөрү беш-алды халааш, база тура дүшкен. Оолдарының ыыды аажок, база-ла ыймактажып ойнап турар хевирлиг. Бөрү ам кижилиг черден оолдарын чайладыр дей берген. База катап демги черже кедеңгирлеп чорааш, чоокшулап келген. Дораан барып, хирээнден ийи оолду ызырып алгаш, маң-биле өске хирээнге эккеп, дедир халааш, база ийини алгаш, база-ла демги хирээнге эккеп турда, элээн үе эрткен. Бөрү катап халааш кээрге, бир оглу чок болган.

Өнермаа оттуп келгеш, дораан тура халаан. Көөрге, дөө эник маңнап ыңай болган, сүре-сүре кээрге, оозу эжииниң аксын аажок таптай базып каапкан шолук үңгүрже кире халаан. Дораан-на холун суга каапкаш, ушта тыртып кээрге, дырбаңнаары чер аажок, ол аразында холун база ызыра каапкан. Ынчалза-даа эниин черле салбаан, дүржок кадайның хораннап каан энии сен эвес сен бе? Аксының улуу-ла аажок дээрден башка, кулак-калааның дөмейин! Ам сени черле кагбас мен кылдыр бодап, эниин так кужактааш, улуг арганы куду бадыпкан. Элээн бадып ора, артында шимээн дыңнааш, хая көрген. Аксы-дижин шаарарткан бөрү мыя бо турган. Оглун көрүп кааш бөрү мырыңай бо, *аксы мыяда, тыныжы безин илдең-не келген.* Ийе, мени ам харын чи, кортпас мен кылдыр бодап, бөрзек иезинче алгы-кышкылыг чүткүп, тепкиленип турза-даа, салбайн, улам аткаарлап чоруй, ыяшка илдиккеш, олура кээп дүшкен. Бөрү ам-на бир халаан соонда, оглун ушта тыртып алгаш барган.

Өнермаа ол кадында угаанын чидирипкен. Дыка үр болганда миннип кээрге, бөрү-даа чивээн, биеэги-ле арыг иштинде хевээр огжагар хаак кырында эпчогу кончуг чыдар бооп-тур. Турар дээрге, бажы дескинип, аарып турар. Аарып-даа турза, хүнзедир чыдар эвес, аш бөрүлер чизин дээрге, ол бүтпес, богдунуп өлүр дээш ол чадашкан, ам канчап хинчектенир амытан боор мен деп бодангаш, оожум өндейгеш, кезек олурган. Туруп келген, *элээн каш баскаш барып ушкан, дораан тургаш,* оон ыңай элейтипкен.

Ол чиге соңгаар кылаштап орган. Ында улуг даг бар, буттары чүгээр дыштаны берген, мурнуу эдээн астып, элээн узун ыяш даянгыыштанып алган. Арганы өрү өскеп-ле орган. Долгандыр көрдүнүп, езулуг тайга ишти чер ындыг бе, иштики арыгдан ушчок ылгалдыг, хамык ыяшты чаат үглей берген, чамдыктарын таныттынмас кылдыр ораап, бүдээп алган, чааттың улуг кезии куду халайгылай бергилээн. Ам база кежээлей берген, ынчалзажок арылар ажылын кылып ужуп тургулаан. Ол-ла болгай, өзен ханызында чүвелер караңнаан, ылавылаарга оолдарлыг хайыракан болган. Өнермаа ыяап-ла оларның кырынче кылаштаан, оюп-даа *чоруй барбас. Чоокшулай бээрге, оолдарының* бичиизи, чаражы аажок. Олары-даа, адыг боду-даа ботбодун тоошпас, бичиилери ыяшче үне бээр, улуу чудук аңдара каап, оларның адаандан чүве чыып чоруп турар. Адыг деп чүвени

мындыг чооктан көөр байтык, бараанын безин ожаарып чорбаан кижи, адыг удур көрнүп кээрге, ооң дүрзүнчүг мага-хевирин ылап көрүп кааш, бажы адыш кылынгаш, хавааның кежи соңгаар сойлу берген ышкаш болган. Караа орта көзүлбес, адыг оолдары-даа көзүлбес апарган. Бир-ле кадыг чүве кырынга барып ушкаш, ол уу-биле угаанын чидирипкен. Ооң мурнунда бөрүлерге таварышкаш, ынчаар кортпаан-даа кижи. Ам кыс адыг ужуп калган кижиге кылаштап келгеш, холу-биле ол-бо аңдара тырткылап, багайтыр алгырып бар чоруй, дескен ышкаш, кедээрлей берген. Ол ояр катап эгбейн, оолдарынче углап, сууду-сууду базып, чыткан кижи хора кылыптар чүве дег, ынаар ыяш аразынче дегийт көзүлбейн барганнар. Өнермаа миннип кээрге, чырык имир чаа дүжүп келген болган. Элээн үр апарган хевирлиг. Каракгары чүгээр-ле ышкаш, адыг турган черинде чок, кадык мен бе дээш шимчээрин оралдашкан — мүн-не чүгээр, холу, буду шимчеп турар. Туруп келгеш, кылаштап көрген — анаа-ла ышкаш. Адыглар ындыг мунгаш арыгның та кайызынче углаан, кончуг кулугурлар мени база чивээни ол-дур деп бодап, ажык черлер көрүп кылаштап орбуже, арга-ла аажок шимээргей бээр, дээр кызаңайны берзе-ле, барыын чүктен күштүг хат кээп, суггур чаъс дүжүрүп эгелээн. Каяа чаглактанырыл деп кылаштап ора, чоон пөштер дөзүнге келген. Караңгыда черни базарга, чымчак деп чүвези аажок, ынаар-мынаар тепкилээрге, күдүрээ хевирлиг, кончуг чоон, чааттыг пөштүң адааида эңмек чер бар болган. Аңаа олуруп аарга, шымбай, дамды-даа дүшпес. Чаашкын шииледир кудуп-ла турар, ооргазында ыяшче улам чыырлып, дискектерни күдүрээ-биле хөме каап-ла орган. Долгандыр кылын күдүрээ, дискээнден эрткеш, бүгү бодун-даа шугланырынга чедер. Чаашкын кудуп-ла турар, дээр диңмирепдиңмireп чаап-ла турар. Ам хоюнда эмгежок бес, кичигенезин дайнап эгелээн...

XIII

Шой-оол ол хүн арганың муңгаш-муңгаш черлерин, дагларның ажыт-ажыт сирттерин теп, бараан харап, уругну дыка дилээн. Үш-даа хонган кижи-дир, муңгаш каттар харап, аңнардаа көрүп, хей-ле халактап, аңчы болбаанынга хараадап-даа чораан. Ам канчаар, салымны, безин шериг белеткелин эртпейн барган, эктинге боо деп чүве чүктеп көрбээн, бичиизинде ойнаар боо-биле безин бержип көрбээн амытан чүве-дир. Чараш кызын ол хире кызып-кылайып, оранны одуртур ийи хүн

дилээн, тыппаан, чөгелин төткен, ырмазы сынган, бажы халайган ээп келген.

Ам харын сөөлгү үеде өңнүүнден хол боозу алган соонда, сагыш аннып, *боо* деп чүве-биле эдержип эгелээн. Ол боозун чажырар, кижи бүгүдезинден сестир, даажын безин улустан дуюкаалаар, чаштынып, коргуп-хоруп, кара боолап, үш-даа ок хораткан. Дүүн чаа ырак эвесте турган аңны чазыпкан, бөгүн база эжик-дөрү шаа черге, черле шенеп көөр дээш, бир койгунну база чандыр аткан.

Аъдын бөгүн дыка түредир мунган, каш артты ажыр, каш хемни кежир чоруп келген. Дүжүп чыда аъдынче көөрге, шулу боду көк суг, колдуу сирилээр, кулактары халбагар, иштин так тыртыныпкан болган. Мал болгаш кижиге чугаалаптар аксы-сөзү бар эвес, чайның ът-суглуг өйү-ле чүве деп мынчаар мунуп чоруурга, талаар деп адазының бир катап химиренгенин хамык чүве эрткенде, хараадап сактып келген. Аъдындан ыраар-ла хөңнү чок, *баглаашта аъттың аттаныр, ажыргы талазындан көрүп* шаг-ла болган.

Өгге кирип келгеш, ыыт-дааш чок чүък баарынга туруп могааны илдең олура дүшкеш, таакпы тиге берген.

— Өнер сураг бе, оглум? — деп, Эмнээр чылыткан шайын изиг-демирден дүжүрүп, өремелиг тараалыг тавакты сунуп ора айтырган:

— Чок-чок — деп, Шой-оол допчу харыылааш, даңзазынга ийи-даа улай таакпы тип, ыжын аажок чий каап, кезек боданып орган.

— Ам чүгле аалдардан дилээр, Шивилиглер, доо-ле Эзер-Албада безин аалдар чеде берген деп улус чугаалажып тур. Ынаар кагар, оон сураглаар.

— Ынаар кагар деп чугаалаарга амыр болбайн. Аъдым пат келди, эмин эрттир мунупкан — деп, Шой-оолдуң үнүнде бүдүү кылыктаныышкын дыңналган.

— Даартадан бээр кагар аан, аът дыштанырга — деп, Эмнээр чугааның хөөнүн билип, үнүн базырып чугаалаан.

— Даарта Хүн-Көрбес баар мен — деп, кадайның чугаазынга чөрүшкен. "Адамның шыгжавырын дилээйн, *сөөлгү* катап, эртен эмге-хаяажок эт-сеп эккээр мен деп бодалын ажыы-биле чугаалаваан. Чүге арагадан кудуп турбас чүвел, уех, човай-даа

бердим, суксай-даа бердим" — деп база бодап, Шой-оол таваkта тараадан эңдере каап алгаш олурупкан.

Удавааңда ыт эзре берзе-ле, аалдың ырак чорук кижилери чедип келгени билдине берген. Сүрүң ашак хөлү алдараваан эрги тергелиг, оозунуң үзү деп хөй-ле чыдыг-каралыг, кел чоруй орукка мунуп чоруткан аъды-биле орнашкан, комнап чораан аъдын тергеде суп алган. Ашактың садыглажыпканын кадайы тоомча чок уткуп, херекке албаан. Удавас чайлаглап көжер бис, көөр силер, терге дээрге чүгле көжер-дүжерде эвес, тараабыдаа, ыяш-даш дажыыр дээш чүнү-даа кылыр эт-тир, чүгле аътка эвес, шарыга, тевеге-даа сөөртүп болур — деп, кадайны угудуп чадашканнар.

— Орустар өттүнүп ол канчаарың ол, түрээр дээш аъдың орнаан сен, тергени мунар сен бе — дээш, ашакты өлүрүп-ле турар.

Терге кырында таалың-савада борбак-сарбак чүү-хөөнү өгже киирип кээри билек, Херелмаа манаан-на чүвези ол ышкаш, бичии уруглар дег, таалынче халый-ла берген. Баштай дөрбелчин көк-көк саазыннарда ораап каан чигирлерни уштуп чыыпкан, хапта чүве бар, даштындан өйдүктүрерге, улустуң камбээт дижип турары саазыннарда ораап каан борбак-борбак бурумнар болган. Бир талазында пөс аймаа, шай, таакпы ол-ла.

— Паа, торгу чоп чогул? Канчаар кижи мен, сесиргемни чүнүң-биле додарлаар мен? — деп, Херелмаа караа соолаңайны-ла берген.

— Терге садып аар дээш акшаның хөй кезии ынаар үндү. Ам канчаар мен, уруум. Мооң мурнунда садып эккээп-ле турдум ийин, өңгүр, чараш торгуларны.

— Чаңгыс багай чычыы-ла бар чүве-дир. Ону чоор ийик. Кижи чагып турда-ла, бодавас.

— Бодаан-на кижи мен, уруум. Чычыының өңү база шорула чүве. Кыжын хептиң өңү арай оожум болбас чүве бе?

— Оожум-оожум деп алган. Кижи кордап турда-ла — деп, Херелмаа эриннери дөрбейип үне берген, доора кайгап химиренген.

— Че, катым, эки чорааш келген кижи-дир силер. Кижини күш-биле чугаалаштырбас улус-ла-дыр — деп, дооразындан чугаага киришпейн орган Шой-оол үзе кирген.

— Торгуну мен даарта эккээр мен. Торгу кайы баарыл, кижи турда. Ындыг-дыр але, Херел? Чүгле даң атсып алгаш, Хүн-Көрбесче хаптар мен.

— Че, ол-даа канчаар, Өнер деп киживис читкен-не болгай. Үш-даа хонган — деп, Эмнээр-Кара Сүрүң ашактың арнынче көрүп чугаалаан. — Та кайнаар чоруй баар уруг ийик, дезиг аът дег болган уруг-дур.

Ашак уруунуң дугайын дыңнай сал-ла, мен чогумда уруумну болар канчапты, ам артында торгу дээш кежээлеп турлар кулугурлар, көрүп турзун шүве кылдыр бодааш, хөректенип эгелээн:

— Аъй, чүү дидир сен? Уруг читкен? Ужук чок ине эвес, кайнаар чиде бээр чүвел, дириг кижи? Үш-даа хонган бе?

— Харын аан. Аалдарны дилээри арткан. Шой-оолду чорзун деп ордум — деп, кадай арай сестип, ашакты ам чүү дээр боор деп харыылаан.

— Үш хонукта чоп дилевээн силер? Амыр-тайбың орар силер. Кижи анаа хөңнүнде чиде бээр, чүл ол?

— Дилевес боор бе, күдээм оолдан айтыр, ол-ла. Шой билир, дилеп ырмазы сынган оол-дур. Чугаалажып-ла турган улус чүве.

— Ийе харын, ам чаа келген олур мен. Аъдымны безин көрүңер. Тургузур мунган кижи-дир мен. Чугаалажып, хөй чугаа-даа кылбаан улус бис — дээш, Шой-оол база дүвүрей хона берген.

— Аалдар кезидиңер бе?

— Бо чоокта аалдарда чок уруг-дур — деп, Эмнээр дүргенне агартынар дээш далашканындан чорбаан, барбаан аалдарын адагылаан. — Ам ыракта аалдар кезиир ыйнаан.

Сүрүң далажып, маң-биле чемнени каапкаш, баглаашта аъдынче үнер дээш туруп келген хиреде, дис кырынга олура дүжүп, таакпылай берген.

— Уруумну, багай өскүс кара кызымны, эрес, кежээ чүвемни! Оода-ла силерниң кончуударны, чүден чүү-даа боол болур болгай. Дораан-на сүрер, тывар, ужур-чөвүн чугаалап, билиндирер турган. Шынныг херек болза, черле чоруптар ужур чок, бир-ле багай чүведен болган. А оглум кайыл?

— Туң-оол база дүүн-не сураг барды ийин. Тостугбайда аалда барган боор.

— Боор-боор деп, база угбазын дилеп үндү-ле ыйнаан. Угбазынга аажок кижи.

— Бурунгу хүн угбамайлап чоруп турар оол болчук — деп, Херелмаа ужуру билдинмес харыы берген.

Бо иешкилер-даа кордал чок улус-ла болгай, Узун-Кадай чүнү билди деп, ол өгге кире дүшкен. Эртен-не үнген — кадай чок болган. Сүрүң тергелеп келген човаг аъдын эзертээш, аът-танылпкан.

Кежээ дүшкен. Инектер шагда-ла коданда кирип келген, ында-мында алгырышкан. Бирде-бирде сагышка безин анчыг, аал ээн-аан чүве ышкаш. Оода кожазы өгнүң ээзи кадай база чок. Кым билир, хөөкүй дүүн база тургузур кылаштааш келген кижи-дир, уругну ам та тып алган, та тыппаан. Ыыды читкен, чүгле "уруум кайыл, тып бериңер" — дээр, оон база-ла дилеп үнген боор. Аалга сөөлгү үеде Туң-оолдан өске эр хиндиктиг кижи бар эвес, Арбак ашак черле Сүрүңден чыда калыр ийикпе, база чиң тээп чораан-на болгай.

Хүн хана бажынче көдүрлү бергенде, Туң-оол Дөңгүр-Хүреңин мунупкан, оозу дериткеш ылбыйтыр өде берген, чыраладып келген. Келген дораан бөдей өөнүң орун чанынга идиин уштуп кааш, доңгайып чыдып алган. Херелмаа баглап каан молдурга көргеш, бөдей өгге чеде берген. Оолду оттурарындан чалданып, орунга ыыт чок кожа олуруп алган. Оол одуг хевирлиг, шимчеп, бажын көдүрүпсе-ле, Херелмаа дораан айтырган:

— Каяа чордуң, Туң?

— Өнерни айтырып, Теректиг аалдарынга четтим. Чок-тур. Чамдык аалдар чайлаглай берген.

Херелмаа орун баарында мойтукту көдүрүп көргеш, бажын чайып, оолду кээргеп, ынчанмыже чүве ыыттавайн, хөңнүн чазап, хей-аъдын көдүрген:

— Туң эрес-ле кижи болгай, идикти канчаарыл, көктээр бис бе?

— Угбам келгеш, көөр ыйнаан.

— Угбаң сеңээ ындыг-мындыг чүве чугаалады бе?

— Чо-ок. Ажынган, муңгараанын-даа билбедим. "Кажан кээр кижи, та бар, та чок кижи" — деп, Херелмаа бодангаш, ыыт чок, оожум кылаштап үне берген.

Бир-ле чай кадында Эмнээрниң чанынга чеде берген турган. Оон дидими кончуг айтыра каапкан:

— Дүүн, бөгүн түрегдээним кончуг ийин, кат-ие. Хойтпаанар долган бе? Хөөн чазаар чүве болза.

— Ийе харын, хойтпаамны ажыдып каан чүве. Тип көөр деп тур мен — деп, кадай чазык харыылаан.

Кургаг ыяшты чарып, чылапча суун дажып турбуже, кадай бүлгээрин олуртупкан. Хойтпак дугайында чугаа үзүктелбээн. Херелмааны часкарып, каттыртып, аңаа элээн үе эрткен. Уругнуң үнү хоюг, чүве чугаалаарда бодалдыг,мындаагы дошкун чаңы чок, карааның уу оккур, чараш көзүлген. Черле ындазында чоруктуң бүдүнгүрүн кайгап, кат-иезинге арага кажырган херек чок, кудуп-ла турганыңар дээре — деп чугаалаар бодааш, дылын ызыра тыртып алган.

— Мындаа силерни сөглепкен кижи болгай мен, бууум миннип тур мен — деп, Херелмаа бо ыыттаан.

"Чорук бүдүнгүр деп хей эвес бодап ордум ийин" — деп, Шой-оол аажок хүлүмзүрүп бодангаш, харыылаан:

— Мен харын чазыпкан хире мен ийин, Херел — деп, уругнуң бир дугаар адын адап чугаалаан. — Мындыг аныяк, чараш кыстың мурнунга чазыг кылып болбас...

"Чараш кыс" деп сөс ургну суйбай каапты ышкаш, уруг база Шой-оолду белен эвес, чыда калбас эр-дир деп улам-на чыпшынып олурган.

— Чаа ам эртен-не олчалыг болурун кызып көөр-дүр.

— Силерниң ол шыгжавырыңар чогум кайда чүвел? — деп, Херелмаа ылавылап айтырган.

— Адам ашактың шыгжавыры-дыр ийин, төрээн черинге бо, Хүн-Көрбеске шыгжап каапкан, хамык хөреңгизи мында чыдар кижи-дир ийин. Ийи барба ишти дээр-ле болгай. Алдынмөңгүн-даа, торгу-маңныы-даа мында.

— Хаа, ол торгу-маңныкты але, эштер — деп, Херелмаа эри хайнып, тура халыыр чыгап харыылаан.

— Ам ону тывар кижи-дир мен ийин — дээш, Херелмааның карааңче көрүп шаг болган. — Үш чыл бурунгаар ийи катап дилээн мен. Ол барыын талакы хаялар болгай. Ында чок болган. Ам үстүнде хаялар, куйларны көөр мен. Ачам чүве мегелевес кижи, шыгжааны ылап. Аарааш, уун алдапкан, эки

айтып бербээн, ынчанмайн канчаар, өске черге. Ынчап чыда-ла, ол хевээр эрте берген ашак-ла болгай.

— Торгу-маңнык, алдын-мөңгүн! Ах, экизин! — деп, Херелмаанын арнында өөрүшкү чырый-ла берген.

— Канчаар сен ынчаш, акыңны манаар сен бе, артынчактыг келир боор мен — деп, уругну ам мырыңай сен дей берген.

— Манаар мен, ыяап-ла манаар мен, тейлээр, чүдүүр мен — деп, уруг коваңайнып, дөстүнмейн, чүнү-даа кылырынга белен ышкаш көзүлген.

— Бичии дашка чүведен чооглавыт, Херел, улам эки-ле болгай.

— Ойт, авам!

— Сураг баарды. Каям, мен кудуп берейн аа, Херел — дээш, Шой-оол дашка долдур куткаш, уругже сунган.

Уруг араганы уг-биле пактай каапкан.

Кадай ам-даа сураг, база кудуп ишкеннер. Чугаа-даа көвүдээн, ийи аныяк кижи улам-на бот-бодунче чоокшулажып, аажокла органнар.

Эмнээр-Кара шаг болганда келген.

— Үне бээримге, кадай аттан дүжүп чыдыр. Чугаазын дыңнаар дээш чеде бээримге, шай чылыткан. Оду кыппайн шаг болду. Узун-Кадай уругну база тыппаан-дыр. Кара-Хаак аалдарын кезип чораан кадай-дыр.

Өг ишти удааш чыдыпкан. Шой-оол удуп чадап-ла чыткан, Херелмаа одуг хире...

Эртен эрте тургаш, ыяш хууң долдур чыгыы өл ааржы хоюдуп дергилеп алгаш, аттанган.

Кидин-не мандып орган от-сиген черниң өңүн хунаап, чоогалар уну ногаан олбук кынны берген көстүп чыткылаан. Чайның башкы айының эргизи чоокшулап орган. Сарыг чечек арга чарыкы даг эдектерин алдыннай будуп, чодураалар хем унун ында-кайда айыраң ак хорагай-биле чайырлап алган. Чаа-ла четчип, будуктары селейтир базып келген салам бүрүлер хензиг салгын көргеш, шиник чараш чайганып тургулаан.

Таптыг-ла бо өйде Хүн-Көрбестиң арга чарыының үстүү чалымнар аразында мөзүр хая кырында Шой-оол чиш хараан дас ышкаш, чиге кедээр Даспының унунче көрүп алган, бызаа кежи адаска хире оргулаашта ногаан чиңгис кырында баскактанып алган олурган. Сарыг хүннү бадыр бо-ла хая-дашты саналдыр кырлап, үңгээр черге үңгеп, туттунуп, хербектенип, өскеп, бадып,

хая артында оңгар бүрүзүн ожаарып, черзилеп келгеш пат турупкан, дыштанып орары ол. Ортаакы хаялар аразынга эртен дең бажында кээп, дүъш эрткиже сирбектенип, халбактанып келген, салааларының кежи кызыл анай, сывырылгаш бүүректеринде келген, чоокта чаа улдурган кадыг идиниң улдуңу дүъштеле сойлуп калган. Дерин чоттунза-чоттунза, эрги дерлиининң алыңгы эдээ сы тудар чыгыы көк мөөн апарган.

Шой-оолдуң адазы Далай-Мээрең бо кавының ууттунмас байы чораан. Хувискаал өөскүүрү билек, улус ону Харам-Далай дижи берген. Харамынга ырмазы сынган бир хөлечии "ак албанын безин кагбас сойлук" — деп органын дыңнаан кижи-ле хөй. Боол чизин деп чаңгыс дөтпе тудуп ал дээр дээш, үнү үнмейн, соксап каар амытан чүве-дир. Инээн, чылгызын аъттан дүшпейн, кымчызының ужун кожаңнадып тургаш санаар, хой, өшкүзүн кажаа эжиинге туруп алгаш, ыяап-ла читкелеп санаар. Мал төрүдү кылып, частың адак айы төнүп чорда, күстүң ортаа айында күш-деңгелин көрүп, чылдың-на ийи катап санап келир. Кожайы чеже-даа чазый, каржы бол, кадарчы кижи хөөкүй бодула мөзү-шынар хоойлузу боол, ындыг үзел-чаяанныг чуртталгага килеңи хайныга-хайныга шыдажып чораан. Чоннуң халас дериниң чажыңы мээреңниң тевеге чүдүрер улуг шокар аптараларынче алдын, мөңгүн, торгу-маңнык кылдыр хуулуп кирип-ле турар. Кончуг бажы каткан чүве хувискаал эгезинде-ле хамык шимчевес өнчүзүн бүдүүлеп таалыңнап алгаш, талыйтыр аппарып шыгжагылап каапкан.

Бо-дур ам, оглу адазының шыгжамырын дилеп, бажы ыжып, падын барап турары. Шынап-ла, Шой-оолдуң караа көргенин утпас, сагыжынга таңмаландыр чуруп арттырып ап шыдаар ховар дээн салымныг амытан чүве-дир. Ол хире туруп, түрегдеп келзе-даа, Өнермаа тоолда чүве дег, бо-ла көстү хонуп келгилээр. Хамыкты мурнай уругнуң дең дески туң дег ак диштери айыраңайны бээр, хүлүмзүрүг чайнаан чаактары, оңгараңайнып турар сыртылааштары кыймыңайнып келгилээр. Билек чыгам чоон чаъштарын аткаар, бурунгаар салып бадырыпкан турда көөрге, аңаа чедер кысты сактып-даа тыпаан. Херелмаа аңаа четпес, чаъжы чиңге, дижи онзагай эвес, ынчанмыже эрткен дүне аңаа ооңбиле чоокшулажыпкан, белен эвес кыстың бирээзи-ле болгай — деп, Шой-оол боданган. Шымбай харын, мындаа май чыскаалында шүглүп кааны чаяан болган. Оон башка арбан даргазы Дагбалдай, аттыг изиг амытан, катап шөлүптер часкан. Харын-

даа суму мөгези боорга, кожуунга алдан дөрттүң чириин дугладыр, оон кедерезе кызыл кодага аппарып хүрештирер кордал-биле арттырып өршээген. Аңаа немей честези база суму тергиилекчизи бооп кээрге, хөрек хостуг, балдыр быжыг. Ам биеэгизи дег сири-кавы чоруур үе соонда калганы ылап апарган. Кады төрүвээн-даа болза ие уктуг болгаш даай-авазы чүүдаа болза тергиилекчи кижи кадайы болгаш чон мурнунга нүүрлүү аажок, оолду-ла сургаар: "чыткан хой тургуспа, чымчак сиген сый баспа" деп. Ашаа-биле Кызыл кода база кирип чораан. Үр бооп-бооп келзе-ле, Шой-оолга эрге берипкен деп медээ тарай берген. Кортук кижилер ыытташпайн барза-даа, хортан кижилер каржы феодал оглун черле анаа салбас, шөлүүр херек дижип келгеш, ыыды чиде бергеннер. Оон бээр үе шору дөгүй берген, үе кончуг-ла болгай, чүнү-даа балап шыдаар. Ам Шой-оолдуң сагыжында чүгле Өнермаа, ону чаалап апса, аңаа чүнүңдаа херээ чок. Ийе харын, эргениң-даа херээ чок. Чалыы, чараш кадайлыг, чаан начын шолалыг апаарга, эрге ол-ла-дыр. Ынчанмыже ам бир шончак база бар. Доо ырак Тесте каапкан кадайы, оглу, уруу бар болгай. Оол дээрге амдыызында арай кенен дээрден башка, он хар ажып, эзеңги теве берген, шаа кээрге, аът кончуг болгай, чер аразын чыыра тыртып, адазыбиле көрүштүрүптерге, канчаарыл? Че-че, ол дээрге, хей чүве ышкажыл! — деп, Шой-оол хыйланып боданган. — Ол аразында чеже суг акпазыл, төре херээ-даа аңдарлы берип магат, хуулуп калган олурзумза хөңнүм деп билиңер".

Шой-оол туруп келирге, бут дыштаны берген, аар деп чүвези, бүдүн шары дөңмээ-ле. Бир хая тии теп, эжиктер шаа черни эртип чыткаш, даш чаадынга дайгактааш, бар-ла часкан. "Өнерим өршээзин, өлчей-кежиин бар бе?" — деп, алгыра каапкан. Мөгүдээн уг-биле быжыгланыр дээш, ийи адыжының ишти сывырлып калган, кызыл-анай, хан оон-моон сыстыгып келгилээн. Ам оода-ла кижиң туруглай берген — ыңайда-бээрде чок, үнер, дүжер чер тывылбастаан мындыг. Корткан кижи барыктыг черни эртип дидинмейн, сугда ыяш дег, балдырлары сириңейнип, чүрээ шапкыланы берген, "хая биле сугже меннип, улуг аас этпес, туттунар чели, кудуруу бар эвес" — деп улустуң чугаазын сагынган, узун чодур кижи эптежип, бадып чадааш хинчээн бараан, аңдарлып-ла бадар ышкаш, эргээн, дыргаан сө тыртып чорааш, арай боорда дүжүп баткан. Ам көрүп тураргa, доо элээн өрү чалым арнында куй барааны көстү берген. Ынаар

хинчектенип чорааш үне бээрге, куй ээлиг болган. Шой-оол бодаарга, ийи шокар моортайлар дырбактыг оолдары болган. Дескелээр сагыштыг чыткан чүвелерни боданмайн-даа ийи буттарындан сегирип алгаш, баарында хая орта ийи улай шөе шапкылапкан — бичии адыгуузуунар ыыттавайн-даа шөйлү бергеннер. Аксы-думчуундан хан адыпкан чүвелерни октагылаптарга, чүгле даваннары дырбаңнаар болган.

Ол куйдан ыңай көре бээрге, калбак хая көстү берген, ону бээр тыртыптарга, ишти улуг куй. Арай боорда сыңып кире бээрге, ам-на барба бо чыткан. Дегийт-ле шидиишкинин чешкен. Уваа, шидиишкин аажок ирип калган, барбаның аксы база холга бош келир. Өштүг чүве дег, харамнанган кара чүвең кара ыттың мыяа болзун дээн ышкаш, чаашкын санында дамдылап, хая тии дамчыштыр суг төктүп турган болган. Иштинде долдур торгу, ол база ирип калган, хол-биле тударга-ла бош келир. Ол торгуларның орту үезинде бир-бир каас торгу мүн-не чүгээр, ынчанмыже чамдык чери хээрек, дыдык. Ийи хураган кежи тон база ирип калган, чүгле мөңгүн өөктери хевээр, чаражын канчаар. Мөңгүн дадарар эвес, ол-даа болза олча-ла ыйнаан. Барбаның бирээзи чок болган. Алдын, мөңгүн-даа чок, бир барбада-ла боор. Алырын ап, шарып алгаш, арай деп союп үнүп келген. Хүн ажар чоокшулаан. Ам улам-на димзенип, олаада куй болу бээр чер бүрүзүн чушкуп, казып келген. Бир-ле кастынып чыдырда, эктинден бир-ле шыырак дээн чүве кээп алган соонда, мойнунче шурап-ла келген. Курда бижээнге, хоюнда хол боозунга чедип чадап, холдарын шимчевес кылдыр дыргактары кадалып кире берген, арай боорда боога чедип, чамыын аңдарган дораан чаза тудупкан. Дырбактыг боо ыыдындан кижини сала каапкаш, ыңай-ла болган. Кончуг ханныг, каралыг араатан саатты үзе ызырып четтикпээн, оолдарым өлүрген сен кулугурну ыяап-ла ханың сорар мен дээш кижиже чүткүп турганы ол бооп-тур. Мөгүдээн, корткан кижи доо халып бар чораан дырбактыгны база чандыр аткан. Ам чаңгыс-ла ок арткан. Мойнунда ийи кезек черден хан төктүп турар, бирээзи ылап-ла саат дужунда, ниити боду, холдары балыг, аарышкылыг-ла чер эмгежок. Ам черле чанып көрейн, чоп кончуг ханзыраар чоор, кижи ханы соглуп каарыйна, ачамның алдын, мөңгүнүн кажанна ийик тып-ла алгай мен дээш, хаяны куду бадыпкан.

ХАРААЛДА ДАГ-ИРГЕК

Оглунуң тырттырганы бызаалыг мыйгак чуруун көргеш, ачазы, авазы аажок магадааннар. Хоочун аңчы, даайы Очур чээнин мактаар сөстер тыппайн:

Сыын-мыйгак турлаа болган
Сыннар эдээ Ишкиннерим.
Сыннар эдээ Ишкиннерде

Шынап аңчы чээнимни — деп, хөөрээр чаңы-биле ырлай каап, бодунуң канчаар аңнап чораанын иштинде бодап, Адар-оолдуң эрес-дидиминге чоргаарланып олурган. Чоок кижилери Адар-оолдуң дилээн езугаар ооң чуруктарын улуска көргүспес, чарлавас боон аазаан бис.

Бо удаада Адар-оол Кара-Сугже аңнаар деп шиитпирлеп алган. Чурук тырттырарынга таарышкан, магалыг аяс хүн турган. Кажар оол эртен хүн ажар чүкче аңнаар, ынчан хүн херели кижиниң чушкуузундан дээр, шокар чурук тырттырарынга чырык таарымчалыг болур. А кежээ хүн үнер чүкче аңнаар.

Кара-Сугда инек-караа, кызыл-кат, эзимде көк-кат эңдерик боорга ферма улузу мөөңү-биле оон барып каттаар. Кат бышкан. Кош-Дыттың саанчылары ол аң-меңниг черни доюлдурбааңда аппараттыг аңнап, черле кат кайы хире элбегил деп чүвени көрүп аар дээш Адар-оол чорупкан.

Өрүлээн тудум Кара-Сугнуң дамырак суу кыңгырткайндыр агып чыдар. Каттың үнгени, бышканы кончуг. Шуут "ирик" деп хөөреп болур. Адар-оол дыка чоок черден, сыра соктап орган, чечек ышкаш, кызыл чалаалыг Кара-Торганы тырттырар дээш аппарадының чамыын базар кайызы келгеш, хоюзуп алган. Хомуданчыын чүү дээр. Торга ырадыр ужуп чоруй баргаш, ынаар-ла торуладыр ыяш соктап, "кыыйт-кыыйт" кылдыр эдип орган. Ол-ла чоктап оргаш тооргу халзыпкан. Ол кончуг эрес, кашпагай аң, ону оя маңнааш "кыйш-кыш" кылдыр бышкыргылааш, чокпак пөштерлиг, корзаң хаяларлыг кырлаң ажыр шимеш дээн. Кызаа каът баарын өрү чоктап орарга кокпа орукта малгаштыг шалбаа чыткан. Чер хаваны дүштеки изиг үезинде аңаа аңдаштанып, сериттенип, эштип-эштип алгаш чорупкан, суг өңү боралчак хевээр, "маңаа шак мынчаар тамчыктанып

чыдырда тырттырыпкан болза аар" деп бодал оолду хараадаткан. Адар-оолдуң бир улуг чажыт күзели бар. Школада чурт музейинге күзүн белек кылдыр оран-чурттуң каас-чараш бойдузун, аң-меңин, куштарын тырттырган альбом кылыры. Ам чүгле дириг аңнар чуруу эвээш. Оода он хире эки чурук болза альбомга дыка-ла солун утка-шынар киирер ийик. Чер хаванын тырттырып алза ындыг олча кайда дээр силер. А адыг дугайында чугаалап, семээн-даа херээ чок. Кончуг берге, озал-ондак-биле холбашкан ол айтырыгны амдыызында, езулуг фотобоо чокта бодаан ажыы бар бе?

Адар-оол инек-караа чыып чип, далаш чок чоктап орган. Кыйыг баарын куду кыңгырткайндыр бадып чыдар кара суг эриктеринде тайга чечектери бир өөр, кызыл-чайт апарган саглаңайнып турган. Каяа-даа кижилерге өөрүшкү сөңнеп чоруур чараш чечектерни Адар-оол чүктээр сумказындан гербарийлер кадырар номун ужулгаш сывы, бүрүлери-биле кады камныг кызыдып ап орган. Дамырак кара суг ырлап, хүн карааңга чоргаар кылаңайнып, кавайында чаш уруг дег шулуңайнып чулчуруп чыткан.

Ырак эвесте кат сывы шылыраан ышкаш болган. Адар-оол ковайбайн-даа номун сумкалааш, аппарадын белеткеп алгаш, харап келгеш, дедир-ле олура дүшкен. Ооргазы соолаңнап азы изиңейнип турган ышкаш. Чок, боода идегел чок, безерек ок картечь чүге четчирил. Башта бодал хайныгып, шуурганнаан. "Адыг, адыг! Шуут-ла кыйыг баары кызаада үскүлешкен, дезер чер чок. Адыр, адыр! Туттун, оожургал херек" деп, ачазы сымыранган ышкаш болган. Адар-оол катап ковайып кедеп көрген. Адыг инек-караа сывының дөзүнде олурупкан, сыптан бүрүлери-биле катай сывыра соп, каттыг адыжын чылгап орган. Оолдуң бажынга хенертен та канчаары ол, кончуг дидим бодал төрүттүнген. Аппаратты белеткээш, кат сывының аразы-биле шыгаап, харааалга киирип алгаш, "шылырт" кылган. Ажаанзырап, таптыырганып орган даг-иргек, ону кайыын дыңнаар! Дидимненген аңчы база бир катап кончуг оожум, карак чивеш аразында тырттыра каапкан. Ам-на сагыш ханган. Черле хоочун чурук тырттырар кижилер безин тырттырганынга бүзүрээрлер. Адар-оол келген изи-биле аткаар, ылым-чылым чылбыртып эгелээн. Он ажыг метр чыла берген. Чемненген адыг ады-

жын межиледир соргулап, бышкан катка чазыйлап, кат сывын шылырадыр сывыра соп чип олурган. Адар-оол биле даг-ыргектиң аразы ам шору ырай берген. Дыттарга ажытталып чорааш, кыйыг төнчүзүнде каътче бадып ора, каътташкак ирик ыяштарны билбейн хоора базыпкаш, оол-даа ол каътты одурту ыдып-ла каан. Ону көрүп кааш, белиңнээн адыг Кара-Сугга сыңышпас кылдыр чаргырадыр алгыра каапкаш, шыргай аразынче караш-ла дээн.

Адар-оол, адыг ону сүрүп маңнааны ол-дур деп бодааш, кушталдырып-ла орган. Хөйлеңиниң чеңин кургаг будук үзе соп аппарган. Талыгыр маңнап-маңнап, хая көрген, чүү-даа сураг. Оон хем иштинге киир тура дүшпээн. Кызыл-даван тавангайлар каш-даа черден оюлган, буду ыстаар, саргып аарыыр болган. Тыныш, чүрек оожургадып алгаш, Адар-оол Ишкинниң улуг оруунче кирип алган. Ам аалынга чедир ындыг-ла кончуг ырак эвес. Ынчалза-даа кылаштаарга балдыр ырбаңнаар, буттар чорувас, аарышкылыы карак-ла...

Фермада улус-даа даң бажында дүвүреп-ле үнген. Адар-оол хондур келбээн. Дүүн Кара-Сугже углуг бар чытканын даайы Очур көрген. Иези Ойдупаа ыы-сыызын төп, инектерин-даа сагбайн, мөөреп-ле турган. Коъш-Дыт фермазының эр улустары дооза Кара-Сугну өрү дилеп, ис кезип өскээннер. Сергелең ирей оолдуң изин дораан тып алган. Оон ыңай өскээрге, өзен бажында хаван аңдаштанып турган малгашта оолдуң изи саазында баскан таңма дег, тода көстүп чыткан. Улуста ыыт чок. Каттап чип чораан адыг изин көргеш, ачазы Белек чүгле чукурган.

— Аа халак, оглумну!

Хенертен шала куду, каът эдектелдир соңнап чоруп орган улус кускуннашкан. Хамык улус кадыр-берт, шыргай-даа дивейн, ынаар далажыпканнар. Коъш-Дыт фермазында улуг кадарчы Күдерек будук үзе соп артып калган хөйлең чеңиниң үзүүн тудуп алган турган. Улустуң дылы агарып калган, ыыттаар-дагжаар-даа кижи чок. Безин тыныштары оожургай берген. Сергелең ирей ногаан шокар пөс эскиндизин холунга тудуп алгаш, ыңай-бээр ис кескен. Дуңмазы Семис-оол-биле Тожу чедир аңнап, көрбээн-билбээн чүвези чок кажар, чытчы ыт дег исчи ирей:

— Хөлчок маңнаан оол-дур. Чогум өске чүве изи чогул — деп, ол түңнээн. Дилээшкин орайга дээр үргүлчүлээн. Улус боостааларын кургадыр кускуннажып алган. Боолар даажы дизиңейнип тура хүнзээн. Адар-оол сураг.

Даарта дың бажында сүт сөөртүр машина чедип келген. Адар-оолдуң иези Ойдупаа ында барган.

— Чүү болду, угбай? — деп, Дугар-оол кайгап айтырган.

— Оглум читкен, адыг чипкени ол ыйнаан — дээш, мөөңейндир ыглап-ла бадырган. Дугар-оол дүш-даа чок каттыра чоруй:

— Ойт, угбай! Адар-оол бе? Суурда эштери Эдер-оол, Гриша суглар-биле кады халчып чордулар.

— Ылап бе?

— Силерниң оглуңарны кайыын соора таныыр ийик мен аан, угбай. Мырай чаа ужураштым. "Кажан келдиң?" — дээримге: "дүүн дус сөөрткен машина-биле келдим" — деп турду. "Бо кежээ чурук парлаар бис, даарта мени кагбас сен, акый!" — деп чагыыр оол чорду, эккээр мен, угбай — деп, Дугар-оол улам чазамыктаан. Ам-на хамык улустуң сагыжы ажаан. А херек канчаар болганыл ынчаш? Адар-оол эпчок кылган. Ынчалза-даа чурукту дарыы парлап алгаш, көрүксээш, бир чеже ону парлаарынга электриниң чырыы база негеттинер болгай, ынчангаш суурже далажыпканы ол. Оол буруузун билинген. Инек-караа адыштап алган, аксын ажырымныы кончуг кылдыр аазадып алган орар кончуг улуг даг-иргек чуруун ача-аваазынга, даайынга белек кылдыр парлап эккеп берген. Шала ырактан-даа болза кежээки кызыл хүнде тырттырган чурук дыка тода болган. Ону көрген улус харын оолдуң эрес-дидимин кайгап магадааннар.

— Чүрек чок төл-дүр! — дижип-даа турганнар.

— Тулган аңчылар кайда кандыг аңнар турлаглап турарын эндевес, чизелеп-даңзылап алган дег түңүн безин билир чүве болбас ийикпе. Авык шорааннарында те, чуңмаларны база "чуруур бооң"-биле боолаар сен — деп, кырган-ачазы Сергелең Ишкинниң бедик шораан туругларынче чоргаарал-биле көрген.

Бистиң эрес-дидим аңчывыс ам-даа аңнап турар. Удавас мергежээн, часпас адар фотоснайперниң солун чуруктарын солун, сеткүүлдер арыннарынга удаа-дараа көре бээр бис.

МОНЧАРЛЫГ ДИЛГИ

Чылгычы Сергелең дээжин эрттирип, эжинге чылгызын хүлээдипкеш, аалынче чанып орган. Хола-хараганнар кидин-не чечектелген. Шагның дөрт эргилдезинде ховунуң эң-не өңгүр, каас-шиник чыдар үези. Ак-көк дээрде хамнааракгар аян туткан. Аът даванының даажын дыңнаан өргелер ында-мында чукургулап, аът өртээр өрген ышкаш, кожая берген олургулаар. Ылап-ла айыыл келгенин билип кааш, олар үңгүрлеринче мортук довуракты буруладыр халчыр. Шынап-ла, "сарыг аскыр сайт диди, сарыг довурак бурт диди" — деп чүве бо-дур аа деп чылгычы боданган.

Ол бүгүге Сергелеңниң сеткил-сагыжы улам-на сергеп, Ишкин хемден каккан сериин салгынга таалап чораан. Бөлүк-бөлүк кызыл-хараганнар аразында бир-ле чүве кууваш дээн.

Сергелеңниң шоваа карактары ону чандыр көөр ужур турбас. Чүге дээрге, ол чүгле эки чылгычы эвес, тулган аңчы. Аъдының аксын ээй тырткаш, доза хап кээрге, буруңайнып чоруур таагылыг дилги ырбаалап чораан. Күжүрнүң чоргаар, чарашсилиг дүрзүзү-даа чок. Канчап барган аң боор? Аараан бе азы кым-бир аңчыга бакка аттырган бе?

Аъттыг кижини дилги көрүп кагза-даа, маңнай албас, бир-ле чүве ону черже доңгайты шелип, илбектеп чораанзыг. Ооң чонаада-ла белен-селен ыттарга четтирбес чүгүрүк даваннарын дужап каан чүве-биле дөмей.

Сергелең Семис-Шилгизин дап бергеш, ак-мак-даа чедирбейн, хөме тавартып кээрге, дилги хараганнар аразынга хорун чыдыпкан. Чылгычы чоокшулай чортуп чеде бээрге, дилги бурунгаар дап бергеш, кээп дүшкен. "По-ок, мончар сөөртүп алган күжүр ышкажыл моң!" — дээш, Сергелең аңның кырындала барган.

Харыксыраза-даа чаалаңып, азыг диштерин шаарартып чыткан дилгини белинден сапык идиктер аразынга кыскаш, кызыл сөөскен кымчызы-биле мойнун черге чыпшыр базып алган. Ооң мойнунда чымчак дузак шивейликкен, дузактың ужунда, челе дээги ышкаш, чолдак ыяш сөөртүнүп чораан. Оозу хараганга ораажы бергени ол чүве-дир. Дилги ырланып, азыгларын шаккыладып чыдырда-ла, дузакты адырып, чыргадаан аңны хостап салыпкан. "Ховуңга хостуу-биле күскелеп, күжүгеннеп, алдын-

хоор тараавысты камгалап, келир кышка чедир күш-деңгелиң кирип ал, Дилгижек-оол. Ынчан езулуг чедишкен, бирги сорттуң моюндуруун аңчыларга адааргадып, көөргедип чораай сен аан" — деп боданып, шончалайлар чечектели берген чоогаже ажытталып бар чораан дилгиниң соонче көрүп тура, "ам чүге торлурул бо" дээш, Сергелең чииги аажок аттаныпкан.

Январь 9. 1975 ч.

Аас-кежик

Тоожу

Хоорайның каас-коя, аар өртектиг ресторапы. Маңаа кежээниң-не балдыры дыңзыг компаньоннар болган "чаа кижилер" чыглыр. Хөреңгилиг болгаш, олар дүн ортузу, харын-даа даң хаяланып келгиже хөөрежип олургулаар.

Янзы-бүрү өңнер херелдендир хып, өжүп турар сайгылгааннарлыг сцена, диңмиреп турар хөгжүм. Эргеледип суйбаксанчыг, шилгедек мага-боду өттүр көстүп турар кылаңнааш хептиг, арны-бажын ойнаар-кыс дег будуп алган, чаъжы шимченирге, ыңай-бээр эстеп турар аныяк кыс ырлааргa, ооң чоокавын дескиндир дөрт-дөрт оол, уруг сексуалдыг шимчээшкиннер кылып, самнап турган.

Зал ишти шыгырт кижи: мага-бодун чыпшыр куспактажып алган танцылап турарлар-даа, сигареталар бургурадып, ыраажыны, самнааннарны магадааннар-даа, баштарын үскүлештирип алган чугаалашканнар-даа, суйбажып, ошкажып олурарлар-даа бар.

Ресторан иштиниң хайымныг черинден озалааш, үнер эжик чоогунда столда диртегер, сырый эрин салдыг эр кижи-биле ак шөйбексимээр арынныг, достагар эмиглерлиг херээжен шампан чылбыртып, боттарының төрээн дылы-биле дыңналыр-дыңналбас чугаалажып органнар:

— Сени эдерип чоруур балдыр бээжек оол чүү кижил?

— Бо хоорайда сен ышкаш чолаачым, улаачым-дыр. Ону чүге сонуургай бердиң?

— Сээң-биле кады чоруп турар кижини танып, билип алза, эки ыйнаан, сарыым, – дээш, шампанны дугурааннай кудуп кааш, — Ийи кошкар бажы чаңгыс пашка сыңар бе? — деп, улам сиңнигип айтырган.

— Хүннеп, иштиң ирип ор бе, эзиржигеш?

— Чо-оок, хөлегең ышкаш, кады чоруур боорга, айтырарым ол-дур, чарашпайым. Озалдыг, чиктии сүргей оол чорду ийин. Эскербейн чоруурун чөгенчиг-дир. Бодан.

— Чиктиин, озалдыын канчап билип алдың?

— Улус чугаазындан дыңнадым. Бөгүн бодум база эскерип кагдым. Ооң-биле каяа баглажы бергениң ол?

—Догаарап, дажаарап тургаш, ам довурак чылгап эгелээн Калдар-оол деп сек-биле аас былаажып, мээң барааным көрбес кылдыр бактажып алган дүне мээ таваржып, тос-тостуң ажыг соогунда доңган баарымны чылдып, коттедж бажыңымга чедирип каан буянныг болган оол-дур. Кем чок, караа суглуг хөөкүйүң кедер хевим, чиир чемим ышкаш садып алган кижидир мен ийин. Ол мээң оваарымчалыг чолаачым, чөпшүл, идегелдиг партнерум шээйил... Ам стол кырын сыңышпас кылдыр аъш-чемни, арага-хымысты делгеп алган мени манап орган боор... – дээш, рюмка долдур шампанны ыгыдыпкаш, дүлгээзинниг, чүгүртүлеңнээш каракторлыг, чырыы чыртая берген эрже чиге көрүп орган.

— Уваа, элдептиин аа... Ам канчаар болган чоор...

— Чүү элдептиг болду? Мээң бажымны чүге дүңгүрлеп ор сен? Чүнү тывызыктап орарың ол?

— Бистиң аравыска чылбаңайнып чоруур бе?

— Чораай-ла. Өзеп чиптер сергежик эвес, эрзиг, чымчак сеткилдиг, угаангыры, сагынгыры кончуг оол-ла чүве.

— Ажыы чок, диштиг тулуп апарза, бисти түрү бастып, бажывысче хан кудуп эгелезе канчаарыл?

— Ооң ындыг харыы, шинээ бар деп бе?

— Бар, сеткилим эндевейн ор. Аайлап, ажыт киириптер... Азы таваңгайын карартыптар... – дээш, чудуруктанып алган, ызырнып орган.

— Далашкан күске сүтке дүжер. Бистиң аравыска өжээн өөскүдүп, бак чүвеже мени күткүп орба. Ам аалчылар бажыңынче чоруулу. Сен санаш—дээш, сумказын тудуп, туруп келген.

— Үе келген болдур ийин. Аяс хүндүс чаңныкка соктуруп алдың, Эммануэлим – дээш, боду-биле дең дурт-сынныг херээженни чедип алгаш, эжикче углапкан.

— Бак чүве оштап чорба. Чаңныкка соктурбас боор мен.

Ресторандан үнүп кээрге, дээр — чер аразынга илчирбеленчек кызыл от шөйлүп, чер кырын өрт шыва берген ышкаш кызаш дээш, диңмирээшкин чыжырт дарс дээрге, бажыңнарның соңгалары буступ, чашканналы берген ышкаш болган.

— Ии, дадайым, уё, чүрээм ушта халып, угаан-кудум ышкыныптар частым – дээш, эр кижиге чыпшыр куспактаныпкан.

— Даштalып калган чүрээң ушта халыыр хамаанчок, чым-

сырт кыннып, ажыш-даа дээн деп бе – дээш, машина эжиин ажыдыпкан.

Артыкы олутка олуруп алгаш:

— Мээң чүрээм уян, чымчак. Сээң чүрээң дадарып калган кара демирден-даа, даштан-даа кадыг боор оң. Бо кассетаны ырладып каг – дээш, сумказындан уштуп бергеш, — Амдыызында мен директор болдур мен ийин. Кымга-даа мундурбас мен – деп, сүрлүг чугаалааш, соңгаже көрүп олурган.

Уян аялгалар куттулуп эгелээн...

Анай-Караның карааңга ак шаң дүне, ак жигули, күдер-кара аныяк оол көстүп келген...

Бирги эге
УЯН АЯЛГАЛАР

Куу туман-биле шугланып алган дүне. Хоорайның кудумчуларында, бажыңнар соңгаларында сайгылгааннар имистелдир хып турган. Каржып эртип турар машиналарның карактары чивеңнешкен. Кайнаар-даа көөрге, муңгаш, куу делегей. Сайгылгааннар чырыынга дээрден дүшкен хыраа кылаңнаар.

Хар-биле өңнеш жигули хоорай төвүнде тос каът бажың чанынга доктаапкан. Холга тудар магнитофон алгыртып, ааска сыңмас хөөрежип чораан дүнеки чорумал дөрт оол, уруг машинадан дүжүп турда, норка кежи-биле майык чедип турар узун кылдыр даарап каан тоннуг, халбаңныг база-ла норка бөрттүг херээжен бажыңның ортаакы эжиинден үнүп келгеш, токкуладыр маңнавышаан, соңгу олутка олурупкаш:

— Мени дүрген бажыңга чедир, дом! — дээш, эжикти шак кылдыр хаапкан.

— Бажыңыңар кайдал? — деп, чолаачы сагыш човап айтырган.

— Хүн үнер чүкче, хем эриинде коттедж бажыңче халдып ор! — деп, дужааганзыг дыңзыг чугаалааш, хажыызында соңгаже көрүндүр олуруп алгаш, хөрээ бузулгуже улуг тынып, муңгаранчыг хорадаан хире болган.

Машина шимчептери билек, маңнап үнүп келген эр кижи хол булгап: "Доктааңар!" деп алгырган.

— Доктаава, дүрген чорувут! Ону чоорул, акшага караа көзүлбестей берген шулбусту даарта канчаар эвес мен – дээш, шыгырт олурупкан. "Сени чоор мен. Хостуг херээжен, хөреңгитен кижи-дир мен. Эртен ажылдан үндүр хөөглеп, сывыртап-

тар мен. Аъштыг-чемниг, арага-дарылыг бажың-даа чок, чындыңнадыр мунуп турган мерседезиң чок болур. Аштап-суксап, таваңгайың суглангылаңдыр кылаштап чоруур сен. Хойгарып чытканың яңган эшпиң каапкаш, акшалап чоруптар. А мен... диңмиттиг кылдыр чурттаар мен" деп хомудаанындан, хорадаанындан хөрээ дакпыжап, чүрээ саргып орган.

Чолаачы "Тыва аялгалар" деп каан кассетаны магнитофонга салыпкан. Кулак уюкталдыр каңгыраан-коңгураан шимээн чок, сыгыт, хөөмей, каргыраа холужуп турар тыва улустуң бурунгудаа, амгы үениң композиторларының ырлары машина иштин дола берген. Машинаның дааш-шимээни чиде берген ышкаш болган.

Анай чажындан тура авазының өпей ырын, ачазының хөөмейин дыңнап, таалап өзүп келген, боду база ырлаарынга ынак болгаш, уян аялгаларны дыңнап орарга, ал-боду чиигеп, муңгараан, буккан сеткили ажып, ыстап орган чүрээ шөлээн соп, кандыг-ла бир тоолзуг черде ужугуп чораан дег апарган.

Ындынныг ырлардан, чалгынныг сөстерден сергеп кээп, дорт олуруп алгаш, чолаачыны ам-на ылавылап көрген. Чудаңгы, эмдер-самдар оол эвес болган. Хептеп даараан киш кежи бөрттүг, эргижирей берген хой кежи хөректээш тоннуг, хүрең савыяа хол-хаптыг, эрин салын үндүрүп алган, чээрби беш-алды хар үезинде, кырлаң хаайлыг, күдер-кара аныяк оол болган.

"Машина мунары эптиг, чылчыргай эвес, эр мөзүг-бүдүштүг оол хире-дир. Ажылдадып, ажыглап болур чалыы эр шээйил. "Чыткан теве аксынче каңмыыл кирер" деп чүве бо-дур аа. Халас кежикти ышкынмас, аргамчы-биле өртеп аар мен" деп, боданып ора, чугаа эреп айтырган:

— Бо кассетаны кайда садып турарыл?

— Кайда-даа сатпайн турар, угбай. Хөгжүмчү эжимге ырларның аттарын бижип бергеш, бижидип алган мен. Кассетаны бижидер дээш, кара түрү көрген бис – дээш, чымчак көрүп, хүлүмзүрүп каан.

— Мээ чара бижидип берип болур силер бе?

— Бижидип бээр мен. Чүгле төлээр апаар.

—Ам-даа болза, санап бээр мен.

— Чок, чо-оок, кассета болган соонда, силерге чедирип бээр мен. Адрезиңер билдинмес, ол-ла кончуг-дур, угбам.

Ол аразында коттедж чанынга чедип келгеннер.

— Борта доктаадыптыңар – дээш, карыш дурту, дөп-дөрбелчин, кылаңнааш сумказындан тудуш чүс акшаны чолаачыга тутсупкаш – мээң фирмамга ажылдаар күзелиңер бар бе? — деп, айтыргаш, харыы эрээнзиг, эжиктиң тудазындан туттунуп алган орган.

Чолаачы карманындан бежен акша ужулгаш:

— Акшаңар артыы—дээш, танывазы херээженче сунган.

— Ооң херээ чок. Мындыг кончуг соокта, дүне када бажыңга машиназы-биле чедирип каар буянныг кижи-дир силер – дээш, эжикти ажыткаш, үнүп чыдырда, чолаачы үне халааш, эжикти ажыдыпкаш:

— Чөпшээрээр болзуңарза, силерге күзелдиим-биле ажылдаар мен – дээш, харыызын манап турган.

— Каш акша азы доллар шалың алыксаарыңарны боданып алгаш, даарта сес шак четпээнде маңаа халдып келиңер – дээш, эжикче кылаштапкан.

— Байырлыг, тамчыктыг удуп алыңар — деп, аяар чугаалаан.

— Эки чедип алыңар – дээн үн дыңналган.

Ийиги эге
ӨӨРҮШКҮНҮҢ ХЕЙ-АЪДЫ

"Кандыг кончуг буянныг дүне боор! Шериг албанын эрттирген соонда саң-хөө техникуму доозуп алгаш, ажыл дилээш чадап каан кижи мен. Бо хоорайда бүдүрүлге черлеринге, организацияларга чеже катап барбаан дээр. Чымчак сеткилдиг, эриг баарлыг даргалар чок чораан. Арнынче, хевинче көөр, танышкөрүш, төрел, ада-иезин айтырар, хээли алыксаар. Үе ынчаар өскерилген. Чөгел төнүп, карарты өлүр четкен кижи-ле болгай мен. Ажылдап турар эш-өөрүм, төрелдерим беш-он муң саазын сунуптар болзуңза, ажылга дораан кире бээр сен дижирлер. Ол шын. Бир эжим он бешти октапкаш, ажылдап эгелээн. Мен хөөкүйде кошкул бар эвес. Ачам дириг чораан болза, мындыг кара хилинчекке каяа таваржыр мен. Ооң бо эрги машиназы кара хлебти салбайн, бисти аштатпайн турар. Авамның пенсиязы чартык ай четпес – бурт дээр. Хоорай иштинге улус сөөртүрү кара хилинчек, хөлезини аар деп хыйланыр, көпееэ чок боор, ыт ишпес ажыг суг сыгаар, эзирик чалчыыр, халдаардаа чыгыы – халалыын чүү дээр! Дооскан эртемим аайы-биле

бухгалтерияга ажылдадыр ирги бе? Чолаачыладыр чадавас. Ажылдай-ле берзе, мээ кайызы-даа дөмей-ле. Школада, институтта өөренип турар дуңмаларымга ам-на көрүштүг идикхеп садып бээр боор мен. Таптыг ажылдаар-дыр" деп өөрүшкүлүг бодалдарга чүглеттингеш, бажыңынга чедип келгенин эскербейн барган.

Бажыңга чиик адак кире халып келген.

— Авай, меңээ бир хумуң чылыг сугдан. Гаражка машина чуй шаап алыйн. Олег, меңээ дузалажывыт шува, оол! — дээш, аяк шайны төге-чая пактапкан.

Авазы алаң кайгап, аксынче теве тепкен ышкаш, ак хар ашпайн турган.

Кыс дуңмазы артыкы өрээлден үне халып келгеш:

— Дүне када машина чүп чүңүл, акый? — деп, девидеп айтырган.

—Ажылга хүлээп алыр болган херээжен дарга эртен сес шакта чедип кел диди. Хирлиг, довурактыг машинага олуртур эвес мен. Ынчангаш девидеп турарым ол-дур – дээш, улузун долгандыр көрген.

— Чолаачыладыры ол бе, оглум? — деп, авазының шырайы чырып, чугаазы үнүп келген.

— Коттедж бажың чанынга чедирип каарымга, сес шак четпээнде чедип кел, алыр шалыңың боданып ал диди.

— Экизин аа! — деп, Люба амырай берген.

— Он муң де, акый – дээш, Олег акызынга чөлендир туруп алган.

— Хөй акша чугаалаарга, ажылга албайн баргай. Биске сандайлар хаптарын эккеп бериңер, чупкаш, изиг илиир-биле базып, батареяларга кургадыптар бис.

Алышкылар бир-бир хумуң изиг, соок сугну көдүрүп алгаш, үнүп чорупканнар.

Люба авазы-биле сандай хаптарын эмеглеп чуп тургаш:

— Херээжен дарга акымны тенидип кааплас ирги бе? — деп айтырган.

— Бо үеде даргаларның арагалаары, үен-даяны дендеп баргандеп улус бо-ла чугаалашкан олурар, каш-даа катап дыңнаан мен, уруум.

— Ажылга кире берзе, чагып сургаар сен, авай.

— Ынчанмайн канчаар. Хөөкүй оглумнуң амыраан, өөрээнинден буттары черге дегбейн тур шээйил.

— Мен база муңгаранчыг өөрдүм. Ол ажылдап, шалың ала берзе, ажырбас бис.

— Ындыг харын, уруум. Сы туттуна бергеннерин илиирбиле базып-базып, батареяларга кургады салып эгеле – дээш, авазы электроплитада хаарып каан картошканы былгай берген.

Элээн болганда алышкылар чугаа-сооттуг, арны чырык кирип келгеннер.

— Дузалажыр бис бе, авай?

— Чок, оглум. Бис база чуурун доозуптувус. Люба илиирбиле базып, кургадып тур. Че, бээр олурупкаш, чемнениңер. – дээш, оолдарынга аъш-чемни столга салып бергеш, Любага дузалажыр дээш, залче кире берген.

Удавааңда авашкылар кухняга кирип келгеш, чемненип эгелээннер.

— Бөгүн орайга дээр телевизор көрбес. Акыңар эрте удуп, дыштанып алзын. Даарта даң бажында кел дээн даргага баргай. Ажылга хүлээп алза, аксывыс кежии дүшкени ол – дээш, шаажаң долу шайны аартап эгелээн.

— Мен-даа барып чыдыптайн, удуй-даа албас боор мен – дээш, өрээлинче кире берген.

— Ажылга хүлээп алгаш, акша негей бербес ирги бе? — деп, Люба чигзинип айтырган.

— Шалыңыңны бодуң санап эккел дээнин бодаарга, акша негевес хире. Бак-ла чүве ыңай турзун. Че барып, удуулуңар – дээш, кухняның сайгылгаанын өжүр базыпкан.

Александр Эртине удуп чадаан. Аңдарлып-дүңдерлип чыткан. "Ажылдаар күзелим бүткени ол бе? Херээжен дарганың аажызы, негелдези кандыг боорул? Ооң аайындан эртип болур бе? Оон ойлаан херээ чок. "Чыда өлүр чылан эвес", шырбайып, шыдашкай-ла мен. Удуп албас болза, хоржок" дээш, бодалдардан чардыгып, адырлып алыр дээш, химиренип сан санааш чыдыпкан.

Үшкү эге
ОВУУЗУННУГ КӨРҮШ

Александр хырын быжыы-биле чемненип, изирниктир шайлап алган. Авазы артыш өрттеткеш, оглун айызааш, артыш кар-

мактадып берген. Оглунуң сыр соондан үнүп келгеш, тос-карак-биле сүт чажып, "бурган өршээзин" деп, чалбарып каан.

Чер чырып келген. Туман көдүрлүг берген. Соок дүүнгүзүнден уяраан. Эртинениң күзелиниң бүдерин-даа оштаан ышкаш болган.

Дугурушкан шагында коттедж бажың чанынга халдып келген. Тыва аялгалар соок чывар аайы-биле чоок-кавыже тарап турган. "Кажан үнүп кээр ирги" деп дүвүреп, эжикче кайгап орган. Беш хире минута болганда, үнүп орган. Чолаачы уткуй үнгеш:

— Экии! — деп, мендилешкеш, баарында эжикти ажыда берген.

— Мендээ, амыр! — деп, экилешкеш, — Мен соңгу олутка саадаптайн – дээн.

— Кайы угже баар силер?

— Хоорайның барыын чүгүнде рынок девискээринче чоруптуңар.

Машина оожум чоруп орган. Кайызы-даа ыыт чок, чүгле тыва аялгалар сырынналбышаан. Эртиниң даргазы болур херээжен машина иштин долгандыр көрүп орган.

— Бо кассетага ынааңар *хөлчок-тур аа*—деп, чолаачыже чазык көрүп, чугааны эгелээн.

— Сагыжымга тааржыр боорга, хөңнүм калбайн, үргүлчү дыңнап чоруур мен.

— Уян сеткилдиг болгаш, таалап дыңнап чоруур боор силер – дээш, чолаачыже көрүндүр олуруп алган.

Эртине чүү-даа дээр аайын тыппайн, светофор чанынга тура дүшкен.

— Машина бодуңарныы бе?

— Ачамның машиназы-дыр. Ол соок өртемчейже мөңге шагда чоруй бааргa, мен септеп, мунуп тур мен. Эргижирээн, бо-ла үрели бээр – дээш, уламчылап чорупкан.

— Иштиниң арыг-силии, чылыы кончуг машина-дыр, чаа садып алган ышкаш-тыр.

"Дүне када чуп алдым" дептер часкаш, дылын ызырыпкан.

— Мээң фирмамга ажылдаар деп шиитпирлеп алдыңар бе?

— Кызып-кылайып ажылдаар мен.

— Кандыг эртемниг силер?

— Шериг албанын эрттиргеш, Красноярск хоорайга саңхөө техникумун доостум. Дипломум бар.

— Оо, эки-дир! Бо үеде эң чугула, херектиг эртемниг-дир силер. Хоорайда бүдүрүлге черлеринден, организациялардан ажыл дилевээниңер ол бе?

— Бир чыл ажыг дилеп келдим. Чадап каан мен. Бир дарга ай ажыг мегелеп келген. Эң сөөлүнде холбаачы кижи дамчыштыр он муң акша негээн. Чеде бергеш, арнынче дүкпүрүпкен мен. Сөөлүнде дыңнаарымга, хээли ап турган дээш, ажылындан үндүртүпкен чораан – деп, байгы шынын чугаалаан.

"Акша", "хээли" деп сөстер чүрээн чым-сырт кылырга, херээжен чугааның утказын өскертипкен.

— Өг-бүлелиг силер бе?

— Чок, авам, студент кыс, өөреникчи оол дуңмаларымбиле хуу бажыңывыста чурттап турар бис.

Рынок девискээринге чедип келгеннер.

— Дуу ол кызыл туйбу-биле тудуп каан офис чанынга доктааптыңар. Мээң албан кылыр черим ол-дур.

Эртине машиназын доктаадыпкаш, эжикти ажыдып берген.

— Он шакта кабинетке чедип кээр силер. – дээш, токкуладыр базып чоруй барган.

Эртине эжикче киргиже соонче көрүп турган. Конторажe папка туткан эр, дартагар сумкалар көдүрген херээжен улус кирип, үнүп-ле турар болган. Оон-моон улустар сөктүп кээп, садыгларны, киоскилерни каңгырады ажыдып эгелээн. Эртине машина иштинге музыка дыңнап, боданып орган: "Он шакта ажылдаар, ажылдавазым шиитпирлеттинер. Садыглар кезип, шак эрттирип кылаштаайн. Ол херээжен дарганың дугайында чугаалажы бээр чадавас, оода ат-сывын билип аайн" дээш, машиназын шоочалап кааш, кылаштап чорупкан.

Чүъгүн дүжүрүп турар будкалыг КАМАЗ чаны-биле эртип чыдарга, чаңгыс классчы эжи Коля кабинадан дүжүп келген. Эжишкилер хол тутчуп мендилешкеннер.

— Саян артындан чүък сөөртүп эккелдиң бе?

— Коммерсант кижиниң чүүл-бүрү бараанын сөөртүп эккелдим.

— Чүък сөөртүрү берге-дир бе? Төлевири кандыг боордур, оол?

— Кыжын берге-дир, эжим. Төлевири амыдыраарынга четчир.

Кывар-чаар материалдарга өрттенип каар чүве-дир.

— Бо фирманың директору кым деп кижил? Таныыр сен бе?

— Эмма Васильевна деп миллионер херээжен. Ону чоп сонуургап турарың ол?

— Он шакта кел дээн. Шак эрттирип кылаштап тургаш, сээ ужуражы бергеним бо-дур. Хүлээп алыр деп бодаар сен бе?

— Бодунуң мерседезин мундурары ол-дур. Ажылдай бер, ажырбас. Дуурайладып алдың халак. Чолаачы эрлер Эммануэль дээр чораан. Ону бодан – дээш, каттырып каан.

— Ол дузакка кирбезин кызар мен, эжим. – дээш, шагын көрген. – Он шак чедип ор, мен чоруптайн. Озалдай бергеш, ажылдаар аас-кежикти кузуп алза, чырык хүн каяа көөр мен. Байырлыг, Коля. Машинаң ылгын-на чоруп турзун! – дээш, холун тудуп каан.

— Че, чорувут. Чоруун чогузун! Какпага кактырба шува – дээш, Эртинениң эктин часкап каан.

"Директор" деп каан эжикти ажыткаш, кирип кээрге, улус хүлээп алыр өрээлде тыва, орус уруглар компьютер баарында олурганнар.

— Экии! — деп мендилешкен.

Тыва уруг бажын соганнадып мендилешкеш:

— Кымга чор силер? — деп айтырган.

— Директор он шакта кел дээн, ынчангаш кирип келдим, дуңмам.

— Силерни кым дээрил?

— Александр Салчакович Эртине.

— Айтырыптайн – дээш, телефон-биле чугаалашкаш, — курткаңарны азып кааш, кире бериңер – дээш, демдеглеп бижип алган.

Кара дүктүг свитер кеткен, дөртен хире харлыг, кылчыгыр, узун эр кижи Эртинени эжик-биле хаваан орта үстүрер часкаш, шенээ-биле үзүп эрте берген.

Кирип кээрге, чылыг, делгем өрээл болган. Эргин артааш, тура дүшкен. Төгериктелчек, узун, калбак стол кырында компьютер, ийи телефон, саазыннар ооваландыр салып каан. Чөленгиишти сандайда ак-сарыг костюмнуг, ак кофточкалыг, бажы-

ның дүгүн, кирбиктерин дас-кара, эриннерин кызыл кылдыр будуп алган, алдын сыргаларлыг, шөйбексимээр-даа болза, долу ак арынныг, дөртен хире харлыг, аныяксыы кончуг херээжен ээлдек көрүп орган.

— Бээр эрткеш, бо сандайга саадаңар — дээш, баарында сандайже айыткан.

Эртине документилерин стол кырынга салып кааш, дорт көөрүнден дидинмейн, чүрээ тиккиңейнип, өскээр көрүп орган.

— Александр Салчакович Эртине — дээш, документилерни ажып, номчуп эгелээн: бухгалтер-экономист, ийиги класстың чолаачызы —дээш, Эртинеже көрнүп келгеш, уламчылаан: — Бухгалтерия штады амдыызында долу, чолаачылап ажылдаар Силер бе? — деп, айтыргаш, дорт көрүп кээрге, кылагар, соок характары, овуузуннуг көрүжү Эртинени шона берген.

— Ажылдаар мен.

— Шалыңыңар санап алдыңар бе?

— Боду санап аарга, чурумга таарышпас ыйнаан.

— Эгенмейн чугаалаптыңар. Дүне-ле даалга бердим чоп.

— Чүс чээрби беш доллар — дээш, куду көрген.

— Бухгалтер-экономист болгаш, шын санаан-дыр силер.Ол хевээр болур.

— Четтирдим, дарга.

— Дарга дивейн, бөгүнден эгелээш, мени Эмма Васильевна дээр силер.

— Чаа, Васильевна.

Эмма Васильевна кнопканы базыптарга, секретарь кирип келген.

— Гаражче телефоннааш, инженерни дүрген чедип кел де. Ажылчыннар-биле керээ чарар бланкылар бар бе?

— Бар.

— Чаа чолаачы болур бо олурар Александр Салчакович Эртине-биле керээден чарыңар—дээш, документилерни тутсуп бергеш, — Чолаачылап турган Калдар-оолду киириви т—дээн.

Эртинениң буттары черге дегбейн барган ышкаш болган.

Калдар-оол кирип кээрге, Эмма ыдының кежин дедир кедип, ырланып-ла эгелээн:

— Бөгүнден эгелээш, херээңер үзүлген. Инженер кээрге, ам чаа борта орган оолга машинаң хүлээдип бээр сен. Бажы эттенирге ол-дур.

— Сөөлгү катап... өршээп көрүңерем... — деп чыдырда, үзе кирип, кончуп каапкан:

— Сени чүү дээш өршээр мен. Албан черииң машиназын мунуп алгаш, арагалап, яңган эшпи хойгарып алгаш чыттың. Сүрүп чеде бээримге, туткан черлериң кара-көк. Эмчиге акт тургустургаш, прокуратурага билдирип каар мен. Кара-бажың дүвү дырбаар сен.

— Хомудавайн көрем, күжүр Эм... — дээш, харлыга берген. Караа алараңайнып туруп-туруп, — Карааңга көзүлбейн, өскээр чоруй баар мен. Изиңге тейлеп чоруур мен... — дээш, тейлээр дээнзиг, доңгая берген.

— Че, ыңай үнүп чор!

— Ол чараш оолду... — дээш, чугаазын дооспайн, өлүгдиригниң ийи аразы апарган илгип үне берген.

"Ол боор, мени бакка сугар часкан, бачыттыг аскыр ытты үндүр хөөглептим. Хып дээн чалыы, чараш, арыг-силиг чолаачылыг болдум. Ам чуртталгам, часты берген чечектерлиг чодураа ышкаш саглаңайны бээр" деп, кара чаасқаан чугааланмышаан, коммерсантылар-биле чарар керээлерге ат салып орган.

Эртине мерседести хүлээп алган. Кылаңайнып, көрүнчүктелип турар ак өңнүг, даштындан көөрге, ишти көзүлбес, кара соңгалыг машина болган, мунарга чүгле аттыгар, дааш чок, өпейлээн дег, чылбыртып орар.

Бүдүрүлге черлери кезип турда, ажыл шагы төне берген. Караңгылап келген. Эртине аары хөлчок барбаны көдүрүп алгаш, Эмма Васильевнаның эзжектерин баскы дег, чоок кирер эжик аксынга сүрүштүр чедип келген.

— Улуу-биле четтирдим. Байырлыг! — дээш, овуузуннуг көрүп, карактары даалыктап, холун сунган.

Эртине эпчоксуна-эпчоксуна ооң чиңгежек, узун салаларын, адыжын камнаан ышкаш, аяар тудуп каан. Адыжының чылыы, хоюг-чымчаа кончуг болган...

Дөрткү эге

ЧУРТТААР, ЧУРТТААР...

— Чеди шак чеде берди, акым чүге читкен дээр сен, авай? — деп, Люба сагыш аарып айтырган.

— Мен база элдепсинип, иштимде коргуп тур мен — дээш, пашта дүлүп каан эътти аңдара-дүңдере былгап турган.

— Бир кожуунче чорумалдар чедирип чоруй барбаан ирги бе?

— Биске дыңнадып кагбайн, канчап чоруй баар деп. Ажылдап эгелээн, шаа-ла ол боор.

— Кичээлдер соонда автобус доктаамынга дыка үр турдум, акымның машиназы көзүлбеди — деп, Олег залдан үнүп келгеш, муңгаргай чугаалаан.

— Хей черге дүвүревеңер. Шимээн үндүрбеңер, улуг акыңар тыва дамчыдылгалар дыңнап, көрүп орган боор – деп, авазы уруун, оглун оожуктурган.

Удавааңда кладовка эжиин соктай берген.

— Олег, эжикти барып ажыт, акың чедип келгени ол-дур – деп, авазы кыйгырган.

Эжик ажыттынган соонда, Эртине сергек-сургаа, өөрүшкүлүү хөлчок кирип келген.

— Чиде бээримге, коргуп турдуңар бе? Арным кандыгдыр? Муңгаргай, хөлүгүр-дүр бе?

— Карактарың оду хып турар чүве-дир – дээш, Люба акызының чанынга чеде берген. Олег холундан туттунуп алган.

Саяна Сергеевнаның арын-шырайын хүлүмзүргүг долган:

— Чүрээм эндевейн хүнзеди. Ажылдап эгелээн кижи-дир сен. Байыр чедирип тур бис! — дээш, оглунуң чаактарын чыттап каан.

— Паа, эът дээрге, эът, бир сараат. Саат ышкаш дайнап кыштаар-дыр бис – дээш, авазындан айтырган:

— Акым келди бе? Чана берди бе? — деп, айтырып чыдырда, акызы залдан арны кара-хүрең апарган бо үнүп келген. Эртине уткуй базыпкан. Алышкылар мендилешкеш, куспактажып алгаш турганнар.

— Кымның машиназы-биле келдиң, акый?

— Кожавыс Володяның машиназы-биле дүъш бетинде келдивис. Рынокка эът садып хүнзээш, бажыңга демин чаа чедип келдим – дээш, сандайга олуруп алгаш, — Сени ажыл тып алган деп авамдан дыңнадым. Манап ордум. Хүлээп алды бе?

— Бөгүнден эгелээш ажылдап кирип алдым.

— Бухгалтер бе?

— Мерседес чолаачызы болдум. Фирма директорунуң машиназын муна бердим.

— Оо, мерседес! — деп, Олег магадаан.

— Мундуң бе? — деп, Люба сонуургаан.

— Дүъш соонда директор-биле организациялар кезип, ажыл шагы төнгүже мундум.

— Чүгле чындыңнаар чүве-ле ыйнаан — деп, авазы чугаага киришкен.

— Эргижирээн жигули — 01 эвес, делегейде сураглыг, ховар машина-дыр. Ону мунарга безин чоргаарал-дыр, дуңмам— дээш, дуңмазының эктин часкаан.

— Шалыңың айтырдың бе? Каш дидир?

— 125 доллар.

— 125 доллар — дээш, Күдерек химиренип, санап олургаш, — Үш муң ажыг акша-дыр — деп, барык-ла алгырыпкан.

— Амыраан бис, авай — деп, уруу, оглу соңнуг-мурнуг өөрүшкүзүн илереткеннер.

— Эът бышкан, эзиптейн, чемнениңер — дээш, авазы ээгилер, хендирбелер, иштинде эът суп каан чаглыг шөйүндүлер, шөйүндүде кудуп каан ханны деспи долдур эзипкен. Любага, Олегке, бодунга тавактарга үлей салгаш, оолдарынга деспизибиле салып, кижи бүрүзүнге тавак-тавак үзү хөлбеңнээн мүннү кудуп берген.

Өг-бүленің дун оглу аас кевирбес хөөрем, хөглүг болгаш үзүктели берген чугааны хөрлээледипкен:

— Директорну кым дээр-дир? Назыны кайы хире кижи-дир, оол?

— Эмма Васильевна дээр. Чаавам-биле үелешкек, ол-ла хире назылыг. Кеттингени дендии. Чугаазы даргазыг, дужааргак. Карактары соок ышкаш көзүлдү.

— Соок карактыг кижи кара сагыштыг. "Чыланның шокары даштында, кижиниң шокары иштинде" деп үлегер домакты бодап чорза эки — деп, оолдарын чугаа кадында чагып каан.

— Ийе, авай. Чаңгыс хүн көрген кижи ооң иштики сагышсеткилин, чүнү бодап орарын, аажы-чаңын эскерип четтикпээн боор — деп, Күдерек элдээртип каан.

— Күжүр ачаңар күрүне ажылы кылып, хире-шаа-биле эргедужаалдыг чорааш, улус ажыр көрбес, аас-дылга кирип көрбээн, ааска сыңмас алгырбас, ажырымчы сеткил чок ажылдап чорду. Кылган-на ажылы машина-техника-биле холбашкан, инженерлеп тургаш, озал-ондакка таварышкаш, "бурганнаанын"

билир силер... Ооң адын чон аразынга сыкпайн чорзуңарза, сагыжым дыш, адаам чиик, сүлдем бедик чоруур-дур мен ийин – дээш, печка аксынче баргаш, таакпылай берген.

Күдерек авазының чугаазын уламчылаан:

— Ачамның мындыг ханы уткалыг чугаазы боду чанымда олуруп алган, далаш чок чугаалап орган ышкаш кулаамга дыңналып кээр: "Чырык чер кырынга төрүттүнген кижи чурттаар салымныг. Чурттаары дээрге, ажылдаары-дыр, ажылдаары дээрге, акша-көпеек алыры-дыр, акша-көпеек алыры дээрге, эт-херексел, шимчээр-шимчевес хөреңги, идик-хеп, аъш-чем садып аары-дыр, амыдыраар хөреңгилиг болуру дээрге, улам, уламна күжениишкинниг ажылдаары-дыр"—деп биске, улуска чугаалап орар кижи болгай. Көрүңер даан: бо чассыг дуңмаларым келир үеде доозуп алган тускай эртеми-биле ажылдаар дээш өөренип турарлар. Авам боларны бут кырынга тургузар дээш ам-даа ажылдавышаан. Ам Эртине база ажылдап эгелээн. Лариса биле мен ажы-төлүвүс-биле демнежип алган карак кызыл ажылдап тур бис. Ачавыстың "чурттаары дээрге, ажылдаары-дыр" деп чагыын күүседип турарывыс бо-дур, авай.

— Чурттаар, ажылдаар бис, оолдарым. Амгы үеде эр-даа, кыс-даа кижи ажылдаар дивес, акшалаар дижир. Чылдың дөрт үезинде амыр-соксаал чок арыг акша ажылдап ап турарлар хөй. Оорлап, үптеп, хунаап, амы-тынынга халдап тургаш, акшалаарлар база көвүдеп турар. Чаасқаан чоруур эвес, сүртенчиг, коргунчуг. Оглум, Күдер, силерде байдал ам кандыг-дыр?

— Оо, богда, байдал дүшкүүрлүг. Кара доңат үезинде, хар чагбаанда, ам-даа акша дээш чазыйлаан "ийи буттуг" бөрүлер дүне-хүндүс-даа дивейн улустуң мал-маганын оорлап туруп берди. Олег, чайын мунуп турган ояла аъдың чок — "көк бөрүлер" мунуп алгаш, чоруй барган. Сураа дыңналып турар. Соңгузу хүн шагдаа эдертип алгаш, сүрүп чоруур мен.

— Оорларның өзү кара: оък бажынга, бижек бизинге бардың, акый – деп, Эртине серемчилелдиг болурун акызынга угаатқан.

— Кортпаңар, сезик алыспайн, аъдымны тып алгаш, чаныр кээр мен.

— Оваарымчалыг, кичээнгейлиг чоруур сен, оглум. Чугаавыс төнер уг чок апарды. Орайтап келди. Оолдар, молдурга

эъдин бузуп аайлаңар. Эртен ону аайлаар кижи чок. Олег, Люба бис барып телевизор көрээлиңер – дээш, залче кылаштапкан.

Алышкылар эът аайлап, хөөрежип органнар:

— Эльвира дээр уруг кайдал, дуңмам? Ужуражыр-дыр сен бе?

Эртине акызынче эгениксеп көрүп ора, хөөн чок харыылаан:

— Эльвира ишти тынныг, элеңейнип чоруур чораан. Ам ону тоор кижи чок: хоочураан арагачылар безин оон дезип, оюп кааптар. Чаржынчыы кончуг чоржук, акый – дээш, ээгилерни одура шаап орган.

— Арага далайынга дүлдүнүп, бажын силгип, акшалыг, арагалыг ашактар сүрүп, сиилеңейнип чоруп тургаш, сузу хадый берген уруг-дур оң. Ооң овуузунунга алзып, дуурайладып алдың, ындыг чүвелер тос уралыг болдур ийин.

— Чок, чо-оок, акый. Амдыызында силерниң араңарга чорзумза эки боор. Кижи назыны узун. Бут кырынга туруп аайн. Оон... сеткилимге тааржыр, үен-даян эвес кыс кижи ужуражы бээр ыйнаан.

— Бисти долгандыр онза бүдүштүг кыс улус хүрээлеп алган турар.

— Оларның аразынче шургуп кирбес сен бе?

— Бөгүн оларның аразынче шургуп киргеним ол ыйнаан.

— Амыдыраар дээш, бар-ла аргаларны ажыглап, шаа-биле шырбайып турар херээжен улусту бөгүн көрдүм. Бис эът дүжүрүп эгелээривиске маңнажып келгеш, холдан ушта соп, былаажып турдулар. Бир килограмм эътти үжен акша-биле садып алгаш, бежен-алдан акшага садып, ийи муң ажыг орулгалыг боор-дур. Шимченирге, ачамның чугаалааны ышкаш, хөреңги тургустунар-дыр бе?

— Ынчанмайн канчаар. Мурнуу микрорайонда рынок девискээринде барык шупту херээжен садыгжылар чорду.

— Оо, көрдүң бе! Херээженнер кежээлеп турар. Оларның аразында сайыттар, комитеттер даргалары, эртемденнер, чогаалчылар... дээш, кымны чок дээр сен.

— Солуннар редакторлары база херээженнер дивес сен бе.

— Эрлер, ашактар бажың эзлери, паштанчылар апарган де даан.

— Чамдык эрлер "декей-оолап", хоначалап чоруур... ха-ха-ха.

— Кадайынга азырадып, аян-тээлеп орарлар эңдерик.

Алышкылар ынчаар хөөрежип орда, авазы чылбыртып кирип келгеш:

— Херээженнер, херээженнер деп чүнү хөөрежип, каттыржып ор силер? — деп, айтырарга, оолдарының дылы агарып калган.

— Хоорайда-даа, көдээде-даа амыдыралдың одун кыпсып, кызып-кылайып турарлар херээженнер дижип ор бис—деп, Күдерек чазамыктап каан.

Кладовкага клеенкалар кырынга бускан эътти, одура шаап каан сөөктерни чыпшынышпас кылдыр аңгы-аңгы доңуруп кааннар.

— Че, ам шайдан ижип алыңар — дээш, аяктар ап берген.

— Ачавыстың машиназын мунуп алгаш, чана бээр сен, акый. Ажыын көрүп, эдилеп тур. Мээң ону мунар чайым-даа чок ышкаш чорду.

— Кезек када ажыглаайн. Аъш-чем садып алгаш, чанар мен — дээш, Люба биле Олегти кыйгырыпкаш, — Бээр келиңер, дуңмаларым.

Любага кышкы идик, Олегке школаның септелгеге херек дээш чыып турар акшазын берип каан.

— Улуу-биле четтирдивис! — деп, амыраанын илередип, акызының холун тудуп кааннар.

— Ачаңар болган улуг акыңар ындыг бош холдуг, дузаргак кижи боор. Кады чурттап турар Эртине акыңарның буянын көрүп-даа, моон соңгаар көөр-даа силер — деп, авазы оолдарынга чоргаарланып чугаалаан.

— Силерни сактып, хонук санап турар бистиң ургларывыс кышкы дыштанылгада сөктүп кээр, авай.

— Келзиннер, бо машина-биле бодуң эккээр сен, чассыг чүвелеримни мен база дүжеп тур мен. Чанарыңда дузап каан ногаа ап аарын утпас сен, мени сагындырар сен, аваңарның уттуучалы санчок болган.

— Бис дээш сагыш аарып чоруур күжүр ававысты — дээш, Күдерек авазын чыттап каан.

Өг-бүленің өөрүшкүзү иешкилерниң хей-аъдын көдүрген.

Бешки эге

ААКТЫГ САКТЫЫШКЫН

Эмма Васильевна — авазының, ачазының эрге-чассыг чаңгыс кызы, мурнай төрээн акызы-даа, угбазы-даа чок. Улгадып келгенде авазы бир оол божаан, дуңмазы бир чыл четпейн бүрлүп калган. Ооң соонда авазы ажыг-шүжүгден кадыы баксырааш, дун боорда, чаңгыс-ла чаптанчыг уруун ачазынга арттырып кааш, караңгы өртемчейже чурт чазап чоруй барган. Ачазы уруун азырап, кижи кылган. Оозун дүне-хүн чок карактап, хептиң чаражын, аар өртектиин кедирип, чемниң дээжизин пөкүже чиртип өстүрген. Уруу дээш, катап кадайланыр бодал бажынга кирбээн. Арага-дарыже дүлдүнмээн. Пенсияже үнгүже хоорайга тудуг тудуп, кара дерин төп, бодунуң чаныңдан ыратпас, уруунуң аайындан эртпейн, Саян таңдының артында хоорайга идик-хевин, күш-хүнезинин чедирип берип, садыг институдун доостурган. Эмма товаровед болган. Ачазының бажыңынга күдээ эдертип келген. Оол шоолуг чугаа-соот чок, куду көөр, "акша-ла дээр", орустаары хөлчок оол болган. Эмманың ачазынга таарышпаан. Ада-иези-биле таныжып,кудалажыр дээрге, будулдурар, соңгаарладыр болган. Эмма-даа, ачазы-даа алаң азып, чигзинип эгелээннер.

Кооперация хүнүн хоорайдан ырак эвес хем эриинге долгандыр хадыңнар, теректер, талдар холуй үнген алаакка демдеглеп, байырлап турган. Аъш-чем, арага-дары элбек. Улус эзирип, шуугажып, ырлап, ыыт-шимээн күштели берген. Арыг иштинче ийи-ийи, бөлүк-бөлүк селгүүстеп кирип турган. Эмма Ужар-оолду дилегзинерге, одаг чанында чок болган. Одагдан ырады кылаштааш, бөкпек-бөкпек талдар аразында Ужар-оол орус уруг-биле ошкажып тургаш, ол уругну көъп-белдиринден чедип алгаш, шыргай иштинче ажытталып кире берген. Эмма көрүп турган. Сүрүп чеде бээр дээш, дап берген, чүрээ чагдатпаан. Арын-нүүр кончуг. Мага-боду сириңейни берген. Баары караш дээн. Карактарының чажы чаактарын куду борбак-борбак... Хоорай уунче ужа-тура маңнапкан. Бир-ле чүвеге тептингеш, доңгая кээп дүшкен. Ооргазы аарышкылыы кончуг сырт дээн, ишти-хырны сөктү берген ышкаш болган. Ковайып турар дээрге, көъп-белдири ууттунмайн барган... Көк суг дүшкен. "Дузалаң-а-аар!" деп, бар-ла үнү-биле алгырган. Үнү

сириңейнип чаңгыланган. Аңдарлып чадап чыткан... Удаваанда эжи Чойган, ооң соонда улус сөктүп келген. Чойган эжин чиик машина-биле эмнелгеже алгаш чорупкан...

Сарыг өртемчейге үнү безин дыңналбаан, ылчыргай чаш оол авазын өскүстүң өскүзү кылдыр каапкан. Эмманың ачазы чаш төлдү хүн үнер чүкте дагның хаязынга мөңге чыдар кылдыр шыгжап каапкан.

Ужар-оол кызыл-хүннеп турда, эмнелге соңгазынга көстүп кээп, Эмманы кыйгырган. Ооң үнүн Эмма дыңназа-даа, соңгаже көрүнмээн, хая көргеш чыдыпкан. Ол дөрт-беш-даа катап алгырып кыйгырган. Ооң кылаштап чоруй барганын Эмма дыңнап чыткан. "Эмчиден үне бергеш, сээң-биле чурттавас мен" деп шиитпирлеп алган.

Ачазы уруун эжиниң чиик машиназы-биле эмнелгеден үндүрүп алган. Бажыңга чедип кээрге, Ужар-оол силиг кылдыр кеттинип алган уткуп келген.

— Дун оол манап турумда ... — дээш, мөөреди ыглапкаш, Ужар-оолче характары соок, холдары сириңейнип көрүп тургаш, — Мен бодум көрген мен: ларекта чүү-хөө садып турар Люба дээр уруг-биле ошкажып турдуң, оон шыргай арыг иштинче кире бердиңер... Мени өске сөөк, хылбан сарыг, ырбыска уруг-биле солуп алдың. Ачамның, авам болган ачамның арыг-силиг бажыңындан үнүп чор! — дээш, шкафтардан Ужар-оолдуң идик-хевин ооң баарынче шывадап-ла эгелээн.

Ужар-оол куду көрүп алган тургаш:

— Өршээп көрем, эргимим — дээш, Эмманың баарынче дискектенип олуруп чыдырда, Эмма Ужар-оолдуң бажынче идиктер-биле ийи улай тудускаш, — Үвүң, бөле-хаара куспактап алгаш, ол чаа кадайыңче чору. Үн, үүн! — деп, бажың иштин долдур алгырган.

— Күдээ дээр арга чок эр-дир сен. Моон доп-дораан чору! — деп, уруунга болчуп, Ужар-оолдуң идик-хевин шоодайга суккаш, херим эжиинче октапкан.

— Эмма, Эммам... — деп, чыдырда Эмма читкезинден сегирип алгаш, үндүр итпишаан, байгы сагыжын төө каапкан:

— Мээң арыг-чаагай эмиг-төжүмге кадыг, кара холдарың дээп, чыттыг аксың-биле ошкап турганыңдан ческинип, кускум кээп тур. Дун божуур оглумнуң ачазы болур турган сен. Ооң

амызынга бодуң четтиң. Сеңээ арыг ынакшылымны кырлаң хаайлыг, ногаан карактыг кызыжак-биле, оглумнуң амызы-биле солуп, өжүр үрүптүң. Кымның канчаар чурттаарын үе көргүзе бээр. Мээң караамга көзүлбе, аскыр ыт! — дээш, арнынче хөме дүпкүрүпкеш, чаданы куду идип, ужазынче тепкен. Ол шоодайын, калбак кара сумканы тудуп алгаш, илгип үне берген.

— Уруум, оожурга че, ону чоор сен. Күдээ кай баарыл. Езулуг күдээден тып аар бис. Орнуңга барып дыштанып чыт. Амданныг чемден кылыптайн. Бөгүн шалың алдым, аъш-чем садып каан мен — дээш, ожук-паш, аяк-сава кырында барган.

Чайның башкы айының ортаа үезинде Эмманың чурттал газынга шуурган хадып эрте берген.

Хенертен келген шуурган чурттал ганың одун өжүр шаапкан. Аныяк оолдуң, кыстың чаа-ла дыңзып орган аргамчызы ынчаар үзүлген. Куда эрттиргеш, тигер дээн чаа өөнүң баганазы сыйлып калган.

Эмманың чырык сеткили ынчаар өшкен. Эр улуска хөңнү калган.

Оо, аныяк назын...

Когурумнуг час, диңмирээшкинниг чай, куюмнанчыг күс, шуурганныг кыш солчуп эртип турган.

Карааның чажы төгүлбестеп, сеткил-сагыжы дошталып орган-биле дөмей чараш чазык арын-шырайы соглуп-ла орган. Өг-бүле, ынакшыл дугайында бодунга чоок эжи Чойган-биле безин чугаалашпастаан. Баштайғы ынакшылдың ындыг кара хилинчек болган аарышкызы сеткил-чүрээнде *сиңип* калган. Кудараан-деңгерээн. Сагыжы хилегдээн. Өөрүп-хөглээр шинээ читкен. Ылым-чылым, ыыт чок ажылдап чоруп турган.

Эммага сывыртыпкан Ужар-оол ол-ла садыгжы, ам мешпек шууруун ышкаш апарган кадайы-биле огородта-ла үвүреңейнип, күдүжеңейнип орар. Кадайы күзүн рынокка ногаа садар, ол ооң чанынга элеңейнип хүнзээр. Чаңгыс оолдуг. Оозу дириг тулуп. Авазының садыглап алган акшазын былаап, ачазын түрү бастып, арагалап чоруур. Ужар-оол ажыл чок, арагага кызыл тынын орнаарының кырында келген. Ол хире көрдүрген, дорамчылаткан кижи каяа көрнүр боор. "Ол боор, бак сагыжы бажын алыр четкен-дир" деп, иштинде бодап, аңаа ам-даа кылыы хайнып чоруур. Ужар-оол чеже-даа катап ээрежип, тей-

леп келген. Эмма эжикче киирер байтык, эргин кырынче үндүрбейн, кончуп-кончуп сывырыптар. Бөрүнү коданынче кым киирер боор.

Шак ынчаар үш чыл эрткен.

Эмманың чүрээ кергеп калган. Эргеледиг, таалалды уттуп бар чыткан.

Эжи Чойган, элээн өөрү садыгжылар хүнүн демдеглеп хөөрешкеннер. Ол хүн, ол дүне Эмма Далай-оолдуң чаныңдан ыраваан. Эр кижиге бөле-хаара, күштүү-биле куспактадыксаан херээжен кижи албадаашкын, күш дөгеттирбейн, ооң куспаанче кире берген. Эртенинде эгенмээн-даа, бодун-даа, Далай-ослду-даа чектевээн. Эш-өөрү харын-даа өөрүп амыраанар. Сеткил-сагыжын хөме дуглап чораан кара булут арлы берген. "Оо, бурган, ам-на эр эштиг, ажы-төл төрүп чурттаар боор мен" деп өөрүшкүзүн бодунга, эжинге илереткен. Ындыг хүннер-дүннер удаа-дараа болган. Бир кежээ ачазынга төө каап, чугаалап берген.

— Ол, ол, уруум. Мээң чугаалааным ышкаш, кижиниң хууда кежии черле турар. Мээң күдээмни өдекче, бажыңче киирер, таныштырар, уруум. Ол оглум болзун—дээш, амырап-чайыраанындан хөрээ хозап айтырган: — Чүнү ажылдап турарыл?

— Хереглекчилер ниитилелиниң кадрлар килдизиниң эргелекчизи.

— Паа, дарга кижи ышкаш чүл. Эки-дир оо!

— Күдээңниң күжүн көөр сен ыйнаан.

— Ынчанмайн канчаар. Бистиң бажыңывыска ам дээп келген хүн өшпезин, уруум.

— Ындыг-ла болзун, ачай.

— Кудалар-биле таныжып, улуг найыр эрттирер болгандыр мен.

— Чарыгдал хөй боор аа, ачай.

— Ажырбас, уруум. Бажыңың бар, ачаң акша база чыып каан болдур ийин, четчи бээр боор — деп, бүзүрелдиг чугаалаан.

— Четтирдим, ачай — дээш, ачазынче чассыг көрүп орган.

Олар ынчаар чурттай бергеннер. Бир чыл болганда, Эмма кыс божуп алган. Уруун Люба, Любовь деп адаарын сүме-

лээрге, ачазы-даа, Далай-оол-даа чөпшээрешкеннер. Эмманың сүлдези бедик, өөрүшкү-маңнайлыг чурттап, ажылдап турган.

Дээр үргүлчү аяс турбас.

Өг-бүле хүннүң өлчей-кежиктиг болбас. Элдеп чүве-дир ийин. Уруу үш хар чедип, ооң бажын хылбыктап турда, Далай-оол арага ижипкеш, хан базыышкыны улгаткаш, "кызыл-дустай" берген.

Адашкыларның бажыңы база катап караңгылай берген.

Ачазы өөнүң одун өжүрбейн, уруун, ооң уруун чымчак холундан салбаан. Эремаага үе-шак чылбастап, доктаап турупкан — хүннү тос кулаш сыдым-биле өртеп каан ышкаш сагындырган.

Эмманың судалы шаг чок, билдирер-билдирбес опаңнаар. Өлүг-диригниң ийи аразында диригге карарып калган. Ыглапсыктап, албыстадыр арагалап, ооң дүп чок далайынче дүлдүндүр шураваан. Ажылындан салдынмаан, эш-өөрүнден оспаксырап, ашактар эдерип, чүрээ сиилеңнеп, бажын силгивээн. Бир чыл ажыг сарынналып чурттап турда, ачазы аарааш, ургларын каапкаш, төнмес уйгузун...

Эмманың карааның ажыг чажы каш хонук иштинде кеппээн... Бажың ишти эзнзиреп, караңгылап калган. "Чыда өлүр чылан эвес", Эмма амыдыраар аргазын бажын ыжыды бодаанып, орулгалыг, хөреңгилиг болур ажылды тып алган. Уруу уруглар садигинде өзүп, мандып турган. Чойган эжи-биле бодунуң бажыңында чурттап, саарлып, сайгарлып эгелээн...

Чылдар... . Чыдын чытпас суг-биле дөмей болгаш, шыбараңайнып эрте берген. Люба Новосибирскиде эмчи институдунга өөренип турган...

Эмма Васильевна ванна долдур көвүктүг суг иштинге хөлестеп, эъдин-кежин суйбап, буттарын өрү көдүрүп, дөңмектерин чымчаңнадыр туткулап чыдып-чыдып, шииледир саарлып бадып турар душ адаанга шаанга киир туруп-туруп, нарын, хоюг аржыыл-биле чоттунуп, узун халат эштип алгаш, арын-бажын шеверлеп дыраар стол баарынга көрүнчүкке бодун көрдүнүп орган.

"Эът-кежим ам-даа долу, соолбураваан, өске кижи суйбаар болза, хоюг-чымчаа, изиг-шонуу хевээр. Хавааида билдирер-билдирбес үш шыйыглар тыптып келгенин эскерип каан.

"Мону доп-дораан чидирбес болза хоржок, ашактар дырышкак кадай дижип, шоода бээр" дээш, ол-бо талаларынче кызылэмеген чаяңнады кылаштап, топтангылаан. Кадырзымаар хавактарын, улуг адышка сыңмас, кара-хүрең достагар дошпуларлыг, улуг-чааагай эмиглерин, хертеш дүрт-сынын, хоюг-чымчак, дөстегер дөңмектерин, чодаларын, борбалчыңнааш, делгем чаяазын көрдүнгүлээн. "Мынчаар турумда Эртине көөр болза, канчаар ирги? Ыяткаш, бажын сугар чер тыппайн, үне халый бээр бе? Таанда. Эжик аксынга карактарын шиммейн, көжээленип каар бе? Чо-оок. Маңнавышаан келгеш, бөле-хаара куспактап, адырылбайн баар бе? Чадавас. Аныяк, дамырханы хөөреп, аттыгып турар эр кижи мени куспактай берзе, мен чыпшына-ла бээр мен ыйнаан" деп бодалдардан зът-кежи чымырткайны бергенин эскерип кааш, оон чардыгар дээш, телевизор ажыдыпкан. Ынакшыл дугайында бразил сериал үнүп турган. "Бо демги бодалымны база катап доюлдурар" дээш, телевизорну өжүрүпкеш, удуур дээш чыдыпкан. Чүү шаг болгаш, соктундур удуй берген.

Хем эрии. Кадыр эл кырында борбак талдар аразы. Долгандыр чечектер хөлбеңнээн чыңдыгыр шык. Эртине-биле куспактажып алган ошкажып турда, дүктегер кара ыт ээрбишаан, маңнап келгеш, Эртинеже шурай берген. Эртине алгырбышаан, октаан даш дег, согунналып баткаш, пет кылдыр черге соктуна берген... Ыт оон кара кижи кылдыр хуула бергеш, Эмманы үндүр сөөртү берген... Тынып чадап, албыгып, алгырып чадап, холдарын, буттарын шимчедип чадап чыткаш, оттуп келген. Чоорганын бөле кужактап алган, ону нугуп, көк мөөн чыткан. Дүжү болган. "Дүжүмнүң чиктиин аа. Чүнү оштап турары ол?" дээш, ал-шаг чок илгип келгеш, соок сүттүг шай ыгыдып алган. Соңга өттүр көрүп турган. Дүмбей караңгы. Ол коргунчуг дүш соонда карак шиммээн. Ооң карактарынга "энерелдиг Эремаа", "ээлгир хаак дег Эммануэль", "эрзиг, кайгал Эмма" дижир орусдаа, тыва-даа, кавказ чурттуглар-даа шаарадайнып көстүп кээрге, "оларны чоор мен, оттуг карактыг оолду кадыг холумга аспактап ап, куспактап аар мен" деп бодап чыдырда, даң адып келген.

(Уланчылыг).

Марина МОНГУШ,
төвгү эртемнериниң кандидады,
ТШИ-ниң эртем ажылдакчызы.

ЭСКЕРИГЛЕР, УГААДЫГЛАР

1.

Политиктиг-даа, экономиктиг-даа, кандыг-даа система чүгле чаңгыс бистиң күзеливис-биле өскерлип шыдавас. Кажан кижи бүрүзүнүң угаан-медерелинге, сагыш-сеткилинге улуг чаартылга болу берген соонда, шак ол система өскерлип, боду-ла чаа хевирже, шынарлыг байдалче шилчий бээр. Чүге дизе системаны өске кым-даа эвес, чүгле кижилер тургузуп, бүдүрүп эккээр.

2.

Хүн бүрүде көрүп чоруурга, чаңгыс ол-ла кижи амыдыралдың янзы-бүрү байдалынга бодун каш янзы чаңнап чоруур: бөлүк кижилер аразынга ол бодун күчүтен кылдыр бодаар, а ол-ла байдалга чааскаан арткан үезинде эргек каразы шаа четпес.

3.

Кажан ооң үези эртпээн шаанда, чараш чүүлдү үнелеп көрүп билири белен эвес. Ынчалза-даа шак ол нарын бедик сеткилхөөннү бодунга оттуруп щиңгээдип алыр болзуңза, ынчан чурттталга бир янзы, кайгамчык чараш уткалыг апаар.

4.

Кижилерниң хөй кезииниң бодап турары-биле алыр болза, акша, ылаңгыя ооң саны хөй болза, кижини кончуг хостуг болгаш тамчыктыг байдалга эккээр ышкаш. А херек кырында кижи акшаның хандыкшылдыг кулу апаар.

5.

Амыдыралды колдуунда-ла өөредилге, эртем чедип албаан кижилерни бис билиг, угаан чок кылдыр санаар бис. А херек кырында алыр болза, боду бодун билбес, бодунуң бойдузун, иштики делегейин шинчилеп, шиңгээдип албаан кижи, ол ылап-ла угаан, билиг чок, мелегей кижи болур.

6.

Мерген угаанныг кижилер кажан-даа эрге-чагыргаже чүткүвес, чүге дээрге ол оларга үнелиг чүүл эвес боop турар. А эрге-чагырга туткан кижи бүрүзүн мерген угаанныг деп санап болбас.

7.

Иштики делегейи бай, байлак, кандыг-даа артык бодал-сагыш чок кижи, езулуг башкы кижи болур. Ол бодун бүрүнүбиле өөреникчилеринге сеткилиниң ханызындан өргүп, оларга бердиниптер.

8.

Өөрүүрү болгаш таалаары чаңгыс ол-ла чүүл эвес боол турар. Бир эвес өөрүшкү чалаттырбайн, хенертен чаларап кээр болза, таалал чедип аарын сеткил-сагыш боду кижизидип, өөредир ужурлуг.

Өөрүшкү хөөн-сеткил-биле, а таалал мага-бот-биле холбашкан болур.

СОНЕТТЕР, ШҮЛҮКТЕР

Александр ДАРЖАЙ

ЧООРГАН БОЛГАН ТЫВАЛАРЫМ

Боодал сонет

Уйнуум Сундуйга

1.

О, мээң чонум — чоорган болган тываларым,
Оюн оя, чигин чире чурттап чор сен.
Муң-муң чылга хемчээттинмес эрткен оруун
Мурнумда бо шөйлү берген – көрүп ор мен.

Чайгы көкте борбалчыңнаан кылаң шалың —
Карааң чажы мөңгүннелип мөндүйбүшаан.
Чазык чылыг хүлүмзүрүүң — эртенги даң
Хаяларда алдынналып чырывышаан.

Көк-ле түрктер — өгбе чоннуң өйүнде дег,
Көрүнчүк дег шилдегер хем шынаазында
Хөвең дег ак өглеривис өле ыжы
Көккүр дээрниң дүдүскээнче шөйүлбүшаан.

Орхон-Хемниң, Эне-Сайның көжээ бижиин
Оглуң бөгүн сеңээ өткүт йөрээл кылдым.

2.

Оглуң бөгүн сеңээ өткүт йөрээл кылдым:
Чолдуг-Тегин чогаалынга мөгейбишаан,
Омаам киткеп, сонет чечээн дашка оюп,
Чонум, сеңээ тураскаадып сиилбикседим.

Авазынче атпаңайнып, холун сунган
Азарганчыг хензиг чаш дег, ашак бодум
Хөйлең болган авыралдыг тыва чонум
Хөрээн орта бажым салып чассыксадым.

Халбактанган төлүн ава бужурганып,
Кара черниң довурааннче октаар эвес –
Кайы шагда, аактыг менден түвексинип,
Хая көрнүп чоржук ийик сен, күжүр чонум.

Күнзегешке, Пюрбю башкаа четпес-даа бол,
Хүннүг черни эргип чорааш алгап каайн.

3

Хүннүг черни эргип чорааш, алгап каайн,
"Хүн-Хүртү" оолдары үдеп берзин!
"Чыраа-Хоорнуң" чоруун үндүр игилинге
Сыгытпышаан ырлажыптаал, дуңмам Кайгал!

Уруг чаштан дунук боостаам дештип үнген
Уяранчыг ырлар ырлаан кавай черим –
Чалгыглары сайлыктанган Улуг-хемим,
Саян, Таңды – сүзүглелдиг сыннарым,..

Мөңгүн бөргүн кыш-чай чок уштуп көрбээн,
Мөңгүн-Тайга, бажы бедик Бай-ла-Тайгам,
Эзимнери кара ногаан чараш Тожум,
Эрзин-Тезим бүүрелчинниг ховулары...

Күнгуртуг, ыдык Сүт-Хөл, Чаа-Хөлүм—-
Хүндүткелдиг чонум чурту, ак-көк Тывам.

4

Хүндүткелдиг чонум чурту, ак-көк Тывам,
Күлүк эрес оолдарың хөй-ле чорду.
Оларның мен дыргак каразы четпес-даа бол,
Оларга мен чоргааралдыг мөгеер мен.

Туман-шаңның аразындан куяк хептиг
Тулган маадыр Күлдегин Билге каган
"Кайы аймак садыызы сен?" диген ышкаш,
Каттырымзап, мени кайгап айтыра-дыр:

"Чаңгыс тоткаш, аштай бээрин уттуп алыр
Чаңчылыңар шуут ис чок читти ыйнаан?
Эзим-даштыг Өтүкенден көшпээниңер
Эстип төнер салым-чолга чедирди бе?.."

Билге каган, эл-күрүнер дүшкен-даа бол,
Бис, тывалар, чуртувусту кагбадывыс.

5

Бис, тывалар, чуртувусту кагбадывыс.
Ынчалза-даа төөгүвүс утпаан чон бис:
Ырмасынчыг берге өйлер турганы шын—
Бистиг мези баштарывыс ап-даа чорду.

"Кадыг сөөк-даа хорумналдыр овааланып,
Хайыралыг ханывыс-даа суг дег акчык,
Экер-эрес оолдарывыс хылыш болуп,
Эргим, силиг кыстарывыс кул-даа чорду...

Көжээлерниң шүлүк-бижии төөгүвүс
Хөө дег кара үелерни ынчаар бижээн.
Ынчалза-даа ыш дег эстип чиде бербейн,
Ынай сандан күштүг чон бооп бодараан бис.

Кожа-хелбээ моолдар-биле эл-хол болуп,
Хову чоннуң улуг күрүн тургустувус.

6

Хову чоннуң улуг күрүн тургустувус.
Темучинни денгерлерниң өндүр-бедии,
Дээрлерден чаяаттынган Чиңгис кылып,
Ховулуг Моол күчү-күжүн көдүрген бис.

Урянхайлар Чиңгис-Хааннын төрезинге
Улаачылар, паштанчылар чорбаан ийик бис.
Субедейниң киискээн тугун сүзүк кылып,
Сүрлүг-күштүг өзек шерии чораан ийик бис.

Ханывыстан каржы-дошкун аажы чок бол,
Ханныг чаадан ырбап-дезип көрбээн-даа бис.
Аъттарывыс муңгаш-дынын сула салып,
Андриатика эриинге кээп суггарган бис.

Биче, улуг империялар каш-даа дүшкен,
Бистиң улус салгал дамчып, чурттавышаан.

7

Бистиң улус салгал дамчып, чурттавышаан—
Бизең сүвүр дагларын-даа, саарыгланган
Хемнерин-даа, чиргилчиннээн ховузун-даа
Кезээ шагда ээнзиредир каап көрбээн.

Ойга-чикке алды чүзүн малын малдап,
Оргулаашка хоор-сарыг тараа тарып,
Беримчелиг оранынга чажыын өргүп,
Бергелерге ундаравайн келдиң, чонум.

Төөгүге сфинкстер тургуспаан бол,
Төнүп өлбес мөңге назын дээди демдээ –
Төрээн дылым – тыва дылын кадагалап,
Төлдеринге өнчү кылдыр бердиң, чонум.

Хостуг чоргаар тываларның аян-ыры—
Хомузунуң үнү улам куттулбушаан.

8

Хомузунуң үнү улам куттулбушаан,
Хову-дагның уяралы сиңип калган
Хөөмей-сыгыт, каргыраавыс таалалы
Хөөрем эвес, өртемчейни шыва алчык.

Каптагайны таалал-биле чаалап алыр –
Кайгамчыктыг уран-чүүлүң күжү ындыг.
Тергиин артист Максим Мунзук ойнап кааны
Дерзу аңчы делегейни кайгадыпчык.

Монгуш Черзи даштан сиилбээн бугажыгын
Монреальга делгептерге, дээргилерниң
Кайгаанындан карактары дээрбектелип,
"Кандыг кончуг гений боор!" деп магадажык.

Ава дылды меңээ шаңнаан төрээн чонум,
Авыралдыг сеткилиң бай, чаражын аар!..

9

Авыралдыг сеткилиң бай, чаражын аар!..
Чежемейниң үнүм чегей, каңдай-даа бол,
Сенгилештир уяралга алзывыткаш,
Сээң-биле сарынналып ырлаар-дыр мен.

Сен дээрге, далай-дыр сен! А мен – дамдың...
Чалгып-дүймеп үнериңге, дырбаңайнып,
Чалгыгларның чалдарынга дуза кадып,
Сээң-биле кады деңге хөлзээр-дир мен.

Күскү шагда четчип бышкаш, тоглап дүшкеш,
Хүрегелдей, самага бооп, чазын үнер
Чүзүн-баазын чечектерин салбаанда ол
Чүс-чүс хензиг үрезиннер бирээзи мен.

Энерелдиг, эргим чонум – тываларым,
Эге-ле шын сеткилимни сөглеп тур мен.

10

Эге-ле шын сеткилимни сөглеп тур мен.
Элбекшилди оштап чораан эрткен өйнү
Эът чажырган үевис деп адай бергеш,
Эде-хере тырттынар деп дүймедивис...

Кандыг болчук, чүү болчук, "Демократтар?"
Барыын чүктүң сартыын манаан диленчи бооп,
Баарын орта диске дүжүп, үңгеп-союп,
Хамык чонну түрегделге чедирдиңер!..

Күштүг болза – хунаап алыр, бербес болза –
Күжеп тургаш, тынын үзүп, өлүрүп каар,
Арын-нүүрнү акша солаан самыын өйү
Аалывысче кирип келди, тываларым.

Элбекшилди көөр туржук, түрегделдиг
Эрээ-хинчек четтире-ле бердивис ийин.

11

Эрээ-хинчек читтире-ле бердивис ийин:
Шаттар сыңмас арбын-сүрүг сыыгады,
Чаагай тараа үнер шөлдер чашпан долду,
Элең-тендиң дүрзүлер-даа эңдерилди.

Ажыл-хожул кылыр дээрге, хугбайыраан,
Артель-колхоз хоозурааш, дүжүп калган.
Араттаар дээш тап-ла бээрге, дидиренчиин,
Адыр буттуг кижи – кокай туткуланган.

Кодан-кодан сүржүп алган ажылчоктар
Хоорай-суурда боктар чиндип чимзенгилээн.
Эът көргүспес, эгениичел кыстарывыс
Эмиг-төжүн ресторанда чайып самнаан...

Амыдырал бойлаан-дыр дээр сеткилим чок,
Аас-кежии сени кагбас, шыдаш чонум.

12

Аас-кежии сени кагбас, шыдаш чонум,
Даңгаар черле кандыг ийик?! Хүннүң оруу
Даңга чедир дүмбей дүннү өттүр шөйлүр—
Агарган даң дүрлүп-көстүп шимчени бээр.

Чудуруувус чудук база берген эвес,
Шудургувус, эрезивис шүшпейген бе?..
Чуду-кара үелерде чуртталганың
Шуурганын ажып-эртип чордувус чоп.

Ам бо дораан чуртталганы экижидер
Арга-шинек чок-даа дижик, соң-на даарта
Ажы-төлүң ажы-төлү — уйнуктар кээп,
Ада-өгбе күзелдерин чогудуп каар.

Оран-чуртум ээзи болган төрээн чонум,
Очаладан кедилей бээр үең келир.

13

Очаладан кедилей бээр үең келир.
Оранывыс чечектелдир сайзырай бээр.
Үзүм-чигир холумактыг, чаагай сөстүг
Үгүлүүттер көгүлүнге кирбе, чонум.

Шагда-тьылда он ийи ай бар. Сактып чоруул!
Он ийиден үштү казып черле болбас!
Оолдар-кыстар, хоочуннарны кыраан дивейн,
Чайның соонда күстүң кээрин утпайн чоргар!

Ынай дивейн, ажы-төлге бүзүреңер!
Ынчан бистер, дөгеревис – долу чон бис!
Ынчан биске бедик сын-даа дөңгелик боор,
Ынчан биске калчаа далай хөөлбек болур.

Омакшылга, элбекшилге ынчан келир,
Оглуң-кызың сүлдези таан бедик болур.

14

Оглуң-кызың сүлдези таан бедик болур,
Оон эрткен улуг кежик каяа турган.
Тываларның үре-садыы эки чорза,
Дываажаң бар чүве болза, черле көргей...

"Далай-дыр сен,дамдың мен!" – деп чугаалаан мен,
"Дайнам четпес үрезин мен!" – дигеним шын.
Сээң чуртталган өлүмү чок, төрээн чонум,
Сеңээ көөрде, мээңии дээрге, хензиг чап-тыр.

Аңаа бодум муңгараар-даа барымдаам чок,
Амыдырал ынчаар бүдүп чаяаттынган.
Хайыралдыг чонум оруу, назыны-даа
Кажан-кезээ төнчүзү чок, мөңге болур.

Ораннарга адың алгып делгерезин,
О, мээң чонум — чоорган болган тываларым!

15

О, мээң чонум — чоорган болган тываларым!
Оглуң бөгүн сеңээ өткүт йөрээл кылдым.
Хүннүг черни эргип чорааш, алгап каайн,
Хүндүткелдиг чонум чурту, ак-көк Тывам.

Бис, тывалар, чуртувусту кагбадывыс,
Хову чоннуң улуг күрүн тургустувус.
Бистиң улус салгал дамчып чурттавышаан.
Ховузунуң үнү улам куттулбушаан.

Авыралдыг сеткилиң бай, чаражын аар!..
Эге-ле шын сеткилимни сөглеп тур мен:
Эрээ-хинчек четтире-ле бердивис ийин...
Аас-кежик сени кагбас, шыдаш чонум.

Очаладан кедилей бээр үең келир,
Оглуң-кызың сүлдези таан бедик болур.

2001, февраль 12—15.

АЙ-ЧЕЧЭЭ
Сонеттер

Хоюг аккыр айның-чечээ частып турда,
Ховаганнар чай удур дирлип үнер.
Ховар чараш кулунчактың кудуруу дег,
Ходуңайнып, саглаңайнып орар чораан.

Самагалар хүннүң-чечээ алдын-сарыг
Самагалдай кырын шыва чапты берген.
Чылыг хүнге эргеленип амдажаан дег,
Сырын удур сыңзыы хөлчок чайганып ор.

Ынчалза-даа айның-чечээ мээң чечээм,
Ыры-шоорга ындыг кончуг алгаттырбаан.
Ымыраалар ыыды чидип удуй бээрге,
Ыржым-биле айдың дүне өзер чечек.

Он-на бештиң, айдыңында частып келир
Онза хоюг айның-чечээ – мээң чечээм.

13—16.05.2001 ч.

***

Кызыл хоорай кыры-биле
Дуруяалар эдип эрти.
Кым-на билир сени меңээ
Дужуп кээр деп турганы ол бе.

Фонтан суунуң даажынга
Боданып каап орбадым бе.
Болчап каан дег, маңаа канчап
Бодуң чедип келдиң, уруг.

Ынча чылдар эрткен-даа бол
Кандыг кончуг уттунмас чоор.
Ынак хевээр артканыңны
Каректарың сөглеп турлар.

Дуруяалар үнү-биле
Душчуп-даа бол чораай-ла бис.

14.09.2000 ч.

***

Чаражыңның чагыргазы ындыг күштүг,
Саттынмасты садып алган ышкаш болур.
Сая-түмен акшалыгга барып алгаш,
Хая көөр сен. Чечек ышкаш оңа бердиң.

Сагыжыңның байы бөдүүн чараш болза,
Чагыргаңны чүү-даа чүве канчап үрээр.
Чаражыңның чагыргазы өйлүг болгаш
Хая көөр сен. Бүгү өнчүң эсти берген.

Чагыргаңга алзып чораан кожай эриң,
Янган уруг сонуургааштың, өскерилген.
Кулбураан даш ээремче ужуккан дег,
Куду-сузу ооң-биле сенден ыраан.

Аа өршээ, овуузуннуг чаражыңга
Аныяамда харын канчап алыспадым.

25.02.2001.

***

Оожургал, идегелиң,
дүне када дыжың хандыр
октаргайның сылдызынга
дүжүп өттүр чуруттунзун.

Бөдей өгнүң хараачазы
бөмбүрзектиң соңгазы дег,
Чеди-Хаанның чивеңнээрин
сеткилиңге таалатсын.

Кодан чылгы хоя берди,
хаяа чырыы үнүп олур.
Хову черниң тевезиниң
карааңда даң адып олур.

Мээң сеңээ бүзүрелим
медээлеп бээр сылдыстарым.
26.03.2001.

***

Бөдүүн кижи бүрүзүнде
ынакшылдың дамдызы бар.
Бөмбүрзектиң күчүзүнге
ынаныштың дазылы ындыг.

Бүгүдеге үнелелди
ооң-биле чедип алдым.
Бүзүрелдиң адар даңын
ооң-биле оттурар мен.

Ынакшылды меге-биле
чедип аар деп семевээн мен,
ыы-сыымның чаңгызындан
сеткилимге ажыткан мен.

Бөмбүрзекте ынакшылдан
бөдүүн арыг чечек турбаан.

24.02.2001.

ЮРИЙ КЮНЗЕГЕШ

ЧУРТУМ СЕҢЭЭ ЭРГИП КЕЛДИМ

Чуртталгамның узун оруун эргип эрткеш,
Чуртум сеңээ база катап эргип келдим.
Сагынганым чылыг куспаан — эзимнерниң
Чалгаан хөл дег тыныжынга тааладым.

Бүгү чүве, үнүш, бойдус өскерилген,
Бүдүү-хеле, биеэги чок, өзүп-маңдаан.
Күскү тыныш шона кааптар шеттер безин
Күдер узун хүреҢ дыттар апаргылаан.

Чажымда дег, чиңге хемни өрү чоктап,
Чакпа чайган балык-байлаң көзүлбес-тир.
Кадыр элде уязы ээн хараачыгай
Хат, чаъс оштап, бедик, чавыс кылыйтпайн тур.

"Колхозташкан суурга барып чурттаар" дишкеш,
Хоюн, инээн мааладыр сүрүп алгаш,
Көже берген чонун сактып чоктаан ышкаш,
Хөөкүй куштар кажан, кайнаар арлы берген?

Сагынганым — черим сен дээш ийлээн баарым
Сарыг-суглап, шаалыктаан саргып чоруур.
Хүреӊ дыттар күзүрүмү хөме дүшпес,
Күскү хадыӊ бүрүзү дег хадый бербес.

Сагынганым – делгем шөлдер, чечек бүргээн
Сарыг аяӊ оглу мени ошкап-чыттаан,
Чажымда-ла "чана берген" авам ышкаш,
Чассыткылап, чалгып суйбаан, мага хандым.

Черим сен дег, чуртум ышкаш мени деткип,
Чектевейн, бактавайн энчээн дозар,
Чамбы диптиӊ кыдыг ушчок делгеминден
Чаӊгыс кысты, шынчы эшти тыппас-тыр мен.

Черим сеӊээ ынчангаштыӊ ынак-тыр мен,
Чечектел-ле, челээштел-ле, ынак чуртум!
Чеди кулаш аргамчыныӊ дээгин чешкеш,
Челээжиӊни шалбадап аар арга болза!

Честек-каттыг шөлдериӊни, тейлериӊни
Чеӊниг холум чедер шаанче куспактадым.
Аржаанныг сууӊ тереӊинге хөлестенип,
Артыш-шаанааӊ айдызынга таалап чордум.

Сырын биле чаъс-хат эртпес эзимнерниӊ
Сыгыргазы болуп алгаш, ырлап чорза!
Улуг даглар бедиин тырта уя туткан
Улар куш дег хостуг шөлээн ужуп чорза!

Өзүм үстүп, өзер назын намдай берзе,
Өзен хем боол шулурткайнып чыдар мен ыйнаан.
Өскелерге базындырбас, кулдандырбас
Өскүс чүрээм дириг туӊ боол диӊмирээй аан!

1998 ч, июль 10-19.

ХӨӨМЕЙ ЫРЫ ДУГАЙЫНДА БАЛЛАДА

Орхон хемниң шынаазындан
Ортаа векче шипший салган
Сыра чаның сыйда оъгу
Сыннар, чылдар ажыр ушкан.
Сыгырга дег үннүг чоннуң
Сыгыды бооп хуула берген.
Аялгазы чүректерге
Арыг хан дег домнай ушкан.

Шүлүкчүлер! Тырткан чаның
Сагындан от чалбыразын!
Чүглүг оъктүң кавыныңдан,
Бүрээ-бүшкүүр диңмидинден
Бүргег дээрден чаъстап, хадып,
Сыгыт, хөөмей, каргырааны
Сылдыс, айже ужуктурзун.

Чиңгис-Хааннның шериглери
Чикти хөндээн шергилер дег,
Туттурганын хүлүп шарааш,
Тугун дагып меннип турган.
Чүректе ыр соглуп катпас,
Чүшкүрген от хүлү болбас.
Дээрин, черин камгалаан чон
Дерзиилерге дүжүп бербес.

Дай-Цин кыдат чаңчылы дээш,
Дамыр ханныг чүрээн уштуп,
Кургаг дытка өртедипкеш,
Курайлажып самнап хүнзээн.
Хөөлүг, хүлдүг көсте ышкаш,
Хөөмей, ыры шедиргенниг,
Көстүг отка өртенмейн,
Көктүг черге катап үнген.

Тыва чонум тынныг чорда
Дыңгылдайга дыңналып кээр

Хөөмей, сыгыт, каргыраның
Көстүп көрбээн төөгүзүн
Айдыс-үрүле эртине дег,
Адап сурап бижип кагдым.
Көже-Сайдам чурттап чораан
Көшкүн тыва шупту билир.

Хөөмей, сыгыт, каргырааны
Хөндейлерде көжээлер дег,
Айдыс-үрүле эртине дег,
Алдаржыдып ырлажыңар.
Бурунгунуң өгбелерден
Буян-кежик чаңгызы-дыр!

САЛИМ СҮРҮҢ-ООЛ

***

Сыын ышкаш үннүг болза,
Дамба-Доржу Сат дег болза,
Сыннар бажы кожагардан
Даңны атсы, хүннү бадыр ырлап турза,
Эх, ол дег өткүт үннүг болза,
Төрээн черни мактаан болза,
Төрел чонну алгаан болза.

Надежда Куулар ышкаш
Айлаң куш дег үннүг болза,
Аалдар кезип, суурлар эргип,
Аян ырдан дүне-хүн чок салган болза,
Эх, ол дег уян үннүг болза,
Төрээн черни мактаан болза,
Төрел чонну алгаан болза.

Ыраажылар өөр куш дег,
Ырлажы бээр, тааланчыг,
Сактырымга, тыва черде
Чаңгыс мен-не, үнү чок дег, балык ышкаш.
Эх, чүге черле куюмнадым...

Төрээн черни мактаан болза,
Төрел чонну алгаан болза.

26.01.1995 ч.

Олег СУВАКПИТ

БОРБАК-АРЫГ

Койгун-тоолай, аңы-меңи
Кодан мал дег оттап чоруур,
Кожаа, маңнык чаткан ышкаш,
Кожай-Бажы, Борбак-Арыг.

Алдыннанчак өңнер-биле
Айыраңнаан, чайыраңнаан,
Арат чонум ынак турлаа—
Алдын-Булак, Кегээн-Булак.

Аразында сүмележип,
Аттыг чортуп орган ышкаш,
Амыдырап-чурттап ханмас
Ак-ла-Дуруг, Кара-Дуруг.

Ажык баткан шыктарында
Арбын сүрүг чапты берген.
Аалдар , өглер сериин чайлаа
Ак-ла-Хемим, Чаш-ла-Талды.

Чиңгир ногаан салам тараа
Чиндиңнедир чалгып чыдар,
Дескиндир карак четпес,
Терезинни, Аймыырлыгны.

Хатка ойнап чивеңейнип,
Хадыңнары саглаңнашкан,
Девээзинге оруксанчыг
Терезинниг Кежиг-Аксы.

Калбак, делгем шынаа-шөлдү
Кайыын тура харап чыдар,

Ханаланган, бедиктенген
Казанактар, Шааращтар.

Эргип четпес, сеткил-ханмас,
Элбек улуг чуртумайга
Эзп өскен авам ышкаш,
Эрге-ле мен, чассыг-ла мен.

Алексей Арапчор

ЫДЫК ДЭЭРДЕН СУДАЛДАНЧАК

Бурун шагдан өгбелерим
Бурган болган хуулгаазынныг—
Таңды-Тыва ыдыктарым
Дагда, хемде сүнезинниг.
Ынчангаштың чүрээм оттуг
Ырлап чоруур оглу-дур мен.

Эгин кожа чурттаан чонум
Эриг баарлыг авыралдыг—
Экти бедик даглыг чуртум
Эдээн долган эртинелиг.
Ынчангаштың сеткил сергек
Ындынналган оглу боор мен.

Уктап салгаан ажы-төлүм
Ужур дөстүг чоргааралдыг—
Аржаан хемнер бажы чуртум
Аңга, малга чаяалгалыг.
Ынчангаштың баарым эриг
Ыдык дээрден судалданчак.

3 апрель 2001

КЫШКЫ ХӨӨРДЕН КЫШКЫ

Хөөкүй кижи хааржактаткан, чула-сула...
Көзер ойнап, ыглап, шуугап орарлар бар.
Чалаан лама, хогдурган хам чүвези бе,
Шайлап, эттеп, сөңүн ижип, хуваанактаан.

Бузуду хөй, ядараңгай Россияның
Буянныг-ла албатызы канчап өлген?..
"Билген-даа бол, бурган шынны сөглевес" – дээр,
Библияда дег, төлгечи-даа ыыттап бербээн.

...Сүнезини чанмаан мөчү оозу-биле
Сүмелешкен, дириг ышкаш, мында чыдар,
Озук, хүүрек ынаар доң чер шаккыладып,
Ондавышаан, хөөржүдүлге ожун ыглаан.

Чыдын белен. Олче шуушкак, мурнуг-соңнуг
Чылар-чылбас машина, чон сөктүп орган...
... Хааржакты салып турда, ондааннарның
Карак чажы, чуглуп ора, дошталгылаан.

Човулаңныг чурттуң өлүг кулу чыткаш,
Човууртап ал, "кавайындан" мынча дээнзиг:
"Оо, хинчээм! Төнчүмнү чон көрбези кай,
Оода кыжын кызыл-дустай бербезим кай?!..

Чаштар биле чөнүктер бээр келбези кай,
Чаглаанга дыш хуюрактап артары кай?!..
Шаңныг кыштан час, чай дээре дивейн-дир мен,
Сагыш аары оортан чиигеп, намдай бербес...

Күскү-даа шаг—дүшкен хыраа, чаржаан бүрү,
Күзүрүм, хат – кударалдан өске, чүл аан?!..
...Үе-шагның холу үскен амы-тыным,
Үүлемни дээш шүүделиңер бурган төлээр...

Чогун-барын ижип, тыртып, сагынмышаан,
Соңгу чоруум кылганнарга: "Четтирдим!" – дээйн.

Бо-ла кемниг төре-биле кады ириир
Мортуумну үш долганмаанда, сөөлгү чагыым:
Ажы-төлдү нүгүл-бактан доза туруп,
Айыыл-халап, үүлгедигден чайладыңар!..."

...Кышкы чаа хар хөөр ээзиниң сүнезинин
Кызыл хүнде эрликтен бук аппарган боор,
Чевег ары соксай берген... Ол дүш болган,
Чеже дүш-түл коргунчуг шын болуп хуулбаан?!

2000 ч. 10 ай 26-31 хүннери, Кызыл.

Борис КАЗЫРЫКПАЙ
(Мөңгүн-Тайга)

СЕТКИЛИМНИҢ ЧЕЛЭЭШТЕРИ

Каяа-даа бол чораанымда сеткилимге
Кады чоруур, сорук-күжүм деткикчизи,
Сеткил-хөөнүм чүглеп чоруур уяралы,
Чеди өңнүг челээш-кожаа — өг-бүлем.

"Идегелдиг, ажы-төлүм адазы" деп хүндүлеп көөр,
Ишти-хөңнүм чылдып берип, эргеледир,
Алдын-сарыг челээш өңнүң чырыткызы—
Алдын-кызым, сеткилимге эң-не чоок сен.

Аравыста ынакшылдан төрүттүнген
Ак-кызыл өң — Чойганывыс бүдүжүнде
Кедек черниң чойганы дег, чоргаар кызым,
Келир өйүң кезээде-ле арыг болзун.

Сарыг чаштыг Чодураавыс – сарыг өңде...
Салым-чолуң өөрүшкүлүг, чаагай болзун,
Сагыш-сеткил, күзел-соруун база бедик,
Чаагай, сарыг өртемчейге төлептиг сен.

Ортун Шеңнем, ногаан өңге чүүлдештирдим,
Оожум, топтуг, кежээ бөдүүн чаңныг-дыр сен.
Ада-иең, дуңмаларың идегели –
Аажок чараш шеңне чечээ — чассыг Шеңнем.

Ак-көк өңнү караам шимгеш бодаарымга,
Адазының ынак оглу Буян кирер.
Аал-чурту идегелдиг камгалаар сен,
Алызында адаң чуртун ээлеп чуртта.

Хөлбең шыктың өңү сенде, Шончалайым,
Чассыг кызым, чаактарыңда сыртылаштан
Хөглүг үнүң чаптап дыңнап, чыттап каайн,
Чараш, кежээ, орлан кызым, бүзүрелим...

Челээш өңнүң чедигизи – хеймер Кежик,
Хензиг чаш бол, ачазының салгакчызы.
Кедизинде ада-иең даянгыыжы,
Кежик-чолум, өөрүшкүм, хеймерегим!

Сеткилимни чылдып чоруур эргимнерим,
Чеди өңнүг челээш-биле чүүлдештирдим.
Чевен-даа бол, ачазының шүлүктерин
Сеткилимниң челээжи деп хүлээп аар боор...

1998, март 14.

Виктор САГААН-ООЛ

СЕТКИЛИМДЕ ШЫГЖАДЫМ

Харлыг кышче шакпынчы орай күс ам
Сарыг хевис-биле черни шуглады.
Кайыже-даа көөрүмге, карактар шаг чок,
Сагыжымны уярал дуй ап бүргеди.

Чанган куштар дүлгээзинниг үннери
Шак ынаар мурнуу чүкче ырап читти.
Кулактарга ол-ла үннер чаңгызы
Кударанчыг хөгжүм ышкаш дыңналды.

Ынаам ынчан ырак черже аъттанды,
Ырлай аарак мынчаар оожум чагыды:

"Чанган куштар үнүн дыңнап арттың-на,
Чарлыышкындан сарынналба, эргимим".

Чанган куштар үнүн дыңнааш уяраан,
Чаражыңның чагыын дыңнааш, куюмнаан,
Күстүң эстээн салгынынга сериидээн,
Хүннээректе кара часкаан арттым-на.

Күжүр ынаам ырлай аарак чагып каан
Күзээшкинин хүндүткелдиг сагыыр мен.
Чанган куштар чаржып эткен үннерин
Часка чедир сеткилимде шыгжадым..

***

Чурттап эрткен чылдарымның
Шуптузун чыый бодап келгеш,
Эң-не эргим үелерни
Ээлчештир шилий бердим...

Баштай шалың алган хүнүм
Мактал, шаңнал, олча-тывыш,
Чалыы назын дургүзунда
Чаагай буянныг хүннер-ле хөй...

Ынчалзажок чуртталгамдан
Кагдынмастаан, уттунмастаан,
Кайгамчыктыг эки хүннү
Ынчан бодап, шилип алдым:

Ырга бүрүн алгаттынмас
Ынакшылым чешпес доңун,
Паспортумга демдегледип,
Бадылашкан хүнүм болду...

1981 ч.

***

Өзү кара, өжегерээн
Өзүм кезип, ыглады каап,
Өөрүшкүмнү менден хунаап,
Өлүм чарып алгаш барган.

Будаң, сакпай күжүр бодум
Бууканымдан куюмналгаш,
Кайнаар-даа бол чоруурунга
Кажан, кезээ белен чордум.

Өртке чирткен арга ышкаш,
Хөө-кара кынны бергеш,
Хөөрнү эргип чедип кээр мен,
Өлең, чашпан мени уткуур.

Кажан-кезээ акташканым,
Кара нүгүл, үр-чар хоптан,
Качыгдалдан, адааргалдан,
Каржы сөстен чүрээм өлген.

***

Араганы кылаңнадыр дашкаа куткаш,
Аас-кежик, өөрүшкү дээш ижип көрээл.
Араганы качыгдал дээш кажанда-даа
Ажыын төндүр иживиткен кижи турбаан.

***

Хаан, байның, ядыының-даа оруу чаңгыс.
Өңнер болгаш сеткил чырыы мөңге эвес.
Эртенгиниң шалыңынга дөмей-дир бис.

***

Көзенектен хүннүң караа дээп келди.
Хөөкүй бодум хүннээректеп дөгелендим.
Үр-даа болбайн, өөрүшкүм мени каапты.
Үезинде чүү-даа чүве келир, ыраар.

КӨЗЕР

Көзер көңгүс угда-даа чок,
Сараакайлар колдааш турар.
Салым-чолдуң чогувазын,
Часкаанзырал хааннап арты.

Мынча чылдар, айлар дургу
Идегелдиң манаашкыны
Чаглак, одаг болбайн калды,
Бистер олчаан душпадывыс.

Көзер катап өскээр дүштү.
Күзээним дег болдунмайн-дыр.
Төлгечи мээң буруум ол бе?
Төндүр кыпкаш, лаам өштү...

***

Ынакшылды чаңгыс ырлааш,
Төнген кылдыр бодавас мен.
Адырлангаш баштажы бээр
Амыдырал оруу узун.

Ынчангы мээң уткаан чазым
Өскении деп үе сөглээн.
Ыраан тудум сеткилимге
Өйлеп-өйлеп кирип чордуң.

Бойдус каазы чүзүн өңүн
Бодавыже кижээ сөңнеп,
Чүгле чаңгыс шилээниңни
Чүрээң орта эжеп ал дээр.

Шыктың чечээ оңуп турда,
Дагның күскээр, сеткил чазаар,
Ховар частыр чечектерге
Кижи душпайн барып болур.

***

Кара-Хөлүм, Кастыг-Хөлүм,
Кавайланып, өскен черим...
Чүреккейим дамыр-ханы
Чүгле сенден судалданган.

Өндүр улуг ие черим,
Өпейлиимден өскен чуртум.
Ырак черге чоруурумга,
Ырым, шүлүүм апаар-дыр сен.

Кара-Хөлүм, Кастыг-Хөлүм
Калбак, делгем, шөлээн-не ийин.
Оглу, кызы дөрге сыңмас,
Оргу-ла ийин, көвей-ле ийин.

01.04.2001 ч.

***

Чөөн чүктен кызыл хүнү
Шөйүк сынны ошкай каапты.
Сөөртүнчек имир кирип,
Сөдүргезин чеже тырты.

Кара-Хөлдүң бырлаңында
Кадыргылар мойтуңайнчып,
Тейи көстүп, бисти харап,
Дээрбектерни ойбулап тур.

Хөлден үнген шаалааш Алаш
Хөөрээн эр дег курун чежип,
Дүвү далаш иде чүткүп,
Дүргектелип, хөөннелди.

Шак ол хөөнден ужук сыптап,
Сагыш-хөңнүм сээннелди.

01.04.2001 ч.

ХӨРЛЭЭ ОТТУГ ЧАЛБЫЫШ БОЛДУ

Хензиг борбак чүрээм аартып,
Келир мен дээш келбейн бардың.
Кежиг черге баскан изиң
Хевир солуп, чидип бар чор.

Сеткил-хөөннүң бедиин билбейн,
Сеңээ чүге дужа бердим.
Хилей бээрин билген болза,
Хире-шаамда чорбас мен бе?

Сыннар суйбаан кызылгыр хүн
Чырааладып чангалакта,
Сооңдан сүрүп, кыйгы салып,
Човагны чоп кылырым ол...

Сээң үнүң — мээң дыжым,
Чер ап, ынаар чиде берди.
Хөрээмде көс өжер туржук,
Хөрлээ оттуг чалбыыш болду.

24.04.2001 ч.

ЧАСКЫ ХҮН

Хоюп, дескен кодан мал дег,
Когурумнуг часкы соок хат
Элезинни элгеп, шишкип,
Эстеңнеди саарып ойнаан.

Сагыш-сеткил куюмнаткан
Часкы хүннүң кыржаң соогун
Сырынналган хөөнүм деңдеп,
Сыннар уунче ужугар-дыр.

Болчум чок хат киткезе-даа,
Шыырныгып, дидиретпес.
Бодалымда чаңгыс-ла сен
Чыннып чоруур одаам-дыр сен.

Чуртталганың мөңге чазы
Чула оттуг ыдык болзун.

02.05.2001 ч.

***

Хоолу биле Ирбитейни сактып келгеш,
Хоорай чурттап артканымны хомудаар мен.
Ирбитейде ийи карак амдыгаа дээр
Идегелим оду болуп чырып чоруур.

(Вл. Серен-оол.)

***

Чүү боор шагда Ирбитейде чыдып калган
Чүрек барын чүгле бөгүн сагындың бе?
Имиреңнээн чалыы шагда ийи карак
Имистелген чүрек балыын шыгжап чору.

Оран дүвү ырак черже өөренир дээш,
Олчаан сугже октаан даш дег барбадың бе.
Сени манааш, чеже чылда кадай-кыс деп,
Чемелелдиң ажыг сөзүн дыңнаваан дээр...

Хоорай чурттап артып калган сени дээштиң,
Хомудалым сеткилимде шыгжап алгаш,
Хоолу биле Ирбитейим эргий көжүп,
Хоюм малдап чүгээр чурттап чору-ла мен.

ОРАЙ КУС

Хөөлбек кырын хөгжүргей дош чайырлапкан,
Көккүр дээрде чанган куштар үнү читкен.
Көвүктелдир самнап чыдар хемчигежим
Хөлчок оожум чылар чылбас болу берген.

Сыннар кырын аккыр хары шуглап алган
Сырын харын ооң аагын дажыглап тур.
Сыңыйландыр семиргилээн мыйгактарны
Сыыннар бөлүп, "амыргалап" туруп берген.

Өөренир, шериглээр дээш хамык өөрүм
Өскээр тарап, хоорайларже аъттаныпкан.
Куюмнанчыг орай күзүн хойлар дозуп,
Кулузундан хомус шелип ойнап чор мен.

СЫЫН ЧАДЫ

Алдын сарыг ээн арга шимээргей-дир,
Амыраан дег сырын ында меннип туру.
Саарлып баткан күзүрүмнер черниң кырын
Чап чок када сарыг өңче хуулдурупту.

Аткаар сында сыын дошкун алгыра-дыр,
Адаанчызы өөрүн былаап апарган бе...
Кодан бөрү кооладыр улужа-дыр,
Хондур аңнааш куруглааннар чадавас боор.

Ам чаа аяс ак-көк дээрге куу булут
Аажок дүрген көжүп эрткеш, бүргей берди.
Кезек када харын чаапкаш, соксай берди.
Херелдиг хүн база катап чайнай берди.

ЧАСКЫ ЭРТЕН

Часкы эртен. Чазаг черниң магаданчыын,
Чазык чылыг эртенги хүн хүлүмзүрээн.
Чарыштырып, хөглүг куштар мыжырашкан,
Чаптанчыглар анай-хаактар кылаңнашкан.

Өрт халап, өлүген чаъс тайлып эртер,
Өлүм-чидим, муңгарал-даа мөңге эвес.
Аал өөнге ийи бодун билчип чорза,
Аас-кежик — часкы эртен – мөңге турар.

ЧАЙГЫ ЭРТЕН

Хорум даштыг тайга сынын эртенги хүн
Кончуг таваар, маажым харап үнүп кээрге,
Хоюн дозуп, ындын ырың сала бээр сен.
Хоолаан эзим оожургаш дээн ышкаш болур.

Эртенгиниң сериин шыгын салгынчыгаш
Эрик кырын чылбырты кээп сеңээ сөңнээш,
Амыраан дег бажын суйбап эргеледир.
Айлаң-куштар аърга долдур аян тудар.

Будуктарда, чечектерде, бүрүлерде
Муң-муң шалың хүнге чайнап, кылаңнажыр.

Кызыл даван шалың сүскен чалыы кыстың
Кыптыккан дег хүлүмзүрүү сени өөртүр.

***

Шалың биле чунуп алган
Сарыг чечек хүнге өөрүп,
Салгынчыгаш өпейлээрге,
Шала пөрүк чайганы-дыр.

Шокар ары чемиш чыыр дээш,
Чоогунче ужуп орда,
Аалчызынче мөгейгилеп,
Айдыс чыдын сөңней берди.

Өлчеймаа КУУЛАР

ЧИРГИЛЧИН

Сагыжым чоп чүгле сенче далажырыл,
Сарыым сени бодалдарым дилээни ол бе?
Аза берген кулугурнуң салымы дээш,
Алыс боттуң хинчектениин кымга чарбыыр?

Медерелим изиг от дег чалбыышталыы
Мени сенче сорунзулай үрүп кээр-дир.
Изиг чүрээм одаг болуп, улам кывар,
Ийи бистер чаңгыс черге чорбас бис бе?

Чиргилчинде шуужуп турар чурумалдар
Чиде хадып, көзүлбестей бээри дег,
Бодал-сагыш бөөлдениинден кара чааскаан
Бодум харын эстээринде келген дег мен.

ДЕМДЕК

Изиг көске кызыдып каан
Илги-биле шыйыладыр
Имниг демдек кежин соя,
"Илиртээн" мал көрген сен бе?

Хаайын чара былгыргылап,
Характарның чажы төктүп,
Амы-тыным өршээ дээнзиг,
Ачылыг мал ээзинче көөр.

Дириг малдың кежин өттүр
Дизии-биле баскан сорбу
Эгүүр шагда өлгүжеге
Элеп-читпес демдээ ол-дур.

Адыгуузун дылдыг эвес,
Аарышкылыын илеретпес.
Ээзи дирткен кижи харын
"Эргеледип" аъдын шавар.

Алдар-атка хопту-чипти
Аргамчылап эккээр болза,
Адырылбас имниг демдек
Аңаа база таңмаланыр.

Зоя НАМЗЫРАЙ
Тыванын улустуң чогаалчызы
С. С. Сүрүң-оолдуң чырык адынга.

УРАН СӨСТЕ ДИРИГ ЧОР СЕН

Көзүр-мөзүр инек-даштар доза чыдар
Хоолаан хемниң даашкырын дөзээн үнүң
Аваң төрээн Алажыңдан аялга ап,
Аттыгып кээр күштүг ыр боол чаяаттынган.

Алдын хүннүң солаңгызын шырайлангаш,
Артыш-шаанак, айлап, бестеп өскен чериң
Амы-бойдус, чуртталгага ынакшылды
Аймак-төрел өңнүктериң, чонуң шаңнаан.

Дагларыңче чаңгыланып сиңген ырың
Талыгырже куштар ышкаш чанып ыраан.
Мээс черниң шончалайы орай частып,
Мерген сөзүң чоктаан ышкаш муңгаргай тур.

Өскен өөң дег көккүр-көккүр дагларында
Өкпең өңнүг казылганнар катап частып,
Хая-чалым баштарындан харанганзыг,
Кажан кээриң манаан ышкаш көгергилээн.

Тайга-таңды кара-хүрең тооруу дег,
Тажы эр боол сагыжың ак чурттап чордуң.
Пушкинниң чогаалдарын өлчей-омаан
Тыва чонга таныштырып чедирген сен.

Алдын хүннүң медээчизи хектиң үнү
Аргаларда арай тунук эдер чүзүл,
Кажан-кезээ келбезиңни чоктаан ышкаш
Кааң дээрде дуруяалар халакташты.

Чалгыннарда эрте часты чүктеп алган
Чараш сайлыың чаптап, уткуп көрбес-тир сен.
Арттар бели одуруглап эртип чораан
Аалыңга катап чедип келбес болдуң.

Ада-өгбе угун салгаан хоор чонуң
Маны даштан тураскаалың тургузуп каар.
Сеткилиңден сөглеп-ырлаан уран чогаал
Чериң, чонуң эртинези болу берген.

Аңнап чораан ак хар олчаан дагларыңда
Ара доктаан одааң хүлү ам-даа изиг.
Кады чораан эжиң-өөрүң сени сактып,
Хайынган шай үстүн чажып, хөөрежир-дир.

Хавыкталган кадыр сыннар сүүрлери
Кара чаңгыс сени чоктап ээнзирээн-дир.
Пөштүг, чуксүг эзим-арга шиилээн даажы
Бөгүн мында сээң-биле хөөрешкензиг.

Чаңнык-диңмит ыглап эртер дагларыңга
Салгал дамчаан чаш шааң катап төрүттүнүп,
Чүглүг сөстүг тыва чогаал эртинези
Шүлүк-ырга чалыы салгал өстүрген сен.

Алдын-мөңгүн эстип-хайлып, арлы-ла бээр
Акы-дуңма хайыраан төрел кагдынмас" – деп,
Улуг өгбе бурунгулар мерген чагыын
Утпайн-кагбайн даңгырак дег сагып чордуң.

Дөргүн сыңмас дөртен ала төне бербээн,
Төрел-дөргүл дөр сыңмас олур шежил.
Аргып-шидээн орук-чириң сактыышкын боон,
Амыдырал чаагай чолун улап чор бис.

Өндүр бедик дагларыңдан ушкан ырың
Өөрүшкүнү тыва улус алгап чоруур.
Чырып кыпкан сылдыстарның сырызы дег,
Чылдар өттүр уран сөске чырып чор сен.

1999 чыл, май 23.

ИЗИГ ЧУРТКА КЫШТААР ИЙИК МЕН

Чылдың дөрт уран-шиди эргилдези—
Чырык күзел, өөрүшкүнү шаңнап турар.
Тыва чурту шириин кыштыг, чылыг частыг,
Тывызыксыг ногаан чайлыг, алдын күстүг.

Күскү бойдус оожумнап, оңуп тоглаан,
Хүлер өңнүг бүрү-салбаан чашканнаан тур.
Мурнуу чүкче ушкан куштар көрүп тура,
Бүгү бодум бодалдарга алзыр чүмүл?

Оонак бичии ажы-төлүн эдертипкен
Одуруглаан ийи бөлүк чавыс эртти.
Орук-суурнуң ыраан бодап келиримге,
Он-он хонук, бүдүн ай-даа чоруп келир.

Улуг мөге шыырааңга баштадыпкан
Урган харны далбыйлаан дег үш булуң
Хыралбас каң чалгыннарның күжү-биле
Кырлаң ажып, чоорту чидип чоруй барды.

Шуурган-хат казыргыга таварышкаш,
Чурум-чыскаал үрелгештиң тарап болур.

Успа-Далай унун орта дүннеп хонгаш,
Удаан куштар оруун улап тайлып чидер.

Курай салган хунук ырның аянынга
Күстүң байлаан кадак тудуп байырлаанзыг,
Хайындырган сарыг шайым үстүн чажып,
Кара чааскаан сөстүң ыдыын шидип ор мен.

Хорагай дег хостуг шөлээн чуртун алгап,
"Коң-коң" кынныр коңгазыг үн үзүлбезин.
Көжер-дүжер орук-чирик бергезинге
Хөөнзүреп тура-соруун ышкынмазын.

Бурунгузу чүс-чүс чылда эртип чораан
Бүдүп, кургаан хемнер, хөлдер үнү-биле
Көжүлдениң езу-чаңчыл сагыызынын
Көңгүс часпайн, эртип-дүжүп чоруур силер.

Айыыл-халап, араатанга алыспайн,
Амыр онча чедерин-не күзээр-дир мен.
Бодум база оран-сава, аъш-чем дээш,
Бодал ырак, боскум тунук орар-дыр мен.

Дуруяам дег салым-чаяан онаан болза,
Дываажаң дег изиг чуртка кыштаар ийик мен.
Ынчалза-даа чуртун каггаш, тояап чоруур
Ындыг сеткил менде чогун угаадып каайн.

***

Аксым-кежии кара аастан чайлап чорза,
Арыг сеткил дүвүрелди ойлатпышаан.
Ындыг-даа бол, бодал-угаан саймааралын
Ынакшылың ыйбаландыр өртедип чор.
Ынакшылың өртең-хуюун тоовадым.

Ынакшылдың харыы-хинчээн хүлээп албайн,
Хензигие хөкпеш ышкаш хилеп чор мен.
Кеди-чолдуң хөңнүн эдип, ужуп чорааш,
Шидип-сыраан дузааңга кээп туттунгаштың,
Силиг-чараш сеткилиңге доктаай бердим.

Чодурааның айызы дег ынакшылың
Човаг-хилээм чиңнеп-чылдып доңнап чору.
Дээрлерниң сүлде-күжүн шүүргедээн
Дээлдиген куш черин-чуртун кагбазы дег,
Эр-ле боттуң чүлдү-чүрээн тудуп алган
Энерелдиг эргим, чассыг чоруур-дур сен.
Аганактың арыг-силиг ийизи дег,
Амыдырал, аас-кежиин улап чор бис.

2000 чыл.

Раиса ТАМБА-СЮРЮН

* * *

Чула оду самнагылааш,
Чурукчу *боол* хуула берип,
Хөлегениң дылы-биле
Хөглүг чурук сиилбип тур.
Сонуургак ай салдыкпайн,
Соңгалардан бакылап тур.
Кыңгырашкан дашкаларда
Кылаңнашкан сылдыстар
Оюн эреп, карак басчып,
Опчоктанып дүлнүп турлар.
Аай-дедир чараш сөстер
Аалдажып ужугуп тур.
Ыдык долган Вивальдиниң
Ындынналган уянынга
Бужурганчыг өңден ырап,
Буукан сеткил хосталы-дыр.

2.

Чурумалдыг кежээ төнген,
Чула оду шагда өшкен.
Эртенги хүн бараан харап,
Эргин кырын чылдып келди.
Бачым болган база бир хүн
Бараан болуп моорлап келди.
Талыгырда ак-көк туман

Даглар бажын үглей берди.
Үер мөөрээн шуралгаа дег,
Үе дедир эглип келбес.
Боттан дезер аргазы чок –
Бойдус – ие хоойлузу-дур.
Амыдырал мөөрейинге
Ажып тиилээр сорук турза,
Каржы сеткил адааргалы –
Каржып эртер казыргы-дыр.

***

Удумзураан кежээниң тыныжында
Ундарал ораажып долганы-дыр.

Чечек бажы бакылаваан соок час
Черни эргээн тоянчы хат самы-дыр.

Эргилдениң чуузазы оран кезип,
Эргижирээн өйнү туда сүрүп чор.

Ээнзиргей сесерликте таннар хааннаан
Ээзи чок өртемчей-ле, чииртим, куруг.

Артымда бо чыда калбас хөлеге
Аза-ла алзын, сүнезин бе...?

***

Чигзиниглер ээреңнешкен дииреңнери
Чалгынналган бодалдарым истевеңер!
Дадагалзал моондактап дужак болбас,
Дадай дивес бүзүрелим бектеттинмес!
Хоозун хоптуң шалбаазынга душпас дээн мен.
Хостуг үнүм боогдалга чагыртпазын!

1993 ч.

***

Дүшкен бүрү черге дегбейн,
Дүндүүштелдир бөөлденип тур...
Аскан сеткил оштааны бе?

Кызыгаар чок чарлыышкынны оштавас мен,
Кыйыывыстан чорумал бооп каржып эртсин.

***

Кыраан назын эгиннерге саадаптарга,
Кырган-ачам чүгүн угбайн,
Кызыл-дустап чоруй барды.

***

Хөлегениң эскет чокка дүжери дег,
Хөме келген өлүм хүнүн ожаавас бис.

Сарыг-оол САЛЧАК
(Бай-Тайга)

БАЙ-ЛА-ТАЙГАМ

Өске черге хөй чыл чурттааш,
Өскен черже чанып ора,
Адар-Төштүң шыпшык бажы
Арттан харап, көрүп ор мен.

Дээрде шашкан Бай-ла-Тайгам
Тейи чайнап, көстүп келди.
Харлыккаштың ыыдым чидип,
Караам чажы сыстып олур...

Алтай, Саян, Моол чедир –
Аккыр холуң сунганзыыңны!
Мөңге меңги эрип көрбээн,
Мөңгүн баштыг тайгам, экии!

Хөнделеңниң ынды-бети
Көгерээрген сыннар сирти,
Көшкелерлиг Көп-Сөөк уну—
Көзе тепкен буттарың дег...

Казырадыр дешкилежип,
Хаяң кырлаан аргар, чуңма,
Кара ногаан эзиминде
Каржып ойнаан сыын, мыйгак...

"Бай" деп адың маргыш чокка
Бадыткап кээр херечи-дир.
Инек-сокпа, адыг болгаш
Ирбиш база сенде болгай...

Аржааныңга эттингеннер
Алгап-йөрээп, тейлеп чанар,
Чүлдү-сүзүүм – Бай-Тайгам,
Чүрээм ырын хүлээп ап көр!...

АМЫРААМДА

Амыраамны бодап кээр мен. Сеткил дүүреп,
Ак-көк далай шуурганнаан дег апаргылаар.
Чаңгыс черге олуртунмас кыннып келир,
Чанывыста кадыр дагже үне бээр мен.

Байлак Тывам сыннарының бажын кырлап,
Барыын чүкче ашкан хүннү үдевишаан,
Алыс келир чуртталгавыс бодап чорааш,
Аткан даңны аңаа бо-ла уткуур-дур мен.

Орта безин чүрээм согуу оожургавас,
Ол-ла хевээр бажыңымче чанып кээр мен.
Ачам менче шала чиктиг кайгаза-даа,
Ажылдыва төлү мени чымчак үдээр.

Кара бажым мынчаар саргып чорбас кылдыр,
Кандыг-даа эмчи дуза кадып шыдавазы,
Экиривес "аарыымның" кара чаңгыс
Эми чүгле амыраамда шыгжаттынган.

ТУДУП ААР МЕН

Караңгылап, имир дүжүп кээри билек,
Кара чааскаан хову черже базыптар мен.
Сарыым сеңээ чараш ырдан шаңназа дээш,
Сагыш саарзык, чүрээм саргып чоруур-дур мен.

Ырак дээрден салдаан ай-даа мени таныыр,
Ынакшылдың кулу дээрзин шагда билир,
"Дүне боорга, карак шиммес күжүр" дижип,
Түмен сылдыс чугаалажып турганзыг боор...

Чежемейниң хову-шөлдү эргиирге-даа,
Сеңээ тааржыр эки сөстер тывылбас-тыр.
Хевир-дүрзүң чуруп чадап чорумда-ла,
Хемчиим бажын башкы херел чылгай бээр-дир.

Салган соруум чаңгыс дүне боттанмаан дээш,
Чашкы шаам дег, улуг тынып, ыглавас мен.
Келир кежээ шак бо черге катап келгеш,
Кедеп чорааш, ырым сөзүн тудуп аар мен!...

Ульяна Куулар (Кызыл)

Медерелдиң, мага-боттуң демисели...
Караңгы дүн. Кадып-могаан мага-бот.
Кажыыдаан кыс. Караңнашкан бодалдар.
Карак чажы. Катап келбес чурттарга.
Харааданчыг, эстеп хадаан кара чаъш...

"Уе-човуур, аарышкы намдавайн тур.
Уйгу-дыш-даа кайда боор аан, хилинчектиин!..."
Удаан эжин оттурбас дээш эпчоксунуп,
Уруг түреп, аңдаштанып чыда хонган.

Аарыг-аржык човуланың эдилээштиң,
Аар-берге байдалыңдан халаажырап,
"А-а, Богда! Алгаш барам мени!" диксеп,
Ааска дүүшпес бодалдарга алзывыткан.

"Ажы-төлүм, ашаам күжүр канчаар ирги?"
Ада-ием, акы-дүңмам ыызын төп,
Эдеришкен эжим-өөрүм мени чоктап,
Электен чоп чорткан дижип хомудаар боор..."

Дустуг кара карак чажы мөөңнежип,
Тунган агым чештинген дег ага берген.
Туруш кошкаан, човуланға алыскан кыс
Дүннүң муңгак шырайынга дөмейлешкен.

Кадып, могаан мага-боду шыырныгып,
Кадыг каржы бодалдарга удурланып,
Магаданчыг чуртталгадан халбактанып,
"Манап көрем, мени кагба!" дээнзиг болган.

Соглуп, шылаан мага-боттуң човуланын
Соккан чүрээ кээргезе-даа, өршээвейн,
"Дириг бойдус дүрүмүн сен хажытпа!" деп,
Дидим согуг даажы-биле сагындырган.

Медерели аязып кээп, отту чаштап,
Меңнээн ышкаш карактары ажыттынып,
Коргунчуг дүн хилинчээнден адырлып ап,
"Кончуумну!" деп, уруг хөөкүй чөгенген-даа.

"Ажы-төлүм самдарадып, аштатпаан мен,
Ада-ием ырак-чоокка човатпаан мен,
Алган ашаам шагзырадып, шылатпаан мен,
Ал-ла бодум салдынмаан мен, чудавааан мен.

Аарыгның ууттунмас аагын чүктеп,
Аарышкының хилинчектиг ыызын шыдап,
Аар-бергээ торулбаан мен, дадыккан мен,
Аарыгга базындырып, алыспас мен".

Бужар дүштүң хуулгаазыны адакталып,
Буурап дүжүп, быжыг куспаан салыпканда,
Чуртталганың улуг күжү мөөңнежип кээп,
Чудаан уруг сергелеңнеп, дидимненген.

"Чурттаксанчыын!. Чуртталганың магалыын!...
Чуттуг дүннүң аажызының чөгенчиин аар!"...
Часкы хүннүң херелдери бакылап кээп,
Чалданыш чок чуртталганы бадыткааннар.

ТӨЛҮҢ-ДҮР МЕН

Чуртталгамның каржызын аар
Чүнү канчаар кижи боор мен?
Чеже катап мени шенеп,
Чектеп кээр сен, харыылап көр?

Чечек хөөкүй болган болза
Чежеге дээр шыдажыр деп,
Черден үнген дазылындан
Черле хоорлуп өлүр-ле боор.

Черим — чуртум чечээнге чоп
Төлүң мени деңневес сен?
Дошкун, каржы хаттарыңга
Чежеге дээр силгидер мен?

ЭРГИМИМГЕ

Ак-көк дээрде чоргаар ойнаан
Аныяк-чаш эзирим сен.
Аазын эмген авам ышкаш,
Аажок ынак эргимим сен.

Чаъстаан соонда чайынналган
Чараш, өңгүр челээжим сен.
Чаагым куду чаржып баткан
Чаштар ышкаш мөңгүнүм сен.

Ыры-сөске аайлап бижээн
Ыяңгылыг аялгам сен.
Дүшке кирер, уттундурбас,
Дүлгээзинниг маадырым сен.

Чуртталгамда деңнели чок
Чажыртынган өөрүшкүм сен.
Чарлыр четкен, муңгашталган
Чүрекейим чүъгү-дүр сен.

Юрий Кунжеп

ТЫВА КИЖИ ПОК ЧУШКУП...

Тываларны
Даамай деп база болбас,
Дыжын харап,
Таамчырап орбаан улус.
Ажы-төлүн
Ашка-чутка алыспайн,
Төөгүде
Дөңгейбээн чон.

Кодан мал дег,
Албадалга каттыштырып,
Колхоз, совхоз
Ажыл-агый бууратказ,
Бо хүн дег хоозурал
Боогдаваан чүве болза,
Тыва кижи пок чушкуур
Дыка багай үүлени көрбес ийик.

Кара-оол Маспык-оол

ЭЭЛДЕК КУСПААҢ-БИЛЕ

Дүне, хүндүс сени
Дүжеп, сактып кээр мен.
Хүргүл бажың, карааң
Хүлүмзүрүүң база
Кызыл, чуга эрниң,
Кырлаң думчуун — шупту
Караам уунга бо-ла

Катап-катап көстүр.
Хөөкүй чүрээм даады
Хөлзеп, ыстап келир.
Кара баарым база
Халаш кынны бээр-дир.
Шак-ла ындыг өйде
Сагыжымны чазай,
Эзелдек куспааң-биле
Эргеледип көрем.

Алексей Тэвек (Кызыл)

САКТЫЫШКЫННЫҢ ЫРЫ

Эрткен үем — чашкы шаамны
Эргий бодап келгилээр мен.
Саарлып үнген сеткил-хөңнүм
Сагыжымны коптарыптар.

Ынчан сеңээ чалыы чүрээм
Ынакшылын ажыдыпкан,
Эге болчаг болган хүннү,
Эргим эжим, сакты-дыр мен.

Амыдырал оруктары
Аңгыланып, ырай бээрге,
Салган күзел-сорулгавыс
Сагыш ышкаш бүтпейн барды.

Салымывыс каттышпайн,
Чарлып чоруй барган-даа бол,
Өндүр арыг ынакшылдың
Өшпес одун шыгжап чор мен.

Август, 1996 ч.

БАЙ-ЛА-ТАЙГАМ

Алаш, Хемчик ийи хемниң
Аразында Хайыракан
Хүлүмзүрүп турган ышкаш,
Хүннээректээн Бай-ла-Тайгам.

Чонуп ойнаар, дырап ойнаар
Чонар-даштыг, сиир-даштыг
Чону шевер, уран холдуг
Чоргааралым – Бай-ла-Тайгам.

Белдеринден аржаан үнген
Меңги баштыг бедиин алгап,
Даа биле Бээзи кожуун
Дагып чораан Бай-ла-Тайгам.

Аъргазынга хектер хонгаш,
Ындынналдыр ырлап турда,
Алды кожуун чыглып келгеш,
Ыдыктап каан Бай-ла-Тайгам.

Топтап көөрге, аяк хээлиг
Торгу шыктыг оран боорга,
Тос-ла чүктен келген чоннар
Тоолдап чанар Бай-ла-Тайгам.
1999

ХЕМЧИКТИҢ АВЫРАЛЫ

Чашкан тараа, одарда мал
Чалгып турар хөлдер ышкаш,
Эртинелиг ээр Хемчиим
Эргим, улуг шиник-тир сен.
Аазын эмген авам ышкаш,
Авыралдыг хемим-дир сен.
Көккүр даглар кавайлангаш,

Хөглеп ойнап, хөлзеп чыдар
Хензиг чаштан өскен хемим
Хемчик, Хемчик ынак-тыр мен.
Аазын эмген авам ышкаш,
Авыралдыг хемим-дир сен.

Алаш, Барлык хөй-ле хемнер
Ава сеңээ катчы бергеш,
Хөөмей, сыгыт, каргыраазын
Хөнүдүпкен чорбажыкпа.
Аазын эмген авам ышкаш,
Ак-көк Хемчиим, ындыг-дыр сен.

Дошкун кыжын, изиг чайын
Доткар билбес ырлап чыдар,
Ак-көк Хемчиим буяныңны
Арат-чонуң кайыын салыр.
Авам ышкаш ынак хемим
Авыралың хүннеп турзун!

Бригад Дупчур (Эрзин)

ӨШПЕС ОДАА ЧЫРЫВЫШААН...

1

Үеживис мерген өгбе
Үш даштыг ожуун салгаш,
Үстүг, ыштыг пажын тиккен.

Хүлбүс эвес, шүлүк "аңнаар"
Күнзегештиң чырык одаа
Күзүнгү дег чайынналган.

Чалгый пашта чалгаан, шураан
Сарыг шайын эскен дораан
Саян, Таңдаа чажыын чашты.

2

Чары мунуп өскен болгаш
Чааттыг сынга моорлап келгеш,
Чажыын чажып чораан нейнээн.

Чечен сөстер дээжизин чыып,
Челбип, элгээш, хыы ханмаан
Чеден ашкан шаным ыйнаан.

Уттунган "үш ожук даштар"
Угун-дөзүн шинчилээр дээш,
Узун орук эрттиң ийин.

3

Чараш аңның караан часпас
Чаяалгалыг үеживис
Чаагай үүле бүдүрген иен.

Уран сөстүг "аңчы" өөрү
"Ужа төштеп" четтиргилээш,
Улус-чонга сөңнээн чиме.

Өскен черден талыгырже
Өгбе мерген аъттанган бол,
Өшпес одаа чырывышаан...

4.04.2001

Өөлет Чиңмит (Тес-Хем)

ЫРГА КИРБЭЭН ЫНАК АК-ДААМ

Адар-Төш дег алгаттырбаан,
Хайыракан дег кайгаттырбаан,
Ырда кирбээн ынак Ак-Даам
Ынды, бетин харап ор мен.

Белдиринде чевегленген
Мээң төрел кижилерим

Караам орта көстүп кээр-дир,
Качыгдалдан часкарлып аайн:

Ачам күжүр сыгыт-ыры
Аялга боол куттулуп тур.
Чазык чаңың, эргим арның
Чашкы шаам дег көрүп алыйн.

Оранынче сүдүн өргээш,
Эргим авам йөрээл салыр:
"Оът чиирлер онча турзун,
Эът чиирлер тайбыңчызын".

Өңгеш-хемим эриин каастаан
Өндүр бедик ыдык Ак-Даам!
Чүрээм-биле сүнезиним
Чүмү-биле сенде тудуш!

Дээрже бедээн сүүрлериңге
Демир-үжүүм домнап алгаш,
Чонум соруун сүлдем кылгаш,
Чогаал сомнап эгелээн мен.

Охемчик Ондар

СҮТ-ХӨЛ КЫЗЫ

Сүрүг малы чаптып оттаан
Сүт-Хөл кожуун эвес болза,
Талантызы чалгып чоруур
Танова кайыын кээр деп?

Сумбер-Уула тейжигеш дег,
Сүт-Хөл суу чок, шалбаа-дыр деп,
Бурун тоолга алгаттырган
Булуңувус кызы болгай.

Кызыл торгу, ногаан чычыы
Кыдыгларын каастаан ышкаш,
Ээр Хемчик эвес болза,
Екатерина кайыын кээр деп?!

Ээрлип, саарлыр чалгыгларлыг
Эрте бурун Сүт-Хөл чурттуг
Эргим ава эвес болза,
Екатерина кайыын кээрил?

Он-даа куспак дептер бижээш,
Ол-ла хевээр чалыы чоруур
Екатерина эвес болза,
Эки чогаал кайыын тыптыр.

Чоон дытты чона шапкаш,
Чоруй болчап катган ышкаш,
Чоруу чогуп таарышкан
Чогаадыкчы бүле турган.

Аян шүлүүн шуткуп кааргa,
Аялгазын дораан бижиир
А Катя турбаан болза,
Альберт күдээ кайыын кээрил.

Каң-оол Чульдум (Бай-Тайга)

ЫНАКШЫЛДЫҢ ЭГЕ БОЛГАШ СӨӨЛГҮ ЧАГААЗЫ

Частың чылыы, шыгы болгаш хөрзүнүнге
Чараш бойдус айыраң-каас өзери дег,
Оолдар, кыстар аалдар санай чыглып келип,
Он чыл кады өөренгеш тарапкан бис.

Сактып көр даан, эге хүннү, ыдык хүннү,
Чаштарзыывыс, чаптанчыывыс кандыг ийик!

Торгуланчак хоюг чаъжың херелденген,
Долбан чаактыг, сылдыс ышкаш кысчык келдиң.
Чайнаан арным хаяа-даң дег, караам шолбан,
Самдар хевим аян киирген оолчук бардым.

Утпаан боорлар, өөрүвүс аан, ынчан бисти
Ужур чокка чыпшыр тудуп, шамнаар ийиктер.

Чылдар шуужуп, үе узааш, бежен чылдар
Сыгыландыр арнывыста таңмаланды.
Чуртталгавыс чаагай изи – иживистен
Чуртувустуң шырай-арны чалыыткады.

Көрүп көр даан, амгы хүннү, чаагай өйнү,
Хөгжүлдевис, өзүлдевис кандыг-дыр че!

Хензиг чаштан эдеришкен өңнүк эжим,
Хенертеги чагаам ужун буруудатпа.
Талыгырда идер-чалыы үевистен
Тариналыг байыр-сөңүм тудуп ор мен.

Амыр-ла бе, чашкы шаамның чырыткызы —
Аныяк шаам хандыкшылы менди-ле бе?

Хензиг чаштан эдеришкен хиревисте
Хенертен-не аңгылажып, чарылдывыс.
Катап бир-даа көрүшпээн бис, чүс чыл четти,
Канчап ынчап барганывыс – тывызык-тыр.

Харын чүгле чуртталгавыс аңгыланган,
Хары-башка барганывыс ылап болгай.

Орта чоор бе, эң-не бирги өңнүк эжим,
Олчаан шынап, ужурашпас ындыг бис бе?
Сеткиливис аяннашкак, төрелдеш бол,
Сенче чедер оруум ис чок, балалган бе?

Канчап бир-даа көржүп, душпас улус боор бис,
Кайын таан ам, үе биске каржы бук бе?

Бүлевиске шынчывыстан сестип коргар,
Бүзүрешпес шолук, тенек оолдар бис бе?
Аңгы-башка чуртталгавыс найыралга
Аар дөңгү, доктар болу берген деп бе?

Канчап черле бир-даа душпас улус боор бис,
Кайын таан ам, ол-ла хевээр калыр бис бе?

Ындыг эвес, чылдар халас шуужуп эртпээн,
Чымыш-иштен сеткиливис оңа бербээн,
Чашкы шаавыс күзелдери уттундурбаан,
Чалыы шаавыс найыралы сулараваан.

Чырык үе – школачы чылдарывыс
Шынчы хөөнге бисти мөңге тудуштурган.

Ындыг эвес, көргей-ле бис, ындыг эвес,
Ынакшылдың булак-дөзү төнчү болбас.
Кажан бир-ле ыяавыла көрүшкей бис,
Каптагайның буян-чолу бисти кагбас.

Көргей-ле бис, уруг эжим, көргей-ле бис,
Хөөрежип, душчурувус ырак эвес.

Ол-ла болгай, ол-ла болгай, эндевээн мен,
Октаргайның хайыразы чырып келди.
Айлаң-куштар сеткилимде ырлай берди,
Аян-шыкта чечек-чимис хөглей берди.

Саарыг-хемнер чалымнардан шурадып тур,
Чайтылады бора хектер эде берди.

Чылыг сөстүг, утка долу, төөгү сактып,
Шынын сөглеп сеткилиңни ажытканың
Чагааларың бөгүн алдым, өөрүшкүнүң
Чаштыг дүргээ хөрээм өйүп, бачымнатты.

Орта чоор бе, хензиг чаштан өңнүк эжим,
Оранчоктан чашкы шаавыс эгиттиң бе?

Сен-даа, мен-даа билишкен дег, харын угда
Сеткиливис *ийи ботка сөглээн-дир бис.*
Чылдар биске куруг халас шуужа бербээн,
Чымыш-иштен сеткил-хөөн-даа оңа бербээн.

Чашкы шаавыс күзелдери уттундурбаан,
Чалыы шаавыс найыралы сулараваан.

Эң-не бирги чалар от дег куспактажыг,
Эриннерниң салдынышпас ошкажыы ам,
Катап база ол-ла хевээр эгдинмес бол,
Халыын сеткил аныяк шаа уттунмас-тыр.

Ынак-тыр мен, хензиг чаштан өңнүк эжим,
Ыяткаш чоор, чашкы шаавыс кем чогу дээш,

Сарыг бүрү үезиниң хөгжүмү дег,
Сарыннанчыг чагаам сөзүн доозуп ор мен.
Бозагамда кышкы доңат чоокшулаалак,
Бодаралдыг ынакшылым кыптыкпышаан...

1996 чыл. Тээли.

Нина Эртине

ҮШ СОНЕТ

Карак чивеш аразында чүрээм согуун
Каптагайдан өлүм хунаап аспактапса,
Хайыралыг төрээн черим кара ширии
Камныы-биле кызы мени шуглап алыр.

Судал тыным, өскен черим ыдык өдээн
Шуут кагбас. Ырап чорбас. Мөңге кады

Тайга черим хөрзүнүнден чулук тырткан
Дая чечээ болуп, частып үнүп кээр мен.

Ажы-төлдү сырыңгыдан экиртиптер
Артыш, шаанак – эм-таң оът бооп хуула бээр мен.
Кежик-чолдуг ынакшааннар херечилээр
Херелденген сылдыс болуп чайнай бээр мен.

Карак чивеш аразында, а өршээ,
Хай-бачыт күжүр мени таварбазын!

***

Ырак даглар шыпшыктарын
Ыржым имир эзертепкен.
Сындан эстээн сырын удаан.
Шыпшың хааннаан. Сеткилим дыш.

Кадарчы ай түмен сүрүү —
Карак баскан сылдыстарын
Далаш чокка "одарладып",
Таваар ай деп, ончалап чор.

Чырык одаам сыдымы ыш,
Сылдыс, имир сымыраныын
Шалбадапкаш, сеткилимден
Часкы шүлүүм чүңүн ээрди.

Тайга черге шөлээн хонар
Таалал дег таалал чок боор.

***

Могаттынмайн, дыңнам, эжим,
Бодап көр даан. Кайывыс-даа эштиг-дир бис.
Харлыг дүвү караңгыда эстеп турда,
Караң чораан уруг мени манап чоор сен.

Херелдери имистелген отчугаш дег,
Хенче шаавыс ынакшылын сагынмаалы.

Удазын дег үстү берген харылзаавыс
Улаттынмас. Төрелдерге дөмек болбас.

Душкан эжиң хөрек-чүрээн дакпыжатпаал,
Туттунушпаан күзеливис дүвүретпээл.
Чашкы шаавыс дөскел чогу оожургаан,
Чарлып өшкен сеткилдерни көзевейн көр.

Борбак сарыг күжүр эжиң
Бодалыңга чурттап чорза – аксым-кежии.

КЫШ

О, кыжым,
Оранымны
Олбууң-биле
Шыва алдың.
Шыырнығып
чыткан бойдус
"чылыын, аа!" деп,
сымыранды.

Даңны атсы
даалыктап,
аккыр ширтээн
сыраан койгун
хаактар карттап,
хамнап хонду:

— Чолум чаагай
чорууйн, өршээ!
Чаг-ла, чаг-ла,
чаг-ла, чаг-ла!

ХАЙЫРАЛДЫГ КАРА-ТАЛЫМ

Кажан шагдан өгбелерим чурту чораан
Хайыралдыг Кара-Талым кайда бардың?
Кандыг херек кылып кааштың, буруудадың?
Канчап черле черден эстип чиде бердиң?

Карактарым шийипкештиң, боданыр мен,
Хайыралдыг авам чурту көзүлбес-тир.
Шала часкаар чанып келген дуруяа дег,
Чайлыг өйде Кара-Талым эргип кээр мен.

Сагыжымга элдеп-эзин бодал кирер,
Сарыг шайын күжүр авам хайындыргаш,
Чажыг чажып, Буура тайгаа тейлээн дег боор,
Сарынналын мөчээннерге хөөрээн дег боор.

Өөмнүң орнун дилеп-дилеп, тыппас-тыр мен.
Өгбелерим хонаштарын көрбес-тир мен.
Чашкы шаамда бызаа дозар шөлдерим-даа,
Чарашсынар сайзанаам-даа көзүлбес-тир.

Өскен черим Кара-Талым сугда кирдиң,
Ынчангаштың өзүм-баарым саргып чору.
Өпей ырың дыңнаан черим сомазы чок,
Ынчангаштың өскүссүреп чоруур-дур мен.

ТОЖУ КЫЗЫ

Иштим-хөңнүм чугаалажыр
Ивижиниң кызы чараш.
Изиг хүндүс салбаан чадар
Иемдиктиң чечээ чараш.

Аныяктар аразында
Азас хөлдүң кызы чараш.
Аяс хүндүс салбаан чадар
Алаак черниң чечээ чараш.

ОЛ-ЛА ХЕВЭЭР АРТЫП КААП-ТЫР

Сагыжыңар кара-дыр оо, каржы-дыр деп,
Шагда база сагындырган ышкаш ийик мен.
Чаагай сеткиин таптаашкынныг чылдар соонда
Чазалы бээр чадавас деп идегээн мен.

Ынчалза-даа сагыш ышкаш чүве кайдал,
Ынанганым ыйба хүл дег хадый берген.
Өшкү күжүр чудаанын-на бастыр дээнзиг
Өөдежок чаңын соргаан көрүп чор мен.

Эрге-дужаал ээлеп орар бошка көргеш,
Ээзинге огланып кээр чашпаа ыт дег,
Халаан ояр ээлдээң аажок кынны берип,
Каткы-итки ала-чайгаар сыстып кээр-дир.

Каяа-даа бол, карачалга дужа бергеш,
Характарың чидип келгеш, соолаш кынныр –
Көөргеттинер сеткилиңниң шаразы оон-на
Көрүнчүкте чүве ышкаш көстү бээр-дир.

Кончуг мен дээр хөңнүң улуу чавырылбаан,
Кояргаксаар чаңын безин эттинмээн-дир.
Кижилерни ылгай көрүп дорамчылаар
Хирлиг сеткил ол-ла хевээр артып каап-тыр.

Кудай багы саадавас арлы бээр чоор,
Куурумчу кижи багы эттинмес деп,
Өгбелерниң ханы, мерген угаадыында
Өттүр сөглеп, доңнай баглап кааны чөп-түр.

КАРААМ ЧАЖЫ АНАА ЧҮГЕ...

Караам чажы анаа чүге сыстып келди:
Канчаарым ол? Чүнү оштап орарым ол?
Чаасказанзырал бүргеп алган чүве ышкаш,
Сагыжым-даа саарзыкталыр чиктиин але.

Кады кырыыр, кады өскен эжим бар-дыр.
Каттырып каап, хөөреп олур ышкажыл аан.
Оглу, кызым база мыя чанымда бо
Ойнап, хөглеп, чассыт дижип туру шежил.

Кижилерниң мурнун орта бо-ла чорааш,
Хинчек кылып, каргыш салып чорбадым чоп.
Анаа-ла хей бир-ле черже далажыксап,
Аъдым дынын шеле соккан херээм чүл аан.

Ажыл кылыр, чурттаар хөңнүм читпээнде-ле,
Аажы-чаңым чүге ынчаар өскерилди?
Богда сүлде, караам чажы соксаш кынмайн,
Борбак-борбак дүжүп турар элдептиин аа?

Анаа мынчаар хинчек чокка чурттап оргаш,
Аъдым бажы хоя бээри ол-ла чоор бе?
Азы шуут-ла муңгак сеткиим аар чүъгү
Ал-ла-бодум түрү базып турары ол бе?

Екатерина Саая (Улуг-Хем)

МӨҢГЕ АРТЫ

Сени сөөлгү көргеңден бээр
Чеже үе солушпаан дээр,
Сеткил-чүрээм чүге-ле ийик,
Сени сактып чуруй бээр-дир.

Ынакшаан деп каразыва,
Ындыг бодал кайын турар,
Өглүг-баштыг, ажы-төлдүг
Өңнүүм сени будавас мен.

Кадайыңга, кыстарыңга
Хайыралдыг камныг ынаың
Чурттагамга бүзүрелдиң
Чула одун кывыскан ийин.

Берге өйде холуң сунуп,
Бедиктерже үндүр тыртып,
Чылыг, чымчак сөзүң-биле
Шыдал күжүм немеп чордуң.

Чагыгларың, сүмелериң
Сагыызыным болуп чору.
Чазык чаагай хүлүмзүрүүн
Сагыжымда мөңге арты.

Имиреңнээн, каттыраңнаан
Ийи-Талдың оглу, кызы,
Иртим-не дээр, сергем-не дээр,
Ийи-Талдың малчыннары.

Сергелеңнээн, каттыраңнаан
Чээнектиң оглу, кызы,
Сергем-не дээр, иртим-не дээр
Чээнектиң малчыннары.

1992 ч.

КАРАКТАРЫҢ — СЫЛДЫСТАРЫМ

Хүлүмзүрээн шырайыңдан,
Сорунзалыг көрүжүңден,
Күзелдерим чечектелип,
Соруқ кирип, чалгынналдым.

Челээш өңү солаңгылаан
Сеткилимниң сылдыстары —
Хоюг, чараш карактарың
Ховар шуру эртинелер.

Кадыг-бергээ душканымда,
Карактарың хүнчүгеш боол,
Чырыткылыг херел чажып,
Шыдал-күжүм немеп чору.

1994 ч.

ХАЙЫРАЛЫ

Сени көрген хүнүмден
Сеткилимниң ырызы –
Сактып, бодап чаптаарым
Сарыым болдуң чаражым.

Орлан, ишчи, эрезиң
Оттуг чүрээм хөлзетти.
Хөглүг, чазык көрүжүң
Хөңнүм чылдып, оттурду.

Оожум, пөрүк чаңымдан
Оол бодум түредим.
"Ынак мен" деп сөглээр дээш,
Ылап черле чадаштым.

Изиг чүрээм согуу боор,
Ийи-Талдың кызы сээ –
Күзелимни ажыдар
Күштү меңээ хайырла!

1992 ч.

Нина Серенот (Кызыл)

***

Дамырак боол хуулуп алгаш,
Далаштырып чедип келдим.
Саарзыкталган хөңнүмнү чуп,
Сагыжыңны сергедип бээйн.

Шала муңгак хөңнүң чидир
Саарыг дег ырлап берейн.
Шулур-шулур дамырактыг
Чуртувусту бодай бээр сен.

10.12.2000

* * *

Кулузуннуг Успа-Хөлдү хемеленген
Куштар-биле үнүм үннеш, дыңна, эжим.
Буурул Таңды Дус-Даг чыды менде сиңген
Буян-кежиим сөңнеп берейн, чоогла, сарыым.

Кыпкан от дег күзелимге чүгленгештиң,
Кыптып чайнаан сылдыстарың карактандым.
Хөрлээ чаңгы аялганы үндүр чалгып,
Хөгледиксээн ырым ырлаайн, таала, эжим!

3.03.2001

Чимис Адыг-оол (Бай-Тайга)

Мана даан

Удаажыраан сеткил аагы база-ла
Уттундуруп чорза-чорза, өөскүдү.
Чүгле сен дээш куюмнаан
Чүрээм оду чайнап чору, өөрүнчүүн.
Чүлдү-чүрээм ыстай берди, шыланчыын.
Шүлүүм чулуун сөңнеп ор мен, хүлээп ал.
Шаптык болган сеткилиң-даа анчыын ай,
Чаңгыс сеңээ дүрген чедейн, мана даан.

Шүлүкчү өңнүүмге

"...Кайда сен че, кайда чор сен?" дээниңни
Канчап черле уттур деп мен, сактып келдим.
Муңгашталып, сеткил аагы база катап
Булукталып, хөрек-чүрээм өйүп келди.

...Нүгүл болган хоп-чип бисти кээргел чокка,
Нүүрүвүс тудуп чиди, ажырбадым.
Чежемейниң сенден ырак болзумза-даа,
Сеткил чечээн сени дээштиң тарып чор мен...

"Ай-чечээ" – чечен чогаал каттыжыышкыны

"Улуг-Хем" сеткүүлдүң редакциязында "Ай-чечээ" деп чечен чогаал каттыжыышкыны үзүктел чок ажылдап турар. Удуртукчузу – филология эртемнериниң кандидады, шүлүкчү, очулдурукчу Сайлыкмаа Салчаковна Комбу. Ооң доктаамал киржикчилериниң шүлүктерин номчукчуларга бараалгаттывыс.

Тайгана ОЧУР (студент ТывКУ)

ӨСКҮССҮРГЕЙ КУУ-ДАА БОЛУЙН

Ажыг дусту чигир-биле солуй салчааш,
Адааргактың хөөткен сөзүн херекке ап,
Частып орган найыралдың оруун дуглап,
Чазыг кылып, элекке-ле далашкан мен.

Сарыың чораан үелерим – сактыышкында...
Сарыг-суглаан калчаа далай – аравыста...
Өскүссүргей куу болуп артсымза-даа,
Өске-баарда аадып чоруур өлчейим сен.

***

Ырак орук – талыгырже аттандың.
Холуң тудуп, сени үдеп кагбадым.
Ынчалза-даа, чүге-ле ийик, билбес мен,
Хонук эрткен тудум сени чоктадым.

Солдат өөрүң аразында бо шакта
Чүнү бодап чоруурунну билзимзе.
Чүрээм өйген, бүдүү дажаан сеткилим
Сонуургалдың сома, ими эвеспе?

***

Эглип келбес эрткен үем казыргызы
Эстеп, хадып, оруум доза ээргиштелди.
Баштайгы чаш ынакшылдың эрээзинден
Баскылашкан бодалдар-ла дүргектелди.

Борбак-чаашкын соңгам соктап, догдурашкан.
Бодум муңгак, сакпак адаа самдарарган.
Сагыш-сеткил саргып, ыстап, куюмналып,
Саймааралдың кинчизинге бектеттирдим.

* * *

Хөглүг, чараш куштар — чагаалар
Эжикейден ушпастаан. Сураг.
Эриин ашкан чалгыг – бодалдар
Хөңнүмейге сыңмастаан. Човаг.

Чульдум-оол Шончалай (студент, ТывКУ)

ЧАЯАН-КЕЖИИМ ҮЛЕШПЕДИҢ

Сээң үнүң танып, билип,
Сеткил оду хөрлээлеп чор.
Соңгам өттүр чырык хоорай
Сонуургалым билген ышкаш,
Сорунзалыг хөөнүн тыртып,
Сорук-күзел оттурар-дыр.

Хөглүг өөрүң аразындан
Көрүжүңнү илип чор мен.
Чаңгыс менче көрүнмейн,
Чазык чаңнап турар-дыр сен.
Чаның орта чоруксадым,
Чаяан-кежиим үлешпедиң.

Монгуш Сайдаш (студент, ТывКУ)

***

Хөлбеңейндир үнүп-үнүп, оңуп калыр чечек ышкаш,
Хензиг када чайнап-чайнап, чалыы назын удаар эвес.

***

Араганың кара холу
Амывысты үзер четти.
Каш борбак тыва чонум
Хайга алзып төнер четти...

Мила Баажай (студент, ТывКУ)

***

Чедип кээриң четтикпейн,
Сеткил хөлзеп, ышкамнап,
Айже көрүп, алаагып,
Аткан даңны уткудум.

Эжим сени уттуптар
Эге ындыг күжүм чок.
Ырым хөөнү чүгле сен –
Ырап, коңчап чорба даан.

АВАЙ

Авай!
Сагыш-сеткил саймааралы,
Чылан ышкаш ораап алгаш,
Салдыкпастай берген өйде
Туман өттүр овуруңдан
Дуза дилеп, кыйгырар мен.

Авай!
Аткан даңның туяазында,
Ашкан хүннүң хаяазында,
Чүгле күзел, хомудалдар
Солчуп чоруур өртемчейге
Чүгле сеңээ чүдүп чор мен.

***

Чеме-хала эрбенниг сөс
Сеткилимни кергетсе-даа,
Харыы кылдыр кижилерже
Каржы сөстер октавас мен.

Эргекте тен кадалган дег,
Эрбенниг бак сөглээн сөстер
Сагыш-хөңнүм чидиртсе-даа,
Чаңгыс-даа сөс карышпас мен.

Шилова Чаяна (студент, ТывКУ)

КОГАРАЛ

Шыпшың хааннаан сесерликте
Сарыг, ногаан ийи бүрү
Самнавышаан сывырташты,
Сагыш-сеткил саарыглады.

Каржы шуурган хенергедип,
Калчаа, дерзии меннип келди.
Сарыг, ногаан бүрүлерни
Саарыг хемче шывадапты.

САКТЫЫШКЫННАР ДАЛАЙЫ

Дүжүмде бо кыдыраажым хемеленгеш,
Демир-үжүүм, карандажым эшкиштенгеш,
Тааланчыг, барыксанчыг чашкы үем
Далайынче эжиндирип, таваар чор мен.

Ээргиштелген сактыышкыннар далайының
Ээреминче сагыш хандыр көрүп чор мен.
Бодалдарым — балыктарым шуужуп турда,
Бодум билбейн, хойгузупкаш, хараададым.

СЕТКИЛ БЕЛЭЭ

Сагыш-хөӊнүм—
Чаъстаан кудай.
Шапкын Хемчик –
Шапкан чүрек.

Оргу шынаа –
Оътта шалың.
Сеткил чечээ –
Сеӊээ белээм.

Норбу Орлан (студент, ТывКУ)

ХААРЫП ЧОРУ

Сагыш-хөӊнүӊ чедир билип албайн чыткаш,
Чаражыӊга ынакшааным чазыг болду.
Кенен чүрээм дүлгээзинниг сеӊээ алзып,
Кергей бээрин эгезинде билирим кай.

Чаасkаан артым. Хомудалдан караам чажы,
Чаагым куду кылаӊайнып, чүгүрүштү.
Хөөкүй мени төөредип, мегелээниӊ
Хөрек-чүрээм изиӊнедир хаарып чору.

***

Катап келбес өйлүг назын ол-даа канчаар,
Кара баштыг кырган-ачам харааданчыг.
Кадыгбай хем кудараан дег, туман тыртып,
Хадымырлап, бажым суйбап, эргеледир.

Кадыгбайныӊ унун чурттаан кырган-ачам
Кара черни дөжек кылгаш удуй берген.
Хайыралдыг чашкы үем ооӊ соондан
Кажанда-даа келбес кылдыр хадый берген.

***

Адааргактың хоптаан сөзүн шынга алгаш,
Ажытталып, тумандыва кире бердиң.
А мен күжүр туружумда биеэ хевээр.
Ак хар ашпайн, сарынналып артып калдым.

Чаъс-чардан чаглактаныр аргазы чок
Чаңгыс дыт дег, чаасказанзыргай чораай-ла мен.
Дүвү өттүр шыырныккан эжиң мени
Дүвүрел чок тегерип каап чораай-ла сен...

Айланмаа Хертек (студент, ТывКУ)

***

Игилдээн хем уярай-дыр.
Ийи аңгыр куюмнай-дыр.
Ишти-хөңнүм ыызы дег-дир.

***

Сагыжывыс чараш тоолун
Дыңнаксаан дег,
Дыдырарган ээлгир хадың
Чайганы-дыр.

Хөңнүвүстүң көвүрүүн ам
Улай тудаал.
Хөглүг ырга сыгыргалар
Улажыпсын.

ДАГЫН ЭРГЭЭШ...

Чечектигде Ногаан-Хөлче
Челээш дүжүп, салдай берди...
Чайын баскан изиң санай
Чараш чечек үнүп кээп-тир.
Коңгулуур дег коңгураа бо
Хомудаанзыг, бажын чайды.
Сарыг чечек чидиригден
Сагыжын төп, саймаарады.

ХЕК-ДАВАН

Кезээ шагда чүрээм ээлээн
Хек-даван – мээң бүзүрелим.
Ыдык чечек-биле кады
Ынакшылым частып келчик.
Хек-даваным, өөрүшкүм,
Хей-аъдым чалгыны сен.
Хүннүң черге дээп кээри дег,
Күзелдерим чырыткан сен.

ШУРАЛГАК

Аткан согун октaлган дег, дүрген,
Айның, хүннүң чайыры дег, кылаң,
Чуртталганың мөңге дириин алгаан
Шуралгактың уян үнү ындын.
Сеткил-хөөннү часкарыптар күштүг,
Сергек давып, тоолун ыткан, хөглүг
Шуралгак дег, хей-аът долган чорза,
Шургуп, бектээн моондак сеңээ дыынмас.

Михаил Хертек

ЧИГИР-ХАВЫ

Нарын, берге айтырыглыг
Наркотиктер шенээр туржук,
Араганы шеглезе-даа,
Ажыг дүңзе тикпезе-даа,
Чилбим хайныр багай чаңым –
Чигир дээнде тыным курук.

Эгезинде бир шопулак,
Ооң соонда ийи омааш.
Эвээшсингеш үш шопулак,
Ооң соонда дөрт-ле омааш...

Хоптактанып шак-ла мынчаар
Хоомай чаңчыл тыпканым бо.

Аяк шай-ла – дөрт, беш омааш
Арыг чигир холуп ижер.
Хүннү бадыр чеже омааш
Хүлүрт кылыр, бодап көр даан!
Айда чежел? Чылда чежел?
Анаа-ла бир чигир хавы.

Эштер, өөрлер аразынга
Эгенмес-даа, мактангылап,
"Сладкоежка кижи мен" деп
Сагыш амыр хөөреп чордум.
Шынап дизе езулуг-ла
"Шымбай-аарыы" дивес сен бе.

Ам канчаар. Хуу салым.
Аштаар хырным өршээзин деп
Бүдүү, бичии чалбарып каап,
Бүдүн-бүрүн чурттап чор мен.
Дөжемиктээш, дөрт, беш омааш,
Дөвүнчүктээш, тикке-даа кээр.

Бавуужап ОНДАР

ЫРЛААР-ЧАМЫЯҢ

Чаптып баткан Ишкин куду
Чамыяңы ырлап бадар.
Кадыг-дошкун кыстар безин
Каткы-хөглүг апаргылаар:

"Оргу кырын көржүк сен бе,
Оъду-чечээн хөлбеңнеткен.

Оол мени көржүк сен бе,
Оттуг чаңын чайтылаткан.

Каргалдарны куду баткаш,
Карышпааным эки болду.
Каш чаңныг кыстар-биле
Катчы берген кежик болду.

Аъттар хараар Сайырлардан
Аъттан харап көрзе-даа чүл.
Ажына бээр уруг эштиң
Артын тыртып көрзе-даа чүл.

Челзип-челзип хая көөрге,
Челээш тырткан Шеле-Бажы.
Шеттер, пөштер аразынга
Шенектежип көрзе-даа чүл.

Халдып-халдып хая көөрге,
Хаяланган Шеле-Бажы.
Хая-даштар аразынга
Карак басчыр уруг эшти.

Абазалап, Абакан дээш
Ай-даа ажыр малды сүргеш,
Оон ажып келгеннерни
Оюн эреп баштактаныр.

"Ортун карам чиде берген.
Ол-ла ояар кагаш барган.
Орус чурту Ыргайлыгдан
Ооң сураан чүнү билдиң?

Караданның хадыңнары,
Каштalчыңнап турар-дыр бе?
Кара-сарыг хакас кыстар
Каттыраңнап келир-дир бе?"

Өөнүң аап-саап ажылынга
Өскүс чаштар ажыглаар деп

Үен-даян нүгүл хоптар
Үстүү черге чеде берген.

Ажыл кылбас хуучу дээш
Араттарны шөлүп турган.
Ындыг үүле, аанайтың
Ыраажыны оюп эртпээн.

Шөлүттүрүп келген-даа бол,
Шөлээн чаңын ол салбаан.
Тоора-Хемниң кыстарынга
Доза туруп кожамыктаан:

"Сылдыстар дег чараш чечек
Сыстыг-Хемде эвейикпе,
Сыргаларлыг чараш уруг,
Шынзылгамны көөр сен бе?"

Тока дарга бир-ле катап
Тожуга бо чеде берген,
"Ырлап бээйн" – дээш Чамыяң аа
Ыяңгылыг бадыргылаан:

"Самолеттан харадың бе,
Сайлыг Ишкин чараш-тыр бе?
Сайлыг Ишкин чараш болгаш,
Саарыглап чыдар-дыр бе?

Вертолеттан харадың бе,
Бедик Ишкин чараш-тыр бе?
Бедик Ишкин чараш болгаш,
Меңги тыртып чыдар-дыр бе?

Чаартылга, сайзыралды
Чандыр көрбес алгаар Чамый,
Чазак, намның даргаларын
Чаза мактап ырлаар Чамый:

Делегейде узун баткан
Дендии улуг Эне-Сайны.
Тендиш кылбайн баштап орар
Дээди башкы Сталинни.

Бо-ла черден узун баткан
Боду бүткен Улуг-Хемни.
Бодамчалыг баштап орар
Бодум башкым Токаны!"

— Шөлүүр хире чүнү кылган?
Тодарадып көөр силер.
Чөптүг кижи шөлээн чорзун,
Тоора-Хемден чорудуңар.

Чечен-не дээш өжээн ышкаш
Чедимче чок шөлүлге-дир,
Чамыяңны салыңар — деп,
Салчак Тыыкы өршээген дээр.

"Тока дарга болгаап каанда,
Доктар-моондак доза турбас.
Чалымнарлыг Ишкинимче
Чадаг-даа бол, чана бээр мен.

Талдыг-Чулдан баткан чагаа
Таспаякка чедер чагаа.
Таспаякка четкен соонда,
Дарый харыы келир чагаа.

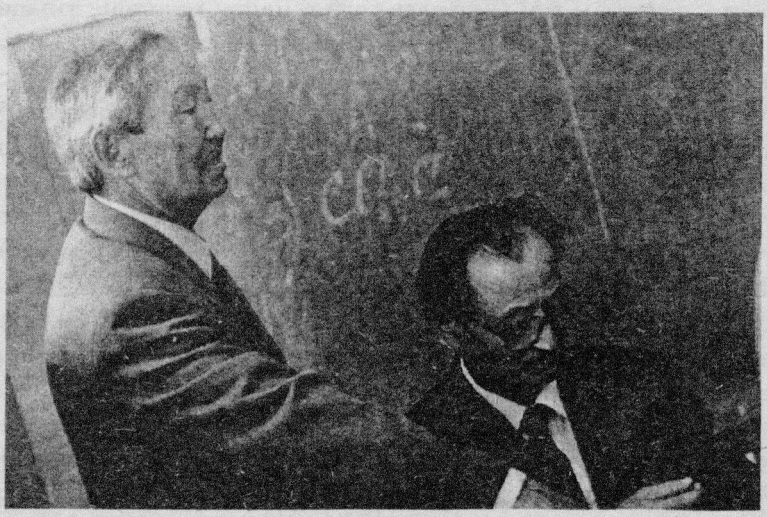
Тоора-Хемден баткан чагаа
Токага дорт чедер
Токага четкен соонда,
Дораан дедир чана бээр мен".

Баштак чаңы өлгүжеге
Бажы-биле кады барган
Чамыяң дег элдеп солун
Чаңныг кижи көрбээн-дир мен.

Тыва чогаалчыларның XIV съездизи

Александр ДАРЖАЙ

ЧЕЧЕН ЧОГААЛ ЧОНГА БАРААН БОЛУР

Бистиң XIV-кү съездивис анаа-ла бир ээлчеглиг, отчет-соңгулдалыг чыыш эвес дээрзин чогаалчы кижи бүрүзү медереп билип турар. Съездиге санал-онал солчулгалары отчеттуг үениң чүгле дөрт чылы-биле кызыгаарланмас ужурлуг. Чогаалчылар эвилелиниң иштики ажыл-чорудулгазындан аңгыда бо чыыжывыска бистиң бижимел тыва чогаалывыстың хөгжүлдезиниң оруктарынче хая көрнүрүвүс черле албан. Чүге дээрге, бөгүн бистиң чурттап эртип турар үевис дүүнгү дег эвес, чаа болурундан, ооң өңнери шуут-ла таныттынмас кылдыр өскерилген. XX-ги чүс чылдың сөөлгү он чылы бистиң амыдыралывыска мооң мурнунда көрүп көрбээнивис эргилдени болдуруп, үнелеп чораан үзелбодалдарывысты өскертиринче көвей кезиивисти албадапкан. Чамдыктарывыс ону чиик-адак эртип, үе-биле деңге база-даа

бергеннери бар-ла, бир чамдыывыс аңаа эптежип чадап, сеткил-сагыштың аарышкылыг эрээзин көре-даа бергеннер бар-ла. Хостуг, ажык-чарлыг үе-дир дээш бир кезек сула салдынып, аксывыс бар дээш ойда-кайда-даа чок, эрткен үевистиң эки талаларын уттуп каапкаш, ооң чүгле кара талаларын чырыкче үндүр тыртып, ам-даа көрүп четтикпээнивис капитализмниң чыргалының чаагай кежиктериниң дугайында чугаалап үнүп келдивис.

Бо-ла бүгүнү амгы чогаалга кандыг янзылыг бижип үндүрерил? Амгы үеде чогаалывыстың кол методу чүү болурул? Социалистиг реализм бе? Сюреализм бе, шүгүмчүлелдиг реализм бе? Кандыг оруктан моон соңгаар тыва чечен чогаал хөгжүп, сайзыраарыл? Бистиң тыва чогаалывыстың таваанда социалистиг реализмниң бустунар аргажок бетону чыдып турар болгай. Чаа үе келген дээш, ооң таваан буза шаапкаш, чап-чаа, кажан-даа көстүп көрбээн, үндезини-биле чаарттынган национал чогаалды тургузар бис бе? Бо айтырыг бөгүнде бистиң хоочун, баштың болгаш аныяк-даа чогаалчыларывысты дүвүредип чоруур деп бодаар мен. Чогаалывыстың таваан бузуп кааптар деп бодаар болзувусса-ла, тыва чогаалдың үндезилекчилериниң "баштарын коваңнадыр" апаар бис. Олар амыдыралга дүүшпес чогаалдар бижип чораан бе, чок, бөгүнде кым-даа ынчаар чугаалап шыдавас боор, ынчалза-даа чүвени канчап билир, изиг баштыглар бистиң аравыста бар-ла болгай.

Чээрби бирги векче кирген болганывыста, эрткен векте кылдынган чүүлдеривисче хынамчалыг көөр апаар бис. Бирги, ийиги салгалдың улуг чогаалчыларның чогаалдары — бистиң чогаалывыстың эртине байлаа болур-дур. Оларның чогаалдарында ынчангы амыдыралды долузу-биле чайырлап бижип каан деп кым бөгүн диттип чугаалаарыл? Олар амыдыралды боттуу-биле бижип көргүзүп турган. Ынчангы чогаалдар бүрүнү-биле коммунистиг идеологияның тугунуң адаа-биле бижиттинип турган деп амгы үениң туружу-биле, ооң үнелээшкини-биле чугаалаар болзувусса, бир талазында бодап ораргa, ылап-ла шынап-даа ышкаш сагындырып келир. Ийе, харын ооң-биле чөпшээрежип болгай-даа бис, ындыг барымдаалар чогаалывыс хөгжүлдезиниң төөгүзүнде бар болуп турар. Тыва чечен чогаалдың үндезилекчилери хамаан чок, мында олурар чогаалчылар, бистер дөгере шак ол агымның күжү-биле эжиндирип чораан бис.

"Ам канчаарыл? Ол чогаалдар чүгле литература фактылары болуп артып калыр бе?" деп айтырыгны салгаш, чогаалывыс үүжезин, хөреңгизин чиндип-ле, шишкип-ле эгелээр бис бе? Ындыг-дыр дээш, ханы сайгарылганы бөгүнге чедир кылыр болзувусса, ол үениң чогаалдарының барык көвей кезии чонувустуң угаан-сарыыл культуразының эртине байлактарын тургузуп, байыткан болур чүве болду.

С. Токаның "Араттың сөзү", С. Сарыг-оолдуң "Аңгыр-оолдуң тоожузу", О. Саган-оолдуң " Дөспестер", "Төрээн кижилери", В. Көк-оолдуң "Хайыраан боду", С. Пюрбюнүң "Чечээ", шүлүктери, С. Сүрүң-оолдуң "Озалааш хеми", Ю. Кюнзегештиң шүлүктери болгаш шүлүглелдери, А. Калзаңның критиктиг чүүлдери дээш саналдыр адап болур бис. Ол чогаалдар дөгере социалистиг реализмниң чаңчылдарынга бижиттинген, ынчалза-даа оларны бөгүн катап номчуурувуска чүге уран-чечен талазы суларавазыл? Чүге дизе өттүр шилиттинип шишкиттинген чогаалдар-дыр.

Бөгүнде назы-хары дөгээн-даа болза, уран салым-чаяаны кажангызындан-даа артык күштелген, бистиң чогаалывыстың амгы үеде тергииннери, Тываның Улустуң чогаалчылары Монгуш Борахович Кенин-Лопсаңның, Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының сөөлгү чээрби чылда бижээн чогаалдары база-ла ол арга-биле бижиттинген болгай. М. Б. Кенин-Лопсаңның "Чүгүрүк Сарала", "Тениң самы", "Херээженниң чоргааралы", "Чылгычының өө" деп трилогиязы, К-Э. К. Кудажының "Ыржым булуң", "Ырак булут", "Ырлыг булак" деп төрелдешкек романнары база тыва чечен чогаалдың бир шилиндек чогаалы — 4 томнуг "Уйгу-чок Улуг-Хем", "Долуманың хуулгаазыны", "Он бир", "Инчээк" деп шиилери база-ла амгы тыва чогаалдың, "алдын" курлавырларының санында кирип турар болгай.

Монгуш Өлчей-оолдуң, Монгуш Доржунуң, Владимир Серен-оолдуң чогаалдары база-ла советтиг үениң чогаалдары-дыр. Хамык ужур социалистиг реализм деп терминде-даа эвес, боттуг амыдыралды сөстүң уран, чечен аргалары-биле, чогаалчы салым-чаяанның бедии, күчүзү-биле сиилбип көргүскенинде болуп турар.

Ынчангаш "социалистиг" деп сөске сылдап алгаш, амгы үеге дүүштүрүп, акша-хөреңгилиг кижилерниң, эрге-чагырганың ты-

ныжын барымдаалап, чогаалывысты улус ажыл-агыйының кол-кол адырларын сандарадып хоозуратканы ышкаш, таваанга чедир бузуп, чазып туруп бээр болзувусса, черле окта таарышпас. Ол черле болдунмас, чүге дизе, бистиң тыва чечен чогаалывыс реализмге чагыртып, хөгжүп келген.

Тыва чогаалдың ат-алдары, хүндүзү чүгле ооң эрткен үезибиле хемчээттинмес, ону бистер чогаалывыстың амгы үези-биле тодарадыр ужурлуг бис. Тыва чечен чогаал бөгүн сыскам дамырак суг чижээнге канчап-даа чытпас, ол күштүг агымныг хем, далай-биле дөмей болганын чугаалаар апаар. Ол тос-башка адырыкталып чоруп кагбаан.

Тыва чечен чогаалдың хөгжүлдезиниң үе-чадалары болур — Тыва Арат Республиканың, Советтиг Тыванның үезинде бижиттинген чогаалдарның кол-колу шинчилеттинген деп болур бис. Ынчангаш чогаал үнелээшкинин бөгүн бир янзы эде көрүп көөр-даа болзувусса, тыва чогаал эртеминиң, шинчилел-сайгарылгаларының кол-кол, үндезин барымдаалыг талалары барыкла хевээр артып калыр. Эрткен чүс чылдың сөөлгү чээрби-үжен чылдарының иштинде кылдынган сайгарылгалардан бөгүн ойталаар харыывыс чок. А. К. Калзаңның, Д. С. Кууларның, М. А. Хадаханэниң тыва литератураның кол-кол чогаалдарының сайгарылгалары амгы литературлуг критиканың үндезин таваа болур ужурлуг. Амгы тыва чогаал эртеми болгаш критикада хоочуннар-биле эгин кожа ажылдап чоруур аныяк салгалдың критиктериниң, чогаал шинчилекчилериниң бөлүүнүң быжыгып, сан-даа, шынар-даа талазы-биле өзүп турарынга тыва чогаал эртеминиң хөгжүлдезинге оларның киирип турар үлүг-хуузунга өөрүвес аргавыс чок.

Тыва чечен чогаалдың амгы хөгжүлде-сайзыралынга, ооң жанр-хевир талазы-биле байлакшыырынга хоочун салгалдың чогаалчыларының ам-даа аныяк сорук, хей-аът-биле чаа-чаа чогаалдарны номчукчуларга бараалгадып чорууру — олардан аныяк салгалдың чогаалдарынга езулуг-ла чаагай үлегер-чижек болуп турарын чоргаарал болгаш ак адааргал-биле демдеглээр апаар бис. Тыванның улустуң чогаалчызы, прозачы, шүлүкчү, эртемден-этнограф Монгуш Бора-Хоевич Кенин-Лопсанның чогаадыкчы энергиязының суларавазын кижи кайгап ханмас-тыр. Чылдан чылче үре-түннелдиг ажылдап, барык чыл санында чаа чо-

гаалды бижип үндүрүптер. Бети чижек, барык-ла эрткен чылдың төнчүзүнде чогаалчы ийи томнуг "Буян-Бадыргы" деп роман-эссе-биле, "Читкен уруг" деп чогаалын тускай номнар кылдыр үндүргүледи. Мен чүгле чогаалчының сөөлгү ийи улуг романын ададым. Ооң чогаалчы барбазында бодунуң үезин манап чыдар сонеттер, шүлүктер номнары, эртем-шинчилел ажылдары ам-даа бар. Оларның уран-чечен деңнелин чугаалаваскала, чогаалчының кайы-хире үре-түңнелдиг ажылдап турары көскү ышкажыл. Мээң бөгүнгү бо чугаам чогаалдарның ханы сайгарылгазынга доктаавайн турар, оларны долу, тодаргай, чогуур деңнелге бистиң критиктеривис, чогаал шинчилекчилери чугаалап үнүп келир ужурлуг.

Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының ат-сураа база-ла Тывадан дашкаар билдингир. Ол хөй талалыг салым-чаяанныг, мергежилдиг чогаалчы деп чүве-биле кым-даа маргышпас. Ооң чогаалдары тыва чечен чогаалдың алдар-хүндүзүн көдүрүп келген, көдүрүп-даа чоруур. Ол база-ла чоокку үеде номчукчуларын чаа "Ыы" деп бартазын-барымдаалыг-даа болза, чеченмерген тоожузу-биле өөрткен. Чогаалчының "Дирдо-Макдо" деп чаа шиизин театрның сценага көөр, "Улуг-Хем" сеткүүлден номчуур аас-кежиктиг болган бис. Бо-ла бүгү чүнү херечилеп турарыл дээрге, ийи улуг хоочун башкыларывыстың хей-аът деп мунган аъттары ам-даа чүгүрүк, ылгын дээрзин херечилеп турары ол. М. Б. Кенин-Лопсаң-даа, К-Э. К. Кудажы-даа чеден харның бозагазын шагда-ла артай баскан-даа болза, чогаалчы кижиге "кырып деп чүвениң кыпсынчыг эвезин боттарының чогаадыкчы ажыл-ижи-биле херек кырында көргүзүп турары ол. Олар кымның-даа эктинден даянып чорбаан, ам-даа даянмайн чоруур-дур, харын бистер олардан назы-хар талазы-биле аныяк-даа болзувусса, овур-хевирлеп чугаалаар чүве болза, ам-даа эдээнден туттунмушаан хевээр-дир бис дизимзе, черле улуг частырыг болбас-ла боор.

Чамдык эштер, харын, мээң чугаамны дыңнап олура, чүгеле ол чогаалчыларны адап туруп берди деп бодаар боор. Чүге дизе, олар боттарының чогаал ажылын бүгү назынында аапсаап, үүрмек чүүлдерге, кевин-херек чок ажаанзыралга солувайн, шудургу ажылдап келгеннер-дир. Черле ынчаш, бистиң 70 харлаан чогаалчыларывысты эскерип көрүп турарымга, башка

бир-ле элдептиг бодал кирер боор чорду. Чеденниң соонда чогаалчыларның чогаалдар бижиири, удаа-дараа номнар үндүрери мырыңай кежээлей бээр чүве чорбадыва. Бистиң база бир хоочунувус, Е. Т. Танова база-ла бодунуң үежилери-биле дөмей база-ла шудургу ажылдап чор. Ол барык чыл дургузунда удаалаштыр үш номну чырыкче үндүрүптер аргалыг болду. "Ширбиилиң холдан салба", "Кара-Чыраа галереязы" деп чечен чугаалар болгаш чечен чүүлдер номнары, "Тывага йөрээл" деп шүлүктерниң чаа ному бодунуң номчукчузун тып чеде берген болгай. Көк-оол Топуевич Чамыян — элээн хөй чечен чугаалар, тоожулар номунуң автору, ол чоокта чаа "Хаяа" деп чаа романын Тываның ном үндүрер черинге дужаады... Бо хүннерде 60 харын демдеглеп эрттирген чогаалчывыс Эдуард Донгактың демир-үжүү база-ла хыралбаан. Сөөлгү чылдарда ол черле солун чогаалдарны бижигилээн. "Хөлегеден дескеш", "Эрлик ораны киргеш келдим" деп чечен чугааларының, тоожуларының номнарын үндүргүледи.

Шагдагызы дег тыва чоаалчыларның ном-дептери чылдыңна он-чээрбизи-биле, элбээ-биле үнмейн-даа турар болза, амгы тыва проза хөгжүм, чаа хөөннерни тып, делгемчип бар чыдардыр деп демдеглевес аргажок. Тыва прозада чаа, солун авторларның немежип турары черле эки-дир. Оларга кымнарны адап болурул дээрге, орус дылга бижиттинген "Урянхайцы" деп романның автору Михаил Мөңге, "Көдүрер-Даш тоожузу" деп чогаалы-биле Эрес-оол Монгуш улуг хемчээлдиг чогаалдарны бижип болурун бадыткады. Бистиң съездивис болуп турар аразында бо хүннерде республика типографиязы Бригад Дүпчүрнүң "Бистиң аалдың кижилери" деп төрелдешкек чечен чугаалардан тургустунган номун парлап эгелей берген. Владимир Кара-Салды бистер шүлүк номнарының автору деп билип чоруур болгай бис, мырыңай чоокта чаа ооң "Шай чажыы" деп проза номун Тываның ном үндүрер чери чырыкче үндүрдү. Тыва дылга номнар үндүрүлгезиниң чогумчалыг апар чыдарын мыя бо каш чижек көргүзүп тур. Ол — ном парлалгазының моон соңгаар черле чүгээртээриниң бир магадылалдыг демдээ-дир.

Чоокка чедир-ле тыва чогаалга тергиидекчи рольду поэзия азы шүлүк жанры колдады ойнап турар деп чугаалап келдивис. Тыва литературага кым кончуг үнелиг, кым мурнуку одургудал — прозачы бе азы шүлүкчү бе деп шала айыылдыг, дүрбүүшкүн-

чөрүлдээлиг айтырыгны черле оюп чорза, эки боор деп бодаар-дыр мен. Амгы үениң тыва поэзиязы бодунуң чаалап алган туружун сулрадып көрбээн дизе черле ажырбас. Солун, сеткүүл арыннарынга уран-чечен талазы бедик шүлүкчүлер-биле кады шүлүк деп санаттынары черле берге, кошкак чогаалдарны санаваска, тыва поэзия хевир-жанр талазы-биле чаартынып, чаа агымның кээп турары черле өөрүнчүг-дүр.

Тыва шүлүк чогаалынга хевир-утка талазы-биле чаартылгаларны киирип чораан бистиң улуг шүлүкчүвүс Юрий Шойдакович Кюнзегештиң "Ожук даштары", "Бодалдарым бодаралы" деп номнары бо сөөлгү дөрт-беш чылдарның эң-не шыырак чогаалдарынга кирер апаар. Ооң "ожук даштары", "тос-каракта-ры" бистиң тыва поэзиявысты чаарткан. Черлиг-оол Куулар "Дүвүлүг дүн" деп шүлүктериниң ному-биле база-ла ооң шүлүкчү салым-чаяанының мергежээни, делгемчээнин бадыткады.

Тыва поэзияда чаа бодалдар, идеяларны, овур-хевирлерни Эдуард Мижит киирип турарын маңаа демдеглээр апаар бис. Ооң верлибрлери тыва поэзияга көстүп көрбээн чаа хевир кылдыр көзүлзежок, ында тыва шүлүк чогаалының чаңчылдарындан дашкаарлавайн турарын көргүзүп турар. Тыва поэзияга, улустуң аас чогаалында ритмиктиг прозаның хемчээлдери, хостуг шүлүктүң хевирлери бар болгай. А верлибриң үнген дөзү — Барыын Европа, Франция болзажок, бо шүлүк хевири тыва поэзияга турумчуй бээриниң барымдаалары бар, чүге дизе тыва дылдың бүгү арга-шинээ улуг, тыва сөстерниң үн составы ону хүлээп ап турар болганда, ол база-ла келир үелиг, анаа-ла бир кыска үениң шенелдези эвес дээрзин Э. Мижиттиң шүлүктерин хандыр номчаан тудум билип ап болур. Тыва шүлүк чогаалынга сонет, сонет чечээниң доктаап быжыгып турупканы дег, верлибр база-ла туружун ээлээр апаар.

Николай Кууларның шүлүкчү үнү бөгүнде база дыңзыг, бир янзы үннүг шүлүкчү деп А. К. Калзаңның чугаалааны черле анаа эвес-тир. Бис оон черле эниктиг шүлүглелдерни манап болурдур бис.

Чогаалга, эң ылаңгыя шүлүк чогаалынга эр, кыс шүлүкчү деп аңгылаан ажыы-даа, дүжүү-даа чок. Чүгле шүлүкчү деп атка төлептиг болур. Шүлүкчүлер Артык Ховалыг, Комбу Сайлыкмаа, Мария Күжүгет, Лидия Иргит — бот-тускайлаң, быжыккан,

мергежий берген шүлүкчүлер-дир. Олар база-ла эки чогаалдары, номнары-биле бисти өөртү. Оларның шүлүктериниң номнары, чогаалдары бөгүнгү тыва шүлүк чогаалының үүжезин арбыдады байыдып чоруур.

Николай Ооржак — Тывада ат-сураа алгый берген шүлүкчүлеривистиң бирээзи. Ол — ханы лирик, онзагай чараш үннүг шүлүкчү. Чоокку чылдарда шүлүкчү эживистиң ному чырыкче үнмээн-даа болза, ооң доктаамал ажылдап, холу салдынмайн чоруурун ооң солун, сеткүүлге үнгүлээн чогаалдарындан эскерип көрүп турар бис. Бистиң кожууннарда чурттап, ажылдап чоруур шүлүкчү эш-өөрлеривистен Түң-оол Октябрьны, Алексей Бегзин-оолду, Салчак Сарыг-оолду база-ла төпте ажылдап, чурттап чоруур шүлүкчүлерден дудак чок ажылдап чоруур деп дидими-биле адап болур бис. Эки чогаал чүгле найысылал, төпке төрүттүнер эвес, кайда салым-чаяанныг кижи бар болдур, аңаа төрүттүнер ужурлуг. Езулуг поэзияда — кожуун-даа, найысылалда-даа турбас...

Каң-оол Салчакович Чүлдүм дугайында каш сөстен чугаалап көрейн. Каң-оол Чүлдүмнүң ады калбак тыва номчукчуга ындыг-ла кончуг билдингир эвес-даа бол, бистерниң аравыста атсывы, ажыл-херээ билдингир эживис-ле болгай. Ол 1983 чылдан бээр Бай-Тайганың "Мөңгүлек" чечен чогаал каттыжыышкынын удуртуп келди. "Мөңгүлектен" бөгүнде Россияның Чогаалчылар эвилелиниң ийи кежигүнү үнген. Олар — амгы үеде шүлүкчү салым-чаяаны хөнүгүп быжыккан шүлүкчүлер Мария Күжүгет, Сайлыкмаа Комбу-дур. Кайызы-даа ТКУ-да өөренип турар студентилерге тыва чогаалды билдилиг өөредип турар. Каң-оол Чүлдүм — шүлүкчү кижи. Амгы үеде ында ийи-үш-даа бижимел шүлүк номнары бар. Ооң чогаалдары удавас тускай номнар кылдыр үне бээриниң барымдаазы бар, аңаа идегээр апаар...

Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының ат-алдары Тыва туржук, Россиядан дашкаар безин сураглыг апарган. Бистиң артистеривистиң кайгамчык уран салым-чаяанындан аңгыда маңаа киирип турар үлүг-хуузун демдеглевейн баар эргевис чок. В.Ш.Көк-оолдуң "Хайыраан бодун" баштадыр театрда Владимир Серен-оолдуң, Кызыл-Эник Кудажының, Монгуш Көжелдейниң, Чылгычы Ондарның, Екатерина Тановаңың, Хертек Ши-

риин-оолдуң, Эдуард Мижиттиң шиилериниң үнүп турарының ужурундан чоннар театрларының делегей чергелиг фестивалынга Эдуард Мижиттиң "Кым сен, Субедей-маадыр" деп шии-эссезиниң дээди шаңналга четкени бистиң национал чоргааралывысты күштелдиргени болгай. Тыва артистерниң ол чайынналчак чедиишкини тыва театр уран чүүлүнүң, тыва драматургияның кайы хире бедикче көдүрлү бергенин бүгүдеге көргүскен. Россия Федерациязының алдарлыг, Тываның Улустуң артизи Хертек Ширин-оолдуң салым-чаяанын сценага ойнаарының хемчээли-биле үнелеп хүндүлээр болгай бис. Ол чүгле бедик мергежилдиң артизи эвес, харын бышкан шии чогаалчызы болгай. Ооң бижээни "Аргада чыыш", "Хостуг Тыва", "Эгил, эжим, эгил" (А. Ооржак-биле) деп шиилери үстүнде чугаамның бадыткалы болур. Театрның кол режиссеру Алексей Кара-оолович Ооржактың шии чогаалчылары-биле чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының ачызында көрүкчү-номчукчунуң шии чогаалынга сонуургалы улгадып турарын айтыр апаар...

Чогаал хөгжүлдезиниң айтырыгларынга дээп, улам-на ханылаар болза, аңаа дыка хөй үе эртер. Бистиң тыва чечен чогаалывыстың амгы үеде хөгжүлдезиниң дугайында эртем-шинчилелдиг төөгүзүг долузу-биле бижиттинмээн-даа болза, чогаал шинчилелинге ажылдар үнүп, харын-даа тускай эртем шинчилелдиг ажылдар бар болуп турары өөрүнчүг-дүр. Бистиң хоочун критигивис Доржу Сенгилович Куулар филология эртемнериниң доктору деп эртем чадазын камгалады. Зоя Байыровна Самдан база-ла үре-түңнелдиг ажылдап, бо чоокку хүннерде тыва чогаал, фольклорга хамаарыштыр бодунуң ажылдарын тускай номнар кылдыр үндүргүледи. Урана Донгак тыва шүлүк тургузуунуң теоретиктиг айтырыгларын, Сайлыкмаа Комбу тыва шүлүк чогаалының хевирлериниң дугайында шинчилээш, кайызы-даа филология эртемнериниң кандидаттары болду. Чогаал сайгарып шинчилээр ажылга Людмила Мижит, Василий Салчак тус-тузунда күжениишкинниг ажылдап турарлар.

Тыва чогаал жанр-хевир аайы-биле соксаал чок сайзырап, хөгжүп келген. Чамдык кижилерниң чугаазы ышкаш, таптаашкын чадазынче кирип, ижээп кирген адыг дег, шип-ле шимээн апарган эвес, бодунуң чоруур ужурлуг оруктары-биле чоруп орарын көрдүвүс. Чогаалдың ниити хөгжүлдезиниң байдалынга

хамаарыштыр Чогаалчылар эвилелиниң аян-шинчизи бо хүннерде кандыг болуп турарыл, ону көрүп көрээлиңер.

Чогаалчылар эвилелиниң отчеттуг үеде кылып келген ажылчорудулгазын канчалдыр үнелээри — чогаалчыларның тус-тузунда нүүрүнүң херээ-дир. Чамдык эш-өөр Даржай эвилелдиң ажылын шуут-ла сандараткан, дыргак каразы-даа каракка бүлүртүннеп көстүр хире ажыл-даа кылбаан деп болур. Хайныышкынныг, диңмиттиг ажылды күзеп манааннарның сагыжы дег чүве болбааны бир талада, шын-даа болгу дег. Чогаалчылар эвилели ижээнде адыг дег ижээп чыдыпкан деп шүгүмчүлелди хүлээп ап-даа болгай-ла. Бистиң ажылывыста, ылаңгыя эвилелдиң удуртукчузу болуп келген мээң ажыл-чорудулгамда четпестер хөй дээрзин мен миннип турар мен. Сөөлгү ийи чылда баштаар черниң хуралдарын барык-ла чыылдырбааным — мээң буруум. Ону миннип турар мен. Баштаар чер кежиүннерин чыглып көрээлиңер деп чалап турган мен. Чалааргa, чай чок улусту канчаар, ынчангаш баштаар черниң ажылын Ч. Ч. Куулар, Э.Б. Мижиттиң дузазы-биле чүткүдүп чоруп турган мен.

Бистиң ажылывыска боттуг дузаны Культура министерствозу чогуур шаа-биле көргүзүп турган. Чогаалчылар, эң ылаңгыя хоочуннарга материалдыг дуза чедирерин дилээривиске черле ойталавайн келген.

Чечен чогаал болгаш эрге-чагырга... Шаг-үеден бээр туруп келген нарын айтырыгларның бирээзи ол. Кайы-даа социал тургузуг үезинде чогаалчылар биле эрге-чагырганың аразында харылзаа-хамаарылга иштики чөрүлдээлерлиг болуп келген. Эрге-чагыргалар чогаалчыларны боттарының эчис сорулгазы амыдыралга боттандырарының кол чепсээ, шимчедикчи күжү кылдыр ажыглаарын кызыдып чораан. Чоокта чаагы чурттап эрткен эпохавысты бистер дүүн чаа-ла болган чүве дег, тодаргай сактып чоруур бис. Ынчан чуртка чаңгыс башкарыкчы партия, чаңгыс аай-коммунистиг идеология турган, бистер ол үени чурттап эртивис: чогаалывыс-даа, эвилелдиң ажыл-чорудулгазы-даа компартияның айтыышкыннарын күүседиринче угланган турган болгай. Ам үе өскерилген, эрге-чагырганың утка-шынары-даа өскерилген, чогаадыкчы ажылче холгаарлаар, айтып-дужаар чүве-даа чок апарган. Күрүне чогаадыкчы эвилелдерден барык-ла хая көрүнген, шагда, коммунистиг езу-чурум үезинде күрүне

хүрээ-хиит, чүдүлгеден оспаксыраар, ынаар көрүнмес, харындаа оларны истеп сүрер чораанын билир бис. Амгы эрге-чагыргаларга хүрээ-хиит ажылдакчылары, чүдүлге-сүзүктүг кижилер чоок, эргим апарган, күрүнениң күсели-биле улус чон чүдүп тейлезин, бурганынга чалбарзын дээш хүрээни-даа тудуп бээр апарган. Чоннуң шажын-чүдүлгезин тоовайн чораан улус ам бөгүн кыдыындан кыра чүдүп, тейлеп турар апарган. Ол бир талазы эки-дир, шажын-чүдүлге чоннуң сагыш-сеткил культуразының дээди илерели болур болгай. Чонга сүзүглеп чораан чаңчыл, ужурларын, шажынын эгидип турары эки-дир. Ынчалза-даа чогаалчы кижиниң сөзүн тоомчага албайн, чоннуң номче оруун боогдап туруп бээрге, ол база-ла дедир хөгжүүрүнүң демдээдир. Ону бистер херек кырында көрүп чор бис. Бөгүн тыва дылда чаа үнген ном номчуп чоруурларның саны дыка кызырылган. Ол дээрге, езулуг-ла сагыш-сеткил ядаралы ышкажыл! Тыва кижиниң ажы-төлү төрээн дылынга чечен чогаал номнарын номчаан турар ужурлуг, ындыг үе чедип кээринге черле ынанып бүзүрээр апаар. Чогаалчы кижиге номчукчузун чидирери дег аар когарал кайын турар.

Эрге-чагырга харын эвээш-биче-даа бол, ном парлалгазынга акша-төгерикти берип турар. Ынчалза-даа ол акша чогаалчыларның холунга келбейн турар. Күрүне бистиң чогаалдарывысты садып алыр ужурлуг. Ам дээрезинде ындыг чүве чок, ном үндүрүп алыр дээш чогаалчылар диленир апарган. Кым эрге-чагыргага чоогул, ол чогаалдарын хала чокка үндүрүп алыр, ында база-ла бир-ле аай бар хевирлиг чүве ийин.

Мындыг байдалга Чогаалчылар эвилели канчаар ажылдаарыл? Эрге-чагырга чүү дей-дир, ынчалдыр-ла хокпаңнадыр маңнаар бе? Чок, чечен чогаал кажан-даа эрге-чагырганың эрге-ажыы дээш ажылдавас ужурлуг. Чогаал чонга бараан болур. Чогаалчының чонче оруу ном таварып эртер. Ном үндүрүп ап шыдавас болзуңза, чеже-даа шыырак чогаал бижип алыр болзуңза-даа, ол бижимел чогаалың столуң хааржаанга чыл-чылыбиле чыдып бээр.

Акша-хөреңгизи чок Чогаалчылар эвилели дузалап шыдавасдаа. Өөрүшкүлүг эвес бодалдар-биле доозар апаар-дыр мен.

Бистер, чогаалчылар, чоннуң угаан-сарыыл культуразының

эртине-байлаан бүдүрүп турар болганывыста, республиканың дээди эрге-чагырга черлери бистерже черле бир янзы көрнүр үези келген боор.

Апрель-май, 2001 чыл.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

ЧАМДЫК ЧЕДИИШКИННЕР БОЛГАШ ЧАА СОРУЛГАЛАР

Сөөлгү тевениң чүъгү аар дээн ышкаш, ийе, бо эрткен вектиң сөөлгү он чылдары бисти дыка-ла дамдыктап каан. Ындында-ла изиг, уян боттарывысты амыдыралдың аар кымчызы сылба улдап, кевин-херекчок чүве дээш чөрүлдежи бээр чорукка чедирип турду. Үзел-бодалдарның аңгы-башка, хөй талалыы, салгалдар аразында билишпейн баар нарын байдалдар, акша-көпеектиң чедишпезинден кылып каан ажылывыстың ниитилел мурнунга негеттинмес апарганы — чүгле материалдыг байдалывыска-даа эвес, а дириг сагыш-сеткиливиске эрээ-човулаң болуп турар.

Ынчалза-даа амыдырал тыва кижиниң төөгүзүнге кайы-даа үеде эът оваа, чаг оваа, тараа далай, тоолда дег турбаан. Чөрүлдээ чок ниитилел хөгжүлдези деп чүве кажан-даа турбаан.

Экономиктиг буураашкынның кадыг салдары бисти албаарадып, ниитилел тургузуунуң кандыг үе-чадазында келгенивисти бодандырар безин харык чок үеде чогаал ажылы чаңгыс черде туруп албаан дээрзин М. Кенин-Лопсаңның "Буян-Бадыргы" деп төөгүлүг романы, К-Э. Кудажының "Ыы" деп тоожузу, "Дирде-Макдо" деп шиизи база Э. Мижиттиң "Кым сен, Субедей маадыр" деп шиизи бадыткап тур.

Монгуш Борахөөевичиниң романы келир үениң салгалынга эрткен вектиң бирги хувискаалчы эргилделиг үезинде адатөөгүден келген тыва кижиниң шынчы туружун көргүскен, ооң төрээн чонунга ынааның дугайында боттуг чогаал болур. Бо чогаал демократияның ачы-салдары-биле төрүттүнген. Автор ында эрткен төөгүнү шынныы-биле көргүзерин чедип алган.

Тыва дылывыс үрелип, бурун езу-чаңчылдарывыс кагдынып турар бо үеде эрткен эпоха дугайында ооң херек кырында дириг херечизи, хөй-хөй чурттарга ат-сураа алгаан этнограф Кенин-Лопсаң бижип кагбаан болза, ол теманы оон өске кымдаа ынчаар бижип албас турган. Чүге дээрге, ол тема ооң-биле чажыт, ооң үе-черге кижилеринден тырттырар камера дамчып келгени дег, дириг шынныы-биле үнелиг.

Хам алгыжы — тыва улустуң эң бурунгу эң чаш октаргай тынныг кайгамчык шүлүк чогаалы. Ол ону бүгү назыда чыып сайгарып, бистиң эртине байлаавыс кылдыр делегейге делгеретти. Чүгле бо ажыл дээш, өгбе чогаалчыны Нобелев шаңналынче деткип болур-дур.

Кызыл-Эник Кыргысович комедия жанрынга салым-чаяанныын "Дирдо-макдо" деп чаа шиизи-биле база катап бадыткаан. Бо чогаал хөйнүң арага-дарыже дүлдүнүп, дедир хөгжээн хөктүг, каттырынчыг, чаржынчыг байдалдарын шооткан амгы социал шии болур.

Бодун долгандыр күчүлүг күрүне болгаш шаг төөгүден эвээш санныг тыва чоннуң салым-хуузунга хамаарыштыр философчу чаа бодалдарны элдээрткен Эдуард Мижиттиң "Кым сен, Субедей маадыр?" деп шиизи Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының ат-сураан Уфа хоорайга эрткен чылгы түрк театрлар көрүлдезинге амгы деңнелге көдүргени — тыва чечен чогаалдың чаа эрага уткуштур база бир бурунгаар базымы болур. Чүгле театр ол хире улуг чедиишкинин автор-биле бир деңге үлешпейн турарынга илеткелчи А. Даржайның хомудап чугаалаанын моон соңгаар хөй-ниити кичээнгейинге алза чогуур. Чогаалчы чок болза, театр агаардан тыптып кээр эвес. Ынчалза-даа ук театрның коллективи авторнуң май айда эрткен чогаадыкчы кежээзин элээн бедик деңнелге эрттиргенин база демдеглезе чогуур.

Ол кежээге чазактың төлээзи А.Санчат Мижиттиң шүлүктээн новелла, рубаи чогаалдарын үндүрерине саң-хөө дузаны көргүзерин аазаанынга мен хуумда өөрүп олурдум. Критиктерниң талазындан юбилейге сылдап, сценаже үне халааш, авторну дээрже үндүр мактаарының орнунга бадыткалдыг, барымдаалыг сайгарылгадан бижээн болза болар деп күзеп олурдум. Харын-даа Мижиттиң эң дээре чогаалдарын Москвага-даа

парлаарын саналдаар бис. Тыва чогаалдың адынга-ла эки болгай. Оон ыңай ол амгы амыдыралдан таныттынгыр бодунуң маадырын тып алыр боор деп аңаа күзелимни сөглексээр-дир мен.

Тыва кижиниң иштики бүдүжү, ооң сагыш-сеткилиниң алачаяагаар негелдези-даа чадавас, шүлүк жанры амгы тыва чогаалда канчаарга-даа биеэ хевээр бирги черде хөгжүвүшаан. Ооң бир барымдаазы чоокку үеде С. Комбу биле У. Донгактың тыва шүлүктүң иштики аян, хемчеглеринге дүүштүр ооң хевир талазы-биле байлак курлавырларын шинчилээш, эртем аттарын чедип алганы болур. Эртем ажылдарынга бадыткалдыг материалдарны берип турарывыс дээрге-ле, чечен чогаалдың бо жанрының байлакшып турарының херечизи-дир.

Ийе, шүлүк жанр эң мурнуку одуругда. Ооң хараазы-биле ол боттуг романның ("Буян-Бадыргы") кызыл тыны, соккан чүрээ болуп кире бергени таварылга эвес:

Өлүрүкчү кызыл тыным үзүп кааргa,
Өрү көк дээр ол-ла хевээр харап артар.
Өндүр Дөге ол-ла хевээр бедип турар,
Өдүректер мугулдурга салдап ойнаар.

Күчүүргектер чүрээмдиве дааштап адар,
Хүннээректиг деспек черге чыдып аар мен.
Хүрең чечек чыдынымдан частып үнер,
Күжүр чонум сымыранып мени сактыр.

Сөөлгү хүнүм Кызыл-Тайга бажын ажар,
Сөөгүм ирээш, довурак боол эстип калыр.
Кызыл үгү дүне када коргуп эдер,
Кыйыг черниң хаялары мени кый дээр.

"Сөөгумнүң кударалы" (Б"Б-,Б." Ар. 424)

Буян-Бадыргының сөөлгү шүлүктеринде "Үемниң кударалы", "Диңмидимниң кударалы", "Сылдызымның кударалы", "Айлаң-Кээргенниң кударалы", "Сагыжымның...", "Чазымның...", "Адымның кударалы" — бурунгу түрк шүлүктерниң философтуг эзими-биле бо хүннерниң идеяларын илереткен профессорнуң кайгамчык одуруглары куу куштуң сөөлгү ыры дег, төрээн чонунга бодунуң салым-чаяанын өргүл болдурган дуюкаа мин-

ниишкини болур. Черле ынчаш Кенин-Лопсаңның чогаал бүрүзү чонунуң тыныжынга чижеглээн бедик сүүзүннүг, эчизинге хей-аъттыг дээрзин бо роман база катап бадыткады. Өршээ Хайыракан, ак музейде ачыты-башкы, Силерниң ачы-авыралыңар бистер бүгүдеге ном-шиңгээл болзун!

Төрээн чер, чурт, үе, кижи — ол-ла бүгү амыдыралдың хайыразынга өөрүп ханмас, пөгүп ханмас ынакшылының дугайында А. Даржайның бөлүк сонеттери-даа, Э. Мижиттиң амгы делегей, амгы кижилерниң аразында чөрүлдээлеринге ужуктаан бодалдары-биле доюлган тускайлаң шүлүктери, С. Комбунуң, М. Күжүгеттиң, Л. Иргит-Ондарның уян, кээрген-чиг херээжен сеткил-чүрээнден "кышкылары", Д. Сылдыстың, О. Меңгиниң болгаш өске-даа аныяктарның шүлүк чогаалдары бистиң үежилеривистиң хөлзээшкиннери-биле долган хөгжүм чогаалдары дег, төрээн дылывыстың овур-хевирлиг иштики аян курлавырларын байытпышаан.

Чогаалды шинчилевишаан, ооң дириг агымынга боттарының чогаалчы үлүүн киирип чоруурлар боттарының эктинге барык ийи катап аар үүлени чүъктеп чоруур дээрзин база утпас ужурлуг бис. Ооң чижээнге С. Комбуну адап болур.

Мооң мурнунда чогаал темазынга публицистика шала чегейтээн турган. **"Мен бодаарымга..."** ("Улуг-Хем" № 1, 2000) деп Э. Мижиттиң үүлүнде эрткен вектиң хөй-ниити амыдыралынга болгаш аңаа харыы кылдыр амгы тыва уран чогаалдың мурнунга тургустунуп келген социал айтырыгларны чогаалчының нүүрүнден элдээртип чырытканынче хөй-ниитиниң төлээлери бистер кичээнгейивисти салып көрзүвүссе чогуур. Ол ышкаш **"Муң чылдың сөөлгү сөзү"** деп М. Ховалыгның үүлүнде амыдыралдың акша-көпеекке чагырткан амгы овур-хевириниң каш янзы овуузуннуг апарганын дыка шын эскерген-дир. Үстүнде айытканым ийи авторнуң үүлдери-биле холбап, чаа вектиң эгезинде биске ханы ужур-уткалыг публицисчи үүлдер эргежок чугула дээрзин база катап сагындырып айыткадым.

Бо хүннерде бистиң мурнувуста кандыг-кандыг **чугула темалар, айтырыглар** туруп турарыл?

— улус ажыл-агыйының буурап дүшкенииниң дугайында ханы сайгарылгалыг үүлдер азы ол теманы дириг маадырларның мөзү-бүдүжү-биле холбап көргүзери;

— амгы хамааты туруштан төрүттүнер күрүне ужур-дузалыг ыяк шуткуттунган, таныттынгыр маадырларлыг дидим социал чогаалдар;

— амгы үеде кижилерниң психологиязында өскерлиишкиннер, оларның делегей көрүжү кайы хире өскерлип турары. Ам кижилерниң кол-ла чүткүлү — акша көвүдедип алыры, хөреңги, садыг-саарылга кымга-даа хамаарышпас курлавыр тургузуп алыры;

— өөредилге черинче кирерде азы ажылга кирип алырда, суна кааптар акша херек, "аксын чаглаар", "хол актаар" деп муңгаранчыг элдеп чаңчылдар тыптып келген, ону оя базар арга чок...;

— оран, чер кежии-биле акша тып байыыры;

— кижиниң кижээ бөрү апар чыдары;

— школачы чаш ажы-төл безин акы-дуңмазынга "хөөктүрүп" (процентилеп) дедир алыр сорулгалыг акша чегдирер, эгезинде ону чаптап тургаш, чоорту аңаа ыыт чок чаңчыгып бар чыдарывыс — бистиң келир үевисти та кайнаар аппар чыдар рынок чүве, чамдыкта коргунчуг.. бо-ла бүгү чүүлдерже чогаалчы кижи шинчилекчи езу-биле кичээнгейин угландырза чогуур.

Тыва уран чогаалды Россияга, чоокку кожа-хелбээ чурттарже ат-сураан ышкынмайн, эң шынарлыг үлегерлери-биле чаа үе-чадага база катап көргүзер ужурлуг бис.

Чечен чогаал черже кирип, сузу кудулаан кижилерниң ниитилел мурнунга арын-нүүрүн оттуруп, хей-аъдын өрү көдүрер сорулгалыг. Бодунуң үезинде В. Розовтуң "Иркутскиниң төөгүзү" деп шиизи ниитилел мурнунга кижи мөзүнү өрү көдүрер талазы-биле кайгамчык уран утка-шынарлыг чогаал турган. Бо үеге хамаарыштыр ол хире хуулгаазын хей-аъттыг чогаал херек. Ам эки чогаалды бижииринге эптиг үе база катап тургустунуп-даа келген, боданып алгыже болган бис.

Май—июнь, 2001 чыл.

Мария ХАДАХАНЭ

СЪЕЗД СООНДА БОДААЛДАР

Тыванын чогаалчыларынын 14-кү съездизи болуп эрткен. Дөрт чыл иштинде өскерилген чүве чүл? Ол дугайын илеткелчи А. А. Даржай база санал бергеннер чугаалааннар.

Прозада М. Кенин-Лопсаңнын "Читкен уруг", "Буян-Бадыргы" деп романнары, К. Кудажынын "Ыы" деп тоожузу, "Дирде-макдо" ("Дедир-домак") деп шиизи, Е. Тановаңын очерктер ному, В. Монгуштуң "Кадай-кыска хаан-на мен" деп юмор чыындызы, төөгү башкызы М. Мөңгениң "Урянхайлар" деп романы көстүп келген. В. Шаравииниң "Салым-чолдуң шораннары" деп романы, В. Кара-Салдың "Шай чажыы" деп шүлүк болгаш проза чыындызы, К. Черлиг-оолдуң, Э. Донгактың номнары чырыкче үнген. Поэзияда Э. Мижит, Н. Куулар, С. Комбу, Л. Иргит, М. Күжүгет, Р. Лудуп, С. Донгак чаа хевирлерни тып турар. Тыва драматургияга Э. Мижит, "Кым сен, Субедей", "Чиргилчиннер" деп шиилерни бижип, үлүүн киирген. Ук шиилер көрүкчүлериң үнелелин ап, Россияның театр шаңналдарынга четкен, оон аңгыда, ол "Култегин" деп шиини бижип дооскан. Э. Мижит театрга романтиктиг, лирика-субъективтиг аян-хөөннү, чаа көрүштүң маадырларын киирген деп бодаар мен. Театрның курлавырында К. Кудажының, Ч. Ондарның, Е. Тановаңын шиилери чыдып турар. Төөгүнү болгаш үени чаазы-биле көөрү чугула болуп артпышаан. Съездиге критиктер Д.Куулар, З. Самдан, У. Донгак оларның ажылдары демдеглеттинген.

Илеткелге хамаарыштыр чогаалчының харыысалгазының, Россияның база делегей кады ажылдажылгазының байдалында төөгүнү ханы сайгарып көөр дугайында бодалын У. Донгак чугаалаан. Чогаалчыларның быдаргай, эп-дем чогунга сагышсыралын Д. Куулар, Л. Батурина болгаш өскелер-даа илергейлеп, ховар парладып турарывысты, чаа аттар хөй-даа болза, чогаалдарының шынар, угланыышкыны амыдыралга дүүшпейн турарын демдеглээннер. Бай-Тайгадан Салчак Сарыг-оол аныяктарның багай салдарга алысканын, оларның сонуургалының кызыызын чугаалааш, сөстүң хостуу, ажык-чар дээр чүве сула чаңнаар чорукка чедиргенин шүгүмчүлээн. С. Байыр чогаадыкчы эви-

лелдерни каттыштырары, демнежилге чөвүлелдерин тургузары эргежок чугула деп саналдааш, автор эргезин тодаргайлаарын, ачы-буян чедирикчилеринге чиигелделерниң дугайын чугаалаан.

Күрүне культураже шоолуг сагыш салбастаанындан, библиотекарьлар болгаш музей ажылдакчылары чүгле мергежилинге ынак, бердингениндан ажылга ызырнып турарлар. Экраннарда сакпай, янган чорук болгаш өлүрүүшкүн аныяктарның үлүү, үүлези апарган. С. Козлова, С. Сүрүң-оол олар удуртуп турган үеде "Исток", "Дамырак" каттыжыышкыннардан шору чогаадыкчы аныяктар үнүп турган, ам чок дээрзин О. Охемчик хараадал-биле сагынган. "Улуг-Хем" сеткүүлдүң кол редактору Ч. Куулар чаа бодал, сөстер дилээшкиннери, бот-тускайлаң чорук чамдык авторларда барын демдеглээш, журналды күрүнеден акшаландырбас болза, чогаалывыс өлүр кесте деп сагындырган. Ном үндүрер черниң кол редактору О. Баир 90 чылдар эгезинде чылда — 15-20, ооң соонда — 4-5-ле дептерлер парлаттынган, а 1996 чылда чаңгыс-даа ном үнүп шыдаваан деп кударанчыг дыңнадыгдан эгелеп алгаш, ам харын биче чүгээртээн, 10 ном үнген, 726 муң рублей дотация алдывыс, гонорарын эвээш-бичелеп төлеп эгеледивис деп медеглээн. Ынчалзадаа ол авторлар чогаалдарын "доора" черлерге, чогуур редакторлаашкын болгаш хевилел чокка парладып ап турар, ол дээрге ном палатазында көрдүнмээн, шоолуг үне чок дептерлер-дир дээрзинге чөпшээрешпейн турар. Орус дылда номнар эвээш үнүп турар.

Чапсар аразында садыг-делгелге ажылдап турган. Хөй мурнунга эпчок көстүрүнден бертсинмейн, чогаалчылар номнарын боттары садып турган. Биче хемчээлдиг, полиграфтыг үндүрүлге культуразы чавыс номчугаштар хөй болган. Чүден-даа дора чүве чүл дээрге, шыдалдыг кижилерниң чевен чүвелер үндүрүп, номчукчуларны будап, чамдыкта езулуг чогаалдың эстетиктиг негелде-дүрүмнериниң дугайында билииниң чегей болуп турарында.

Чогаалчыларның чамдык кезии — кырып назыдааннар, чаа чогаадыкчы салгалды белеткээри негеттинип келген, салым-чаяанныг аныяктарны литинститутка өөредип алырынга шилилге конкурстары херек апарганы илдең-дир.

Илеткелге чогаалчылар болгаш оларның номнары демдеглеттинзе-даа, ниитизи-биле чогаал эде тургузуушкуннуң он чылдарының дургузунда ДОРАЙТААШКЫНГА ТАВАРЫШКАН. Че-

чен чогаалга негелде чок чорук чогаалчыларның хууда салымынга салдарлыг болган: эрте өлүп, ижип, хоозураанар-даа бар. Россияның Чогаалчылар эвилелинден — 22 кежигүн, Тыванныындан база ол хире кижи мергежилинден чарылган. Хөөрээшкин үезинде ЧЭ-ниң кежигүн билеттерин күзелдиг-ле кижилерге үлеп берип, "чогаалчы" ат азындырган. Адаан-өжээн, өнчүк-чөңгээ талантыны ашкан, чогаадыкчы дискуссиялар орнунга, "кым кончугул" деп адааннажыг тергиидээн. Ынчангаш литературага чаартылга херек. Талант — ол дээрге байлакшыл, ону өстүрер апаар!

Уругларга чогаал халапка таваржырының кырында келген, школачыларывыстың номчуур чүзү-даа чок!

Съездини халыыдаашкын оюп эртпээн. Дыңзыг апкан аныяк чогаалчы тыва литератураның деткимче фондузун тургузар дугайында катап-катап шуугаан. Черле ындыг болуп келгени ышкаш, литературага шоолуг-ла хамаарылга чок кижилер — биеэле "саналдакчылар" — аксынга киргенин-не төкааптар болгай. Бо удаада база ындыг болган.

Съездиниң индиринден ТКУ-нуң тыва филология кафедразының болгаш Национал ном саңының чурт-шинчилел килдизиниң адынга, төрээн чогаалды эки пропагандалап, нептередип турары дээш, өөрүп четтириишкинниң чылыг сөстери чугаалаттынган. Сөстүң езулуг үнелекчилери болгаш келир үениң авторлары чогум-на олардан өзүп турары шын харын.

Съездиге олургаш, ооң эрткенииниң соонда-даа, ТР-ның Чогаалчылар эвилели чарлыышкын, бустуушкундан көдүрлүүшкүнче кел чоруур бе деп үр-ле боданып келдим. Мурнуку дег, дакпырлаар апаар мен: чогаал "өг-бүлении" болуп артпышаан. Автор 100 экземплярны үндүргеш, төрелдерге болгаш кожаларга үлеп бээр, ол-ла. Ном номчукчулар холунга, ном саңнарынга болгаш школаларга четпес. Кижилерниң 30 хуузу детективтер болгаш ынакшыл романнары номчуп турар, чүгле беш хуузу — езулуг шыңгыы литературада деп болур мен.

Тыва поэзияның улуг нуруузу "кудараашкын" апарган. Тывыышкыннар бар харын. Н. Кууларның шүлүктеринде хээрек чараштың өртемчейи, бодунуң чажыртынган мөөңнээшкини илдең. Аңаа сүме, херe көрүүшкүн херээ чок. Ол чокка-ла ол иштики делегейни "көрүп турар" — иштики чырыктың, оожургалдың, ужугуушкуннуң чайынналчаа ында!

Ортумак салгал — литератураның бир кордалы Э. Мижиттиң "Дирилген үе" деп лириктиг философиязы — имиртиң, өөрүшкү чок, XX век — ханныг чөнүк-ле болгай. Шактар сүрлүг тиккиңейнип, амыдыралдың үезин хайыра чокка эледир дүрбүп каапкан. Кижи тамы кырында даш, төнчү чок бора чаъс, харам базырныктырар дүштер, караң көрнүүшкүннер-дир. Чаяакчыга — сөстерин чидирип, төтчеглээри болгаш чап-чаазын тыппайн баары — чүден коргунчуг! Ындыг баштайгы изекчиниң бодун хевээр арттырар, өзер, кезээде-ле эки бижиир, бодунуң деңнелин ажары, 40 харының иштинде менээргенмейн, ажык болгаш долгандыр хүрээлелге бүзүрээчел болурунуң оруу — берге-ле! А ол назынның шыңгыы үези-дир.

Чогаал ажылы — чүгле бодун кичээри-дир. Столуң артында часкаан сен, мынчан сеңээ кым-даа дуза катпас. Чогаалчыга ыдыктың ыдыы — ажылдаар столуң, ак саазының. Ындыг чүүлбүрү болгаш ам чөрүшкектиг, чамдыкта өлүмнүг амыдырал — чоннуң тоо-башка баары, мөзүнүң кудулаары-дыр. Тура-сүзүк чок, хөй-хөй кижилерниң амыдыралдың утказын чидирери, аарыг-аржык болгаш арагалаашкын — бир коргунчуг! Бир шаанда С. Сүрүң-оолду карартыкчы деп кончуп турар аразында, ам бүгүниити апарган болуушкуннарның эгезин ол өттүр көрүп каан. Бисте социал поэзия чок. Кандыг-даа факт шүлүкке — эң чүгүрүк жанрга — чемиш бооп болур. Бродский мынча дээн: "Поэзия, дүжүрген десант дег, аңаа улуг быжыглалды дүрген ээлеп алыры херектиг, а проза — чадаг шериг ышкажыл".

Бистиң чогаалчыларывыс чаа жанрларны, детектив, ынакшыл романы, фантастика-даа дижик, шеневейн туурлар, чидиг сюжеттер-даа чок. Чаазы-биле бижиири амгы тыва кижиниң бодалдарын, амыдыралын күчүлүг психологизм-биле илередип көргүзери кол чүүл ол-дур.

Орус дылче очулгада улуг ойбак көстүп келген. Сөөлгү катап тыва номнар Москвага 1984 чылда үнгүлээн. Аныяк очулдурукчулар автордан боттарын хөй көргүзүп, кыска шүлүктерни узун, чуду-кара строфаларже, а реалист кижиниң одуругларын модернистиң одуругларынче хаая эвес хуулдуруп туурлар-дыр. Литературалар аразының үзүлген харылзааларын катап улаар херек. Орус дылда чаңгыс-даа ном чок. Тыва чогаалчылар дугайын Россияның болгаш чер бөмбүрзээниң делгемнеринде улустар кайын билип алырыл ынчаш? Орус дыл хамык-

ты каттыштырып турар эвес чүве бе? 80 чылдарның школачылары болгаш студентилери орус дылды эки билир турган болгай. Ам долгай тыва, орус дылдардан мырыңай англи дылче "шурап" турарлар-дыр. Политиктерниң келдирлээшкиннери, аныяктарның майт-шорту, чуттуг жаргоннары кижини кааставас, харын чемдиктеп каары ылап көстүп тур!

Литература — культураның кезээ, ол чүгле харылзажылганың эстетиктиг хүрээлелин тургузуп турар эвес, харын чоннуң эп-найыралын дуңзаалап, быжыглап турар. Тываның дугайын чүгле эрги көрүштен, чонар-дашчыларның болгаш хөөмейжилерниң мергежилинден эвес, а С. Токаның "Араттың сөзүнден", Мунзуктан болгаш Оскал-оолдан улустар билип алган-на болгай. Чогаалчы угаан-бодалдың үнелиг чүүлдерин чаяап, ниитилелдиң бүрүн-бүдүн догуннаашкынын быжыглап турары бүгүдеге билдингир. Ындыг турбуже, бистиң республикада литература, чогаалчының күш-ажылы кээргенчиг, чөгенчиг байдалда турар-дыр. Өөнделеп, бут кырынга туруп алырынга биске кым дузалаарыл? Чон аразында салым-чаяанныг кижилерниң өзүм-үрезини, кайын-на ийик, дөмей-ле деже теп үнүп кээр. Биче улуста салым-чаяанның алдынчыгажы, хензиг-даа бол, үнелиг-ле болдур ийин!

"Тувинская правда" (2001, 05.05) солундан Салчак Солагай очулдурган.

САЙЗАНАК

Куулар УЛУ

ҮГЕР-БОО ИШТИНДЕ УЯ

Танкының үгер-боозу
Өрү баштыг үңгер кара.
Даарта хүнге төөгүнү
"Өчүп" берип маажым тур.

Үгер-боонуң иштиндиве
Ус-кушкаш ужуп кирди.
Уругларым ону чаптап,
Үрүңейнчип кожа турлар.

Хат-чаъстан камгалажып,
Кайгал чүвең чөөк-биле
Хола чыдар ханызында
Коңгул кылып алган болду.

Тенек оолдар ону билбейн
Даш октай бербезин дээш,
Демги бичии уругларым
Танкыны хайгаарап тур.

Үгер-боода ус-куштуң
Үүлезин үлешкен дег,
Тараа артыын уругларым
Даңгаар ынаар дажып турар.

Үгер-боода кушкаш оглу
Частып келгеш, ужуп үнер.
Үүлемге эки хүннү
Чай удур алгап тур мен!

...Кызылзымаар мөзүр хая
Граниттен оюп кылган
Кечил-оолдуң тураскаалы
Хереп алган мында турар.

Парктың аксы черге
Барып көрүп болур силер,
Ус-кушкаш үгер-боону
Уя кылган кайгамчык-тыр!
6-7.05. 2001

Чооду КАРА-КУСКЕ

ОЙНААР-КЫЗЫМ

Союндактан даарап алган
Шокар бөрттүг ойнаар-кызым.
Чуруктардан кошкулап каан
Чучак тоннуг ойнаар-кызым.

Сайзанактаар санымда-ла,
Салбас ойнум—ойнаар-кызым.
Чараштап каан кавайымга
Чайгап ойнаар ойнаар-кызым.

Ораап-шарып, кавайлап-даа
Ойнаар ойнум — ойнаар-кызым.

Эргеледип, чассыдып-даа,
Эрикпезим — ойнаар-кызым.

Ойнаар-кызым чараш боорга,
Оон черле чарылбас мен.
Ойнаарда-даа, удуурда-даа
Оомну-ла сураглаар мен.

АЛДЫНАЙЖЫК

Альбом ашкан санында-ла,
Алдынайжык алгыра бээр:
Бодун аңаа көрүп кааңда,
"Бо-ог!" — деп-ле, айты-ла бээр.

Дептер, солун тудуп алза,
Дегийт база ынаар айтыр:
"Мыны-мыны, мыны-мыны!" —
Мынчаар номчуп көрүңер дээр.

Карандажын черле салбас,
Кандыг дүрзү шыйбас дээрил.
Акша безин көрүп кааштың,
"Ап-ап, бээйт!" деп былаажы бээр.

Кылып билбес хирезинде
Кылыксаар-ла чүвези хөй.
Алдынайжык ышкаш чаштар
Аажок-ла чаптанчыг аа!

АДЫШ ТАРАА

Адыг ашак аалга келгеш,
Адыш ишти тараа үлээн:
Авырганнар, кээргеннер,
Аганактар шупту алган.

Күзен--бирни, таан — бирни,
Күшкүл база бирни алган.

Чүгле чаңгыс күскежикке
Чүү-даа артпаан, ыглавыткан.

"Дайнап чорбаан чүвем-дир" — дээш,
Тараазын таан күскээ берген.
"Дижим хоржок кижи мен" — дээш,
Дииң база бирни берген.

Аңаа чыылган куштар аймаа
Амдыы күскээ тараа берген.
Алган тараа чыылза-чыылза,
Адыш ишти дола берген.

— Тарааны ам чиггеш чоор мен,
Тарып каал! — деп, күске сөглээн.
— Арбыдадыр өзүп кээрге,
Ам-на таптыг үлешкей бис!

ЧҮНҮҢ ҮНҮН ЧҮҮ ДЭЭР БИС?

Бир-ле черден ыры
Бистиинге бо келген.
Бөлүк буга ону
Мөөрежип бустаан.

Хат ырны дораан
Хааладыр үрген.
Хава биле кырза
Хала чок-ла ээрген.

Ырак эвес черден
Ыттар ону дыңнааш,
Ырлажырда, ээрип,
Ырланчып-ла турган.

Дээлдиген ырны
Дээринге киштээн.
Ыргак-сээк чүгле
Ыглаңнадыр ыылаан.

Киженниг аът база
Киштеп ырлай берген.
Ону дыңнаан Элик
Огуруп-ла үнген.

Ынчалза-даа кижи
Ырны ырлай бээрге,
Аялгазы, сөзү
Аянныг-ла болган.

Амытаннар шупту
Аңгы-аңгы үннүг.
Ынчангаштың ону
Ылгаарывыс албан.

Төвүт тоолдардан үш-ле ыдыг

1. Үну чок кыс

Шаг-шаанда төвүтке баштың оглу Мунзук, бай оглу Мангандай база ядыы Доктаал дээр, дыка эп-найыралдыг, "бир баш — эки, үш баш — оон-даа артык" деп ужур-сагылдыг, мындыг үш эр чурттап чораан дижир. Бир-ле катап Доктаал ийи эжинге: "Мээң аалымдан ырак эвесте, бир-ле аяңда, бир өг-бүледе, тулган чымчак сеткилдиг, угаанныг кыс өзүп олурар деп дыңнаан мен" — деп-тир. — Хөй-ле улус ону кудалаан, ол чаңгызынга-даа, үнү чок, дүлей чүве дег, аас ажып бербээн дижип турар, база элдеп дивес силер бе?...

Мунзук тургаш: "Бис үш чоонган бис, чүве аайлыг-даа болуп чадавас, кайы-бирээвистиң аксының кежии тыртып, ону кудалап аптарын-даа канчап билир, шенеп көрээлиңер. Ургну бирээвис ап шыдапса, өскелеривис аңаа дузалашкай. Чижээлээрге, мен-даа апкан дижик мен, Мангандай сарлык, хайнактарының кезиин меңээ бергей-ле. Ынчан Доктаал мээң чалчам апарбас чүве бе? Бир эвес Мангандай кысты кадайланып алза, аңаа черимниң кезиин бергей-ле мен, а Доктаал ооң кулу болу

бербес бе?! Бистиң эң ядыы-түрүүлүвүс, сен Доктаал, кысты ап шыдапсыңза, ынчан Мангандай байлааның, а мен черимниң дең кезиин сеңээ бергей-ле бис, че, кандыг деп бодаар силер? — деп сүме каткан эрлер хол тутчуп, даңгыраглашкаш: "Сөглээн сөс — керткен ыяш" — дишкеш, тарай берип-тирлер.

Дараазында хүн баштың оглу Мунзук аттарынга үнелиг эртине, алдын, мөңгүн кааспалгаларын, коя хеп-сынын коштааш, аяңче чоруп каап-тыр. Ону карак чылчырыктаар дериг-херек-селдерлиг ат-хөлдүг хөй албаты-шериг үдеп чораан. Ынчалза-даа ооң хамык-ла белек-селээн, бүгү-ле үндүрген күжүн кыс херекке-даа албаан, безин сонуургап көрбээн-даа. Ол өгү-дылы кургааже, чараазы бурулааже, чеже-даа каас-коя, эрге-чассыг сөстерни чашканназа, уруг чүнү-даа ыыттаваан, оода чаңгыс көрүнмээн-даа! Мунзук канчап-даа чадашкаш, аштырганын миннип, бужарга таварышкаш, чудун чажырып, чаныпкан. Бай оглу Мангандай база-ла эки хевин кеткеш, чүүл-бүрү суй-белээ, хөй санныг чалча-кулдары-биле кады, ыржы-самчы, хөгжүмчүлерин эдерткеш, ургже аттанып-кан. Аянче кирип ора, сүлде-сүзүк көдүрер кижилерин мурнадып, ыры-самы, хөгжүмү, оюн-көргүзүү-биле бо келген. Мангандай албатыларын каът-каът кылдыр чыскаагаш, белек-селээн кыска хөгжүм езулалы-биле тыпсырга-даа, оозу кылчаш-даа кынмаан. Мангандайның чылыг-чымчак сөстеринден, аазаашкын, көгүдүүш-күннеринден чүү-дәа үнмээн, уруг аксын безин ажытпаан, байның оглу база-ла чудун сөөрткеш, чаныпкан...

Ам Доктаалдың ээлчээ болза-даа, ол хөөкүйде, мурнукулары дег, эт-байлак, көөргеттиниптер харык кайда боор, ооң байгы-ла чүктээшкизи, чүгле орук хүнезини бир хап цампа — сок-таан арбай далганындан өске, чүзү-даа чок, оозун эгиннээш, аяңче чадаг базып олурары бо. Ол чоруп ора, даг эдээнде, куй аксында, ак баштыг, көк баштыг, аксында демир эртинеден бүткен, чаңгыс-ла өрген диштиг, чөнүк кадай көрүп каан. Доктаал аңаа келгеш, хүндүлел езузу-биле мынча деп-тир:

— Кадам, силерге, дуза херек болза, бертсинмейн чугаалап көрүңер.

Шуваганчы олче бажын эргилдирип келгеш, мынча деп-тир:

— Байдалың дузааргак-ла хире кижи-дир сен. Аштан харыксыраан кадай-дыр мен, өс эдер чүвең бар болза, сартыктаай-ла сен.

Доктаал хапта цампазын сунган. Оозу бичени чээш, айтырып-тыр:

— Кай бар чор сен?

— Бо кавы аяңда бир кыс бар, аңаа дужуксаан мен ийин.

— Чүү ындыг кыс боор ол?

— Чүве ыыттавас уруг-ла дижир-дир.

— Уваа! — деп, шуваганчы элдепсинген. — Барып-барып, ону сураглап чоруурун чиктиг-дир аа?! Баштың биле бай оолдары безин оортан сөс үндүрүп чадаан чүве болгай. Кыс аңаа чүлдү-чүрээнден ынак кижиге-ле кадай болуксаар болду бе? Барып оралдажып көр даан. Олча-омактыг бол!

Доктаал үнүп бар чорда, кадай доктаадыпкан:

— Мен бодаарымга, сеткилиң черле чаагай ышкаш-тыр, оол. Ол уруг хөй бакты көрген, ынчангаш чүве ыыттавас, качыгдап чоруур күжүр-дүр ийин, ону сеңээ сагындырып каар бодадым.

— Хөөкүйнү аа?! Чүү, кандыг бакка таварышкан, качыгдап чоруур ирги?

Шуваганчы уламчылап-тыр:

— Чогум чүү болган чүве ийик, ону кым-даа билбес. Чашкаадай болуп чораанымны сактыр-ла мен деп, ол чугаалаар. Бүгү хүн дургузунда ашаа-биле агаарга астынмышаан, хамнап, мөңгүн коңгулуурзуг ырын төп, аас-кежиктиг чорааннар-даа. Ынчап чоруй, оларга хамык чүве улам эки апарып, чаш чашкаадайларын-даа төрүгүлээн. Ынчалза-даа, хай болуп, бир-ле катап хенертен суг көдүрүлгеш, бүгү черни хөме албышаан, уругларының үжүн база аппар чорда, оларның тынын алыр дээш, эр, кыс ийи чашкаадай чалгыгже шурай бергеш боттары база сугга дүжүп өлгүлээн. Ооң соонда олар ус-куштар болуп дагын бодарааш, өөрүшкүлүг аян тутпушаан, база-ла ажы-төлүн төрүп, оларынга хүннүң-не чем тып берип, азыравышаан турда, бир аазатпай кадарчы оол от-биле ойнап тургаш, уязын өртедиптерге, чаш чүвелери хып калган, ада-ие ус-куштар ажыг-шүжүгге шыдашпайн, чалбыышче шуражы бергеш, база-ла өртенип өлгеннер. Оон олар парлар болуп катап төрүттүнгеш, ийи оолдуг апарганда, аңчылар келгеш, оларның шуптузун ча-согун-биле кыра аткылап каапкан, ие-пар оон кижи болуп катап бодарааш, бүгү-ле эрткен хинчек-човулаңын сактып, муңгарап-деңгеревишаан, өгленип деп чүве бак салым, аас-кежик чок чорук деп

бодап, ыыт чок, үнү читкен чорууру бо чүве ыйнаан, күжүрнүң. Эриг баарлыг, чымчак чүректиг оглукужуум-дур сен, ону барып аргалап, чугаалаш харын, аас-кежиктиг бол! — деп йөрээли-биле шуваганчы кээргенчиг ужуралды төөгүп дооскан. Ооң сөстерин сактып ап, кадай-биле байырлашкаш, Доктаал аяңче оруун улап базып-тыр.

Уруг ам бир аныяк эр кел чоруурун көргеш, бо база-ла менде сагыштыг чүве-ле ыйнаан деп бодааш, чаң алынганындан, эжиин хак кылдыр хаггаш, ыяк дээктениптип-тир. Доктаал ону эскербээн кижи болуп, эжик даштынга келгеш, эп-чөп-биле аяар чугааланып-тыр: "Сээң мында чурттап турарыңны шагдала билир болза-даа, ада-ием ядыы улус болгаш, сеңээ кээп ужуражырындан дидинмес турдум. Кайывыстың-даа салымывыс бак, үлүг-хуувус дөмей чорааш-ла, мени көргеш, чоп чаштыр сен? — деп эгелеп алгаш, уламчылап-тыр: — Бис ийи чашкаадайлар чорааш, өөрүшкүлүг хүннер, дүннерни кады чурттап эрткенивисти уттупканың ол бе? Оон ажы-төлүвүстү хенертен суг аппарды чоп?" Уруг бажың иштинге тура, ындыг чугаа дыңнааш, кайгап калган. Ол эжиин ажыткаш, ажылдаан болуп, чүнүдаа ыыттавайн, аргыттынгаш олурупкан. Доктаалдың сөстери ооң сеткилинге дээпкен-не болду бе?! Оол уругнуң аргыттынар өрээлиниң даштынга тура, уламчылаан:

"Оон бистер ус-куштар болуп дагын бодараанывысты, хамык чүве аайлажыр деп бодааныывысты база уттупканың ол бе? Ынчалза-даа сагынмаанывыс чүве болу берип, өөдежок кадарчы оол уявысты база өртедипти чоп? Ажы-төлүвүс хып кааргa, боттарывыс база чалбыышче халый бердивис чоп? Аксывыс кежии сөөлзүреп кел чыткан, ону база уттупканың ол бе?! Кыс аргыттынарын соксааш, ооң сөстеринче кулак сала берген. Доктаал чугааланмышаан турган: "Бис парлар болуп катап төрүттүнгеш, ийи оолдуг апарганывысты утпаан боор сен деп бүзүрээр мен. Ынчан чүве аайлашпады: дагдан аңчылар келгеш, бистиң шуптувусту ча-согуннары-биле кыра аткылап каапчык, ам сен, мен-даа кижи болуп дагын бодараанывыс ол-дур, а мен, ядыы өг-бүле төлү, бо даг баарында хинчектенип, элептүреп чор ышкажыл мен. Чарылганывыс соонда, бо бүгүнү сеңээ чугаалап каар дээш узун орукту эрткеш кээримге, эжиин дуглаптар ышкажыл сен, сени ындыг деп бодаваан мен" — дээш,

оолдуң шыдашпайн ыглап бадырыпканы дыңналган, уруг база аргыттынар өрээлинден карактарында чаштар долган үнүп келген. Ол эрниң холундан алгаш: "Амдыгааштан бис кажанда-даа чарылбаал. Бо аразында меңээ баштың база бай оолдары кээпдаа турза, чаңгыс-даа сөс этпейн, чүгле сени манап турганым ол" — деп, кыс чугаалап дооскан. Хамык суур чурттакчыларын, ылаңгыя Мунзук биле Мангандайны кайгады - кайгады, Доктаал кысты кадай кылып ап-тыр оо! Баштың биле бай оолдары эткен аксын ээлеп, аныяк өг-бүлеге эдиниң ортузундан этти, малының ортузундан малды үзүп бээр ужурга таварышкан чүве-дир.

Доктаал биле кыс оон бээр тайбың, аас-кежиктиг чурттап чой барган, уругну эрткен үези дүвүретпестей берген дижир.

2. Чеди хойнуң ужуралы

Хөй чылдар мурнунда Төвүтке Дензинмей деп кижи чурттап чораан иргин. Ол кончуг ынак чеди хойлуг, оларын эки оът, суглуг черге кадарып, семиртип турган чүве-дир. Хойлары ол дээш ээзинге база-ла ынак, аңаа дүгүн, сүдүн хомудал чокка берип турган, кижи, малы-даа бот-боттарынга аажок тааржып чурттап турганнар-дыр эвеспе. Бир-ле катап Дензинмейниң казанаанының ажык соңгазын таварып, аъш-чем шыгжаар өрээлинче каарган ужуп киргеш, хууңда сүдүн иже бээр аразында кирип келген ээзин көрүп кааш, угаан-кут чок корткан куш, үнер чер тыппайн, ыңай-бээр далдырадыр ужуп тургаш, оорга баганалаан чагыга моорадыр үскеш, деткерилбейн, ол-ла хевээр өлүп каап-тыр. Дензинмей ону каттырар дээш, чөдүлүнге оптуккаш, тыныжы улашпайн, боду база олчаан эрте берип-тир.

Муңгараан хойлар ээзиниң мага-бодун Лхаска чедиргеш, Джово Ринпоче бурганның тавангайының адааңга салып, соңгу чоруун номнадып алыры-биле, Дензинмейниң мөчүзүн, ээлчеш-пишаан, чүктеп аппар чорда, орук ара Бөрү таваржып кээп-тир. Улдурук амырап, хойларга мынча деп-тир: "Ээңер-даа чок, чүгле боттарыңар кай баарыңар ол, ээлчежип чүктеп чоруур чүңер чүвел? Чииримде магалыг кылдыр семирээниңерни аа?!" Хойлар кээргенчии сүргей этпишаан: "Өлген ээвистиң мөчүзүн Лхасче аппар чор бис ийин. Бисти ам чивейн көр. Дензинмейниң соңгу чоруун кылгаш кээривиске, хураганнарывыс-биле он дөрт баш апаар-ла болгай бис. Ынчан бо чораанывыстан ийи дакпыр хөйнү чээй-ле сен" дижип ээрежирге, ажык хараан Бөрү чөпшээре-

жипкен-тир. Бо-ла таварышкан черинге дужарын болчашкаш, хойлар ийи дакпыр муңгарал-биле улаштыр чоруп каап-тыр.

Чеди хой Лхаска келгеш, ээзиниң мага-бодун Джово Ринпочениң будунуң адаанга салгаш, Дензинмейни адап, өргүл тудуп тейлээш, ээзиниң чон аразынга катап эглип келирин йөрээп езулааш, чангыже, айлар эрткенде, хой бүрүзү хураганнапкан. Бөрү-биле болчашкан черинге чоокшулап келгенде, улуглары ыглашкан, чүве билбес төлдери үскүлежип, ойнап кел чораан. Хенертен оларга Койгун таваржып кээп, чүге муңгараанын ие-хойлардан айтырарга, олары бүгү чүве канчаар болганын, ам чүү чүвеге таваржырын ыы-сыы-биле харыылап-тырлар. Койгун мынча деп-тир: "Мени ооргаңарга ээлчежип мундурар болзуңарза, дузалап болур-ла-дыр мен" — дээрге, он дөрт хой чөпшээрешкен. Койгун оларның бирде бирээзин мунуп чоруп олурда, орукта чару — сарлык дүгүнден аргаан олбук чытканын көрүп кааш, ол херек чүве-дир, ап алыңар деп-тир. Койгун оон ыңай чоруп ора, пөс чадыг көрүп кааш, ону база ап алыңар дээн. Бөрүнүң болчаан черинге чедип келгенде, койгун хойларны доктааткаш, ыыткыр дужаап-тыр: "Төгериктей олуруптуңар! Дээргиңерге олбук-хуудустан чадыңар" — дээрге, олбук кырынга пөс чадыгны салыпканнар. Койгун аңаа олурупкаш: "Дээди хайыраатының чарлыын парлаан демги каптаазынны база эккелиңер" — дээш, куруг саазынны номчаан кижи болуп, мурнукузундан-даа дыңзыг үн-биле, мынчаар чарлап-тыр: "Бүгү кара чаъштыг Төвүт Хаанналганың өндүр чагырыкчызының Чарлыын езугаар Лхаска хүндүезунуң чаагай үүлезин бүдүрүп чорааш чанып кел чораан он дөрт хойже кым халдаар болдур, ооң бажын алыр деп чүвени билип алзын!"... Шырышка чаштып чыткан Бөрү ону дыңнааш, ол-ла черинден карак-кулак чок дезип бар чорда, Мигромечи дүрзүлүг черлик араатан аңаа таваржып келгеш: "Чүден кортуң?" — дээрге, Улдурук дыңнаанын езугаар чугаалап берген. "Аа, ол дээрге бүгүдени хинчектээн далчыр Койгунактың кажар ову ышкажыл, оон кортпа, дедир баргаш, ооң-биле көржүптээли" — деп-тир. Ол хире күштүг черлик аңның деткимчези турбуже, Бөрү "Императорнуң" оон-даа күчүлүг "Чарлыын" тараткан Койгунактың уунче катап баарындан диттип чадап шаг болган. Соң-соң: ийи араатан хендир-биле коштунчуп алгаш, Койгуннуң үнү дыңналган черже чоруп каап-тырлар. Төгериктей олурганнарже мырыңай чоокшулап келген Бөрү биле Мигрону

Койгунак көрүп кааш, олар дыңназын дээш, улам ыыткыр чугаалanган: "Аа, меңээ аазаанын демги семис Дри — хайнаанны амна эккелдиң бе, Улдурук?" — дээш, холда шыгжыраан демир орбазы-биле Мигронун хавааннче күш-биле хап дүжүрген. Мигро Бөрүнүң кортканы чөп-түр деп бодапкаш, хендирде коштунган Улдуруун боой сөөртпүшаан, дезип ынай-ла болган. Мигро куюнун аксынга кээп оңгарылгаш, Бөрүзүнче көрнүп кээрге, оозу шагда-ла тыны үзүлген бооп-тур. Он дөрт хой Койгунга өөрүп четтиргенин илереткеш, оларның чүгле ээзи чок дээрден башка, менди чанып кээп, мурнуку хевээр тайбың чурттап чоруй барып-тырлар оо!

3. Рибонг шота — чирик-тоолай

Тоолайның эрни канчап чирик апарганы — бо-даа хөк, узун төөгү болдур ийин! Шаг шаанда, Бөрү, Дилгижек, кааргaн, Тоолай – бо дөрт чыылгаш, дээрбедээшкин-биле амыдыраар деп дугурушкан чүве-дир. Каш-даа катап оралдашкаш, олар кымны-даа үптеп чадаан турда, ам-на харын ооргазында бир-ле чүве чүктээн, аттыг кижи оларга уткуштур кел чоруурун эскерип кааш, тус-туста кылыр ажылын бодап, Дилгижек хем кыдыынга чыдыпкаш, өлүг болуп, мегелени берген, Тоолай биле Бөрү хая ындынче чашты бергилээн, а Кааргaны чорумалды сагыш алындырып, "өлген" Дилгини долгандыр ужуп, медээлээн. Чорумал ону көрүп кааш, кежинден кышкы бөрт кылып болур азы Лхаска аппарып, аар өртекке садыптар бодап, олче чоокшулап орда, ол чүктээшкизин орук кыдыынга дүжүргеш, Дилгиже далажыпкан, а оозу тура халааш, аксаңгыырлап ал, ыңай боорга, чорумал сүргеш чорупкан, ынчан Тоолай биле Бөрү чорумалдың каапкаш барган барбажыгажын үжеп-чиндип кирипкеннер. Оортан кыдат идик, эреге, коңгулуур болгаш өргүлге салыр цог база торма – кижи дүрзүлей туткан далган хүрүмнер – хуужуурлар тып ап-тырлар. Олчаны кым үлээрил деп айтырыгга доктаагаш, олар маргыжып үнген: ындыг алдар-хүндү иштиг саваны оорлап алырынга кым улуг күш үндүргенил, аңаа-ла онаашкай деп чаңгыс аай бадыткап турганнар. "Мында силерниң эң-не улууңар, чылда кирген мен-не үлээй мен" – деп, Тоолай медеглээрге, ооң-биле чөржүшпейн, чөпшээрежип-тирлер. Идикти ол хойлар кедээринде, эптиг дээш, Бөрүге кедиргеш, эрегени Кааргaнга берип тура, ону мойнунга кедиргеш, ламалап, көшкүн

аалдардан аъш-чем колдап чииринде эки деп сүмелевишаан: "Олар сеңээ Кудайдан чаларап келген ыдык куш дээвиривисте хонупту" дээр деп, Тоолай бүзүредип-тир. Бичии коңгулуурну ол Дилгижекке: "Алгыржы бээр ажы-төлүң аргалаар сен" – дээш, хамык хуужуурларны бодунга арттырып ап-тыр. Дөрт эжишкилер ындыг янзы тарай берип-тирлер.

Дараазында хүн Бөрү, Дилгижек, Каарган дагын душчуп кээптирлер. Улдурук тургаш: "Майтак мени көгүдүптү: хой кедеп чорумда, ыттар идиимниң дөлдүрээн даажын дыңнааш, сүрүптер орта, дезип бар чыда, бир-ле чүвеге илдиккеш кээп уштум. Олар мени усперлээш, чүгле тын менди арттырдылар. "Тоолай деп астыгыр чүвени өлүрер мен!" деп улуп-тур. "Мен база ынчалдым" – деп, Каарган каргырап үнген. – Эрегем кеткеш, бир көшкүн аалдың чаглааның кырынга эдиптеримге, уруглары дыңнааш, дажай бээрге, эрегем кеткеш, бир аалдың казанаанының кырынга эде бээримге, уруглары дыңнап кааш, дажай-ла берген, эрегем будукка ылдырттынгаш, ужуп чадап чыдырымда, чаш ажы-төл мени туткаш, харын-даа өлүрбедилер. Ынчаар хинчектениринiң орнунга, оларның холундан-даа өлүрүм кай!" Дилгижек база-ла ээрип үнген: "Коңгулуурумну чаярымга, уругларым оожургаза-даа, кортканындан моорааш, өлгүлеп калды ышкажыл. Ол Тоолай деп чыдыг чүве мени мегелепти. Ооң-биле санашпаан шаамда, ыглаарын соксавас-даа мен. Кайы-бирээвис өлүр, чүгле чаңгызывыс чурттаар ужурлуг" – деп ырланган. Үжелээ ынчаар кыжангаш, өжээн негээри-биле, Тоолайны дилеп чоруп каап-тырлар эвеспе.

Эрниниң чөөктери сыртыңайнып орда, Тоолай бо-даа бак ош-тур деп билгеш, эттедирим чайлаш чок-тур дээш, ол чидиг даш-биле эрнин чире шашкаш, ханын дырылатпышаан, өөрүнче чоруп каап-тыр. Эштери аңаа уткужуп кээп, ооң эрнинде чирикти эскерип кааш, хары угда алгыржыпканнар: "Бо канчап бардың?!" "Ана ат-ат: демги чорумал кара илбичи-ле болду бе?! Ооң хүрүмнүг хуужуурларында каргыш-чатка шипшип каан чадавас, оозун эрнимге дегзиптеримге, мынчаар дамдыктап кагды ышкажыл. Кайыңар-даа мындыг халапка таварышпаан боор деп идегей-дир мен" – деп ыглаачаңнаан. Өөрү: "Чок-чок, шупту анаа бис, сени ындыг айыылга таваржы бээр деп билбедивис" – дижип аргалааш, олары ам ийи дапкыр мегеледип ап-тырлар.

Тоолай кыжаныгдан ынчаар чайлаза-даа, боду, үре-салгалы-даа бүгү төөгүзүнде эмчигир, чирик эриннг болуп арткылаан чүвең иргин.

Салчак Молдурга
(очулдурган).

Алексей Нугуурак

САЛАА "ЧИПКЕН" КИШ

Депсээр – чээрби хар чаа-ла ажып чоруур эр. Ол хирезинде, аң-мең, олча-тывыш дугайын хөөрей бергенде, төгдүрерткен мөндүр-ле, төкуткан долу-ла: улаштыр-улаштыр, изиг-изиг төөгүлей кааптар. Мынча дигилээр чүве.

— Дыңнаңар аа: салаа "чипкен" киш дугайында эвеспе. Чок, киш салаа чипкен эвес, а кижи боду салаазын кишке сунуп берипкен-дир ийин. Ол, Эргилбей-ле болгай, ону билбес эвес силер... Чоокта чаа Булан-Тайгаа чүве. Ишти хос, куурарып калган чолдак пөш чарыынче киш ирик дазыл дамчып кире халаанын Эргилбей көре тыртып каан чүвези иргин.

— Пөштү ужурупкай-ла мен! — деп, Эргилбей бардамнанды.

— Амырыңны, кишти ыдып салганың-на ол – деп сагындырдым.

— Маңнай албас ийин, чанында пөшче халый бээр оң — диди.

— Амырын, ынаар чүге халыыр боор, таңды кезип дескенile ол, — дидим.

— Ынчаарга, кедээр мен, киш үне халааш, чугаажок көстүп келгей-ле, дээш тоовады.

— Амырын, черле өлүрүп ап шыдавас сен! — деп дорт сөгледим.

Оон чараш аңны (кишти) ыштап тургаш адып алырын сүмеледим. "Бодум чоонган мен" дээш Эргилбей тоовады.

Чугаавыс ол-ла болду. Чанымда өзенче ис кезип базыптым. Эргилбей мен турумда эгенгени ол ирги бе, мен чоруурум би-

лек-ле, салаазын кишке чооглаттырып алган дивес силер бе. Кежээ одагга келди. Мынчалган хугбай-дыр. Боду чугаалады. Пөш чарыынче узун ыяш суккаш (хойзуп коргудары ол-дур ийин), холун чайгагылаарга, ыт ышкаш ырланып, ажынган киш чүү боор, Эргилбейниң айтыр-салаазын одура ызырыпкан. Эштиң сүмезин ээге албаска, эге куруг дүжер деп чүве ол-дур!..

1964-1965

ОЧУЛГАЛАР

Эмма Цаллагова

ТЫВА

О, Тыва, алдын күзүң
Оруум уткуй чиргилчиннээн.
Саян кырын олчаан каггаш,
Чана бээр дээш чадаштым, ой.

Каазыңга бектеттиргеш,
Кааптар дээш хоржок-тур мен.
Кавказымга каш хонгаш,
Хая көрбейн дедир чандым.

Ээп келир санымда-ла,
Эне-Сайны магадаар мен.
Чайынналып, кылаңайнып,
Чадаганнап чыткан ышкаш.

Ашактарның даңзазының
Ак-көк ыжы бурулаан дег,
Калчан баштыг таңдыларың
Хаяа, туман тынып чыдар.

Хүрең чаактыг уругларның
Хүлүмзүрүү таан төрел.
Экии, Тывам! Ээп келдим,
Эльбрус-даа ында калды.

О Тыва, бээм чурту!
Ораннарда онза-дыр сен.
Сени каггаш чоруптар дээш,
Шенедим-даа, хоржок-тур мен.

К. Черлиг-оол очулдурган.

А. Емельянов

ЫРЫ ЧУРТТААР

Сергей Бакисович Пюрбюге

База катап ээнзиргей кудумчулап
Базарымга хажыымдан ыр дыңналы-дыр:
"Черниң хамык шимиин белек кылдыр
Сеңээ ынчан сунуп чедип кээр мен".

Аян ырда чарлыышкынның муңгаа илдең,
Аас-кежик, чоргааралы база ында...
Шак ол ырны дыңнаанымда, өңнүүм чоктаар,
Сагыш-чүрээм чазылгыже саргып кээр-дир.

Амы-хууда сарыннал-дыр. Дириг чорааш,
Амыдырал бедиинче ол үне берген.
Черниң каазын чыып чорааш, кижилерге
Чедиштирип, тудуу чокка эгидип каан.

Чүглүг болгаш арыг сөстер, херелдер дег,
Чүректерден чүректерже дамчывышаан...
Чогаалчы чок, ынчалза-даа ырлары бар.
Чонга олар бар-ла чорда, боду чурттаар.

М. Өлчей-оол очулдурган.

Омар Хайям

***

Эки, багай, ядыы, бай-даа чораан кижи
Эрлик оран азы дываажаңче аъттаныптар.

Ынаар углай барган кижи катап келбээн,
"Эглип, дедир келир мен" деп идегеве!

***

Чырык черге бисти чаяан чаяакчывыс кайгамчык.
Шылаг билбес чүрээвисти хилинчек долган,
Өртемчейден өске черже чоруй баады.
Шынның алыс утказын-даа билбейн баарын чаяаган!

***

Арыг шын деп чүве черле холга кирбес, —
Алызын тып, ону сүрген ажыы чок боор, чүрээм.
Көңгүс мырыңай чүве билбес чорааны-даа дээре боор,
Алыс шынны уктааны-даа херээ чок, чүрээм.

***

Дыка улуг бүзүрелдиң кедизи чок, күжүр чүрээм,
Дываажаң-даа, эрлик-даа оран чок дийин, чүрээм,
Коргуушкунга алзыр болза, кончуг багай, чүрээм.
Дүмбей болгаш бүдүүлүктен адырлыры —
берге болур, күжүр чүрээм.

***

Казыргы дег сагыжыңче кирип келдим, о бурган!
Халывышаан дашканы тө шаап кагдың, о бурган!
Арагалап органым шын, — ишпес боор бе?
Канчап черле элээр кижи ынчаар чаңнаар, о бурган!

***

Арагачы ады алгаан дижип турлар, оозу шын боор.
Аажы-чаңы база багай дижип турлар, оозу шын боор.
Амдыгаштан аксы кончуг — чүү-даа дизин...
А мен, Хайям, бүдүжүм-не салбазымза, ажырбас боор.

***

Араганы чүгле хөглээр, эзиртир дээш ижер эвес,
Албааралга, алдагдалга алзыптарын бодаар эвес,

Бодувустан хензиг када дезиксээштиң,
"Ыт ишпес кара сугже" дүлдүнер бис.

***

Хөлүгүр көк дагны безин ижиртипсе,
Хөөреп билбес, мелегей-ле самнап үнер, ишпес ыйнаан,
Хөөреткеш чоор, арага бисти кижизиткен –
Чаңгыс дашка ишкен соонда чаңың дораан көстүп келир!

***

Арага чок чуртталга мээ човулаң-дыр,
А ишкен соонда чүдей бээрим – оон-даа дора.
Ынчап чорааш, дугураан-даа көңгүс угбас,
Арагалыг дашкага-ла дүжер боор мен...

***

Эрткен-барган чидиригге улуг дыка хомудаваал,
Эрте берген үелерни бөгүн келгеш сактып чоруул,
Болур чүве болур-ла ыйнаан – канчаар ону,
Эки чурттап, бөгүн дириг чоруурумга өөрүп чорууйн.

АРТЫШ – ЭМ ОЪТ

(Бичии тоол)

Делгем, хову, даглар, шөлдер, хаяларда уя туткан
Делегейниң чалгынныг-ла бүгү кужу амыр шөлээн
Дээринге хостуг ужуп, чоргаар хостуг кылыйткылап,
Дески тайбың амыдырал чаяан турда,
Өске оран – Курбустунуң дээринден Улу келгеш,
Өөр куштуң куду-чайыын үндүргү дег,
Хөөрткүйлерни түрү бастып, тудуп чиирин бодай берген —
Калчаа Улунуң ырмазын сып, кулугурну келген уунче
Хөлчок чараш Херети куш оларга кээп болчу берген —
Харлыктыр теп, кезеткештиң сывырыпкан.
Коргуп-сүртээш, хаяларда уяларынга кээп хонуп, өөрүшкүлүг
Хостуг-шөлээн калчаа Улуну сывырыпкан Хереттиге
Катап база оранынче ужар дээрге, ону салбайн:

— Бисче айыыл база катап халдап келзе камгалал боол,
Бистиң-биле маңаа чурттап артып көр – деп,
Ужар куштар дөгерези оон салдыкпайн, демнии-биле
Улуг күштү – Хаан-Хереттини дилей берген.
— Үстүү оран мени салбас – хоойлу күштүг,
Үстүүртен мен шуптуңарны хайгааравр мен,
Мөңгүннелчек, харлыг баштыг тайгалардан
Мөңге ногаан, чаагай чыттыг үнүш үнер –
Үстүүртен мен ооң үрезинин чажыптар мен,
Үнүп кээрге, ону камнап, чалбарыңар, эмнениңер.
Аарыг-аржык, азы доорадан каржы күштү
Арыглаарда камгаланыр, артыжаныр домуңар боор.

...Херетти куш ынчаар чагааш үшкан соонда
Хенертен-не дээрден ногаан каттар чаапкан.
Кашпалдардан, меңгилерлиг тайгалардан үнгүлеп кээр
Кайгамчыктыг эм-таң — артыш, шаанак үрезин ол.
Артыжывыс – багай чүүлдер арттырбайн айдызап кээр,
Аңнар, куштар, кижилерниң чер-чурттунда мынчага
Айдызап кээр чаагай чыды кайгамчыктыг үнүш болган.
...Улуг куштуң — Хаан-Хереттиниң хайыразын амдыгаа дээр
Улус чонуң, аңның, куштуң дөгерези ажыын көрүп, хүндүлеп
чор, чалбарып чор...

Б. Казырыкпай очулдурган.

ӨҢНҮҮМ ҮНҮ

Сураглыг орус шүлүкчү Николай Рубцов-биле Москваның М. Горький аттыг литература институдунга өөренип тургаш, таныжып алган мен. Шала шилгедек, чолдаксымаар дурт-сынныг, оожум кара характарлыг, бөдүүн эр ам-даа сагыжымда чурттавышаан... Чүге дээрге, ол 1971 чылдың январь 19-та айыылга таварышкаш, 35 харлыында амы-тынындан чарылган. Ынчалза-даа ооң чүректен чүрекче дамчый бээр хуулгаазын хөөн сиңген шүлүктери хөй-хөй номчукчуларның изиг ынакшылын чаалап алган болгаш оларны хей-аът киирбишаан. Өңнүүмнүң шүлүүн очулдургаш, силер бүгүдеге бараалгаттым – М. Д.

Николай Рубцов

ХОВУЛАРНЫҢ СЫЛДЫЗЫ

Дүмбей дүне чайынналган күжүр сылдыс
Дүжеп удаан төрээн черден карак салбас.
Хараалгаже чиге-ле дорт кайгап алган
Хайгыылга дег могаг-дыш чок көрүп турар.

Ховуларның сылдызы сээ ынаам кончуг,
Хонук бүрү сагыжымдан ыратпас мен.
Алдын күстүң шывыгларын чырыткылап,
Аткан даңны мөңгүннелип уткуп аар сен.

Дүвүрээзин оожургавас кижилерже
Дүрген өскен хоорайларже херел чажып,
Өже бербейн, харын тода чайынналып,
Өөрүшкүнүң демдээ болуп турар-дыр сен.

Ындыг боорга, айдың черде күжүр бодум
Ыдыктыг дээн кежик-чолдуг болган-дыр мен.
Ховар чараш херелиңни бодарадып,
Ховуларның сылдызы сен, чайынна-ла...

М. Доржу очулдурган.

ӨЛҮП КААР МЕН

Доң хадыңнар човууртап дызылаан
Тос-тостуң соогунда өлүп каар мен.
Эрте чылаан чазын айыыл-халап—
Эрээн хар суу хөөрнү хөме алыр.

Мөөң сугга дүлдүнген хөөрүмден
Мөчүм шыгжаан хааржак салдап үнер,
Дазырткайнып сынган бузундулар
Талыйты быдарап чашканналыр.

А бодум мону чогум билбес-тир мен...
Амыр-дыш мөңгезинге бүзүревес мен.

Саая Майнак очулдурган. 2001 ч. апрель 5.

Бата Очиров

ЧИҢГИС-ХААН

(Барыын чуктуң үзел-бодалында)

Чиңгис-Хаанны төөгүден кайгамчык улуг шериг генийи болгаш баштыңчы деп санап турар. Ооң-биле деңнээрге, "Александр Македонский биле Цезарь шоолуг эвес көстүрлер" (Джавахарлал Неру). Оон аңгыда сөөлгү чылдарда барыын чүкте ол ийиги муң чылдың эң-не шылгараңгай, сөөлгү он чүс муң чылдарның № 1 кижизи кылдыр үнелеткен. Ооң кадында ол Россияда хөй улустуң карааңда амга чедир дерзии, араатанзыг кижи кылдыр көзүлбүшаан.

Бистиң хөй кезиивиске Чиңгис-Хаанны муң чылдың кижизи кылдыр унелээни манаттынмаан, элдептиг, билдинмес болган. Россияның массалыг номчукчулары Чиңгис-Хаан, ооң үезиниң моолдарның дугайында бир-ле дугаарында Василий Янның чурттуң бүгү библиотекаларын дола берген хөй миллион тираждыг трилогиязындан билип алганнар болгай. Бистиң медереливисте ханызы-биле сиңнигип арткан чүве: "..моолдарның эрткен черинге дириг чүве кырлып, элезин кылдыр хуулуп турган".

"Чиңгис-Хаанның кам-хайыра чок, эжелекчи политиказы кижи төрелгетенниң дээди идеалынга удур болганындан буурап, өлүп чидеринге чедирген" – деп, В. Ян бодунуң трилогиязының кол бодалын тодараткан. Моолдарның баштыңчызының мөзүбүдүжүн ол дүрзүнчүг, чүдек кылдыр көргүскен.

Шак-ла ындыг үзел, бодалды совет школачыларның өөредилге номнарының, ханы уткалыг ажылдарның авторлары илереткен: моол-татарлар "Азияның, Европаның элээн кезиинге дээди сайзыралды, депшилгени аткаар, дедир октааннар", "төөгүнүң хөгжүлдезин" ара доктаатканнар.

"...Үрегдекчи, хоозурадыкчы дайыннарның кыска үезинге кол кичээнгей салып турган араатаннар, черликтер – моолдар дугайында миф көстүп келген, а моолдарның тургузукчу ажылчорудулгазын ыыттавайн барган – деп, төөгүчү Е. Дашибалов бижээш, — ынчалза-даа ол мифти шуптузу деткивээн, орус евразий философчу угаадыгның (бодалдың) көскү төлээлекчилери Петр Савицкийни, Георгий Вернадскийни, Николай Трубецс-

кийни, Лев Гумилевти адаарга-ла четчир" – деп демдеглээн.

"Барыын чүктүң амгы чөөн чүк шинчилекчилери чоокку эрткен үениң моолдуң Совет шинчилекчилери ышкаш, моолдарны чагырыкчыларының тайбың тургузукчу күжениишкиннерин чаңгыс талалыг, шын эвес угланыышкынының чүъгү-биле ындыг-ла кончуг шүүделге, бергелерге, түвекке таварышканнар" – деп, Бурятияның күрүне университединиң профессору С. Чагдунов бодунуң "Моолдарның чуртунуң чурту" деп номунга демдеглээн.

ДЕЛЕГЕЙ ЧАЯАКЧЫЗЫ

"Кандыг-бир черни эжелеп алгаш, ол чурттакчы чонну дорамчылап, базынмаан, ооң хуу-өнчүзүнүң эргелерин үревээн, а улаштыр чаалап алыышкыннар кылып чоруурда, оларның аразынга бодунуң элээн каш кижилерин олуртуп каар. Кожаларындан идегелдиг камгалап турарынга ооң эрге-чагыргазы оларга кандыг-даа каржы эвезинге, мага-боду, сеткили-биле бердингеннер, эгезинде "дайзыннары ооң чалчалары болу берген" (Маркс Поло).

Улуг полководчунуң үежизи француз төөгүчү Жуэнвилл мынча дээн: "Чиңгис-Хаан делегейни тургускан". Шериг талазыбиле төөгүчү И. Рэнк 1925 чылда Берлинге үнген бодунуң номунга Жуэнвиллдиң элдептиг бодалын тайылбырлап тура уламчылаан: "... ынчалза-даа кол нургулайында ооң түңнели ылап болгаш ханызы-биле шын. Бо бодал-биле Чиңгис-Хаан шынап-ла ийи он чыл четпес үргүлчүлээн дайынны шынап-ла тургускан... Делегей эжелекчизи хамыктың мурнунда чайгылыш, чаныш-сыныш чок катап тургузукчу болган".

Ниити-делегей хемчээлдиг идеалдыг корум-чурум болгаш ачы-буян, дайыннарны соксадыры болгаш кижи төрелгетенниң тайбың чечектелириниң байдалдарын тургузары — Чиңгис-Хаанның болгаш ооң салгакчыларының истеп сүрүп келген сорулгазы. "Бо кайгамчык улуг сорулганы боттандырарынга чаңгыс кижиниң амыдыралы кыска болган, ынчалза-даа Чиңгис-Хаан болгаш ооң салгакчылары ол сорулгага чүгле четпээн: бодунуң күрүнези – моол эжелелге делегейниң 4x5 кезээ хамааржып турган" (Э. Хара-Даван).

"Иран биле Туран аразында бүгү черлерге амыр-тайбың турган: бажынга алдын тавак салып алгаш, чөөн чүктен барыын

чүкче чоруп орган кижи кымның-даа талазындан халдаашкынга таварышпайн турган" – деп, Моол империяның чечектелип турган үезиниң дугайында Абуль-Газа (XVII чүс чыл) бижээн.

XIII чүс чылдың төнчүзүнде Марко Поло император делегей тургузукчузунуң, (ооң сөзү-биле "чемелээшкин чок, шынчы, мерген угаанныг кижиниң) эчис сорулгазынга четпээнинге хомудалын илереткен.

Француз эртемденнер – уг-шиг билирлер Поль Псилио, Рене Груссе болгаш 1993 чылда ханы уткалыг "Моол империяның төөгүзү" деп ном үндүрген Жан-Поль Ру төөгү материалдарынга даянып, Жүэнвиль биле Марко Полонуң шынныг болганын, ылап-ла Чиңгис-Хаан үези делегейге материалдыг, сагыш-сеткил культуразының канчаар-даа аажок көдүрлүүшкүнүн, чоннарның тайбың кожа-хелбээ догуннаарының үези келгенин болгаш бүгү-ниити чымчак-чаагай чоруктуң эгелээнин шынзытканнар.

"БОЛБААЗЫН ДЕПШИЛГЕЛИГ КИЖИ"

Чиңгис-Хаан, ооң салгакчылары, кижи төрелгетенниң төөгүзүнде туруп көрбээн тергиин депшилгелиг күрүнениң чагырыкчылары Барыын-даа, Чөөн-даа чүктүң эртемнериниң бодалы-биле амгы депшилгени кол нургулайында мурнааннар.

"Европага, Барыын Азияга деңнешки дег, чаа корум-чурум тургустунар ужурлуг турган. Шагда-ла дүлдүне берген аар үйгузундан оттуп, сагыш-сеткил дүймээрин оларның кайызы-даа алыр ужурлуг турган. Ындыг күчүлүг оттурукчулар чаныш-сыныш чок Темучин болгаш ооң үгун, соон салгааннар болган" (Ф. Эрдман).

Амгы делегей тургузуун, делегей шиңгээдип алыышкынын хөй нуруузунда тодараткан Евразияның төөгүзүнге, культуразынга улуг салдарны Моол эпоха чедирген деп шинчилекчилер чаңгыс сеткил-биле санап турар. Ол чүгле политиктиг эде тургузуушкуннар-биле, канчаар-даа аажок улуг шериг походтары-биле онзагай эвес, Чөөн болгаш Барыын чүкке чаа культурлуг перспективаларны ажыткан.

"Чиңгис-Хаан... караңгы чүс чылдарның моондактарын буза шапкан. Ол кижи төрелгетенинге чаа орукту ажыткан. Европа Кыдаттың культуразы-биле харылзажыр аргалыг болган. Ооң

оглунуң өргээзинге армян нояннар, персид дээди ызыгууртаннар орус улуг нояннар-биле аралажып харылзашканнар. Оруктарның ажыттынганы идеялар солчурунга дөгүм болган. Ыраккы Азия-биле харылзажырынга быжыг сонуургал көстүп келген. Рубруктуң соонче Марко Поло ынаар чорупкан. Ийи чүс чыл эрткенде, Васко да Гама далай оруктары ажыдар дээш эжиндирип чоруптар. Ук ужурунда Колумб-даа Американы дилээр эвес, а Улуг Моолдуң черин дилээр дээш орукче аъттанылпкан" (Г. Лэм).

Моолдар Евразияның хөй-ле чонунга күрүнениң үндезиннерин, демократияны, ажык-чарлыг чорукту, шажын-чүдүлгениң хостуун, хоойлу сагыырын, конституцияның дээдизин, шериг уран чүүлүнүң теориязын, депшилгелиг үндүрүг системазын, диптер аразының почта харылзаазын берген деп санап турар.

Үргүлчү шыңгыы хыналданы, кеземче хемчеглерин негевес, боду башкартынар, боду сайзыраар күрүне тургузуун Чиңгис-Хаан тургускан. Идеалдар чидип, башкарттынар аргазы буурап турар, быжыгып доктааваан, дүвүренчиг бөгүнгү үеде бис олче чүткүп турар бис.

Амгы үнелел-биле ол шуут бижик билбес-даа чораан болза, моол аныяктарның өөредилгезиниң дугайында сагыш салып чораан. "Мергежилдиг (күрүнениң ажыл-херээн башкарарынга) хөй кижилер турзун дээш, бурунгу шагда дег, чер бүрүзүнге школаларны ажыдары эргежок чугула... Өөредилгени кижилерниң аразында харылзаазындан эгелеп өөренирин дужаар... Бодунуң чуртун, өг-бүлезин канчаар тургузарын, ниитилелге бодун канчаар ап билирин өөредир херек..." (Бухум).

Марко Полонуң бижип турары-биле алырга, орук дургаар тергиин эки хонар өртээлдерлиг, байлак садтарлыг, шөлдерлиг, каас-чараш дериттинген янзы-бүрү мастерскаяларлыг, шахталарлыг, сайзыраңгай үлетпүрлүг, байлак, чечектелип турар империя – Моол империя болган. Бир дүн-хүн иштинде дөрт чүс миль эрттер тускайлаттынган улаачылар албаны почтаны дажыглап, чогуур черинге чедирип турган.

Хубилай үезинде саазын акшалар, оон-даа өске үнелиг саазыннар үнүп турган: амгы үеде бедик сайзыраңгай күрүнелерниң экономиказының үндезини — чээшкин системазының эгези салдынган. Ылап-ла Марко Поло торгу болгаш макарон бүдүрериниң чажыттарындан аңгыда, Венецияга өртектиг саазыннар-

ның идеяларын эккелген, ооң хараазы-биле өртектиг саазыннар делегейни, Европаны шыва ап эгелээн.

"Кара-Хорумда мункэ өргээзинге Азиядан, Европадан дүктүмен улус маңнажып, чыглып турган... Бээр садыгжылар..., ус-дарганнар, астрологтар, математиктер, ол үениң эртеминиң эреңгей билиглиглери – делегей кырында тергиидеп турар ышкаш сагындырар улуг майгыннарже шупту-ла сөктуп кээп турган. Моол империяның бүгү девискээринге, амыр-дыш, корумчурум тургустунуп, хөй чурттарны кежир шөйүлген, карак четпес, шуушкак кош, чиң оруктарынга амыр-дыш, корум-чурум тургустунуп, үргүлчү омакшылдыг, хөлзээзиннии боол, кижилер кайы-даа угже аян-чорук кылып чоруп турган. Европа биле Азия бот-боттары-биле сырый харылзааже, холбааже кирген"

(Джавахарлал Неру).

"ЧАҢГЫС ТАЛАЛАЙ ХЕМЧЭЭТТИНМЕС"

Моолдарның шериг уран чүүлүнүң шинчилекчилери, генерал М. И. Иванин эрткен чүс чылда-ла Чиңгис-Хааннның дугайында мынчаар бижээн: "Бодунуң чагырыкчы тергииделинге ынча хөй чонну киирип алырынга, оларга чурттаар арганы, дорт, шыңгыы корум-чурумга чагыртырынга кайгамчыктыг шериг, чагырыкчы, политиктиг салым-чаяан Чиңгис-Хаанга турган".

"Улуг Чиңгис-Хааннның сеткил-соруу ооң ажы-төлдүг өг-бүлезиниң кежигүннеринге уламчылап турган. Ылап-ла ол салгалын чүгле бодунуң ховулуг девискээринге хааннаарынга эвес, Төөнчүктүң, Европаның эжелеткен культурлуг чурттарынга тергиидээринге хей-аът киирген. Ынчангаш, Чиңгис-Хаан чигзиниг чокка Бүгү-делегей төөгүзүнүң өндүр улуг Кижизи кылдыр санаттырар ужурлуг" (Краузе Ф. Э.).

Ону анаа кижилер ышкаш үнелеп болбас деп Октаргайның Сириледикчизиниң шинчилекчилери санап турар. Эгезинде аңнап, мал карактап чораан кадарчы он-он армияларны чылча шапкан. Кажан-даа хоорайлар көрбээн, бүдүүлүк, бижик билбес көшкүн кижи бежен улустарның хоойлуларын тургускан. Эңмежок хөй, овааланган, кайгап ханмас, элдептиг болуушкуннар чүгле хуулгаазын амытанның холу-биле кылган херээ деп, ооң үезиниң эртем-билиглиг мусульман ниитилели бүзүрээн.

"Куруг черден хуулгаазын ол империя төөгүчүлерни аңгададып аймааракан. Англи эртемденнерниң тургусканы Чиңгис-

Хааннын үезиниң төөгүзү ол хааннаашкыннын тыптып келгени тайылбырлаттынмас факт (барымдаа) болган... Амгы депшилгениң үнелели-биле ону үнелеп шыдавас бис" (Лэм).

"Үениң эргежок чугула хереглелинге, соңгаарлаттынмас социал чагыынга совет литератураның харыызы кылдыр Василий Янның "Чиңгис-Хаан" бижиттинген деп, бистиң литература эртемденнери мырыңай чоокта чаа бижээннер". "Чиңгис-Хаан" 1939 чылда, "Сөөлгү далайже" 1951 чылда парлаттынган. "Үениң социал чагыкчызы" кым болганын ол чылдар чечен, сөскүр хереченилеп турар.

"Арыг, депшилгелиг көстүрүнге, чуртка болуп турбаан кемхерек үүлгедиглерин чажырарынга В. Янның романнарынга бижип көргүскени, кайгамчык улуг хемчээлдиг күш дөгээшкиннери, өлүрүүшкүннер ол үеге херектиг болган. Ынчалза-даа моолдарның эрткен үезин хажыдарын канчаар-даа кызарга, Сталинниң чонун канчап турганы Чиңгис-Хааннын ажыл-чорудулгазыбиле деңнеттинмес" – деп, Сергей Чагдуров санаан.

"...Төп Азияның көшкүн чонунуң материалдыг делегейи шагда-ла тургустунган болгаш бодунуң идеалын четкен. Ооң хараазы-биле бодалдың шимчээшкинин кижиниң иштики аргазының хөгжүүрүнүң, ооң мөзү-бүдүжүнүң сайзыраңгайжыырының талазынче угланган – деп, Баир Дашибалов айыткаш, — үе-дүптен бээр сагыш-сеткил культуразын сайзырадырынче ылап-ла кичээнгей салдынып турган үеде Чиңгис-Хаан төрүттүнген" деп демделээн.

Саая МАЙНАК очулдурган
("Буддийская газета" № 3, 2001 г.)

Бадаргиин БАЯРСАЙХАН,
ГШИ-ниң Чөөн чүк шинчилээр
секторунуң эртем ажылдакчызы

ЦЭНГЭЛ ТЫВАЛАРЫНЫҢ ТӨӨГҮЗҮНҮҢ КЫСКА ОЧЕРИГИ

Соңгу-Барыын Моолда Баян-Өлгий аймактың Цэнгэл (Сеңгел) сумузу Моол Республиканың соңгу-барыын кызыгаарында турар болгаш чөөн талазындан Россияның Алтай Республика-биле, барыын талазындан Кыдат Улус Республиканың Синьзянь-Уйгур автономнуг району-биле, чөөн болгаш чөөн-мурнуу талазындан тус аймактың Улаанхус, Сагсай сумулары-биле тус-тузунда кызыгаарлажып турар. Суму барыын талазындан чөөн талазынче 200 км., соңгу талазындан мурнуу талазынче 300 ажыг км. чаттылып баткан 4,45 муң дөрбелчин км. девискээрлиг. Ол девискээрниң 2743 газы сиген кезер шөлдер, 14750 газы арга-арыг болгаш одар-белчиир чери болуп турар[1]. 1999 чылдың алды айда санаашкын-биле 500 өреге, азы 2000 ажыг тывалар чурттап турар[2].

Тус сумуда чурттап турар тываларның кол ажыл-агыйы — мал. Олар беш чүзүн малын малдап, тайга-таңдызындан аңнап, чылдың дөрт эргилдезиниң аайы-биле көшкүн амыдыралдыг чурттап чоруурлар.

Сеңгел тывалары казахтар, моолдар-биле кады чурттап турар болгаш, ол дылдарны тергиин эки билирлер. Олар төрээн дылынга чүгле боттарының аразында чүгаалажыр. Тыва дыл оларга колдуунда өг-бүлеге чугаалажыр дылы болу берген. Школа назыны четкен уруглар суму төвүнде моол школага өөренир. 1993 чылдан эгелеп тыва дыл, чечен чогаалды школа программазынче киирген а өске эртемнерни моол дыл кырында өөретпишаан.

---

[1]Цэнгэл сумын тамгын газрын тайлан, 1999он.
[2]"Жаргалтай тумний цэнгэлтэй нутаг" Өлгий—1995.

Тыва дыл кырында солун, сеткүүл үнмейн, радио, телевидение дамчыдылгалары болбайн турар.

Сеңгел тываларының чурттап эрткен төөгүзүн эртемденнерниң ажылдарындан, төөгү, архив материалдарындан ап көөр болза, олар шаг-шаандан тура Төп Азияның делгем девискээринге көшкүн аймактар-биле кады, кожа чурттап келген. Олар төөгүнүң агымының аайы-биле улуг күрүнелерниң составынга бактаап келген. Бистиң эраның мурнунда III вектен эгелеп, бистиң эраның I векти төндүр гуннарның, III-IV векка чедир Сньбия хаанның, V-VI вектиң ортаа үезинге чедир Чужан хаанның, VIII-IX вектерде уйгурларның, IX-X вектерде Кидан хаанның 1200 чылда Чиңгис-Хаанның тургусканы улуг Моол күрүнениң 4 аймаанның бирээзи боол, 1757 чылга чедир эрте-бурунгу моолдарның тургускан улуг күрүнелериниң составынга бактаап келген[3].

Манчы-кыдаттар 1754—1757 чылдарда Зүүнгар хаанның күрүнези, өскээр чугаалаарга, 4 ойраттарны эжелеп алган. Ол үеде тывалар тус күрүнениң составынга хамааржып турган. Эжелеп алышкын соонда, 1755—1757 чылдарда Амыр-Санаа, Чиңгүүнжав сугларга удуртуп-баштаткан тура халыышкыннар үнүп, аңаа тывалар база бир кол күш боол, идепкейлиг киришкеннер. Чижээлээрге, Чиңгүүнжавтың тура халыышкынының 22 оттуктуң (бөлүктүң) 16-зы тывалар турган. Амыр-Санааның тура халыышкынынга тывалар эгезинден төнчүзүнге чедир кады киржип турган[4].

Манчы-кыдаттарның 4 ойратты эжелеп алганының сөөлүнде оларның күжүн улам кошкадыры-биле дөрбеттерни чуртундан көжүргеш, тываларны ийи чаргаш, оларның ортузунга сууржудуп чурттадып каан. Ооң дугайында орустуң улуг аян-чорукчузу, эртемден Г. Е. Грумм-Гржимайло "Барыын Моол болгаш Урянхай крайы" номунда "... 1764 чылга чедир Джунгарияга байдал Сенд Касимовтуң чугаазындан шоолуг-ла өскерилбейн турар: дөрбеттерниң боттарының төрээн хонаштары, чер-чурттунче, Кара-Иртыштың бассейнинче база Зайсан-Нуур хөлче эглип кээр дээн оралдажыышкыны бүтпейн барган. 1756 чылда Хангайны каапкаш, дараазында чылын база катап Алтай сыннарның соңгу ийинче дезер ужурга таварышканнар. Ынчангаш Кы-

[3]РФ ТНИИЯЛИ д. № 6411.
[4]РФ ТНИИЯЛИ д. № 6411.

дат эрге-чагырганың чөпшээрелин алгаш, ол девискээрни Кобдо хемниң соңгу талазында урянхай черлерин эжелеп алганнар. Дөрбеттерниң ол албадал шимчээшкиннери урянхайларның келир үеде салгалынга дыка улуг салдарлыг болганнар. Чүге дээрге, оларның Тес-Хемден база Успа-Хөлден, Кобдо хемге база Саймаг сыннарынга чедир девискээрни эжелеп алганының ужурундан ол чонну ийи кезекке аңгыланып, өске-өске орук-биле амыдыраар ужурга таварыштырган. Ындаг-даа болза, Алтай болгаш Енисей урянхайлар чаңгыс дөстүг деп чүүлдү ол аймактарның ниити ады "соян" база амгы дылдары бадыткап турар..." деп демдеглээн[5].

Тывалар катап каттыжып, дөрбеттерни чуртунче чандырар дилег-хомудалды манчы-кыдаттың чагыргазынче киирип, дүжүмет, нояннарга хээли берип турган-даа болза, бо айтырыг ол хевээр шиитпирлеттинмейн барган.

Манчы-кыдаттың чагыргазынга кирген соонда, Алтай урянхайларын 7 кожуун, 28 суму кылдыр тургузуп, Кобдонуң Манчы-Амбан ноянынга чагырткан. Ийи чүс ажыг чылдарның дургузунда Манчы-Кыдаттың феодалдыг дарлалының адаанга Алтай тываларының чамдыктары дылын, культуразын уттуп эгелээн болгаш оларның 7 кожуунунуң 4 кожууну бодунуң тыва дылын чидиргеш, моол дылдың өөлет аялгазы-биле чугаалажыр апарган. Ооң түңнелинде "урянхай" деп чаа нация тыптып келген деп көрүп турар. Ооң мурнунда моолдар, кыдаттар, орустар тываларны урянхай деп адап турган болза, амгы үеде Моолда дылын уткан 4 кожуунну урянхайлар деп адап турар апарган.

1911 чылда манчы-кыдаттың аар-берге феодалдыг дарлалын дүжүр октаан соонда, Богда-Хаанныг Моол Күрүнениң Чазаа тываларның арткан үш кожуунунуң нояннарынга Зүтгэлт (Чүткүлдүг), Эетэй (Эптиг), Зоригт (Соруктуг) хүн деп эрге-дужаалдарны тус-тузунда шаңнап, ызыгуур салгап, боттарының кожуунун чагырар эргени тывыскан.

Оон эгелеп тываларның 3 кожуунун Зүтгэлт хүннүң, Эетэй хүннүң, Зоригт хүннүң кожууну деп адап, дөрбеттерниң барын кезээниң Үнэн-Зоригт (Шын-Соруктуг) хан аймакка хамаарыштырып чагырткан.

---

[5]Г.Е. Грумм-Гржимайло "Западная Монголия и Урянхайский край". Т. I л— 1926. с. 696.

XIX-XX вектиң ортан үезинде казах төрел бөлүк чагырыкчылары А.Көбдеш, А. Хылыкышы, К. Тилеуди сугларга удуртканказахтар Алтай сынның өвүр чарыындан кирип келгеш, чазак-чагырганың хамаарылгазынга бактаавайн турган чурттуң ноянналары арат-чону-биле дугуржуп, чурттап чорааш, Моол Күрүнениң хамаатызы болур күзелин 1912 чылда Богда-Хаанныг Моол Күрүненин чазаанга киргенин, 1924 чылда хуралдаан МАР-ның баштайгы Улуг Хуралы чөпшээрешкеш, 1930 чылда тускай чердевискээрни албан езу-биле аңгылап берген.

Тываларның үстүнде 3 кожууну 1923 чылдан эгелеп Алтай урянхайларның аймаанга, 1925—1931 чылдарда Цэнгэлхайрхан (Сеңгел-Хайыракан) суму кылдыр эде тургускаш, Чандыманы-Уула аймакка, 1931—1940 чылдарга чедир Ховд аймакка туструзунда хамааржып тургаш, 1940 чылда Баян-Өлгий аймак тургустунарга, ооң составынга киирген.

1923 чылда тургускан казах кожууннарның аразындан Шеруши, Бахат кожууннарны 1930 чылда Саңрау, Бахат, Хурман суму кылдыр эде тургускаш, 1938 чылда МАР-ның Чазааның доктаалы-биле, ызыгуур салгаан аттыг кожууннарны дүжүргеш, чурттап турар черлериниң ады-биле адаар кылдыр чурумчуткан. Ол үеде амгы Сеңгел сумунуң девискээринге Цэнгэлхайрхан, Цагаангол деп ийи суму арткан.

1963 чылда чоруткан административтиг үлелге езугаар Цэнгэлхайрхан, Цагаангол деп ийи сумуну каттыштыргаш, Цэнгэл суму кылдыр эде адаан. 1972 чылда болган МАР-ның Араттың Улуг Хуралының президиумунуң 158 дугаар чарлыы-биле Цэнгэл сумунуң төвүн "Хөшөөт" (Көжээлиг) деп адаан.

Ол үеде МАР-ның Чазаа, аймак, суму чагыргазы чоннуң национал онзагайын, санал-оналын, оларның келир үезин херекке албайн, эвээш-биче нацияларның эрге-ажыын тоовайн, ийи сумуну каттыштырар шиитпир хүлээп алганының салдары-биле тывалар чурттакчы чоннуң эвээш кезии бооп, бодунуң национал дылын, культуразын, езу-чаңчылдарын хөгжүдүп-сайзырадыр, ону камгалаар талазы-биле нарын байдал тургустунуп келген.

Бо хүнде безин Моолдуң чамдык сумуларының чурттакчы чонунуң саны муң ажыг. А ол үеде Цэнгэлхайрхан суму 1926, Цагаангол суму 3176 чурттакчылыг турганы ийи сумуну каттыштырар кандыг-даа барымдаа чок турганын херечилеп турар.

Өске талазында 1959 чылда катап чоруткан чер-девискээр үлээр үлелге үезинде Сеңгел тываларының чурттап чорааны Баян, Теректигниң дагларын, Даян-Хөл, Ак-Аскаты дагдан, Хураган-Хөл, Харааты-Хемге чедир кезек черни, безин суму адын адап алган Цэнгэлхайрхан дагны өске сумуларга үлеп берипкен. Тус черлерге чурттап чораан тываларны казахтар чоорту чер-девискээр аайы-биле кызып эгелээрге, Харааты-Хемниң эриин дургаар сыңмарлажып чурттаар ужурга таварышкан. База чазын, күзүн көжүп эртер Улаанхус, Сагсай сумуларының малчыннары тываларның кыштаг, чазагларының одар-белчиирин са базып эгелээн. Ооң уламындан мал-маганы одар-белчиир чер чедишпейн, аш-чутка таваржып, тываларның ада-өгбелериниң шагдан тура амыдырап-чурттап чорааш, сөөгүн салган төрээн черинден казах чон күш-биле сүрүп, кызагдап эгелээн.

Ол-ла үеде Моол күрүнениң келир үедеги сайзыралының дугайында программазынга даянып, чаа хоорайлар, фабрика, заводтар тургустунуп, "шыырак үлегер-чижектиг ажылчын малчын элзедир" ажыл организастанып эгелээн болгаш Сеңгел тываларын ынаар көжеринче ала-чайгаар албадапкан.

Моолдуң мурнуу чүгүнче тывалар эки амыдырал дилеп, боттарының күзели-биле чуртун каап көшпээннер. Олар өскен-төрээн чуртунуң кызыгаары болур Хаактыгның артын ажып тура, төрээн чуртунче катап-катап хая көрнүп "ээ көк дээрим" деп халактанып:

"Алтай Беш-Богдам, Сеңгел-Хайыраканым өршээ!

Амыдыралымның аайы-биле силерни каггаш көштүм" деп ыглажып чорупканын кырганнар сактып чугаалажып турар. Ынчаар-ла тываларның көжүп эгелээн болгаш мырай сөөлүнде адаие,ха-дуңма, дөргүл-төрелин бараадап көжүп эгелээннер. Сеңгел сумуга 1953 чылда тываларның ниити саны 1700, 1963 чылда – 1926, 1976 чылда – 1300, 1989 чылда – 800 хире боол кызырылган[6].

Үстүнде сан-чурагайдан алгаш көөрге, 1953—1963 чылдарда тывалар 200 ажыг кылдыр өзүп-көвүдээн турган болза, 1963—1975 чылдарда 600 ажыг, 1976—1989 чылдарда 500 ажыг кижи эвээжээн боол турар. 1963 чылдан эгелеп 1989 чылга чедир

---

[6]Цэнгэл сумын түүхийн товч. 1990

чурттакчы чоннуң өзүлдезин киирбеске-даа, 1100 ажыг кижи өске аймак, хоорайларже көшкен боол турар.

Сөөлгү 40-50 чылдарда тываларның культура, езу-чаңчылдарын сергедир, ону келир салгалга дамчыдып бээр талазыбиле ажыл-чорудулга кошкаан. Ооң уламындан национал хептерин кедер, дошпулуур, игил, хомус, шоор дээн чижектиг национал хөгжүм херекселдеринге ойнаар, хөөмейлеп, сыгыртып, каргыраалаар, тоол ыдып, тывызыктажып, кожамыктажып ойнап-хөглээр чаагай езу-чаңчылдары уттундуруп эгелээн. Тывалар Моолдуң биче-бүурай чоннарының бирээзи болганындан боттарының ажы-төлдеринге тыва ат бээринден коргуп, моол аттар-биле адап турган. Өске аймактарже көшкен тывалар бодунуң төрээн дылынга чугаалажырындан эпчоксунуп, нациязын чажырып турганы, боттарының культуразын, төрээн дылын безин шуут билбес салдарга чедирген.

Тывалар өске аймактарже, хоорайларже, бөлүк-бөлүү-биле көжүп, эвээжеп, аразында доктаамал харылзаа чогундан, эрткен чээрби чыл иштинде хан чоокшулажыр айыылга келген. Ооң түңнелинде сөөлгү чылдарда угаан-сарыылы багай, кемниг төрүттүнер дээн чижектиг сагыш-сеткил дүвүреткен фактылар көстүп кээр апарган.

Үстүнде дүшкүүрлүг айтырыгларны ол үениң Моолдуң Дээди Хурал депутады С. Цэцэг, аймак депутады Х. Магсар база сумунуң улуг назылыг кырганнары суму, аймак, Моолдуң чазак деңнелинге чедир көдүрүп турган-даа болза, чамдык айтырыглар долузу-биле шиитпирлеттинмейн барган. 1990 чылдың апрель 23-те Сеңгел сумуга тываларның баштайгы хуралы болуп эрктен. Аңаа Моолуң өске аймактарынче көшкен тываларны катап чуртунче көжүрүп эккээр: национал дыл, культура, төөгү, езу-чаңчылдарын катап сергедир, ону хөгжүдер; эрги тыва сумуну, национал тыва ортумак школаны, шажын-чүдүлгени катап сергедип, хууракгар өөредир, репрессия үезинде узуткаттынган хүрээ-хиттерни катап тургузар, боттарын чазак, хөйниити организацияларынга төлээлээр эргени чедип алыр, мергежилдиг аныяк кадрларны ажыл-биле хандырар дээн чижектиг айтырыгларны чугаалажып көрген.

Ооң түңнелинде 1995 чылдың июнь-июль айларда Улаанбаатар хоорайда чурттап турар чогаалчы, эртемден Чинагийн Гал-

санның удуртулгазы база материалдыг деткимчези-биле Сэлэнгэ аймактың Алтанбулаг, Шаамар сумуларынче көшкен тываларны бир айның дургузунда 1900 км. ырактан 80 ажыг тевебиле база бодунуң бода малдары-биле кады 36 өрегени чуртунче көжүрүп эккелгени чоннуң хей-аъдын көдүрген улуг буянныг чорук болган. Оон аңгыда үстүнде хуралга чугаалашкан чамдык айтырыглар амыдыралга боттанып турар.

Төөгүнүң дазылы, дөзү иривес. Чер-девискээр кезээ шагда турар. Мандып турар чон үстүп төнмес болза, төөгүнүң шимчээшкини ара соксавас. Цэнгэлге демократия, социал-экономиктиг чаартылга тергиидээр. Цэнгэл тывалары өгбелерниң бурунгу чуртун мөңге шагда ээлеп чурттаарлар.

ЧАМЫШ оглу ХЕРЕЛ

Моолдуң делгем девискээриниң барыын талазында Кодан-Хөлдү, Хураган-Хөлдү кежир аккан, дүргектелген терең суглуг Хомду хемниң бажында, дээрже 4356 метр чоргаары кончуг дүндүүштелип үне берген Беш-Богда болгаш 3943 метр бедик мөңге меңги-биле мөңгүннелген Сенгел-Хайыракан сыннарының аразында, даглар-биле дескиндир хүрээленген дазыр черни ээлеп чыдар Баян-Олгуй аймактың Сенгел сумузундан куйлуг чагаа келген.

Чагааның ээзи, шүлүктерниң автору – Жамишиин Герел – Ак-Соян Чамыш оглу Херел. Ол бурун шагдан бээр дагылгалыг, ыдыктыг болгаш авыралдыг Беш-Богданың баарынга угундан малчын хөй ажы-төлдүг өг-бүленің алды дугаар оглу боон төрүттүнген. Херел бичиизинден тура ажык дээр адааңга хонуп, черниң өң-каазын сорунзалай тыртып алган челээш сүрүп, адаиезиниң азыраан мал-маганын күзеттеп, сылдыстыг дээрни шугланып алгаш, дөңгелчикти сыртанып, төрээн черииң чымчак, чаагай чыттыг от-сигенин дөженип, удуп ап, сыдым чайып өзүп келген. Школачы чылдарында-ла литературага, уран чүүлге сагыш-сеткилин алзыпкан турган. Өөреникчилер аразынга уран

номчулга, ыры мөөрейлеринге доктаамал киржип, ыраажылар аразынга тиилекчи бооп, алдын медальдың эдилекчизи болган.

Копту хоорайның педагогика институдун дооскаш, моол дыл, литература, эрги моол бижиктиң башкызы деп мергежилди чедип алгаш, төрээн сумузунуң ортумак школазында башкылап турар.

Шүлүк бижииринге салым-чаяанныг дээрзин ооң "Тыванның аныяктары" солунга, "Улуг-Хем" сеткүүлге парлаттынган шүлүктери бадыткап турар. Шүлүктерни тыва, моол дылдарга бижип, номчукчуларга бараалгадыр аас-кежиктиг болган.

Ырак черде, тайга-таңды артында чурттап турар тыва сөөктүг чогаадыкчы чаяанныг аныяк оолдуң шүлүктерин тыва литературлуг дылче шилчидип, тайылбырны немеп, номчукчуларга бараалгадыыл.

Аалдың улуг оглу

Кырында улуг чүъгүн чүктээн
Кырже чүктээн теве хөөкүй,
Артыңда көвей дуңма чиилээн
Аалдың улуг оглу хөөкүй.

Чүъктүң улуун көдүрерде
Адан[1] болганы бир чаагай,
Чүү-даа болза дуңмаларлыг
Ага[2] боорга база чаагай.

Аптара, сава-даа долуда
Аданның чүъгү бир аар,
Ада соонуң[3] ада болуру
Аалдың улуунга база-ла аар.

Авам

Карыш четпес бичиимде
Карак шинмес ыыжымда
Кыштың узун дүнүнде
Кавайым чайгап кадарган—
Авам, авам, буянныг авам.

Чөргээн чугган сугну
Чүдек черге төкпээн,
Чүрээм согуун дыңнап,
Човап өстүрген авам—
Авам, авам, буянныг авам.

Сылдыс, сылдыстың улуу —
Чеди бурган сылдызы.
Кижи, кижиниң хүндүлүү —
Кырган, буурул авам.
Авам, авам, ыраажы авам.

Аялга чаагай ырдан
Амытан кижини хөлзеткен,
Артыш ыяш[3] чажыындан
Ак сүдүн көдүрген—

Авам, авам буянныг авам,
Авам, авам, буурул авам,
Авам, авам, ыраажы авам,
Авам, авам, мөңге чурттаар авам.

Дүшке кирген сарыым

Аал-чуртум кожа чурттап,
Анай-хураган кады кадарып,
Арык долдур арысын[4] чыып,
Адалы[5] болган сарыым уруг.

Ай херелинге чыглып келгеш,
Ак-ыяш ойнаан ол хүннерде
Амытан кижиден ажыт черге
Амырак болган эргим сарыым.

Коштук[6] черге чоруй барсан[7]
Көрүксеп, бодуңну сакты бээр мен.
Кужу чоруй барган ээн хөл дег.
Кудурап, кончуг баксырай бээр мен.

Сөс солчуп, чуруунну көрүп,
Чоруксаар мен, ынак сарыым.
Сагыш-сеткил саймаарда[8]
Сакты бээр мен, эргим сарыым.

Кайда-даа[9] ужурашса, эргим эжим,
Көвей сөс чугаалап канчаар сен ам.
Бир-ле катап карааң-биле хүлүмзүрү,
Бижип, шүлүүмге сактыйн, сарыым.

Сеңээ дээн шүлүүм номчуп,
Сеткил-чүрээм амырадыыйн.
Меңээ дээн сөзүң болза,
Дүшке кирдиң, эргим сарыым.

---

[1]Адан – теве
[2]Ага – акы, акызы
[3]Артыш-ыяш – тос карак
[4]Арысын – инек-мыяа
[5]Адалы – эжи
[6]Көштүк чер – көжер чер
[7]Барсаң — барзыңза
[8]Саймаарда – саймаарааңда
[9]Кайда-даа – каяа-даа

ТАР-80

Кызыл-Эник КУДАЖЫ,
Тыва Республиканың улустуң
чогаалчызы

ОЮННАРНЫҢ АЖЫКАЙ БЭЭЗИ, ОНДАРЛАРНЫҢ СЕҢГИН ЧАҢГЫ

Революция мурнунда бүгү Таңды-Тывага Оюннарның Ажыкай бээзи, Ондарларның Сеңгин чаңгы ышкаш сураглыг кижилер турбаан дизе, ында бичии-даа хөөредиг чок. Ажыкайның ады Хемчик унунга-даа, Сеңгинниң ады Улуг-Хем унунга-даа деңге диңмиреп турган. Ам оларның дугайында архив материалдарындан ушта бижигилээн-даа, дыңнаан-даа чүүлдеримни борта кысказы-биле бижип көрейн.

Оюннарның сураглыг Ажыкай бээзизи Таңды-Тыва чүгле эң улуг ирик байы эвес, күрүненiң, хөй-ниитиниң политиктиг херектеринге идепкейлиг киржип чораан кижи болур. Улуг дүжүметтиң ындыг ажыл-херээниң бадыткалы болза, ооң 1921 чылдың августа Таңды-Тыванның эң баштайгы Тургузукчузу Улуг Хуралынга Оюннар кожуунунуң төлээлерин баштап киришкени болур.

Ажыкай бээзи ук-төөгүзүнден черле Таңдының Элегес чурттуг кижи чораан. Бээзи дээрге, ол үеде Тывага эң улуг дүжүмет дужаал турган. Хүн-ноян деп эргеден безин улуг. Ынчан Тывага үш-ле ындыг дужаалдыг кижи турган: Оюннар кожуунунуң чагырыкчызы Ажыкай бээзи, Бээзи кожууннуң Чымба бээзи, Даа кожууннуң хүн-нояны Буян-Бадыргы, ону Эртине бээзи деп адаар.

Ажыкай бээзи бай талазы-биле бүгү Тыванның эң тергиини турган. Бо дугайында Улуг-Хемниң Ийи-Тал чурттуг, Барык кыргызы Конзулактың сактыышкынын Тыванның күрүне архивинден тып номчаан мен.

Кыргыс Коңзулак дээрге, ам Кызыл хоорайда чурттап олурар хоочун, республиканың Саң-хөө яамызын үр чылдарда сайыттаан, Тыванын болгаш Россияның алдарлыг экономизи Будегечи Коңзулакович Будегечиевтиң адазы-дыр. Чоокта чаа ол "XX векте Тыванын шылгараңгай кижизи" деп Алдын бижик-биле шаңнатты. Ооң уруу философия эртемнериниң кандидады Тамара Будегечиевна база.

Кыргыс Коңзулак 40 чылдарда Тыва Арат Республиканың чазак черииң ажыл-агый эргелекчизинге ажылдап турган. Ооң Ажыкай бээзи дугайында сактыышкынында мынчаар бижип турар:

"Ажыкай бээзиниң малы баш ашкан, эди эгин ашкан турган. Инек малы 4000, чылгызы 6000, шээр малы 10.000, тевези 200, алдын эртинелери 12 кош, мөңгүнүн 4 кош аът-шарыга чүдүрер. Мал-маганы Элегес, Межегей шынааларынга, Бүрен ховузунга сыңмастааш, Хем-Белдириниң, Кара-Хаак, Чербиниң шөлдерин дуй одарлап чораан. Ынча малды 72 өг-өрегелиг кадарчылар, малчыннар, чылгычылар карактаар, ажаар турган. Моолдуң калга хааны Ажыкайга хөй өрелиг турган, ол өремни эгидип алгаш, малымны сая чедирер мен деп, ол чугаалап чораан. Бээзиниң малын чалчалары, хөделдери читкелеп эвес, коданнар аайы-биле ончалаар турган. Ол Моолдуң Улуг-Хүрээге "Ажыкай" деп хүрээ туттурган, ооң дээвиирин арыг алдын-биле шыптырган. Ындыг хүрээни Моолдуң дөрт аймаа тудуп турда, ол чаңгыс чыл иштинде дооскан. Бээзи Кыдаттың Бээжин (Пекин) хоорайда Богда-Хаанга барып тейлээр дээш, 50 кочагазын эдертип алгаш, үш чыл чоруп четкен дижир болгай. Ажыкай бээзиниң аңчылары база көвей турган. Сыын мыйыстарын Таңды сыннарынга, колдуунда Тожуга кадырып, кыдат данчаатыларга садып турган". Ажыкай бээзи кончуг нарын кижи чораан. Эътти ийи катап хайындырар — бирги суун төптер, ийигизинге мүн кылыр. Ынчан эът өдексиг эвес, чаагай болур дээр. Изиг эътти кызыл холбиле тудуп чиир, кылык оожургадыр дээр".

Дайын үезинде Шагаан-Арыг школазынга ТАР төөгүзүн база өөренип турган бис. Ынчан шиңгээдип алган чүүлдерим ам-даа бажымда артпышаан. Эрги Тывага чүгле тараа-быдаа эвес, хөй мал өстүрер орус байлар база тургулаан. Вавилин, Медведев, Сафьянов деп байлар 5000 чедир бода малдыг турган деп, төөгү

башкызы Балчий-оол өөредип турганын ам-даа утпаан мен. Оларның ол малы дээрге, Ажыкай бээзинге бодаарга, далай дамдызы-дыр оң.

Барыкка ТАР Биче хуралының кежигүнү Ондар Иргек деп чечен-мерген ирей чурттап чораан. Ооң дылын дыка-ла өөренип чораан мен. Ол-ла мынча деп чугаалап олурар чүве: "Тыва кижи дыт бажынче көөр, орус кижи ът дазылынче көөр". Ол шагда бичии болгаш, ук домактың утказынче-даа ханылавас турган мен. Сөөлүнде бодап чоруурумга, тыва кижи дыт бажынче көөр дээрге, тываларның кол ажылы мал-маган болгаш, чер кырынче, одар-белчиирже көөр, орус кижи ът дазылынче көөр дээрге, оларның кол ажылы тараа-быдаа болгаш, чер иштинче, хөрзүнче көөр дээн чугаа бооп-тур. Ынчангаш Тывада орустар хөй нуруузунда кара хөрзүннүг Бии-Хем, Каа-Хем,Таңды девискээрлеринде, тывалар одар-белчиирлиг Улуг-Хем, Хемчик девискээрлеринде турумчаан болуп турары таварылга эвес.

Ажыкай бээзи боду каржы-дошкун эвес, томаанныг, ажылчын, эрес-кашпагай кижи чораан. Хамык малын чүгле хөделдери эвес, боду база эргип көөр. Ооң чылгызын анаа-ла "муңкара" дээр турган. Ынчан мал дүъште алаакка кирип келгенде, Элегес суун үзе ижиптер турган дижир. Артканнары үстүүртен суг бадып кээрин манап турарлар.

Каа-Хем биле Бии-Хемниң белдиринде дагны шагда Эрээннер деп адаар турган. Мунар аът тударда, бээзиниң чылгызы ол ийи хемниң белдиринде чалымга хавырып чыгап кээр. Ынчангаш ол дагны сөөлүнде анаа-ла Хавырга дээр апарган. Эрээн-Хавырга-даа дээр-ле.

Ажыкай бээзиниң өөнге Аңгырак, Бегзикой деп, кижи ышкаш аттарлыг ийи өлешкин ыт турган. Ооң оолдарын кадарчыларынга коданчы ыттар кылып бээр. Черле ынчаш, кыс ыттар коданчы болур деп, Ажыкай бээзи санап чораан. Шынап-ла, ындыг ышкажыгай, казахтар, кыргыстар аңнаар эзирлер өөредип алырда, ыяап-ла кыс куштар тудуп алыр.

Бээзиниң ыттары коданчы-даа бол, кедергей чааш, ызырбас амытаннар турган, бичии уруглар мунарга безин шимчевес.

Кайда-чүде Хемчик унунда сураг дыңнаан аныяк оолдар Аңгырак биле бегзикейни Ажыкай бээзиниң кыстары деп бодааш, мынчаар кожамыктап ырлажып турганнар:

Ажыкайның, бээзиниң,
Аңгырагын алыр болдум.
Бээзизи, Ажыкайы,
Бегзикейин бээр болду.

Сөөлүнде дыңнаарга, Аңгырак биле Бегзикей кыстар эвес, өлешкен ыттар болган-дыр. Чон каттыржып, чуглуп-ла турган дижир.

Ажыкай бээзи хөй уруг-дарыг чок, өг-бүлезинге кончуг камныг, ургларынга ынак кижи чораан. Баштайгы кадайы өлген, ийи дугаар кадай алган. Бичии оглун Агбаан-оол дээр, уруун Каңмаалай дээр, улуг оглун Чылбак-оол дээр.

Чылбак-оол адазын салгап өзүп орган. Орлан, эрес. Ойтулааштаан кызыжактар кожамыктажырда, Чылбак-оолду аастарындан дүжүрбес турганнар:

Амбын-ноян, амгы ноян,
Айымнайын, хүнүмнейин.
Ажыкайның Чылбак-оглу
Алдымнайын, үстүмнейн.

Чылбак-оол аныяк тургаш-ла, хүн-ноян дужаалдыг апарган. Чон ону япон туктуң демдээн барымдаалап, кара хүн-ноян деп адаар апарган. Ол база, адазы Ажыкай бээзи дег, байып эгелээн, "муң-караларлыг" апарган.

1984 чылдың апрельде амгы малчыннар эмчизинге чыткаш, партияның Тыва обкомунуң секретары чораан С.М. Ортун-оол-биле чугаалашкан мен. Ол база аныяанда Ажыкай бээзинге чылгычылап чораан кижи бооп-тур. Баштай бызаа, хураган, инек кадарып турган. Оон чылгычылай бергеш, сегээн мен дээр чораан. Хем-Белдиринде садыгларга дүк, хыл, кеъш садар, лаңнар хойлап алгаш чоруур апарган мен, кыстар база менче чызаалаар апарган дээр чорду. Дус-Хөлге Сватиков деп орус ашак чурттап тургăн, ол хөл суун хайындырыптарга, дус апаар, ону садар кижи турган, ооң-биле база садыглажыр. Ынчан саазын акша турбаан, алгы-кеъшти, дүктү, малды бел-мөңгүн деп калбак, лаң деп төгерик мөңгүннер-биле орнажыр. Бир эки аът 20 лаң азы 10 бел-мөңгүн турган.

Элегеске угудар яамының даргазы тургаш, сөөлүнде Тыванның арат намының Төп хораазының даргазы апарган Оюн Күрседи Ажыкай бээзин намга элзидип киирип алыр дээш, дыка-ла орал-

дашкан. Чадаг нам чер четпес деп санааш, ирик байның чылгы малын мунар хөлге кылдыр ажыглаарын Күрседи бодап турган. Чадап-чадап кааш, Ажыкайны ол эриидеттирип-даа турган. Ынчаарга-даа бээзи дүжүп бербээн, намга кирбээн, мээң намым шажын чүве дээн.

Нам биле шажын деңге хөгжүүр ужурлуг деп, Күрседи санап турган. Ынчангаш Межегейниң Эртине-Булакка хүрээ туттуруп, ооң ажылын удуртуп чоруткан. Хендерге хүрээзиниң Дүшпең-Хуурак баштаан ус-шевер кижилерин эккеп, аңаа ажылдадып турган.

Шажын дээрге, тывалап чугаалаарга "хүндүлел" дээн сөс чүве-дир. Күрсединиң баштай ады Сайын-Белек турган. Оон Хомду дайынынга киржип чорааш балыглаткаш, аскак чанып келген. Хүрээге барып тейлээрге, ламалар ону аза-четкерден дестирер дээш, адын Күрседи кылдыр солуп кааннар. Ол аныяанда-ла аарааш, база эрги балыындан Элегес-Аксының ол чарыында Чаргы дааның баарында алаакка өөнге өлген. Ооң магабодун черге хөммээн, хүн эрте дээр деспек кырынга ыйгылакка салып каан.

Ажыкай бээзиниң оглу кара хүн-ноян Чылбак-оолду кызыл партизан орус кижи боолап өлүрген. Мындыг болган чүве-дир: 1921 чылдың чазынында чавыдак аъттыг орус кижи Чылбак-оол ноянның өөнүң эжиинге шаап келгеш, дүшпейн-даа: "Ноян бар ба?" деп тывалап айтырган. "Ийе, өөмде мен" дээш, Чылбак-оол эжикке үнүп олурда, орус кижи маузер-биле ооң хөрээнче ийи-үш улай боолапкаш, Элегести куду сыдырт-ла дээн. Кара хүн-ноян ынчаар өлүрткен. Ол дугайын ачамдан бичиимде-ле дыңнаан мен. Ол болуушкунну алыс Межегей чурттуг, Тываның улустуң артизи Максим Мунзук база меңээ бадыткап чугаалаан.

Ажыкай бээзи боду, тываларныы-биле алырга, тайбың бурганнаан. Назы-харын дөгүй берген бээзи кежээ анаа удуп чыдып алган, уруглары эртен оттурарга, төре аралчый берген болган.

Кырган-ачазы өлген соонда, адашкыларның хамык мал-маганы, эт-хөреңгизи Чылбак-оол кара хүн-ноянның оглу Седенбаанын холунга келген.

Маңаа келгеш, эрги Тываның база бир сураглыг байы Ишкин ондарларының баштыңы Сеңгин чаңгының дугайын база бодап келдим.

Сеңгин чаңгының адазын Төгүспей деп адаар. Олар алызында Ишкин чурттуг-даа эвес, ыракта Эрзинден көжүп келген адашкылар-дыр. Төгүспей биле Сеңгин, Ажыкай биле Чылбак-оол ышкаш, бай-даа эвес кижилер турган. Арбын чүвези-ле каш тевези.

Сеңгин чаңгының байый бергени дыка солун, харын-даа тоолчургу. Ол аныяанда Сүт-Хөлдүң Кызыл-Тайга баарындан чес кузумуурун тып алган. Ынчангаш ол тайга эдээнде ээтпекти чон Чес-Булуң дижи берген.

Ол кузумуурун Сеңгин Моолга аппаарга, оозу чес эвес,... алдын (!!!) кузумуур болган. Мен болза, ам Чес-Булуңну Алдын-Булуң деп адаар ийик мен.

Чон ам-даа ол кайгамчык тоолчургу черни мынчаар ырлашпышаан:

Эдээм адаа элеп төнген,
Элезинниг Чес-Булуңум.
Эртенниң-не туруп тейлээр,
Эртинелиг Кызыл-Тайгам.

Чуңма болган күжүр оюм,
Чуртум болган Чес-Булуңум.
Чунуп алгаш, туруп тейлээр,
Чурумалдыг Кызыл-Тайгам.

Үстүү-Ишкин, Алдыы-Ишкин,
Ийи чурттуг Сеңгин чаңгы.
Үш-ле куяк албаан шаанда,
Үдү өшпес Сеңгин чаңгы.

Алдыы-Ишкин, Үстүү-Ишкин,
Ийи чурттуг Сеңгин чаңгы
Алды куяк албаан шаанда,
Алды өшпес Сеңгин чаңгы.

Бо ырны меңээ эгезинде адаажым Будегечи Коңзулакович Будегечиев ырлап берген.

Сеңгин чаңгының өлүмү, ооң аажызы ышкаш, каргыштыг болган. Бир чараш, аныяк кысты көрүп кааш, чаңгының диирең хайны берген. Ооң эъди изип, ханы хоюп, даамчырап, карак

чивеш аразында угаанын ышкыныпкан чыдарда, Сеңгин чаңгының ужазын өрү дөмней каапкаш, кайгал уруг баш удур белеткеп алганы баш чүлүүр чидиг хылыш-бижек-биле дажаараан дүжүметтиң будунуң улуг ханын үзе шанчыпкан. Чаңгы шалдаңчанагаш тура халааш, каш-ла баскаш, эжик аксынга өлүг кээп дүшкен.

Мындыг чүве-дир, кажан кижи амытан чурттап чорда, кандыг-даа үеде — эрги-даа шагда, чаа-даа шагда эки-даа, багайдаа чүүлдер турар, эрес, кежээ, ажылчын, угаанныг-даа, чалгаа, шүшпең, шаар, мелегей-даа кижилер турар. "Делегейда дески чүве чок, октаргайда оргу чүве чок" деп чон чугаалажыр.

Шынында, калчаа аажы-чаңныг, боордан өске, ондарларның Сеңгин чаңгы угаанныг кижи чораан, ынчангаш суму баштыңнап, хөй мал-маганны өстүрүп алган, баш чок болза, ол ындыг бай чурттап шыдавас, бүгү Тывага алдаржывас турган ийик.

Бир эвес Сеңгин чаңгы үр чурттаан болза, Ажыкай бээзи ышкаш, 1921 чылда Таңды-Тываның эң баштайгы Тургузукчузу Улуг Хуралынга төлээ боол киржип, тыва күрүнени үндезилээринге бодунуң үлүүн киирген турар ийик деп бодаар мен. Чүге дээрге ол суму чагырыкчызы, бижик-билиглиг дүжүмет турган ышкажыл.

ТАР үезинде Элегеске "Тока" күрэконом колдуунда-ла Ажыкайның хөй малынга, "муң-каразынга" үндезилеттинип тургустунган. Ол хөй чылгының чамдык кезии чайын бистиң чайлаавыста Каък хөлге девээлээр турган. Улуг оолдар оон мал шалбадаар, эмдик аъттар өөредир чүве. Бир эмдик аътты өөредирге эконом 5 акша төлеп бээр. Чылгыда мал бүрүзүнүң кондаалайында "Т" деп үжүктү кызыткан демир-биле базып каан болур. Ол чүл дээрге, "Тока" дээни ол-дур.

Ажыкайның "муң-каразы" чүгле Элегеске эвес, бүгү Тывага база тарап турган. Барыын-Хемчикте "Барлык" совхоз тургустунуп эгелеп турда, ооң директору мээң акым болур Кыргыс Токан-оол Элегес күрэкономдан чылгылап ап чораанын көрген мен. Ол акым сөөлүнде намның "Улуг-Хем" кожкомун секретарьлап, Мөңгүн-Тайга кожуунун даргалап чорду.

Мен 1990 чылдар эгезинде демократтыг езу-чурум эгелеп турда, Элегеске совхозту Ажыкай аттыг кылдыр эде адаарын солуннарга саналдап бижип турдум. Мээң ол бодалым кичээнгейге алдынмаан. Ам-даа ындыг хөөннүг мен.

Мен мында бот-боттарынга дөмейлешпес, аңгы-аңгы ажыл-агыйлыг, аажы-чаңныг, арын-шырайлыг, Таңды-Тыванын эң сураглыг ийи кижизиниң дугайын бижидим. Бистиң амгы демократтыг Тыва Республикавыста арат ажыл-агыйларын катап тургузар дээш күжениишкиннер чоруп турар. Олар эрги Тыва үезинде кижилерниң мал ажылын сайзырадыры дээш канчаар ажылдап чорааның үстүнде ийи чижектен билип ап болурлар.

Бистер ам удавас тыва күрүненiң тургустунганының 80 чыл оюн демдеглээр деп тур бис. Экини эки деп, үлегер ап, багайын багай деп, оруувустан ап октап билир бис. Ажыкай бээзи биле Сеңгин чаңгының байып билир, мал азырап билир аргалары ылаңгыя араттап турар кижилерге ажыктыг болур боор деп идегээр-дир мен.

Екатерина ТАНОВА, чогаалчы,
төөгү эртемнериниң кандидады

ҮЕЗИНДЕ ТӨЛЕПТИГ ЧОРААН КИЖИ

(Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы чораан С. Т. Тановтуң 100 харлаарынга)

1. Чаа ырның чажыт автору

Кандыг-даа улустуң аас чогаалы ол чоннуң литературазының алдын эртинези, үндезини. Бөгүн бистер улустуң аас чогаалы болур тоолдар, ырылар, чечен чогаалдар дугайын чугаалажып тура, олар кажан тыптып келгенин, кым чогаатканыл дээрзин суравас бис. Улустуң дээн соонда улустуу-ла болгай. Ынчалза-даа шаг-дүптен тура улустуу болуп келген ырларның авторлары илереп, тыптып келир таварылгалар бо-ла тургулаар.

Тывага улусчу революцияның тиилээнииниң баштайгы чылдарында элээн-не хөй революсчу утка-шынарлыг ырлар тыптып келгилээн. Олар бо хүннерде улустуң ырлары апаргылаан.

1926 чылда Тыванын Араттың революстуг намының Төп хораазының чанынга алды ай хуусаалыг нам сургуулу ажыттынган. Аңаа өөренири-биле кожууннардан элээн хөй улус чыглып келген. Оларның аразында идепкейлиг, үжүк-бижиктиг аревэчилер база бар. Ондар Седип-оол ынчан ийи ай хуусаалыг моол

бижик сургуулун, ооң соонда алды ай хуусаалыг орус бижик школазын дооскан шору бижик-билиглиг аныяк оол турган. Чаа организастаттынган нам школазынга ол улуг күзел-биле өөренип, школаның дээре сургуулдарының бирээзи апарган. Сургуулдар большевиктер партиязының допчу төөгүзүнден аңгыда агар политика, орус дыл, сан, бойдус болгаш география эртемнерин өөренип, кежээлерде чаа ырлар ырлажып, танцыга өөренип турганнар. Орус дыл башкызы аныяк кыс Савинаның дузазы-биле Бүгү делегейниң коммунистериниң ырызы "Интернационалды" өөренип апкан, орустап ырлажып турганнар. Орус дылды эки билбес улуска ырның ханы утказы шоолуг билдинмес-даа болза, ооң революсчу күжү, чаартыкчы кыйгызы сургуулдарның сеткилинге чедимчелии-биле дээпкен. Чогум-на ооң тайлымы-биле Седип-оолдуң сагыжынга мындыг одуруглар тыптып келген:

Кадагааты каргызынга
Качыгдадып чораан арат,
Качыгдалдан чарып алган
Кайгамчыктыг Интернационал.

Хүннүң-не элээн каш одуругларны немей чогаадып, эдип хоюглап турган. Ынчалза-даа оозун кымга-даа көргүспээн. Ол үеде элээн-не хөй оолдар ырлар, кожамыктар чогаадырын шенеп, чамдык дидимнери чогаадып алган ырларын эштеринге дораан-на ырлай тыртып бээр турганнар. Чамдыктары харын-даа оларын ынчан моол бижик-биле үнүп турган солунга парладыпкан-даа болгулаар.

Бир кежээ оюн болган. Сургуулдар кур хап, шиитчип ойнап турганнар. Седип-оол шиттирер ужурга таварышкан. Шиитке-ли чаа ыр ырлаар. Ол өрээл ортузунга туруп алгаш чүнү ырлаарын боданып тура, чоокта чаа чогаадып алган одуругларын сактып келген. Ону Хемчик улузунуң шагдан тура ырлажып чораан узун суук аялгазы-биле бадырыпкан:

Иштикиниң эзээргээнге
Эзээргедип чораан арат,
Эзээргектен чарып-ла алган
Энерелдиг Интернационал.

Чаа ырны сургуулдар диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле хүлээп алган.

— Бо ырны кайыын дыңнап алдың, азы бодуң чогааттың бе? — деп, эштери айтырган.

— Чок, ону бир-ле черге улус ырлажып турда дыңнап алдым – деп, Седип-оол харыылап каан. Ырыы-шоорга сундулуг аныяк оолдар Лудужап, Кенеш, Онгай-оол, Бышкак-Кара, Тыртый-оол суглар чаа ырны ол кежээ-ле ырлажы берген.

Шору билиглиг-даа болза, алыс өде-чара эвес болгаш ол ырны бодум чогаадып алдым дээринден дидинмээн. Ынчаш ол үеде чаа ыр тыптып кээрге, ону дүрген-не доктаады шаап алырдан башка, ооң автору кымыл дээрзин улус суравас-даа турган. Ынчан, "Кайгамчыктыг интернационал" деп ыр баштай нам школазының сургуулдарынга, ооң соонда бүгү Тывага тарай берген. Баштайгы шенелдези чедимчелиг болганынга чалгынналган автор ооң соонда элээн каш ырларны улусчу аянбиле бижигилээн. Бижип алган сөстеринге таарыштыр улустуң сураглыг аялгаларын арай болбаазырады аарак таарыштырып турган. Чамдыкта башка көңгүс-ле чаа аялгалар төрүттүнер. Бөгүн ону чаа сөске таарыштыр ырлап алырга, даартазында ол аялга уттундура берген болур. Ынчангаш аялганы база сөс ышкаш бижип алыр турган болза деп, Седип-оол күзеп чораан. Чогаадып алган ырларын уттундурбазы-биле эштеринге ол-ла дораан ырлай тыртып бээр апарган. Ынчалдыр-ла "Дарлаткан арат" (Бо ырны сөөлзүредир "Адам какан дүжүметти" дээр апарган), "Онза хурал" деп ырлар база-ла Седип-оолдуң "бир-ле черге дыңнаан ырлары" болуп, улуска дүргени-биле тарап турган. Ынчалдыр-ла чаа үениң аас чогаалы сайзырап эгелээн болгаш литературлуг чечен чогаалдың үндезинин чоорту салып эгелээн.

2. "Чаа орук" болгаш чаа фамилия

20 чылдарның төнчүзүнде, 30 чылдарның эгезинде ТАР-ның нам чазаа чуртка экономика болгаш культура хөгжүлдезин шапкынчыдар дээш чаа-чаа хемчеглерни ап эгелээн. Тыва бижик чогаадыры, солун, сеткүүл үндүрери ол бүгү хемчеглерниң төвүнге турган. Аныяк республикага эртем-билиглиг кадрлар агаар, суг-биле дөмей негеттинип келген. Ындыг кадрларны белеткеп алыры-биле ТАР-ның нам болгаш чазаа ССРЭ-же, Моолче сургуулдарны өөредип алыры-биле чорудуп эгелээн. Эртем-билиг чедип алыр дээш Москваже эң баштайгы аъттанган он сургуулдуң аразынга Ондар Седип-оол база кирген.

Аныяк республиканың сайзыралынга боттарының чалыы күжүн өргүксээн аныяк кижилер эртем-билигже суг көрген суксаан хой дег сундуга бергеннер. Өөредилгениң каш чылы билдиртпейн эртип, баштайгы эртем-билиг чедип алган кижилер Тывазынга ээп келген, экономика болгаш культура сайзыралынга боттарының үлүүн киирип эгелээн.

1930 чылда тыва бижик чогааттынганы-биле кады масса чонну бижикке өөредиир ажыл чер-черде калбарган. Баштай ном, депттер чок турган үеде, ынчан тыва бижикке үнүп эгелээн "Шын" солун чаа бижиктиң алфавидин парлап, шын бижииринiң дүрүмнерин айтып, бижик башкыларынга улуг дузаны көргүзүп турган. Бижик өөредилгезинге ажыглаар тускай өөредилге ному чок болганда, ону дарыы үндүрери негеттинип келген. Ол улуг чаагай үүле Седип-оолга онаашкан. Удавайн "Чаа орук" деп аттыг ном Москвага тыва дылга үнүп келген. Ол тыва бижикке өөренириниң баштайгы үжүглели болуп, бижик башкыларының көл чепсээ апарган. Номнуң авторун О. Седип-оол деп каан. Ынчан тускай авторлуг тыва ном бир-ле дугаар көстүп келген. Ооң соонда Седип-оол Ондар Москвага өөренип турар үезинде чаа фамилиялыг апарган. Ооң төөгүзү база солун. Кажан тыва сургуулдарны бир-ле дугаар Москваже өөредип чорудуп турар үеде, даңзыга чүгле оларның аттарын бижигилеп каан турган. Чаа сургуулдарга документилер тургузар дээш кадрлар килдизи бүрүткел кылып, кижи бүрүзүнден оларның долу ат, фамилиязын, адазының адын тодарадып эгелээн. Ынчан Седип-оол төрээн адазы Токпак-оолдуң, ону азыраан кырган-ачазы Танаптың адын катай адап берген. Ооң соонда Седип-оолдуң документизинге Седип-оол Токпак-оолович Танов деп ат көстүп келген. Танап кырган-ачазының ады Танов кылдыр орус аян-биле өскерли берген. Ол хевээр ол фамилия Тановтарның өг-бүлезиниң, ажы-төлүнүң фамилиязы апарган. Харын-даа чамдык адаиелер ургларын ол фамилия-биле адап алыр апарганнар.

3. ТАР-ның элчини

30 чылдарның эгезинде Седип-оол Токпак-оолович Танов ТАРның ССРЭ-же элчини кылдыр томуйлаткан. Аныяк элчинге ийи чурттуң аразынга дипломаттыг харылзаа тударындан аңгыда, культура амыдыралы-биле холбашкан айтырыглар бо-ла тавар-

жыр. Элчин ону бодунуң билир, шыдаар шаа-биле чогудар дээш чүткүлдүг ажылдап турган. Бир катап ону база Моолдуң элчини Самбууну Михаил Иванович Калинин кабинединче чалаан. Михаил Иванович аныяк күрүнелерниң төлээлекчилерин чылыы-биле уткуп ап, ол чурттарның амыдырал байдалының дугайын үр-ле сонуургап айтырган. Ынчан моол элчин Самбуу моол ырларны бир-ле дугаарында Москвага пластинкага бижиткенин хөөрээн.

Моол ырлар пластинкага бижиттингени кончуг эки-дир. А пластинкага бижиттинген тыва ырлар база бар ыйнаан? — деп, Михаил Иванович айтырган.

— Баштайгы шенелде ийи хире ыр бижиттинген, ооң соонда чок ийин, Михаил Иванович — деп, тыва элчин арай эпчоксунуп харыылаан.

— Ону дораан организастаар болза эки-дир. Ыры кандыгдаа чоннуң амыдыралының чарылбас кезээ болгай. Ырлар бижээн пластинка чонга чеде бээр болза кайы хире улуг байырлал болгу дег-дир. Культура хөгжүлдезинге база бир улуг базымдыр деп, Михаил Иванович чугаалаан.

Ол болган чугааның даартазында-ла Седип-оол Токпак-оолович нам Төп хораазынче болгаш Сайыттар чөвүлелинче чагаа чоруткан. Москвага тыва ырларны пластинкага бижидери-биле эки ырлаар болгаш сыгыртып, хөөмейлээр кижилерден чорударын ол бижээн. Ооң соонда үр-даа болбаанда чогаал комитединиң даргазы Чымбага баштаткан элээн каш улусчу талантылыгларны ТАР-ның Москвада элчини уткуп алган.

Пластинкага бижидер бетинде ыраажылар, хөөмейжилер элээн хөй үе иштинде белеткенгеннер. Ол репетицияга элчин боду киржип, уран чүүл талазы-биле специалистерни чалап, репертуарны тургусчуп турган. Улустуң чамдык ырларын үеге таарыштыр чаартып, харын чаа сөстерни немей чогаадып берип турган. Тываның улустуң ырлары колдуунда-ла ийи эжеш куплеттерден тургустунгулаан болгулаар. Репетиция үезинде үн бижидип турган режиссер: "Ырлар эмин эрттир кыска-дыр. Улус дыңнап четтикпейн чорда-ла төнүп кааргa, хомуданчыг-ла болгай. Ооң сөзүн бичии узадыр немезе кандыгыл? — дээн. Ынчан Седип-оол Токпак-оолович Тываның улустуң ырларын "узадыырын" шенеп көрген. Ооң ужун улустуң "Межегей" деп ийи куплет ырызынга мындыг ийи куплет немешкен:

"Үнген хүннүң херелинде
Үш-ле дыттан хараар боор сен –

Үстүү Межегей, Кужур-Булуң
Үзүк ногаан чыдар боор оң.

Аткан даңның сырынында
Адыр дыттан хараар боор сен –
Алдыы Межегей, Кужур-Булуң
Кандыг янзы чыдар ирги".

Узун, делгем аялгалыг ырны ыраажылар кончуг эки күүсеткеннер. Пластинка арыг бижиттинген. Ынчан элээн-не хөй ырлар болгаш каргыраа, хөөмей бижиттинген. Шаандакы-даа, чоокта чаа-даа тывылган ырлардан аңгыда, малчын чурттуң амыдыралынга таарышкан "Көшкүн арат" деп ырны элчин боду ыраажыларга өөреткеш, пластинкага бижиткен. Дарлалдан хосталган араттың өөрүшкүзүн, чоргааралын илереткен "Көкей ноян аалынга" деп ыр база ынчан бижиттинген. Оларның автору кымыл дээрзин ынчан база кым-даа айтырбаан. Чүгле тыва элчин черинге болган кежээге келген хүндүлүг аалчы Клементий Ефремович Ворошиловка баштайгы тыва пластинкаларны салып берип тура, оларның чамдыктарын бодум чогааткан мен деп Седип-оол Токпак-оолович билинген. Ынчан К. Е. Ворошилов моол болгаш тыва элчин черлерин шефке ап турган чүве-дир. "Дипломат болурундан аңгыда чогаадыкчы ажыл база онаажып турар ышкажыл" – деп, Клементий Ефремович баштактанган. Тыва улустуң ырлары, сыгыт, хөөмейи сураглыг маршалга аажок солун болган. "Тывалар алызындан талантылыг улус-тур. Чоннуң талантызын улам чечектелдирип, ону сайзырадыры силерден, чурттуң аныяк интеллигенциязындан хамааржыр" – деп, маршал чугаалаан.

ТАРН Төп комитеди культура чырыдыышкын айтырыгларынче улуг кичээнгейни угландырып, масса чонну ном-дептер, солун-сеткүүл-биле хандырар дугайында шиитпирни үндүрүп, ылаңгыя уругларга номчулга номун үндүрерин чугулалап көрген. Уругларга таарышкан чараш чуруктуг ном үндүреринге ынчангы типографияның шинээ кошкак болганындан, ындыг номну Москвага парладыр деп шиитпирлээн. Ол ажылды Москвада элчинге дааскан. Седип-оол Танов ону улуг сонуургал-биле тудуп кирипкен. Баштай "Бистиң ажыл" деп номчулга номунуң 2 үндүрүлгезин белеткеп үндүржүп, ооң редактору болган. Уругларга таарышкан өңнүг чуруктарлыг номну парладыр дээш ажыл-

ды эгелээн. Дипломат ол-ла дораан тускай эртемниглер, чогаалчылар, ном үндүрүкчүлери-биле харылзашкан түңнелинде, аңаа саналдаан элээн каш чогаалдардан Агния Бартонуң база шүлүкчү Ячеистовтуң шүлүктерин шилип алган. Интернационалчы найырал, күш-ажылчы кижизидилге темазынга шүлүктер ургларга эң-не тааржыр деп ол бодааш, ол шүлүктерни тыва дылче очулдурар аргазын бодай берген. Ол үеде Москвага Оюн Танчай баштаан кезек ажылдакчылар түр курска өөренип чедип келгеннер. Танчайның чогаал ажылынга сундулуун ооң мурнунда билир болгаш ол шүлүктерни Танчайга база ооң кады келген эжинге тыва дылче очулдурарын дагзып каан. Танчай үр-даа болбайн А. Бартонуң шүлүүн уруглар дылынга таарыштыр билдингир кылдыр очулдургаш эккелген. Номнуң адын "Халышкылар" кылдыр адааннар. А өске эжи хүлээнип алган шүлүүн очулдуруп чадаан. Ынчангаш Ячеистовтуң шүлүүн элчин боду очулдурар ужурга таварышкан. Ол шүлүкте авазы чаш оглунга ооң аас-кежиин бодап, өпей ырын ырлап берип орар:

Агараңнаан оглужуунга
Авазындан ырлап берди,
Ам-на удуп чыдып алгаш
Амыр-тайбың дыштанып ал.
Ажылчынның заводунга
Артык шалып өөренир сен,
Аар-ла каң-на машинага
Ачаң соондан туруптар сен.

1934 чылда тыва араттарның уруглары бир-ле дугаар Москвага парлаан чараш чуруктарлыг "Халышкылар" деп номну белекке алган. ТАР-ның ССРЭ-ге элчини турган Седип-оол Тановтуң чаагай үлүү база ында кирген.

4. Культура сайыды

Элчин албанындан халажып келирге С. Т. Тановту ТАР-ның культура сайыдынга томуйлаан. Кидин-не ол үеде Тывага культура шавыышкыны дээр, чоннуң культурлуг деңнелин көдүреринче угланган хемчеглер чоруттунуп эгелээн. Бижик билбес чорукту узуткаар дээш ажыл булуң бүрүзүнге хайыккан.

Ол үеде культура шавыышкынының бир улуг чедиишкини – 1936 чылда национал театрны үндезилеп тургусканы болгаш

Тывага тыва радио дамчыдылгазының ажылдап эгелээни болур. Ол чаа улуг ажылдарны организастаарын культура сайыды бодунуң холунга ап, эртем-билиглиг, салым-чаяанныг кижилерни ажылче хаара тудуп эгелээн. Уран чүүлге салым-чаяанныг аныяктарны ырак кыдыг кожууннардан сайыт боду барып шилип ап, Кызылга эккеп, ынчан чаа-ла ажыттынып эгелээн театр студиязынга өөредип киирген. Ооң барыын кожууннардан шилип эккелгени – келир үеде алдарлыг улуг артистер аппргылаан Николай Өлзей-оол, Хүргүлек Конгар, Алексей Чыргал-оол болгаш өскелер-даа оларны уран чүүлдүң кокпазынче чедип киирип каан культура сайыдының дугайында чылыг сөстерин чугаалап чораан-нар.

Тывага радиодамчыдылга ажылын организастаары база культура сайыдынга онаашкан. 1936 чылдың август 30-де тыва радионуң ажыдыышкынынга ол эң баштай тыва сөстүг эфирге чугаалап, культура сайзыралының чаа чаалап алыышкыны дээш тыва чонга байыр чедирип, чүве чугаалаан. Радиога ажылдаар талантылыг кижилерни редакторлар, дикторлар кылдыр шилип ап, олар-биле ажылды чорудуп эгелээн. Сураглыг артист, драматург Виктор Көк-оол, күрүне ажылдакчызы Александр Чымба, чогаалчылар Олег Сагаан-оол, Степан Сарыг-оол тыва радионуң ажылының шуудаарынга боттарының улуг үлүг-хуузун кииргеннер.

Ол үеде культура сайыдының харыылавас-ла ажылы чок, кадык камгалалы, чырыдыышкын, чогаал комитеди, почта, харылзаа ажылы база-ла аңаа онаажып турган. Кандыг-даа ажылды аңаа дагзырга, ону бүгү-ле сагыш-сеткилиниң ханызындан бүдүрүмчелиг кылып, амыр-дыжын харамнанмайн келген кижиниң күш-ажылын ТАР чазаа улуу-биле үнелеп турган. Ол ТАР-ның Республика ордени-биле эң баштай шаңнатканнарның бирээзи. С. Т. Танов чурт-шинчилел музейин организастап тургузарынга, архив херээн сайзырадырынга база улуг ажылды кылган. Ол сөөлзүредир республиканың чурт-шинчилел музейин директорлап тургаш, тыва чоннуң эртип келген төөгүзүн катап тургузар талазы-биле ажылды улам күштелдирип, музейни чаа-чаа экспонаттар-биле байыдар дээш эвээш эвес ажылды кылган. Тыва чоннуң эрткен үезинче хая көрнүп, ооң төөгүзүн, чаагай чаңчыл езулалдарын өөренип, оларны үнелеп билиринче аныяктарны кыйгырып чораан.

5. Хүндүлүг хамааты

Седип-оол Токпак-оолович назы дөгүп, пенсиялай бергеш безин чаңгыс-даа хүн ажыл чок олуруп көрбээнин уруглары сактып чугаалажып чоруур. Ол күрүне архивинге очулдурукчулап, моол дылды арыг билир болгаш ол дылда бижиттинген чугула төөгү материалдарын тыва, орус дылдарже очулдургулаан. Ооң **очулдурул каан материалдары** Тыва төөгүзүнүң шинчилекчилеринге улуг дузалыг болган.

Седип-оол Токпак-оолович алдан-маадырларның төөгүзүнге хамаарыштыр дыка хөй материалдарны чыып, архив документилерин коптарып, хоочуннарның сактыышкыннарын бижип ап чораан. Ол алдан-маадырларның төөгүзүнге хамаарыштыр ном бижиирин оралдажып чораан. Ынчалза-даа назы дөгүп, чогаадыкчы шинээ эвээжей бергенин билгеш, ол материалдарын эгин деңге кады-кожа эдержип өзүп келген чоок эштери болур драматург Виктор Көк-оолга, чогаалчы Степан Сарыг-оолга берипкен. Ооң эштери ол материалдарга үндезилээш, төлептиг чогаалдарны тургузуп шыдааннар-даа.

Седип-оол Токпак-оолович бодунуң чымыш долган байлак чурттал газының дугайында сактыышкыннарны бижип, аныяк-өскенни амыдыралга туруштуг, чонунга төлептиг болур кылдыр кижизидеринге улуг үлүг-хуузун киирип чораан. Ооң үш кезектен тургустунган сактыышкыннары 1985 чылда "Хоочуннуң чугаалары" деп номда үнген. Хоочуннуң чон дээш, аныяк салгалдың төлептиг мөзү-шынарын камгалап алыр дээш туржуп чорааның нам, чазак бедии-биле үнелеп, Кызыл Тук, "Хүндүлелдиң Демдээ" орденнер болгаш медальдар-биле шаңнап, демдеглеп келген.

Кызыл хоорайның үндезин чурттакчызы, идепкейлиг хөй-ниитичи С. Т. Тановка Кызыл хоорай чагыргазы "Кызылдың хүндүлүг хамаатызы" деп атты тывыскан.

Чурттал газының сөөлгү хүнүнге чедир бодунуң чурттап чораан үезинге төлептиг болуп арткан хүндүлүг хамааты бодунуң хөй санныг уруг-дарыын база төлептиг мөзү-шынарлыг кижилер кылдыр кижизиткен. С. Т. Тановтуң ады "XX векте Тываның тергиин кижилери" деп номда база кирген.

УЖУДУКЧУЛАРНЫҢ БАЗА ҮЛҮҮ БАР

Совет Эвилелиниң фашистиг Германия-биле дайынынга Тыванының арат чону бар-ла шаа-биле киржип, фронтуга материалдыг дузадан аңгыда дириг күш-биле база дузалашкан болгай. Тыва танкистер, эки турачы аъттыг эскадрон ол дайынга эрес-дидим, маадырлыг чоруктарны кылып, төөгүде балалбас исти арттырганнар. Олар дугайында чоргааралдың хөй-ле одуругларының бижиттингилээн. Очерктер, барымдаалыг тоожулар үнгүлээн. Бо дайынга киришкен тыва ужудукчулар дугайында материалдар барык чок. Баштайгы тыва ужудукчулар дугайында кончуг эвээш бижиттинген. Чүгле чоокку чылдарда чамдык авторларның солуннарга улус аксындан, дамчыыр чугаалардан база уттундурган шал-бул сактыышкыннардан чыып бижээн хөй эвес материалдарда будулгаазыннар, шын эвес фактылар колдап турар. Чүгле А.С. Борбак-оолдуң Чооду Кидиспей дугайында "Шын" солунга бижээн үүлү барымдаалыг төөгү-биле дүгжүп турар. Иргит Бадра бодунуң үезинде Кидиспей дугайында тоожуну бижээн деп дыннаан мен. База Чооду Кидиспейниң өөренникчизи, баштайгы тыва ужудукчуларның бирээзи Ч.С. Чимит дугайында мээң сактыышкыным "Чалгынныг оол" деп ат-биле "Шын" солунга үнген. А.С.Хунан-оол, Х.Хопуя, А.Ензак дугайында бижиттинген материалдар барык чок. Чүгле журналист И.Келик-Сеңги телевидение болгаш солунга олар дугайында долу, тодаргай эвес-даа бол, материалды бижээн.

Баштайгы тыва ужудукчуларның бирээзи Ч.С. Чимиттиң өгбүлезинге өскен болгаш баштайгы ужудукчуларның амыдыралчурттал газын, ажыл-албанын шору билир мен. Дайынга киржип чораан ужудукчулар Х.Хопуя, А.Ензак дугайын оларның бистиң бажыңывыска чыглып келгеш хөөрежип, чугаалашкан сактыышкыннарын улуг сонуургал-биле дыннаар турган мен. Ынчангаш ол ийи ужудукчу дугайында билиримни сактып бижиир мурнунда баштайгы тыва ужудукчулар дугайында каш сөс сөглезимзе артык эвес боор. Чүге дээрге оларның дайын-даа, тайбың-даа үезинде салым-чолу чаңгыс, бот-боттарынга эң чоок улус-ла болгай.

Тываның баштайгы ужудукчузу Чооду Кидиспей 1937 чылда Оренбургтуң шериг ужар үүл школазын дооскаш келген до-

раан-на Ревшериг кезээнге авиазвено тургузар дээш шалыпкын ажылдап кирипкен. Ынчан "По-2" деп ийи бичии самолетту ССРЭ Тывага белекке берген, ол ийи самолетту ужар бөлүктүң эргезинге берип каан турган. Техникага сундулуг аныяк оолдар дораан тыптып келген. Кызыгаар шериниң албанындан халашкаш Тывааутранска чолаачылап, механиктеп ажылдап турган Чимит, база ол үеде ревшериг албанындан халашкалак турган Хунан-оол, Очур-оол, Ензак, Хопуя, Тандар-оол олар ужудукчулар белеткээр курстуң курсантылары апарган. Ужар чүүлге сонуургалдыг аныяк оолдар улуг күзел-биле өөренип, үр-даа болбайн командири Ч.Кидиспейниң база ССРЭ-ден чаладып келген авиаинженер Н.Прохоровтуң дузазы-биле Тыванын ак-көк дээринче дүрген көдүрлүп үнгеннер. Оларның бирээзи Чимит алыс техника билир чолаачы, механик кижи болгаш, өөрүн мурнай ужудукчу мергежилин шиңгээдип ап, башкызынга дузалажып, эштеринге штаттан дашкаар инструкторлай очулдурукчулап турган.

Баштайгы ийи "ПО-2" деп самолеттарга "У-2" деп самолеттар база немежип келген. Ужар бөлүктүң удуртукчузу Ч. Кидиспей бодунуң өөредип, доостуруп алган ужудукчуларынга чоргаарланыр, оларның билиг-мергежилин улам бедидип, чепсеглээр дээш бүгү-ле аргаларны ажыглап турган.

Дайын болуп турар үеде ол тыва ужудукчуларны дайынчы самолеттар башкарарынга өөредип алыр дээш, ынчан Черногорскиге организастаттынган шүүргедекчи шериг ужар чүүл школазынче өөредип чорударын чедип алган. Чимит, Хунан-оол, Очур-оол, Ензак, Хопуя ол школаже хапкан. Оларның орнунга чаа курсантылар белеткээрин Кидиспей бодай берген.

Дайынның берге үезинде төп черден ханы тылче көжүп келген ол ужар чүүл школазынга өөредилге дыка шыңгыы, улуг негелделиг турган. Ужудукчуларны чаа-чаа билиглер-биле чепсеглээр дээш командирлер, инструкторлар уйгу-дыш чок ажылдап, өөредилге дүн-хүн дивейн чоруп турган. Тыва республикадан барган ужудукчулар хыдыкчы истребительдер, шүүргедекчи штурмовиктер болгаш бомбардировщиктер башкарарынга, агаар тулчуушкунунга өөренип, парашюттан халып, шенелде үезинде багай эвес түңнелдерни чедип ап турганнар. Бодунуң өөредип, өстүрүп алган ужудукчуларын Саян артынче үдеп тура, оларның командири Чооду Кидиспей чагып турган: "Эки өөре-

нир силер, программаны долузу-биле ыяк кылдыр шиңгээдип алырын кызыңар. А Чимитти силерниң бичии бөлүүңерниң удуртукчузу кылдыр томуйлап тур мен. Көрдүң бе, Чимит, эштериң дээш бүрүнү-биле харыылаар сен" — дээн. Шынап-ла, Чимит эштериниң өөредилгени ыяк шиңгээдип алырынга дузалажып, оларга база-ла штаттан дашкаар инструктор болуп, нарын айтырыгларны тывалап тайылбырлап берип, эштериниң чүгле өөредилгезин эвес, амыдырал-чуртталгазын база харыылап турган. Оларның бирээзи Очур-оол бир маневр үезинде холун бертип алган. Оозу деък-ле эттинмес хире боорга, ону Тываже чорудупкан. Очур-оол Кызылга келгеш ужар чүүл кезээнден шуут үнүп, өскээр ажылдай берген. Артканнары чедиишкинниг өөренип, школаны дооскалак турган. Чимит биле Хунан-оол агаар тулчуушкунунга киржир, дүрген ужар хыдыкчы самолеттарны, Ензак биле Хопуя дайзынның мөөң күштерин шүүргедээр халдакчыларны башкарар мергежилдерни шиңгээдип алганнар.

Ынчан барыын талага дайын адакталып, ССРЭ-ниң чөөн кызыгаарынга шериг күштүң мөөңнээшкини эгелей берген турган. Школаның доозукчулары кайы-даа угже ужуп үнеринге белен турганнар.

Ол үеде тыва ужар-бөлүк командири Чооду Кидиспейниң кадыы элээн баксырай берген. Эмчилер ооң ужарын хоруп эгелээннер. Командир Черногорскиден дайынче чоруурунга белеткенип турган Чимитти келдиртипкен. Ол Тывага келирге-ле, ону Кидиспей командирниң сүмелээни-биле ужар-бөлүктүң командиринге томуйлаан. Ооң-биле кады Чимит тыва ужар хөлгени удуртурун командириниң холундан хүлээп алган. Ол ышкаш, командириниң тургускан планы езугаар шериг албаны эрттирип турган аныяк оолдарны шилип алгаш, оларны өөредип кирипкен. Ревшеригниң аныяк дайынчылары Шыырап, Машпаадай, Кыстам, Очур-оол суглар курсантылар апаргылаан. Ажыл чиик эвес, ужар бөлүк удуртур, курсантылар белеткээр. Чимитке бергези кончуг апарган. Ол ынчан дайынчы даалга күүседип эгелей берген Хунан-оолду Тываже келдиртир дугайында чөпшээрелди чедип апкан.

— Мени шуут-ла истребитель кабиназындан үндүр соп экелдиң але — деп, Хунан-оол экилежи сал-ла хомудаан сеткилин төө каапкан.

— Ам канчаар дээр сен, меңээ бергези кончуг апарды. Бо курсантылар ам агаарже көдүрлүп үнер үези келди. Кидиспей командирниң кадыы улам дорайтаан. Ону эмчиден шуут үндүрбестей бердилер. Эгезинде эмчизинден чөпшээредип алгаш аэродромга дораан чедип кээр, курсантыларга кичээлдер безин эрттиржип турду — деп, Чимит эжинге дыңнаткан.

Хунан-оол Черногорскиде артып калган эштериниң дугайын дыңнаткан:

— Бөгүн, даарта аъттаныптарынга белен турлар. Чүгле дужаал манап турар бо-ла. Чогум кайыже хаптары билдинмес.

— Оолдарның сеткил-хөөнү кандыг ышкаш-тыр, ынчаш?

— Ажырбас. Дайынчы байдалда улус. Хопуя биле Сергеев кады ужуп турлар. А Ензакты демги Павликке кожуп каан. Олар ийелээн элээн тааржы бердилер харын.

— Аажы-чаңы көңгүс ийи аңгы улус-ла болгай. Алексей оожум, ээлбес-дүүлбес чүве ышкаш, а Павлик бир-ле суг курту болбас ийикпе. Харын оожум Алексейге ону кожуп кааны эки бооп-тур, — дээш, Чимит каттырган. Кады өөренип турган орус эжи Павликтиң хөглүг, шимченгир, шимээн-дааштыг аажы-чаңын сактып келген.

Эжишкилер ужар чүүл школазынга канчаар өөренип турганын, эштериниң таваржып турганы солун каттырынчыг болуушкуннарын сактып, хөөрежип органнар.

— Адырам, демги Галя-биле сорулдааңар канчаар доозулду? — деп, Чимит айтырган.

— Галя Тываже чедип келирин аазады — деп, Хунан-оол харыылаан. Ол шериг-фельдшер Галина Глазкова деп уруг-биле таныжып алгаш, харылзаазы элээн кылыннай берген турган. Хунан-оол ревшеригге келир мурнунда Мөңгүн-Тайгага душтуктуг турган. Оозу харын кыс уруг-даа божуп алган, ол кызын артала Долорес деп испан ат-биле адап алган. Ынчалза-даа Хунан-оолдуң өг-бүле тудуп, бадылажып четтикпээн душтуу уруун божаан соонда үр болбайн чок апарган. Орта Хунан-оол дыкала хомудаар чораан.

— Галя Долорести азырап өстүрүп шыдаар мен дээр кижи чорду — деп, Хунан-оол эжинге чугаалаан.

— Че харын, чогуй бээр болза, ажырбас-ла чүве-дир — деп, Чимит эжин деткээн.

Удавайн Хунан-оолдуң чаа душтуу Кызылга чедип келген. Ол узун дурт-сынныг, бедик кырлаң хаайлыг, улуг кара характарлыг, дыдырашсымаар кара баштыг чугаакыр Галя Черногорскиде оолдардан чагаалар болгаш оларның кадайларынга чоруткан белектерин эккелген. Оолдар чагаазында ужуп үнери кестиң кырында келген, чүгле кайнаар деп чүве билдинмес. Ийе, ол шериг чажыды-ла болгай.

Кежээ Чимит сугнуң бажыңынга Хунан-оолдуң чаа душтуубиле таныжылга кежээзин эрттиргеннер. Орта Ензак биле Хопуяның кадайлары база келген. Ензак кадайы Окан театр артизи, Хопуяның Соютмаазы Кызылдың № 2 школазынга башкылап турган. Ашактарындан чылыг, чымчак сөстерлиг чагааларны алзадаа, Окан биле Соютмааның сагыш-сеткилинге чиик эвези кончуг болган. Ынчанмайн канчаар, олары ам дайылдажып киритер дээрзин кадайлары билип-ле турган болгай.

Командир Чимит оларның сеткил-хөөнүн билип, оларны чазыктырарын оралдашкан:

— Ажырбас, уруглар, Ензак биле Хопуя баштыг оолдар болбас ийикпе, баштарын кевин-херекчок черлерге адып каапташтар. Харын эзирлеривиске хыралбас чалгынны, чымчак хонуушкунну күзеп каалыңар — дээш, дашказын көдүрген. Ол улустуң сеткилин чазаарын кызыткан. Ынчалза-даа дайынче бирле дугаар кирер эштери дээш Чимиттиң сеткилинге база дүвүренчиг апарган. Ол арай диргелип орар аар хөөннерни чавырылдырарын оралдажып, эштериниң өөредилге үезинде таваржып турганы каттырынчыг болуушкуннарын хөөрей берген. Ылаңгыя орус дылга арай хирелиг Ензак бо-ла каттырынчыг байдалга таваржы берген турар. Столоваяга-даа, шыңгыы корум-чурумнуг полигонга-даа бо-ла улусту каттырты берген турар. Улус каттыржып шаг болуп турда, ооң чырыы безин чырташ дивес, тоомча чок көрүп турар. Чаптанчыг чаңныг турган.

Ооң соонда Ензак биле Хопуядан элээн үр-ле чагаа келбестээн. Оларның кадайлары Чимит командириндеп хүннүң чыгыы айтырып, дүвүреп чоруп турганнар. Бир-ле хүн Чимит курсантылар-биле кичээл эрттирип турда, Хунан-оол арнында өөрүшкү чайнаан кире маңнап келген.

— Бо-дур, кончуг эрлерден ам-на чагаа — дээш, Хунан-оол бүгү класска чаңгыландыр алгырган.

Хопуяның холунуң үжүү-биле бижээн хөй эвес сөстүг чагаазындан оларның фронтуда байдалы билдине берген. Оларны барыын чүкче октапкан. Фронт шугуму ырай берген, чүгле чүък сөөртүр даалга күүседип турарын олар дыңнаткан. "Хей-ле кызып-кызып штурмовиктер башкарарынга өөренип турган-дыр бис, дайынче кирбедивис"— деп, Хопуя хомудалын илереткен болган.

— Хопуяның хомудап турары чөп. Ол шуут-ла дайзынның бөлүглежиишкиннерин шүүргедеп кириптеринге белен кижи-ле болгай. Бир катап улуг маневрлыг өөредилге үезинде Хопуя "дайзынның аэродромун" шуут-ла езулуг дайын шөлүнде дег шүүргедээш чыдыпкан. Шуут адырлыр деп чок. Ону арай деп истребитель-биле бажын дозуп эккелген мен — деп, Хунан-оол сактып чугаалаан.

Ооң соонда оолдардан база катап чагаа-медээ келбестээн. Ынчап турда, чөөн чүкте Япония-биле дайын эгелей берген. Барыын чүкке дайын төнмейн чыдырда-ла, совет шериглерниң колкол кезектери чөөн чүкке мөөңнеттине берген. Элээн болганда, Ензак биле Хопуядан чагаа чедип келген. "Ам бисти чөөн чүкче октапты. База-ла чүък сөөртүп, балыгланган улус госпитальдарже сөөртүп тур бис. Ажыл мында кызыг-кый чок-тур. Бир даалганы күүсеткеш келирге, өске даалга манап чыдар. Дааскан хүлээлгени багай эвес күүседип тур бис" деп каан.

— Ам база-ла чүък сөөртүрүп каан ышкажыл — дээш, Хунан-оол база-ла хомудаксаан.

— Чок, олар база дайынчы даалга күүседип турар улус-тур. Олар фронт шугумун ажыр ужуп, дайзынның тылынче-даа кирип-ле турар болгайлар. Ол дээрге тайбың үеде дээрге ужары эвес-тир. Оларның ажылын чиик деп болбас — деп, Чимит бодамчалыг чугаалаан. Ол иштинде ол-даа болза улуг үүлени чогудуп, дайынга боттарының үлүг-хуузун бистиң мурнувустан киирип турарлары ол-дур. Харын ол дайын дүрген дооступ, багай эрлер өг-бүлезинге бүрүн-бүдүн чанып келир болза" деп, Чимит ада сагыш човаашкын-биле бодап орган.

Ол-ла хүн Ензактың кадайы Окан база чагаа алган. Ол өөрүшкү-маңнай-биле эжинге маңнап келген:

— Чагаа алдым, Соня, чүгле мында чамдык сөстерни билип чададым. Ол Сан Сатаня деп чүзү дээр сен. Орустаары багай кижи чүү деп турары ол ирги? — дээш чагаазын Соняже сунган.

— Санзадание деп сөстү ынчаар бижип турары ол ышкажыл, санитар даалгазы дээри ол-дур ийин. Сээң Алексейиң билдингир, дайын шөлүнден балыгланган улус сөөртүп турар хиредир — деп, Соня чүү-даа болза командир кижи кадайы болгаш чамдык ужар чүүлге хамаарышкан сөстерни билир. Оозун тайылбырлаарга эжишкилер каттыржып шаг болганнар. "Мен Санса Таня деп кижи ады деп бодадым" дээш, Окан каттырып-ла турган. Ензак кадайынга бижээн чагаазының адааңда бир-ле дугаар Алексей деп адын салып каан болган. Черногорскиге өөренип турган тыва ужудукчулар чаа аттарлыг апарганын Чимит ынчанна кадайынга бижип турган кижи-дир. Ында Чимит Чили деп аттыг болган. Ол ырак Америка дипте Чили деп чурт Чимитке кандыг хамаарылгалыг болганы ол ийик, аңаа ол атты та чүге шаңнаан чүве ийик. Чүгле ол үеде ол Чили деп чуртка улуг чер шимчээшкини болганы бүгү делегейги дыңналып турган. А Хунан-оол даады-ла адын С.Хунан-оол деп салыр. Ооң таныжып турган кызы Галя ону Сергей деп адаар турган чүве-дир. А Ензактың даштыкы хевири, кылаштаары, бажының шала дыдыраш-сымаары аэродром ажылдакчызы Алексей кара олчаан. Улус ону бо-ла салчап, "Алексей" деп кыйгыра бээр. Ол аңаа ат апарган. Чүгле Хопуя бодунуң ада-ызыгуур салгаан адын арттырып алган. Черле ынчаш ол үеде Тыва ССРЭ-ниң составынга кирип, чаа паспорт солчуушкуну болуп турда, хөй-ле тывалар орус аттарлыг апаргылаан.

Япония-биле дайын үр-даа болбаан. Орта барыын чүкке Германия-биле дайынга ышкаш хөй күш-даа, техника-даа негеттинмээн. Ынчалза-даа дайын болганда дайын-на болгай. Ол бодунуң хоойлузу езугаар чидириг, когаралдыг-даа болган. Ынчалза-даа тиилелге-биле төнген. Япония дүжүп бээрин чарлаан соонда, шериг кезектерин турган черлеринче чорудуп, халажыр шериглер оортан халажып чанып эгелээн. Ензак биле Хопуя Тываже ээпкен.

Фронтудан ээп келген эштеринге тураскааткан кежээге сактыышкыннар саарлып-ла турган.

— Че, Алексей, чеже япон бажынга олуруп кааптың? — деп, Чимит баштактанган.

— Бодум хуумда чаңгыс-даа япон бажынга олурбаан мен. Харын аар балыгланган, туттурган улуг дужаалдыг япон коман-

дирни фронт шугумундан үндүрүп эккелчик мен — деп, Ензак харыылаан.

— Харын-даа дузалажып турган ышкажыл — дижип, каттырышканнар.

— Аа богда, мээң самоледумга бомбалар, оода-ла пулемет чораан болза, та чүү болур турду ыйнаан. Сырый туманныгда ориентир чидирипкеш, дайзынның тылынче ханылап кире берип-тир бис. Бир-ле адаавыста туман оюк-делик апарган черже көрүптеривиске, шуут-ла япон аэродром кырында чоруп ор бис. Аар балыгланган командир ап чораан улус канчаар боор, дүрген-не булут аразынче шымны бергеш дезипкен болгай бис. Адаандан оък дээрге кудурукту ал чазып турган болдур ийин. Ынчан дайзынның аэродромун кезек шүүргедепкен болза деп бодааш, холум безин кижип турган ийик — деп, Хопуя хөөреп орган.

— Силер дайылдажып турар үеңерде, мында ужудукчуларның өг-бүлези немежип турар болдур ийин. Таныжыңар: Алла Сергеевна Хунан-оол бо-дур — дээш, Сергей бир ай чаа-ла ажып чоруур хензиг кызын бажын халаңнады өрү көдүрүп, эштеринге мактанган (Алла Сергеевна Хунан-оол ам улуг эмчи).

— Ой, уруг оскунуптуң — дээш, кадайы Галя дүрген-не уруун адазының холундан ушта соп алган.

— Ужудукчуларның өг-бүлези ам оон-даа артык өзүп көвүдээр. Ам чүү боор, оолдар, тайбың үеде ажы-төлден төө каап тургай силер — деп, Чимит эштерин хөөреткен.

Каткы-хөг мурнуку үелерде ышкаш катап эглип келгенинге өөрээн командири эштерин улам-на хөөктүрген:

— Ыр-шоорувус, танцы-самывыс чоп дыңналбайн-дыр!

— Шынап-ла. Че, часкап туруңар! — дээн соонда Хунан-оол стол артындан чииги кончуг тура халаан. Ынчан Тывага эң-не тарап нептерээн лезгинка деп кавказ танцыны Хунан-оол ам база хат-казыргы дег теве берген. Артист кижи болгаш Окан кайын шыдажыр, ол база буттары черге дээр-дегбес бөөлденип чорупкан.

Танцы тепкен улустуң шаа төнүп, олуттарынга олургулап алган.

— Бис хүлээлгевис күүсеттивис, ам ырлажып туруңар. Алексей, Черногорскиге өөренип алганывыс ужудукчулар ырын ба-

дыра каавыт! — деп, Хунан-оол Ензакты ыдалаан. Оозу кезек ыыт чок боданып ора, ырлап эгелээн:

Чаңгытайым чалгып-чалгып,

Савазынче кире-ле бээр...

Улус чир-шоң дүшкен. Окан арта-ла холдарын өрү сарбаш кылган:

— Ол чүзү дээр силер, ужудукчулар ырызы ырла дээрге. Арта-ла "Чаңгытайым" деп чүзүл моон, оода-ла Чагытайым дизиңзе — дээш, Окан ашаан чемелээн. Ензак улустуң каттыржып турарын-даа херекке албайн, катап-ла "Чаңгытайым" дээш, улай бадыра берген. Ол дээш Ензак кезек када Чаңгытай деп шолага-даа четкен.

Дайынчы даалгазын ак сеткилдиг шудургу күүсеткеш, фронтудан амыр-менди ээп келген эштеринге тураскааткан байырлал Чимиттериң ийи өрээл бичии бажыңынга диңмиттелип тура хонган. Ынчанмайн-даа канчаар, улуг-даа, бичии-даа дайынның уржуу дөмей. Хензиг черден чалгынын ховуга адып кааптып болурун дайын чылдарының бир ырызында-даа ырлап-ла турар болгай. А тыва ужудукчулар Ензак биле Хопуя улуг тиилелгеге боттарының үлүүн база кииргеннери ол. Кол-ла чүве — олар бажыңнарынче каң-кадык ээп келгеннер. Ону байырлавайн, чүнү байырлаар.

Амыр ХОЮГБАН

НИКОЛАЙ ЫРБЫСКАЕВИЧ

Москваның сураглыг Внуково аэропортундан Россия Федерациязының Президентизиниң Тывага белек кылдыр бергени күчүлүг ЯК-42 самоледу Кызылче ужуп үнеринге шагда-ла белен. Чорук улузу самолетта олуттарны эжелепкен: бир чамдыктары дораан-на солун-сеткүүлдерже шымны берген, өскелери кожалары-биле чугаа-соодун эгелээн, а хөй кезии делегейниң эң-не хайымныг хоорайларының бирээзи Москвага эрттирген хүннериниң болуушкуннарын сагынган дег, улуг бодалга алзыпкан олурганнар.

Чорумалдарны сонуургаар болза, бир янзы болдур ийин.

Каш чыл бурунгаар самолеттарга ээлчеглиг шөлээзинде курорттап азы төрелдери-биле аргыжып чоруп турарлар колдаар турган болза, бо шагда ындыг кижилер ховартаан. Оларның хөй кезии сургакчылаан даргалар болгаш сайгарлыкчылар. Шыны-биле алыр болза, чаңгыс ол-ла дарга сургакчылавышаан, сайгарлыкчы хүлээлгени катай күүседир апарган шаг-ла болгай. Чоокта чаа-ла кандыг ийик: Кызылдан Москваже сургакчылап барган дарга төп албан черииң бир молдурга даргазы сени ынчан-мынчан хүлээп алыр мен дээрге, чанар биледин садып алган, пиволап базып турар. Бо шагда даргалар чогум сургакчылаан херээнге Москвага үезииң улуг-ла дизе он хире хуузун чарыгдааш, тозан хуузунда бодунуң сайгарлыкчы херээн кылып чоруп турарлар.

Чогум мында багай чүве черле чок. Тыва кижилер байыырла болза, Тывага өре-дөмек, деткимче болур. Чүгле сургакчылаан дээш, күрүнеден чарыгдаттынып турар акша-төгериктиң тозан хуузун дарга бодунуң карманындан уштур ужурлуг чүведир ийин. Ол дээрге эвээш эвес акша. А бир эвес дарга ийи олут суг эжелеп турар болза, чижээлээрге, чазак даргазының оралакчызы болгаш сайыт дээн ышкаш аан. Бо таварылгада сургакчылаан, "сайгарлыкчылаан" дарга чарыгдалын Чазактан база яамыдан ийи дакпыр төледип ап, Москвалаан санында-ла айда алыр шалыңындан хөй орулганы ап турар. Кандыг-бир дарганың дугайында дыңнаарга Москвалаан-на сураглыг боор. Ооң бир чылдагааны бо ышкажыл. Мындыг орулганы "сайгарлыкчы" дарга кайын халас эрттирер деп...

Самолеттуң мурнуку одуругларының бирээзинде чогум-на сургакчылавышаан "сайгарлыкчылаан" даргаларның төлээлери Андрей Аркадьевич биле Николай Ырбыскаевич чугаалажып органнар:

— Андрей Аркадьевич, дүүнгү фирмавыстың күүсекчи директорунга мээң оглумну, Сашаны, салып кагза черле ажырбас боор.

— А мен чүү деп турдум ынчаш. Эгезинден тура мен ону сүмеледим чоп. Чүгле силер харын удур турдуңар – дээш, Андрей Аркадьевич кожазынче хүлүмзүрүп көрген: "Кончуг дилгини. Хоптак сеткил коргуушкунну дөмей-ле ажып каапты бе?".

— Мен ол дугайында үр-ле бодандым, Андрей Аркадьевич. Черле ынчаш ол хире харыысалгалыг ажылга бодунуң кижизи турар болза эки боор. Силерниң саналыңарны долузу-биле детким тур мен.

— Кончуг эки-дир. Ол дээш дашкадан көдүрер болза, ажырбас боор. Кагып-суксап турарым база кончуг ийин.

Андрей Аркадьевич үргүлчү тудуп алгаш чорууру кейс-сумказының иштинден ойбакчыгаштарга таарыштырып тургаш, суккулап каан дашкаларны ужулгаш, бичежек, чаражы кончуг шилдиг коньяктың аксын ажыда берген.

Москва биле Кызыл аразынга самолетка бо кожаларның тынын ап чорууp кейс-сумканы Николай Ырбыскаевич кедергей-ле таныыр. Бо дээрге, Андрей Аркадьевичиге төрүттүнген хүнүн таварыштыр берген белээ ышкажыл. А Андрей Аркадьевичиниң аан, Москваже суй-белектер дажыглаарынга ажыглаар сен дээш бергени сумканы ол кезээде ап чорууp. Магалыг-ла эт: адааңда бичии дугуйжугаштарлыг, сөөртүп-даа, көдүрүп-даа, чүктеп-даа алырынга кончуг таарымчалыг, даштындан көөрге бичежек-даа ышкаш, а долдура бээрге чеже-даа суй-белек хала чок сыңа бээр. Бо ийи кижини доңнаштырып турар чүүлдер чүгле чүктешки сумка эвес. Боларны каттыштырып турар чүүлдерниң бир дугаарында болгаш эң-не колу – олар кайызы-даа совет, партийжи системаның сыскындылары, бирээзи ооң азыранды оглу, а өскези – уруг савазындан үнген төлү ышкаш боон турар. Бөгүнде олар Россияда тургустунуп келген күрүнениң номенклатурлуг капитализминиң төлээлери боон, ниитилел тургузуу бир хевирден өскезинче шилчип турда, эрги системаның ажык-кончаазын чүс хуу ажыглап алган "чаа тывалар"-дыр...

Хары алдан чоокшулап чорууp, адазының адын бадыткаандаа ышкаш шала бичежек мага-боттуг, саргыл арын-шырайында эскертингир-ле чүвези эзир хаайы дег коңзагар думчуктуу Николай Ырбыскаевич аныяк шаанда душ боон, ынакшылдың дүлгээзини-биле партийжи системаның аспаанга алыспаан болза, амгы үеде бөдүүн кара ажылчын чолду эдилеп, бөгүнгү Кызыл, Москваның хайымныг үүлези сагыш-дүлүнге-даа кирбес турган чадавас...

Совет Армияга ыдыктыг хүлээлгезин күүсеткеш, төрээн суурунга, ында тургустунган совхозка электрик боон ажылдай бер-

ген үезинде Николай Ырбыскаевич бир-ле Кызылдап чорааш, кады шериг эрттирген эжинге таваржы берген. Ындыг таварылгада кандыг ийик, ужуражылганы демдеглеп, ийи-бирни ишкеннер-даа, ижин-кара чокка хөөрешкеннер-даа. Чогум-на ынчан эжи Николайдан аңаа ынакшыл фронтузунга дуза чедирерин дилээн чүве-дир. Чүл дээрге, ооң таныжып турары кыстың эжи бар. Ажыы-биле чугаалаарга, үш дугаар артык кижи болуп, ынакшаанарга чамдыкта шаптыктай бээр. Николайдан ол кысты чардыктырып бээрин эжи дилээн. Ында чүү боор, Николай эжиниң дилээнден ойталаар харыы бар эвес (шынында дилег ооң сеткилинге кедергей таарышкан), дузалаары-биле дораан, ол шагда аныяктарның чугаалаары ышкаш, садче базып кирипкеннер. Шыны-биле алырга, Николайның суурунда иштежип-таныжа берген душтуу бар, ол дугайы дөргүл-төрелдерге-даа чажыт эвес турган, а садче аян-чорук аңаа ында-хаая таваржып кээр ынакшылдың ужуралы болур турган-дыр ийин.

Садка, аныяктар чыылган черге, эжишкилер ийи кыска дораан таваржы бергеннер. Танышканнар. Ынакшаанарның Коляга душтурган кызы колдуунда орустап чугааланыр, тыва ады Серенмаа, а таныжарда Соня мен дээн, чолдак, семириирингe туралыг мага-боттуг, орус кадайлар дег чалчырааш, турамык чаңныг херээжен болган. Баштайгы удаада Николай олче шоолуг-ла кичээнгей салбаан.

Оюн-тоглаа төнер чоокшулап турда, ынакшаан ийи кижи Николайга Серенмааны бажыңынга чедир үдеп каарын дагзып тура, Соня дээрге кончуг үнелиг эртине-дир, бир эвес аңаа кандыг-бир чүве таваржыр болза. Кончуг улуг дарганың килеңин чүктээр апаар сен деп сагындыргаш, шынап-ла, солун-сеткүүлге-даа, хурал-суглаага-даа бо-ла дыңналы бээр сураглыг фамилияны адааннар. Ол дыңнадыгның соонда Николайның кичээнгейи Серенмааже угланып, ам кээп чаа көрүш-биле ургже топтай берген.

Ам көөрге, Сонянының турамык чоруу, ооң эр кижиниң эргелении чокка эмдик аът дег апар чыдар чаңын, хейде-ле чажыртынып турары илдең. Чогум Николайдан ийи-бир хар улуг-даа болза, назыны дөмей, халыын үезинде болгаш, эът-ханының чулуу сыстып турар үрен болган. Дем чаа-ла Николайның "хоорай чаңганы кадай-кыс" деп бүдүү шолалап алганы кыстың хеп-

хенертен аңаа ай-хүн херелдиг алдын даңгына апарганында ужурла бар. Николайның ап-чиптер чүвеге салым-чаяанныг чоруу Соняның артында чыдып турар эртине дашты, бо ужуражылга аңаа моон соңгаар мандып чурттаарынга ховар арганы берип турарын эскерип, аныяк эрни шиитпирлии-биле хөделиринче албадапкан. Улуг-Хемниң кыдыында даады-ла даргалар колдады чурттаан кудумчуда ийи каът бажыңның хериминиң иштинде чайгы сарай-үгекке аныяк кижилер ол-ла дүне иштежип хонганнар.

Даң адып келгенде, аныяктарның улуг уйгузунуң үезинде, сарайның эжиин бир-ле кижи соктай берген. Николай даштан отту хонуп келгеш, Соняга элээн девидексээн үн-биле сымыранган: "Кижи келди, канчаайн?". "Кортпа, ол мээң ачам-дыр. Ам силерни таныштырып каайн" – дээш, Соня тура халааш, эжикти ажыдыпкан.

Сатин пөс-биле гимнастерка хевирлиг даараан хөйленңни шаровар чүвүрүнүң бел иштинче суп алган, эрги-даа болза, кылайтыр чүлгүп каан хром сапыктарлыг кижини Николай солун арыннарынга үнгүлээн чуруктарын хевирлеп тургаш танып каан. Партия обкомунуң харыысалгалыг ажылдакчыларының бирээзи, Соняның ачазы, дыштаныр хүнде дача баарда уруун оттуруп алыр дээш келгени бо.

—Күдээңер-биле таныжып алыңар—деп, Соня ийи кижини ойталаар аргажок чугаалажырынче албадапкан. "Ойлук чок уругнуң ам кандыызын эдертип эккелгени ол ирги? Оода-ла моозу өөделиг чүве ирги бе?—деп, ашак бодундан бүдүү айтыртынмышаан, Николайның намдар-төөгүзүн, бодунуң кабинединге кадр айтырыы шиитпирлээни-биле дөмей сонуургаан. Чонаада чажыттарын улуска ыыттаар эвес, Николайның канчаары ол ийик, Соняның ачазынга ол, бурган мурнунда дег, ишти-хөңнүн төө каап берген. Чугаа ашактың сеткилинге таарышкан хевирлиг болган.

—Че, ындыг-дыр. Күдээзиниң күжүн көөр. Бөгүн барып дачага ажылдап хүнзээр болган-дыр бис—дээш, Соняның ачазы аныяктарны бажыңынче, эртенги чемче чалаан.

Көдээден келген оолга Кызылдың даргаларының чурттап орары тоол-домакта дег болган. Николай электрилиг соодукчунуң, доозун сордурукчузунуң ажылдаарын магадап, ол үеде ийи-чаңгыстап, чүгле улуг даргаларга кээп эгелээн телевизор деп хуулгаазын эдилелди сонуургап шаг-ла болган. А чычаанга

олурупкаш дачага барып, ногаа-үнүштер ажаары мырыңай кайгамчык сеткил ханыышкынныг ажыл болган. Николайга элээди чылдарында тенек эш-өөрү-биле Чадаананың орус хамаатыларының огородунче халдаашкын кылып, огурец-морковь деп чүвениң амданын шенээн үезин сактып кээрге, каттырынчыг-даа.

Николай аалынче чанарын уттупкан. Кызыл партизаннар кудумчузунда бажыңга күдээлеп, элээн үр апарганда, Сонянның ачазы өг-бүле чөвүлели чыып, шыңгыы чугааны кылган:

— Силерни, аныяктарны, кым-даа күш-биле душтурбаан. Боттарыңар-ла тыпчып алган улус-тур силер. Хүрегенниң байдалы ыпап-ла сеткили-биле өг-бүле тударын шиитпирлеп алган кижи деп билип тур мен. Бир-тээ, ындыг чүве болганда, моон соңгаар эки амыдырап-чурттаарынга магадылал кылдыр чүнү кылза чогуурул деп чүвени силерге сүмелээйн – деп, Сонянның ачазы кандыг-ла-бир улуг хуралга илеткел кылганы-биле дөмей чугаазын эгелээн. Улаштыр аныяктарга угаадыы, колдуунда, хүреген оолдуң көдээге барып, совхозунга кызымаккай ажылдап тура, коммунистиг партияның хүрээлеңинге кирип алыры болган. Оон соонда чүнү канчаарын, амыдыралга каалама орукту хандырары мээң херээм-дир—деп, ашак чугаазын түннээн.

Оон эгелээш, Николайның карьеразы, каалама оруктуң кудургайынга тормозун салыпкан чычаан ышкаш, хала чокка аттыга берген ийин. Суурунга келгеш, Николай ажылдап чоруп турда, удаваанда комсомол райкомундан келген төлээ совхозтуң удуртукчуларынга партия райкомунуң албан күүседир бижиин хүлээткен. Ында комсомолчулар аразындан партия кежигүнүнге киирери-биле Николайны сүмелээн болган. Партияның сүмези дужаалы-биле дөмей. Чогуур үе эрткенде Николай аныяк коммунист болу берген. А чайгы ужуражылганың соонда чылдаа четпээнде, Николай комсомол обкомунуң инструктору эргедужаалга ажылдаары-биле Кызылче аттаныпкан.

Николай биле Сонянның амыдыралында база-ла улуг өскерлиишкиннер болгулаан. Сонянның ада-иези оларны хоорай төвүнде черде бичии бажыңны шаа-биле эмгелеп-дерээш олуртуп кааннар. Куда-хувуй-даа дүжүрбээн. Аныяктарның мындыг дүрген аңгы-башка амыдырай бергенинде ужур-ла бар. Чүл дээрге, Николай суурунга келгеш, ында мурнуку душтуу кыс-биле харылзаазын база-ла уламчылап, харын-даа ол харылзаадан чаа амыдырал тыптып турарының дугайында дамчыыр чугаа Соня-

ның кулаанга чеде бээрге, ол ачазын таварыштыр болуушкуннарны дүргедээринче албадапканы ол.

Сонаның өгленириниң оранчок мурнунда, барык-ла школа доозуп тура, божуп алганы төлү өг-бүленің улуг уруу болуп, ийи чаш дуңмаларынга орукту ажыткан-даа. Аныяктар амыдыралының байдалын экижидип, чаагайжыды туттунган бажыңче көжүп алганнар. Николайны чоокку районнарның бирээзинге комсомол райкомунуң секретарынга соңгуптарга, аңаа барып каш чыл ажылдап чурттааннар-даа. Ол аразында Николай Новосибирск хоорайга партияның дээди школазын бот-өөредилге-биле база дооза шаап алган. Бо байдал аңаа янзы-бүрү анкеталарга дээди эртемниг мен деп демдеглээр арганы берген. Партийжи дээди эртеми, ооң көдээге электриктеп ажылдап турганы-ла ужурлуг турган боор, партия обкомунуң үлетпүр килдизиниң инструкторунга томуйлаан.

Чогум-на килдис эргелекчизи, аттажы Николай Степанович Добронравовтуң колдуунуң алдынга ажылдаан чылдары Николайның караан ажыдып, совет партийжи номенклатураның чесхолазын ханызы-биле билип алырынга идигни берген. А эң-не кайгамчыктыг чүве: каш чылдар мурнунда көк көдээ оолдуң кижилер аразында белен эвес хамаарылгалыг байдалдарга суг иштинде балык дег өде халыыры болган.

Коммунистиг партияның энгиин кежигүннери – ниитилелдиң эң-не төлептиг, эң-не идепкейлиг кижилери турганы чугаа чок. Хөй-ниитижи турушту өске арга-биле илередир арга чок турда, оларның компартиядан өскээр баар оруу чок турганын шуптувус билир бис.

А партия обкомунуң инструктору ийикпе азы райком секретары эрге-дужаалга чеде берген коммунист партийжи номенклатураның кежиктерин четтирипкен соонда, чашпан ыжының дүлгээзининге алзыпкан наркоман ышкаш, ооң адырылбас кезээ апаар.

Даргазының даалгазы-биле Николай Ырбыскаевич хоорайның бүдүрүлге черлерин барык шуптузун өйлеп-өйлеп эргиири чоорту чаңчылчаан. Албан езузу-биле алырга, ол эргиишкиннерниң чылдагааны, бүдүрүлгелерниң ажыл-агыйы-биле таныжып, четпестерни узуткаарынга база чедиишкиннерни өске бүдүрүлгелерге тарадырынга деткимче бээри болур. Шынында ол эргиишкиннерниң кол чылдагааны көңгүс өске турган.

Николай Ырбыскаевич эът комбинадынга сургакчылааш, дүш соонда обкомче дедир чорууру-биле чиик машиназынче кирип олура, соңгу олутта саазын хааржакты эскерип каан.

— Чүү мындыг чүък чүвел? — деп, ол чолаачыдан айтырган.

— Директорнуң чолаачызы эккеп кагды. Силерге-ле чорутканчүве турган боор.

Николай Ырбыскаевич хааржакты ажыдып көөрге, ында ортуже кылдыр колбасалар суп каан болган. Чогум оларның дем чаа-ла цехке көрүп турганы комбинаттың бодунуң продукциязы эвес, хевирин бодаарга, соңгаартан эккелгени-ле илдең, янзы-бүрү сорттуң колбасазы болган. Николай Ырбыскаевич машина чанынга, бир-ле чүвени манаанзыг, кезек таакпылап тура, комбинат директорунуң өрээлинче базыпкан. Өрээлде комбинаттың кезек ажылчыннары директор-биле бир-ле чүве сүмелешкен органнар. Николай Ырбыскаевич кирип кээрге, олар өрээлди дегийт-ле хостапканнар.

— Фарид Мусаевич, мээң машинамда колбасаның ээзи кым ирги? Мен чоруур деп бардым.

— Оо, Николай Ырбыскаевич, Силерге сагындырбайн баргандээш, буруудатпайн көрүңер. Ол дээрге Силерниң барааныңар-дыр ийин. Нары-шээр чокка хүлээп ап көрүңер. Өртекүнезин Николай Степанович-биле дугуржуп каан чүве. Обком таварыштыр санажып кааптар бис. Черле ынчаш, мооң мурнунда-даа мындыг янзылыг хандырылганы кылып турган улус бис.

Эът комбинадынче сургакчылаашкын дугайында даргазынга илеткээш, Николай Ырбыскаевич шала дидим эвес үн-биле чугаазын уламчылаан

— Машинада бараанны ... ол колбасаны канчаар чүвел?

— Билир мен, билир мен Николай, — Николай Степановичиниң чугаазы ам даргазыг аянын чидирипкен, чоок кижизинге чагыг кылганынга дөмейлежи берген... — Ол дугайын сагыш човава. Чолаачы боду билир ыйнаан. А сен дээрге Николай, бистиң системавыстың хан-дамыр дег адырылбас кезээ-дир сен. Сээң каттың-биле бистер ийи чүнү үүлгетпейн турдувус дээр. Ынчангаш моон-даа соңгаар бистер бот-боттарывысты деткижер ужурлуг бис.

Дарганың килеңи Николай Ырбыскаевичини бо-ла оюп эрте бээриниң чажыды ооң каттында деп чүве ам чигези-биле билди-

нип келгени бо. Шынап-ла, Николайның каты эзирий бергенде, чамдыкта, Николай Степанович-биле кады партия школазынга өөренип тургаш, чаңгыс компанияга аныяк орус херээженнер-биле таныжып, хөглеп турганын күдээзиниң мурнунга каксы мактаны бергилээр кижи. Ынчалза-даа бо кол чылдагаан эвес болдур ийин. Канчаарга-даа бодундан улуг эргелиг даргазының күдээзин Николай Степанович канчап кайы хамаанчок чаңчай бээр деп. Бо удаада ооң бодун камгалаар арга-шинээ кевин-херек-чок аажылаашкын кылырындан чайладып турганы ол.

Чолаачы эът комбинадының кежиин үш дең эвес кезектерге үлээш, эң улуун Николай Степановичиге аңгылап салгаш, ортумаан Николай Ырбыскаевич бажыңының чанынга дүжүп чыдырда тутсуп бергеш, эң бичиизин бодунга арттырып алган.

— Кандыг-даа херекке субординация деп чүвени сагыыр апаар – деп, ол баштактанган.

Фарид Мусаевичиниң колбаса өртээниң дугайында чугаазын анаа-ла карак чагган чүүл деп билзе чогуур. Ийе харын. Обком ажылдакчыларынга соңгаартан эккелген бараанарны өртээн улгаттырбайн садары – тускай хандырылганың бир хевири турганы шын. Ынчалза-даа обкомга улус ажыл-агыйының кандыг-бир адырын харыылап турган даргалар, ол адырга хамаарышкан бүдүрүлгелерниң бараанарын халас алыры калбаа-биле чаңчылчаан турган. Мындыг янзылыг ажыл-херектерни таарыштырарынга Николай Ырбыскаевич төрүмелинден салым-чаяанныг кижи болуп-тур. Улетпүр килдизиниң инструктору обкомнуң барык бүгү ажылдакчыларынга бүдүрүлге черлериниң сөңнерин таарыштырып, ол аразында, бодун кажан-даа хомудатпайн, алчып-бержир чорук талазы-биле солуттунмас специалист апарган. Кажан Министрлер Чөвүлелиниң чанынга материал-техниктиг хандырылга талазы-биле комитет тургустунганда, ооң даргазынга Николай Ырбыскаевичиниң кандидатуразы эң-не таарымчалыг дээрзи кадр айтырыын харыылап олурар обкомнуң ажылдакчыларынга чигзиниг турбаан.

Николай Ырбыскаевич обкомнуң номенклатуразынга киир бижиткен кадр болуп, кезек-кезек болгаш бир удуртур ажылдан өскезинче шилчип каап, мойну чооннап, бөдүүн кижилер-биле чугаалажыры чылдан чылче хертейип-ле орган. Амыдыралдың кол сорулгазы аңаа чиик өртек-биле азы, харын-даа ха-

ласка кежик четтирери. Үстүг холга кежик чыпшынар дээн ышкаш, Николай Ырбыскаевичиниң удуртуп тургулаан черлериниң эт-хөреңгизи, акша-төгерии тоолда хуулгаазын дег ооң өнчүзү болуп азы ооң адында агар санче шилчий бээр турган. Ол бүгү кежикти Николай Ырбыскаевич билдилии-биле сайгарып, колдуунда-ла шимчевес хөреңгиже шилчидип, бодунуң ажы-төлүнүң, чоок төрелдериниң адының кырынга таарыштырып, Чубайс дарганың оранчок мурнунда-ла хуужудулга политиказын чоруда берген тыва бо-ла болгай.

Ёралыг үүлгедиг чон караандан ыравас дээр. Николай Ырбыскаевичиниң алыксак-чиксек, эрге-дужаал ажыглап, байыксаар чоруун тайылбырлаан чагаа-бижик обкомга удаа-дараа кээп эгелээн.

Николай Ырбыскаевичиниң ооргаланып чорааны каты шаг-ла "кызыл-дустай" берген. Ындыг-даа болза, обком бодунуң чудун шаанга киир чажыртынар болгаш, Николай Ырбыскаевичиге үр-ле дегбейн келгеннер. Ол аразында ооң кадайындан хомудал чагаа келген. Ында бижээни болза, Николай Ырбыскаевичини ажы-төлүнден-даа ыятпайн, бир аныяк херээжен-биле холбажып, харын-даа ажыы-биле кады чурттап турарын хомудаан болган. Бо чагааның сайгарылгазын кылгаш, база ооң мурнунда үүлгедиглерин катай түңнээш, обком секретарының ыйыдыышкыны-биле Николай Ырбыскаевичини партия кежигүнүнден үндүрүпкен.

Бир эвес мындыг байдал Николай Ырбыскаевичиниң амыдыралынга каш-ла чыл бурунгаар таварышкан болза, ол аңаа езулуг улуг трагедия болур турган ийик. Коммунистиг партияның идегелин чидирери дээрге-ле өлүм-биле дөмей-ле.

Ынчалза-даа күжүр Николай Ырбыскаевич салым-чолдуң төлгезин бо удаада база ойнап ап-тыр эвеспе. Чүл дээрге, таптыг-ла бо үеде ниитилелге канчаар-даа аргажок өскерлиишкиннер эгелеп, мөңгези-биле чалараан ышкаш, кырындан чүгле куш ужуп эртер турган коммунистиг партияның дөзү божаңайны берген. Ам партиядан үндүрткен кижилер улуг "маадырлар", "демократтар" апаргылаан.

Демократияның чалгыының эзинингe, күжүр Николай Ырбыскаевич-даа чүү боор, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады апарып-тыр. Маңаа ооң акша-төгерии-биле кады хөй чыл-

дарда партия школазынга бажы каткан чоруу улуг рольду ойнаны чугаа чок. Эң-не солун чүве, Николай Ырбыскаевичини партиядан үндүр хөөглеп турган даргалар ам ооң-биле парламентиге кады ажылдап, сессияларда кожа олурар байдалга таварышкан. Николай Ырбыскаевич ам бодун эрге-чагырганың бедик чадазынга чедирип каан, төрелзинип калган партиязының эң-не чаныш-сыныш чок шүгүмчүлекчизи апарган, чоокта чаа-ла чурум үрээш "шыкпыыштадып" турганы даргаларының "бажын соктап", амырап-ла турган.

Николай Ырбыскаевич партиядан үндүрткеш, ажылдан база чайлаар ужурга таварышкан турган. Ол садыг-саарылга-биле холбашкан фирма ажыдып алгаш, коммерция долгаарын шенеп көрген. Капитализмниң эге чадазы черлик чижилге Николай Ырбыскаевичиниң угбазы чүък болган. Ол ындыг-даа болур ужурлуг, хөөкүй Николай Ырбыскаевичиниң таптыг профессионал деңнелге чедир билир, доозуп алган эртеми бар эвес, хурал-суглаа эрттирип, доктаал төлевилели суг белеткээрде хинчектенир үрен-не болгай. Хейде-ле эвээш эвес акша-хөреңгини эге капитал кылдыр салганы фирма буураарының кырында келген.

Мындыг таварылгада Николай Ырбыскаевич кандыг-бир даяныр чөленгиишти тыппас болза, Николай Ырбыскаевич эвес болур ийик. Ындыг чөленгиишти тывылган-даа. Бир эвес мооң мурнунда коммунистиг партияны чөленгиишти кылып, ооң авторитедин чүс хуу ажыглап алган болза, бо удаада чаа, быжыг дөстүг партияны ол тыпкан. Ол чүл дээрге төрел бөлүк партиязы-дыр ийин. Чаа үеде сылдызы бедип келген, кадр айтырыглары шиитпирлеп олурар бир улуг дарганың кадайы Николай Ырбыскаевичиниң чоок, ынак төрели болу берген.

Чогум төөгүзүн айтырып, сайгаржы бээр болза, тывалар шуптузу-даа төрелдежи бээр улус-ла болгай, бети дизе кудахувуй апаар. А Нюра биле Николай Ырбыскаевичиниң ада-иелери шаандан тура, чер аразы ырак-даа болза, аалдашкан-даа чоруур, каш удаа кудалажып-даа каапкан улустар чүве. А уруглары улуг дыка чоок-даа чорбаан. Харын-даа, бир катап, Нюра ынчан школага өөренип турган бе азы студент чылдарында бе, өөрлери-биле Николай Ырбыскаевич сугга акызынып чеде бээрге, ооң кадайы Соня оларны бажыңындан үндүр сывыртапкан

таварылга турган. Ол ындыг-ла ыйнаан, төрел бөлүктүң партиязын тургузар деп турда ындыг хензиг болуушкунну сактып-даа канчаар. Нюра дээрге ам кызыл чаактыг кызыжак эвес, а республика чергелиг бир организацияның удуртукчузу база-ла улуг дарга болдур ийин. А ооң кол, чажыт үүлези – ашааның акша-төгерик болгаш кадр айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизи. Арганзымаар мага-боттуг, аныяанда арын-шырайын чараш хевирже киирип турган кырлаң думчуу, сүүреш сегели, улгадып кээрге улам кырлайып, улам сүүрерип, кодан шүүргедээн хартыга дег, бир-ле чүвени хөме таварыыр дээн аянныг апарган бо агай, чогум-на төрел бөлүк партиязының кол өзээ болуп, кымның чээли алыры, кымның каяа ажылдаары дээш, өске-даа айтырыгларны шиитпирлээринге улуг рольду ойнап турган. Хе**рээжен кижи**ниң логиказын чамдыкта сарыылдыг угаан-биле **билип алыры** берге. Чаңгыс чер чурттуг, чоок төрели ооң көөр **хөвүн чок** дайзыны-даа болу бээр, а чүгле төрел чыттыг чамдык ки**жилер**ниң улуг эрге-чагыргаже депшиири аткан оък дег аттыга-даа бээр-ле. Маңаа кижилерниң аажы-чаңы, хевир-дүрзүзүнден эгелээш, анаа-ла "дамчыыр-чугаа" азы кады арагалап, хөөрежири хоорайның чалчырааш кадайларының сымыранныышкыннарынга чедир улуг салдарны чедирип турганы чугаа чок. А капитализмниң аткактыг дыргактары ниитилелдиң янзыбүрү адырларынче ханызы-биле шымнып кирген тудум-на ажык-кончаа сүрүүшкүнүнче шилчий берген. Мындыг байдал ооң ашааның ажыл-чорудулгазын солун-сеткүүлдерге "алдаржыдарындан" аңгыда, эң-не хомуданчыг чүүл, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге ниитизи-биле багай салдарны чедирип, езулуг ажылдап шыдаар профессионалдарның оруун дуй шаап, Николай Ырбыскаевич ышкаш хос өдер кижилерниң мандып чурттаарынга магадылалды берип турган.

Николай Ырбыскаевич херээжен кижилерниң чымчак черин кончуг эки билир болгаш, эвээш эвес белек-селектерниң ачызыбиле Нюра дуңмазының бажын ээктирип алгаш, база-ла материал-техниктиг бараанар хандырылгазының талазы-биле ажылдап турар күрүне бүдүрүлгезин удурту берген. Аанакайын, үр үе эртпээнде ол күрүне бүдүрүлгези база-ла бууранарының кырында келген. Кандыг-даа рыноктуң тевиинге алыспас ужурлуг бүдүрүлгелер турар. Чижээлээрге, арага бүдүрүлгези, хөмүр-

даш тывыжы, кывар-чаар материалдар сөөртүп сайгарары дээн ышкаш аан. Николай Ырбыскаевичиниң бүдүрүлгези чогум-на мындыг янзылыг ажыл-агыйларга хамааржыр. Дыка-ла кызып тургаш, ону буурадып болур ийин. А буурадырының чылдагааны, бир болза, эң-не чедимче чок удуртулгада, азы чок болза, акша-хөреңгини калчаалыы-биле шын эвес чарыгдаары. Бо таварылгада ол чылдагааннар ийелээ демнежип, бирээде, командылал экономиказының аргаларының кеди чогу-биле, ийиде, рынок үезинде бүдүрүлгелер удуртукчуларынга берип турары ботбашкарылга, хостуг чорук, Николай Ырбыскаевичиниң алыксакчиксек чоруунга каалама орукту ажыдып, ажыл-агый буурарынче чыгапкан.

Улуг дарганың чеди өкпези чеделээ өгдеңейнип, катының бүдүрүлгезиниң бүгү тала-биле хыналдазын чорудуп, буруулуг кижилерни шыңгыызы-биле кеземче онаарын негээн. Хыналда бүдүрүлгениң шалың фондузунуң чылдагаан чокка канчаар-даа аажок бедээнин база күрүнениң чиигелделиг чээлилерин кайы-хамаанчок чарыгдаанын илереткен.

Ол аразында күжүр Николай Ырбыскаевич бүдүрүлгезин оралакчызынга хүлээдип берипкеш, база-ла бир дүжүмет эргедужаалдың чымчак сандайынга хонупкан. Москвалап чоруп турары бо.

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ, НОМ САҢЫ

Комбу САЙЛЫКМАА,
филология эртемнериниң кандидады.

"БҮЗҮРЭЭР МЕН, БҮЗҮРЭЭР МЕН, КЕЖИК-ЧОЛ БАР!"

(2000 чылда өндүр улуг орус шүлүкчү Сергей Есенинниң төрүттүнгенинден бээр (октябрь 3) 105, а ооң өлгенинден бээр (декабрь 27) 75 чыл ою. С. Есенинниң тыва дылда "Авамга чагаа" (1980) деп номунуң үнгенинден бээр 20 чыл ою болган.

1. Кызыгаар чок ажык шөл дег сеткилимни...

XX-ги чүс чылдың эң-не шылгараңгай, сураглыг шүлүкчүзү Сергей Есенин болган дизе частырыг турбас. Ооң чажыды шүлүкчүнүң шүлүктериниң уян-сырыны, чоннуң сеткилинге хөөннешкээ.

Есенинниң чуртталгазы болгаш романтиктиг сагыш-сеткилиниң аттыгыышкыны түрлүг болгаш кыска эрткен. Ооң чүрээ шүлүкчүнүң сеткил-хөңнүнүң күчүлүг илерелиниң, угаан-бодалының ол үениң үзелинге чаңгыс-аайлашпаанын шыдап чүктеп-ле чораан. Ооң арын-нүүрү чоннуң чуртталгазын, кежик-чолун, ажыл-ижиң, өөрүшкү, муңгаралын көрүп, үлежип-ле чораан.

Есенинниң чуртталгазы сагыш-сеткилдиң өлүм чок маадырлыг чоруу болган. Шүлүкчү дириг чурттап чорда хөй-ле кижилер ону чедир үнелевээн. Чүү дээрил аан! Кажан-бир шагда өске тууран шүлүкчүлерни база ынчаар-ла хүлээп албайн чораанын төөгүнүң арыннарындан билир бис. Мандельштамны-даа, Ахматованы-даа, Цветаеваны-даа...

Сураглыг шүлүкчүнүң чогаадыкчы-даа, амыдыралчы-даа оруу каалама болбаан бол, ол эки чүүлдерге, келир үеге бүзүреп чораан. Ол дугайын "Бүзүрээр мен, бүзүрээр мен, кежик-чол бар!" ("Я верю, верю, счастье есть!") деп шүлүү биске "сөглеп" бээр:

Бүзүрээр мен, бүзүрээр мен, кежик-чол бар!
Хүнчүгеш-даа ам-даа ашпаан.

Хаяа чырыы мөргүл кылып,
Чаагай медээ айдызап кээр.
Бүзүрээр мен, бүзүрээр мен, кежик-чол бар!
(очулгазы мында болгаш мооң соонда авторнуу).

Бо хүннерде Есенин дугайында , ооң шүлүктериниң сүрүкчүзүнүң дугайында магадалдан, чоргааралдан аңгы, кандыг-даа чугаа чок. Турбас-даа ужурлуг. Үе ону тодарадыпкан. Үе ону шылгап үндүрүп эккелген. "... Ол амыдырал-биле деңге базып шыдаваан – амыдырал оон ырай берген. Ол ынчаар өлген"[1], "... Есенин бодунуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының шуут-ла бирги чылдарындан бээр өлүмче чүткүп келген..."[2] дээн чижектиг каржы-хажагай сөстерни үе боду буруу шаап каапкан.

Сергей Есенин чырык черге чүгле 30 чыл чурттаан (1895—1925). Тывалап чугаалааргa, таакпы тыртым хире кыска назынында хөй-ле чогаалдарны бижип, арттырып каан.

С. А. Есенин Рязань облазының Константиново суурга тараачын өг-бүлеге 1895 чылдың октябрь 3-те төрүттүнген. Авазының ада-иези болур кырган ачазы, кырган авазы ону кижизидип өстүрген.

Арган кара, чыкпак бодум
Адааннарга маадыр болуп,
Үргүлчү-ле думчуум бузук,
Үвүрерген чанып кээр мен.

деп, ол бодунуң содаачы чораанын миннип, дөскел чок чашкы үезин "Дириг чүве шуптузу-ла демдек-истиг" ("Все живое особой метой") деп шүлүүнде бижээн.

Бодунуң бот-намдарында бижээнин езугаар алырга, ол "Шүлүктерни эртежик-ле чогаадып эгелээн мен, ынчалза-даа 16-17 харлыымда медерелдии-биле хамааржыр апарган мен" деп турар.

Капусталар чалдарында
Кежээки хүн кызыл суг боол саарлып туру.
Азарганчыг кленчугаш
Авазының ногаан эмиин ээп туру.

"Медерелдии-биле хамааржырының" мурнунда чылдарда бижээн бир мындыг шүлүкчүгежинде бойдустуң чурумалын боду-

[1] Полонский В. На литературные темы – Л 1927. – С. 145.
[2] Троцкий. Памяти Сергея Есенина. – "Правда", январь 19, 1926.

нуу-биле көрүп, ону ол олчаан каракка көсстүп кээр кылдыр бижип көргүскен. Ооң чогаалдарында бойдус шак ынчаар дириг боду көстүп, дыңналып кээр.

Есенинниң шүлүктеринде хадың кол овур-хевир болуп турар. Ооң парлалгага көстүп келген баштайгы шүлүү хадың дугайында. Шүлүктүң ады "Хадың" ("Береза"). Ук шүлүк 1914 чылда "Мирок" деп москвачы сеткүүлге парлаттынган. Оон бээр-ле бүгү Россияның орус литератураның өөредилге номнарында кирген, школачыларның албан шээжилеп, доктаадыр шүлүү апарган. "Хадыңда" бойдустуң онзагай чаражы сиилбиттинген. Хар шыпкан хадыңда алдынның-даа, мөңгүннүң-даа, кылаң чайырның-даа чайнап, херелденип турарын каракка көстүп кээр кылдыр бижээн. Бойдуста нарын шимчээшкиннерни, өңнерни тода илереткен.

Көзенээмниң дужунда
Хөнү, аккыр хадың,
Кышкы хевин кеткен
Кылаң-мөңгүн туру.

Харның нарын шывыы
Хаажылаан будуктар,
Селбер, хоюг салбактар
Черже шиглээн турлар.

Ыржым черде хадың
Ылым-чылым удуп,
Аккыр хыраа чайнап,
Алдын оттар кыпты.

Хаяа чырыы ону
Каап чадап турда,
Саглаң будук санай
Чайыр ойнап киткээр.
(очулгазы В. Серен-оолдуу).

Есенинниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының эгезин чугаалажып тура, шүлүкчү Николай Клюевтиң адын база сактып, адаар ужурлуг бис. Ук шүлүкчү Сергей Есенинге улуг салдарлыг болган. Ооң киржилгези-биле Есенинниң бирги ному белет-

кеттинген болгаш чырыкче үнген. Ынчан, 1916 чылда хөйге билдингир эвес, Рязань чурттуг чээрби харлыг аныяк шүлүкчү Сергей Есениннің "Радуница"[3] деп ному үнген. А тос чыл эрткенде, 1925 чылда, ооң сөөлгү ному (ол дириг турда!) "Советтиг Русь" ("Русь советская") деп ат-биле чырыкче үнүп турда, бүгү россияжылар шүлүкчүзүн эки билир, таныыр апарганнар. Кымгадаа эки билдинмес шүлүкчүден бүгүдеге билдингир, ат-сураглыг шүлүкчүге чедир чүгле тос чыл негеттинген. Ооң кол-ла чылдагааны шүлүктерниң ыяңгылыы, сырынныы, сеткилдерни хөлзедиптер күчүзүнде.

"Шүлүкчү-үежилеримден меңээ Блок, Белый болгаш Клюев тааржыр турган. Шүлүктүң хевир талазы-биле Белый хөйнү берген, а Блок биле Клюев лириктиг хөөнге өөреткен"– деп, Сергей Есенин бодунуң сактыышкынында бижээн. Блок биле Клюевтиң лириказынга хандыкшып, олардан өөренип-даа турган болза, бодунуң сеткил-сагыжының хөөнү база кол черни ойнааны билдингир. Есениннің чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының онзагайы – бот-намдарлыы. "Бот-намдарынга чүү хамааржырыл, ол бүгү мээң шүлүктеримде" – деп, шүлүкчү боду демдеглээн.

Есениннің аажы-чаңында, амыдырап чораан байдалында хөйле удурланышкак чүүлдер турган. Бир талазында, ол канчаардаа аажок шимченгир, олут орбас кижи чораан. Ийи талазында, чогаал ажылын үргүлчү кылып чораан чогаадыкчы күчү-күштүг улуг чаяакчы. Харын-даа эң чоок эштери безин кажан, каяа, канчаар чогаал бижип олурганын көрүп көрбээннер. Ол бодунуң үезинде чурттаар оран-сава-даа чок (хеп-сыны, херек чүүлдери аңгы-аңгы хоорайларда, эштериниң бажыңнарында октаттынган) болганындан, шак-үезиниң улуг нуруузун шимээнсооттуг ниитилелдерге эрттирип чораан болгаш олуруп алгаш, дүн-хүн чок чогаал биживээн. Кажан ол чогаал бижип чорааныл деп айтырыгга харыыны 1925 чылдың күзүнүнде Сергей Есенин биле И. Грузиновтуң аразында болган чугаадан билип алыр аргалыг бис: "—Кезээде тояап чоруур-дур сен, а кажан бижип турар сен, Сергей? "— Үргүлчү!"

Сергей Есенин чырык черге кончуг эвээш чурттаан: 1925 чылдың декабрь 27-де Ленинградка чок апарган. Ооң өлүм чок чогаалдары мөңге арткан.

---

[3] Радуница дээрге христиан шажында качыгдал хүнү дээн уткалыг.

2. Чүглеттинген шүлүктерим...

Бот-онзагай, бедик мергежилдиг шүлүкчүнүң чогаалдарын кайы-бир дылче очулдурары нарын ажыл. Ынчалза-даа Сергей Есенин делегейниң хөй-хөй дылдарынче очулдуртунган шүлүкчү. А тыва дылче база хөйү-биле очулдуртунган. Есенинниң шүлүктериниң тыва дылда чыындызы 1980 чылда "Авамга чагаа" деп атбиле Тыванып ном үндүрер черинге парлаттынган.

Номнуң чыыкчызы болгаш тургузукчузу чогаалчы Василий Монгуштуң бижээни эге сөзүнден тыва номчукчу Сергей Александрович Есенинниң дугайын делгереңгейи-биле билип алыр аргалыг. Номда кирип турар шүлүктерниң очулгаларын тыва шүлүкчүлер Юрий Кюнзегеш, Василий Монгуш, Монгуш Доржу, Владимир Серен-оол, Монгуш Өлчей-оодл, Черлиг-оол Кулар, Александр Даржай, Экер-оол Кечил-оол, Күстүгүр Сат олар кылганнар. Өндүр улуг шүлүкчүнүң лириказының сүркүчүлүү, хөөнү, нарын иштики делегейи очулгаларда мерген дамчыттынган.

Шала кежээ, Шалыңның суу
Шагар-оътта кылаңнашты.
Орук кыдыы чиирбей талда
Ооргам дээскен көрүп тур мен.
(Вот уж вечер. Роса
Блестит на крапиве.
Я стою у дороги,
Прислонившись к иве).
(очулгазы В. Серен-оолдуу).

Утказы-даа, сөстери-даа, иштики аяннажылгазы-даа очулгаже бүрүнү-биле "көжүп келген". Очулганың кол негелдези-биле алырга, кол-ла чүүл утказы дорт дамчыттынар ужурлуг. А бо таварылгады сөстер бүрүнү-биле чиге очулдуртунуп, утказын база дорт дамчыдып шыдапкан. Номда кирген очулгаларның хөй нуруузу шак ындыг деңнелдиг.

Орус шүлүк чогаалының болгаш Сергей Есенинниң шүлүктериниң кол овур-хевирлери болур айлаң-куш, хадың тыва очулгазында база чиге дамчыттынып келген.

...Арай хажыы бир-ле черде
Айлаң-куш-даа сырынналды...

...Эргим ногаан *хадыңнар* ам
Эстир четкен лаалар дег...

("Шала кежээ", очулгазы В.Серен-оолдуу).

"Инек", "Ыт дугайында ыры" деп шүлүктеринде трагедиялыг хөөннүң күштүүн очулдурукчулар Э. Кечил-оол, А. Даржай тыва дылче билдилии-биле дамчыткан. Бо амытаннарның трагедиялыг салым-чолунга мында бир-ле дугаарында кижилер буруулуг дээрзин тыва дылда база сөглеп шыдапкан. Ыт төрүптерге, эниктерин кижилер чок кылып кааптары амыдыралда бо-ла таваржы бээр.Ол чоруктуң каржызының дугайында орус шүлүкчүнүң көрүүшкүнүн тыва номчукчулар бодунуң дылынга номчуур аргалыг болган. Шүлүкчү эниктерин чидирген ие ыттың качыгдалын "Ыт дугайында ырыда" кижилерге тодазы-биле көргүзүп берген:

...Дажаан даштың чем деп билгеш,
Дакпыш хөрээ човаанын дег,
Чымчак харже ыттың чажы
Сылдыстар бооп чүгүрүшкен.

Шүлүкте төрүпкен ыттың өөрүшкүзүн мындыг тыва билиишкиннер дузазы-биле дамчыткан: *кевир чылгап эргелеткен; чыдынының адааңда хар шылбыртыңнап эрип чыткан.* Кажан ооң эниктерин ээзи кижи хем суунче октапкан соонда, ие ыттың кударалын илереткени тыва дылда дорт, чиге: *дерлиг быктын чылгай-чылгай дедир калгып, илгип орда; айны көөрге энии ышкаш; кыпсынчыды улуй каапкан; ыттың чажы сылдыстар бооп чүгүрүшкен.* Шүлүкте ээ кижини тыва дылда чуруп көргүзүп тура, *дүндүгүр ээ* деп билиишкинни ажыглааны ооң овур-хевирин тывалап тода билиндиреринге дуза болган. База шүлүктүң сөөлгү строфазының бирги одуруунда кирип турар *дажаан даш* деп сөстер база *дүндүгүр ээге* хамааржып, ооң каржызын уламна тодарадыр.

Ыттың хилинчектиг салым-чолун, ооң чидиригге удур туруптар күш чогун чогуур деңнелде очулдурган:

...Хөртүк харга ойлуп-дүжүп,
Хөөкүй соондан маңнап орган...
...Чымчак харже ыттың чажы
Сылдыстар бооп чүгүрүшкен.

"Инек" деп шүлүкте трагедиялыг хөөннүң күштүү "Ыт дугайында ыры" деп шүлүктен-даа тудавас. Ында база-ла төлүн чидирген ие-инектиң качыгдалы чуруттунган. Шүлүк тыва дылче билдилиг очулга болур.

...Чаңгыс төлүн бербейн баарга,
Сагыш дораан хөмүрерген:
Талда аскан бызаа кежи,
Далдырадыр хатка дагжаан.

"Ыт дугайында ыры" деп шүлүктүң төнчүзүнде ыттың чажы харже чүгүрүшкен болза, а "Инек" деп шүлүктүң төнчүзү база-ла аар: инкетиң мыйыстары төк-төк кылдыр кээп дүжер. Тыва дылда очулдуруп тура төк-төк деп аян сөзүн ажыглааны шүлүктүң хөөнүн дамчыдарынга улуг идиглиг болган.

...Ооң база салым-хуузу
Оглу ышкаш ыңдыг болур:
Согар дээштиң аргамчылааш,
Чогуур черже чедип аппаар.
Төкпектелген ийи мыйыс
Төк-төк кылдыр кээп дүжер...
Хадыңнарлыг борбак арыг,
Кадар оттар дүшке кирер.

Сергей Есенинниң "Халактавайн, катап кел деп ыглавас мен" ("Не жалею, не зову, не плачу"), "Хадыңнарның алдын хөглүг дылы-биле" ("Отговорила роща золотая"), "Чаңнык соонда, шуурган соонда мээң черим" ("Несказанное, синее, нежное..."), "Ырак чылдар ыыткыр хөглүг каткызы ам" ("Этой грусти теперь не рассыпать"), "Ак хар шыпкан шынаа. Куу туман чаптылган" ("Синий туман. Снеговое раздолье"), "Хову удаан. Хайыралыг оргулаажым..." ("Спит ковыль. Равнина дорогая..."), "Ак-көк өрт-даа казыргылап хадып үнген" ("Заметался пожар голубой") деп лирико-философтуг шүлүктериниң тыва номчукчунуң сеткил-хөңнүн хөлзедиптер күчүзү хевээр очулдуртунган. Бо шүлүктерде үе, назын, чуртталга дугайында бодал бойдус чурумалы-биле согажалаттынып бердинген.

...Аъдым өлген. Бажым дүгү сыыгап калган.
Аал өдээ ээн куруг артып калган.
Эдер-хааржак хөглүг үнү дыңналбастаан,
Элеп, буступ, үнүн ол-даа чидирипкен.

("Коңгулуурнуң каттыргылаан үнү келир",
очулгазы М. Доржунуу).

Назы-харының халыын өйүнүң эрте бергенин элдээртип бижээни бо одуругларны бодунуң туружун тыпкан бышкан өй солуп, амыдыралдың кандыг-даа талазы эргим апарганын илереткен:

Ынчалза-даа сагыш-сеткил соой бербээн,
Ыржым дүне соок-даа, хар-даа тааланчыг...
("Коңгулуурнуң каттыргылаан үнү келир",
очулгазы М. Доржунуу).

"Ырак чылдар ыыткыр хөглүг каткызы ам" деп шүлүктүң хөөнү база шак-ла ындыг:

Ырак чылдар ыыткыр хөглүг каткызы ам
Ындынналган кударалды тарады албас.
Аккыр талым бүрүлери хадый берген.
Айлаң-куштуг хаяалыг даң соомда калган.
(очулгазы М. Доржунуу).

Аккыр талым бүрүлери хадый берген, айлаң-куштуг хаяалыг даң соомда калган (Отцвела моя белая липа, Отзвенел соловьиный рассвет) деп метафора-домактарның дузазы-биле шүлүкчү эрткен эки, магалыг үе-шагын илереткен. Бо одуругларда *липа* деп ыяшты очулдурукчу өскертип, *аккыр* тал кылдыр адаан. Бо таварылгада ол өскертилге одуругларда кирип турар утканы тыва номчукчуга тыва дыл кырынга чедиреринге улуг дөгүмчелиг болуп турар. *Липа* деп ыяш бистиң девискээривисте үнмейн турарын база ол сөстүң бистиң сөс курлавырывыста чогун барымдаалааш алыр болза, *тал* деп билиишкин тыва кижиге билдингир.

"Хадыңнарның алдын хөглүг дылы-биле" деп шүлүкте дөргүн биле лириктиг маадыр тудуш холбаалыг овур-хевирлер болур. Бойдусту бижип тура, мында бодунуң дугайында чугаалап турар:

Хадыңнарның алдын хөглүг дылы-биле
Калбак дөргүн сагыш-чүрээн сөглеп каапты.

Лириктиг маадыр сагыш-сеткилин хадыңнарның чурумалын таварыштыр бижээн. Оларның мөңге холбаазы ылаңгыя дараазында одуругларда тода илереп кээр:

Ыяштарның маажым бүрү октаары дег,
Ыяңгылыг муңгак сөстер чажып тур мен.
(очулгазы А. Даржайныы).

Есенинниң шүлүктеринде идегелди, бүзүрелди оскунган хөөнзүрелди, муңгак хөөннү номчукчу бо-ла эскерип каар. Ук хөөннү тыва дылче эптиг билиишкиннер дузазы-биле дамчыдып турар.

Ханды-кара садта өрт дег кыпса-даажок,
Кайызын-даа чылдып шыдаар харыы-даа чок.
(В саду горит костер рябины красной,
но никого не может он согреть).

Мында ханды-кара деп сөстү рябина деп сөс орнунга очулдурукчу тып, чедимчелиг ажыглаан.

Сергей Есенин 1924-1925 чылдарда Кавказка чорааш, "Персияның аялгалары" деп лириктиг дистинчек шүлүктерни бижээн. Олар тыва дылга шүлүкчү Ю. Кюнзегештиң очулгазы-биле парлаттынган. Ук шүлүктерниң аялгалыы-даа, утказы-даа тыва дылда билдингир билиишкиннер-биле дорт дамчыттынган. "Персияның аялгаларында" шүлүкчүнүң Персияга эвес, а Россияга, төрээн черинге ынакшылы илереттинген. Ында Россияның делгемнериниң чараш чурумалдары сиилбиттинген:

... Чалгып чыдар тараалыг
Чалбак шөлдү ырлап берейн!.
... Ылап чараш Ширазты
Рязань дег кайгавадым.
Ында ай чүс катап улуг.
... Чалгаан тараа, айдың турда,
Чажым ышкаш ындыг деп бил...
("Шаганэ, күжүр Шаганэм!").
...Алыс ырак чуртумну,
Арыг шалыңны сагындырды.
Магалыг сен, Персия, билир мен.
("Фирдусиниң ак-көк чурту").

"Персияның аялгаларында" С. Есенинниң бодунуң дугайында одуруглар эвээш эвес:

Эрги балыым эттингештиң ишпестээн мен.
("Эрги балыым эттингештиң ишпестээн мен".
Сарыг чажым аарывас—
Саваң дөзеп алган чүве.
("Шаганэ, күжүр, Шаганэм!").
Босфорга кажан-даа чорбаан мен...
Бараан-сараан, торгу, чычыы чиң тээп,

Багдадка тевелерлиг четпээн мен...
("Босфорга кажан-даа чорбаан мен").

Чедимчелиг очулганың түннели-биле тыва номчукчу ол дугайын эскерип, билип алыр аргалыг. Бараан-сараан, торгу, чычыы чиң тээп, Багдадка тевелерлиг четпээн мен деп одуругларда чиңгине тыва билиишкин *чиң тээп* улуг чедимчелиг ажыглаттынган. Не ходил в Багдад я с караваном, не возил я шелк туда и хну—деп одуругларны очулдуруп тура, ажыглааны *чиң тээп* деп чаңгыс ол билиишкин бо ийи одуругнуң утказын чарт дамчыдарынга дузалыг болган. *Караван* деп сөстүң тыва дылда чогун барымдаалааш, *тевелерлиг* кылдыр очулдурган. Ынчангаш *тевелерлиг чиң тээп* деп чонда бар билиишкинни очулгага ажыглааны таарымчалыг болган.

Сергей Есенинниң чогаалдарында база бир көскү болгаш билдингир шүлүк "Авамга чагаа" ("Письмо матери"). Тыва дылче очулгазын чогаалчы Василий Монгуш кылган. Тыва дылда очулгазы шүлүктүң боду-биле бичии-даа карышкак чок. Авазынга оглунуң ажыттынган сеткили, ие кижиниң овур-хевири тыва сөстер, домактар-биле тодаргай илереттинген.

Менди сен бе? Экии,авай!
Мен-даа база чүгээр чор мен.
Кайгамчыктыг кежээ чырыы
Казанааңче саарлып турзун...
(Ты жива еще, моя старушка?
Жив и я. Привет тебе, привет!
Пусть струится над твоей избушкой
Тот вечерний несказанный свет)...
Оожурга, дүвүреве,
Оглуң мен дээш муңгарава.
Ойбак тонуң кедип алгаш
Орук кезип кылаштава.
(Так забудь же про свою тревогу,
Не грусти так шибко обо мне.
Не ходи так часто на дорогу
В старомодном ветхом шушуне).

Есенинниң шүлүктери өңгүр өңнерлиг. Ында өңнер дириг: алдынналып, мөңгүннелип, чайынналып көстүр, дыңналыр.

Тыва дылче Есенинни очулдуруп тура, ооң шүлүктериниң өңгүр уранын тыва шүлүкчүлер тода дамчытканнар: *аккыр хы-*

раа чайнап; алдын оттар кыпты ("Хадың"); *чиңгир көк дээр чайнаан* ("Чиндиңнээш шык куржаан"); хөлбегер көк торгу дээрни ("Кежээ"); *агарарты чайнап келди ягаан хөйлүң* ("Кежээ"); *чиндигир көк хараалча суу* ("Ыт дугайында ыры")...

Есенинниң шүлүктеринде алдын өң чүден хөй таваржып турар. Алдын өңде төрээн чуртунуң ыдык өңү сиилбиттинген, ында шүлүкчүнүң ынакшылы илереттинген: *алдын ине бүрүлер* ("Чиндиңнээш шык бүргээн"); дээрбек ис алдыннанган көктү ("Эртен эрте мени оттурар сен"); *кежээликтей алдын ширбиил* ("Чүглеттинген шүлүктерим"); *алдынналчак чалбыыш тынып* ("Бүрү чайган хадың-биле"); *хадыңнарның алдын хөглүг дылы-биле; алдын дөргүн* ("Хадыңнарның алдын хөглүг дылы-биле"); *сентябрьның алдын чулуу* ("Сени көөрге, кударанчыын")...

Есенин бодунуң өлүмүн билген-даа дег, өлүр мурнуу чарыында "Хөөкүй өңнүүм, байырлыг че, байырлыг че" (1925) деп шүлүктү бижээн. Тыва дылче чарлыышкынның болгаш диргелип келген чайлаш чок кударалдың хөөнү-даа, сөөлгү сөстүң күчүзүдаа ол хевээр дамчыттынган. Очулгазын шүлүкчү М.Доржу кылган.

Хөөкүй өңнүүм, байырлыг че, байырлыг че,
Хөрек-чүрээм ханызынга чораай-ла сен.
Холуң тутпайн, чагыг сөс чок чарлып тур бис.
Хоочун өңнүүм, шаа кээрге, дужар боор бис.
Кажыыдалга хөме алзы бербейн көрем,
Кара черге чыдып аары чаа эвес.
Ынчалза-даа амгы өйде чурттаары-даа
Ындыг кончуг чаа чүве болу бербээн.

Сөөлгү строфада амыдырал философиязы чарт, тода дыңналып турары-биле очулга күштүг артып калган. Ында чиңгине тыва билиишкиннер (кара черге чыдып аары; чаа чүве болу бербээн) шүлүктүң кол утказын тода дамчыдарынга дузалыг болган.

Тыва дылче Сергей Есенинни очулдуруп тура, ооң шүлүктеринде сагыш-бодалын бодунуң дугайында ажык, дорт чугаалап турарын очулдурукчулар ожаап көрген хире. Есенинниң шүлүктериниң ол онзагайы кажан оларны өске дылче (бо таварылгада тыва дылче) очулдуруп турда, очулгага өнемчелиг эптиг болуп турар дээрзин демдеглезе артык эвес. "Авамга чагаа" деп тыва дылда үнген шүлүктериниң чыындызында орус черниң улуг шүлүкчүзү Сергей Есенинниң ынакшылы болгаш найыралы, чаас-

каанзыралы болгаш сагышсыралы, чоок кижилери болгаш күзелдери тыва номчукчуга улам чоок тодаргайлаттынар.

"Авамга чагаа" деп номда кирген очулдуртунган шүлүктерде өндүр улуг орус шүлүкчүнүң бодалдарының чарты, сеткилхөөннүнүң эгээртинмес байлаа тыва дылга өскерилге чок чедип келгени тыва шүлүк делегейинде улуг чедиишкин.

3. "Катап-катап шүлүктерин номчуй бээр мен..."

Сергей Есенинниң тыва шүлүк чогаалынга салдары улуг болган. Тыва шүлүкчүлер чүгле ооң шүлүктерин очулдуруп турар эвес, а ол шүлүктерниң тайлымы-биле ол чижектиг шүлүктерни бижип турар. Ооң-биле кады база бир онзагай арын — Есенинге тураскааткан шүлүктер болур. Шүлүкчү Роман Лудуптуң "Эр болуп, аккыр өөмден ужуп үнгеш..." деп шүлүү бүрүнү-биле Есенинге тураскааттынган. Мында лириктиг маадыр чурттагазының оруктарынга чорааш, чүгле Рязаньга четпээн, кандыг-даа кижилерге дужуп чорааш чүгле Есенинге душпаанын поэтиктиг мерген демдеглээш, ооң адын ыдыкшыдып, аңаа ынакшылының херечизи кылдыр хөрек-чуруун чүрек чаны карманында шыгжап чоруурун бижээн. Лирико-философчу көрүш-биле чурттагга, төрээн чер, ыдыкшыл дугайында бодалдарны бо шүлүкте киирген.

Эр болуп, аккыр өөмден ужуп үнгеш,
Ээр-дагыр оруктарым аайы-биле
Ырактарже дүн-хүн чокка базып ор мен,
Ынчалза-даа Рязаньга четпээн-дир мен.
Эрткен оруум хемчээр болза, узун-на боор,
Каш-даа чылда чуртум каггаш, чидип чорааш,
Кандыг кижээ душпадым дээр, ынчалза-даа
Есенинге кажанда-даа душпаан-дыр мен.

Есенинниң лириказының күштүүнүң, кижилерниң хөөн-сеткилинге дээштиининң дугайында база илерел бар.

Харыксырааш, шаам төнзе, үргүлчү-ле
Катап-катап шүлүктериң номчуй бээр мен,
Караам чажын хайыра чок төге бээр мен.

Шүлүктүң лириктиг маадыры долгандыр өртемчейде, амыботта чүү-даа болуп турза, ол поэзияны ыдыкшыл-биле хүндүлеп, олче чүткүлүн бижээн. Ооң-биле чергелештир аңаа магадалы база илереттинер:

...Чүү-даа болза, орус оолдуң хөрек-чуруун
Чүрээм чаны карманымда шыгжап чор мен...

Лириктиг маадырның сеткилиниң дээжизи ыры, шүлүк. Шүлүктүң төнчүзү элдээрткен ханы уткалыг.

...Элеңейнип тояап чорааш, бир-ле кежээ
Рязаньга чеде бергеш, хадыңнарның
Ыяңгылыг хөглүг ырын дыңнаай-ла мен...

"Эр болуп, аккыр өөмден ужуп үнгеш" — өртемчей, амыдырал, мөңге ыр дугайында бодалдар-биле согажаланган есенинчи байлак шүлүк.

Шүлүкчү Сергей Шаалының "Авамга чагаа" болгаш "Күжүр авай, дүвүреве" деп шүлүктери Есенинниң шүлүктеринден ужукталган, ооң тайлымы-биле бижиттинген шүлүктер болур. Есенинчи хөөн, аян бо шүлүктерде тода илдең. Ону бир-ле дугаарында бир шүлүктүң адындан көөр бис: "Авамга чагаа". А Есенинниң "Авамга чагаа" ("Письмо матери")-биле дөмей аттыг. Есенинниң шүлүүнде дөрткү строфазында *Ажырбас оң, дүүреве, авай!* деп одуруг бар. Ол одуругдан Сергей Шаалының "Күжүр авай, дүвүреве" деп шүлүү хөөннелип, бижиттинип, харындаа адын оон тып, тургузуп алган хире. А шүлүктүң иштики хөөнү база дөмей: авазынче шагда чагаа биживээн оглу чагаа бижип, авазын чазыктырып, чөптеп, оожургадырын кызыткан. Кайы-даа шүлүкчүнүң шүлүктеринде харын-даа бүдүн-бүдүн строфаларның уткалары-даа, сөстери-даа дөмейлежип турар. Сергей Есенинниң "Авамга чагаа" деп шүлүүн көрүп көрээлиңер:

Оглу мени сагынгаштың,
Олура албас болу берген
Ойбак тонун кедип алган
Орук кезип чоруур дээрил.

А Сергей Шаалының "Күжүр авай, дүвүреве" деп шүлүүнде:

Ону номчааш бодаарымга,
Оглу мен дээш ынак авам
Шайын безин аартап ора,
Сагыжы дыш олурбас-тыр.

Авазының дүвүрели, сагышсыралы кайы-даа шүлүкчүнүң ожаап көрүүшкүнүнде дөмей илереттинген. Шак-ла ындыг чаңгыс аай бодалдар бо ийи шүлүктерде хөй:

Сергей Есенинде

Шала кежээ имиртиңде
Сагыжыңга болган-на чок
Бир-ле кижи оглуң мени
Бижектеп каан ышкаш болур.

А Сергей Шаалыда ол бодал база-ла Есенинге чоок:

Сактырга-ла, багай оглу
Садыг кезип, водка дилээн,
Удуй бергеш, дүжээрге-даа,
Ужуп калган чыткан дег боор...

Есенинниң "Авамга чагаазында" дөрткү строфа биле Сергей Шаалының "Күжүр авай, дүвүреве" леп шүлүүнүң сөөлгү дөрткү строфазы мырыңай дөмей.

Есенинде:

Ажырбас оң, дүүреве, авай!
Анаа-ла хей сагыжың-дыр.
Авам көрбейн өлүр хире
Арагачы апарбаан мен.

Сергей Шаалыда:

Күжүр ием, мени дээштиң
Хүннүң ынчаар дүвүреве.
Авамның сээң чагыың уткаш,
Арагачы болбас дээн мен.

Строфаларда дөмей уткалар ында кирип турар сөстерниң дузазы-биле база чедип алдынган: дүүреве-дүүреве, арагачы-арагачы. А кол-ла чүве бодалдарның дөмейи: амыдыралда лириктиг маадырларның кайызының-даа салдынмаанының илерели. Кайы-даа шүлүктерде авазынга аксы-сөзүн берип турары чаңгыс хөөнде. Шүлүктерден чаңгыс бодал илереп кээр: авазынга оглу кижиниң ханы ынакшылы, арыг сеткили.

Тыва шүлүк чогаалынга Сергей Есенин салдарлыг болган. Ооң чогаалдарының хөөнү, сырыны тыва шүлүкчүлерге дээжи үлегер болур.

Есенинниң уран чогаалының делегейи төнчү чок. Өндүр улуг шүлүкчүнүң сеткил-хөөнүнден ужугуп үнген шүлүктерни тыва дылынга номчукчулар номчуп турар апарганы тыва шүлүктүң делегейиниң делгемчээни болгаш ооң байлакшылы болур.

Олег СУВАКПИТ

ТЫВА УРУГЛАРГА ШҮЛҮК ЧОГААЛЫ

Ургларның шүлүк чогаалы, ол дээрге, эң нарын болгаш эң берге, хөй угланыышкыннарлыг болгаш билиишкиннерлиг номнал болур. Чаш кижи баштайгы шүлүктү өпей ырының аялгазын дамчыштыр дыңнап, чүнүң дугайын ырлап турарын, өскээр чугаалааргa, сөзүн билбес-даа болза, ие-чүректиң ханызындан, сагыш-сеткилдиң уянындан үнген аялгага алзып, таалалды алыр, а чогум кымның аңаа ырлап берип олурарын чаш кижи "иезин ийи ай болгаш, адазын алды ай болгаш таныыр" деп үлегер сөстен даап билип алыр. Шак ол ылбыган чаштың кижи болуп хевирлеттинериниң — чүвени боду билип аптар апаары — үе талазы-биле кыска-даа болза, тускай чадаларны эртер. Ол дээрге, бичиилерниң дыңнап билип алырынга, номчуп бээрге билип алырынга, боду номчааш билип алырынга таарыштыр бижээн, биргээр чугаалааргa, бичиилерниң хар-назынын, оларның билиишкиннериниң деңнелин барымдаалап чогааткан шүлүктер-дир. Оларның дазылы иениң ыры болур:

Өпей, өпей, ө-пээй,
Өзем, оглум, ө-пээй.
Увай, увай, у-ваай,
Удум, оглум, у-ваай.

Ынчангаш уруглар шүлүү — улустуң аас чогаалының база бир онзагай болгаш нарын хөй талаларлыг болгаш янзы-бүрү хевирлерлиг кезээ болуп артпышаан, төрүмелинден салым-чаяанныг чогаалчыларның ачы-хавыяазындан бижимел шүлүк чогаалынче шилчээн болуп турар.

Уруглар шүлүктери амгы бижимел чогаалынга кажан көстүп келгенил, уруглар шүлүү деп чүл деп айтырыглар бистиң мурнувуска ала-чайгаар-ла тургустунуп келир. Ынчаарга ам бистер

бичиилерниң хар-назынынга, сагыш-сеткилинге, сонуургалынга, дыл-домаанга, билиг-деңнелинге таарыштыр бижиттинген шүлүктерни — уругларныы дээр бис. Олардан бистиң уругларывыс боттарын долгандыр турар бойдусту, ооң болуушкуннарын, үелерин болгаш байлаан, дириг амытаннарны, оларның өңчүзүнүн, хевир-дүрзүзүн, ажыктыын, хоралыын, боттарын канчаар ап чоруурун, кижилерниң аажыларын, чаңчылдарын, бүдүш-мөзүзүн, амыдырал-чурттталгазын, ажыл-ижин билип алырлар.

Бистер тыва бижиктиң-даа, чечен чогаалдың-даа төрүттүнүп келгенин 1930 чылдан бээр санап чаңчыккан бис. Ол езугаар алыр болза, баштайгы он чыл дургузунда уругларга бир каш шүлүктерни амгы үеде кымнарыл дээрзи билдинмес авторлар чогаадып тургускан. Оларның шүлүктери "Чыынды чогаалдар" деп номнарда, "Революстуң херели" сеткүүлдерде, "Шын", "Хостуг арат", "Реванэ шыны", "Аревэ шыны" солуннарда парлаттынгылаан. Чижек кылдыр Х.Бүрбүнүң "Каадыр кылыр школавыс" деп шүлүүнден көрүптээли:

Кавайымдан өстүрүп каан
Хайыралыг авам-ачам.
Кара чаштан өөренир
Каадыр кылыр школавыс.
(Чыынды чогаалдар, 1937, арын 138—139)

Ынчаарга ам 30 чылдар дээрге, чүгле уругларның эвес, улугларның безин өөредилге дээш, арга кызыл-кымыскаяа дег, хайнығып, 9—10 харлыг бичиилер-даа, 60—70 харлыг кырганнардаа чаңгыс партага кады өөренип, чай боорга, элезинни, кыш боорга, харны саазын, үстээш хүлдеп каан калбак ыяшты самбыра, сүүртүп каан ыяшты карандаш кылып бижип турган үе-ле болгай. Бодунуң үежилерин Сыргый "Адак кылдыр өөренмээли" деп шүлүүнде мынчаар кыйгырган:

Сургуулдар-ла шуптувус
Чурумувус тудаалыңар.
Шудургу-ла өөренгештиң
Шупту эки демдек алыыл.
(Чыынды чогаалдар, 1937 чыл, арын 141)

Шүлүкчү — бодунуң үезиниң үнү дижир болгай бис. Үжен чылдарның шүлүкчүлериниң изиг күзели, алыс сорулгазы ол ышкажыл. Олар чогум кымнарыл, кандыг ажыл кылып турга-

нып, каш харлыг улузул деп чүве биске билдинмес. Ынчаарга ам төрээн черинiң каас-чаражын мактап, аңаа ынакшылын болгаш чоргааараашкынын илереткен шүлүктерни база хөй авторлар бижигилээн. Шалык Лопсаң-Самбуунуң "Улуг-Хемим" деп шүлүүн үениң дээрелериниң бирээзи деп санап болур.

Чайгы дагның херелинде
Чайыннанган эртине дег,
Чаагай чыргал турлаа болгаш
Чарлып болбас Улуг-Хемим.
Кашпал, сыннар аразының
Каас-чараш хээзи болган
Кара-дуруяа үнү долган
Каап болбас Улуг-Хемим.
("Революцияның херели", 1941 чыл, № 2)

Уруглар шүлүүн уран-чечени-биле, улусчу чараш деңнелгелер-биле көргүзерин баштай илереткен кижи Маады Бичии-Уруг болур. Ол чүгле чаңгыс шүлүктү — "Пионер чаражты" 1934 чылда бижээн. Сөөлзүредир аңаа аялганы Виктор Көк-оол чогааткан. Ол дораан-на бүгү Тывага дарай хона берген болгаш уругларның эң ынак ырызы апарган.

Кааң хүндүс өрү көөрге,
Кас-ла куштуң ужары дег,
Каттышкаштың ойнай бээрге,
Галстуктуг пионер чараш.
(Чыынды чогаалдар, 1937 чыл).

Маады Бичии-Уругнуң "Пионер чаражынга" ооргалангаш, тыва уруглар шүлүү бодунуң үндезинин салган деп дидими-биле бадыткап болур бис.

1992 чылда чурттап, 60 чылдарның бедиинде харап, уруглар шүлүүнүң хөгжүлдезин сайгарып келирге, ол үш үе-чадага чардынып келир-дир, тодаргайлаарга, 1930—1950, 1971—1991 чылдар. Бир эвес оларны ниити тема талазы-биле алыр болза, база бир янзы апаар. Чүге дизе, ол чылдарның иштинде ниитилел хөгжүлдезинге, ооң иштинде Тыванның амыдыралынга политикдаа, экономика-даа, культура-даа талазы-биле өскерлиишкиннер болгулап, күрүне болгаш социал тургузуг база солчуп, амыдырал хөй угланыышкыннарны болгаш болуушкуннарны көдүрүп келген.

Баштайгы чээрби чыл дээрге, уруглар шүлүүнүң чаа-ла тыптып, баштайгы базымнарын кыла берген үези болур. Ынчалза-даа аңаа хамаарыштыр ТАР-ның Чазаа-даа, Намы-даа чогуур кичээнгей салбайн келген. Уруглар чогаалчылары-даа илереттинип, болур-чогуур деткимчени албаан. Ниити талазы — чүгле өөрениринче угланган кыйгырыглар болуп турган. Аңаа Кунгаа-Чаптың "Кайгамчыктыг өөрениили" деп шүлүүн чижек кылып болур:

Каа-Хемниң унунайда
Калбак чаагай школа бар.
Хамык чоннуң ажы-төлү
Кайгамчыктыг өөрениили.
(Чыынды чогаалдар, 1936 чыл, арын 135)

Ол чылдарда "Бижикти билбес болгаш биче билир чорукту узуткаалыңар!" деп кыйгырыг турганындан үениң агымынга болгаш салдарынга алзып, чоннуң изиг революсчу күзел-соруунуң болгаш хей-аъдының хөөнү-биле шүлүкчүлерниң бижип турганы билдингир болгаш чөптүг.

Дараазында он чыл — совет улустуң Ада-чурттуң Улуг дайынының, тыва улустуң Кызыл Шеригге дузаламчызының, Совет Эвилелинге Тываның каттышканының база Тывага чаа сууржуң амыдыралдың болгаш коллективизацияның чылдары-биле холбашкан. Ынчангаш тыва чечен чогаалдың темазы — дайзынны чылча шаварынче, Кызыл Шеригге дузаламчыже, совет өг-бүлеге аас-кежиктиг чурттаарынче, совет патриотизмче болгаш интернационализмче угланы берген. Ол чылдарда уруглар шүлүү базала калбак хемчээлди албаза-даа бичиилерге таварышкан езулуг шүлүктер көстүп келгилээн.Дириг амытаннарга кээргел, күш-ажылга ынакшыл, пионержи даңгыракка шынчы чорук дугайында шүлүктер бижиттинген. Олар утка-шынар болгаш уран-чечен талазы-биле ылгалып, уругларның сеткил-хөңнүнге дээп, сонуургалын хаара туда берген. Маңаа С.Сарыг-оолдуң "Өскүс уруг", "Шиижекчигеш", "Пионерниң даңгыраа", Л.Чадамбаның "Чимиттиң чимизи", "Кым-дыр мен", "Койгун оглу" деп шүлүктерин С.Пюрбюнуң "Бора-Шиижек" деп тоолду шүлүкчүткенин адап болур. Оларның темазы чаңгыс улуг — бот-боттары үн алчып турар-даа болза, амыдыралче көрүжү, болуушкунче билиишкин дөмейлешпес, чүгле боттарыныы-биле бижип турары солун болгаш өөредиглиг. Чижээ С.Сарыг-оол "Шиижекчигешти":

Торгу-маңнык өңнүг,
Довук ышкаш боттуг,
Чиңге хемде чурттуг

Шиижекчигеш чораан" — деп, эгелеп турар болза, Л.Чадамба бодунуң "Койгун оглун" мынчаар төндүрүп турар:

Хоор аъттыг бистиң аңчы
Кокааракты боолап ап-тыр.
Хоруп чыткан койгун оглу
Кокпазынче ыңай болган.

Ол ышкаш Салчак Тамбаның "Доңгада каъдык" бичии уругларга чазый-чилби, ажырымчы чоруктуң чүге чедирип болурун бадарчы ламаның овур-хевирин болгаш хөделиишкинин дамчыштыр шоодуп көргүскени — угаадыглыг болгаш дээштиг. Ынчалза-даа ооң кол маадырынга бадарчы ламаны шилип алганы арай эпчок. Чүге дээрге ламалар кажан-даа чазый-чилби чорбаан болгаш буянныг сеткилдиг кижилер-дир. Үе, ооң идеязы чогаалчыны база будап болур деп чүвениң бир херечизи ол-дур ийин.

Уругларның шүлүк чогаалын хөгжүдеринге, "Улуг-Хем" альманагы болгаш "Сылдысчыгаш" солун көскү черлерни ээлеп, Төрээн чурт, Ленин, Октябрь, тайбың, найырал, түмен бойдус, дириг амытаннар, пионержи болгаш школачы амыдырал дугайында хөй-хөй шүлүктерни боттарының арыннарынга парлап, чаа-чаа авторларны илередип үндүрген.

Тыва уруглар шүлүк чогаалы ол чылдарда бодунуң оруун изеп, эге дилээшкиннерни болгаш оралдажыышкыннарны кылып, уругларның сеткил-сагыжынга, "отту шага" бергени болур.

Ийиги үе-чада, азы 1951—1970 чылдар, уруглар шүлүк чогаалының хөгжүлдезиниң дүжүткүр чылдары болур. Чүнүң-даа мурнунда, уруглар шүлүкчүлериниң чаа, салым-чаяанныг отряды тыптып келген. Олар болза Э.Кечил-оол, Е.Танова, А.Допчаа, Ч.Кара-Күске, К.Тоюң, Ч.Ондар, К.Ондар, Х.Ойдан-оол болгаш өскелер-даа. Ооң-биле чергелештир уруглар шүлүктериниң хевирлери калбарып, темалары делгемчип, утка-шынары бедип, уран-чечени экижий берген. Шүлүктерден аңгыда шүлүглелдер, балладалар, баснялар, шоодуг-дузаашкыннар көстүп келгилээн. Ол ышкаш уруглар чогаалчыларының идея-эстетиктиг дилээшкиннери, аажы-чаң кижизидилгезиниң талазыбиле оралдажыышкыннары чаартынган черниң, чалгыннанган

чоннуң ниити сорулгалары болгаш угланыышкыннары-биле дүгжүп турган. Ол чылдарда Л.Чадамбаның "Аас-кежии" (1954), "Салгакчылар" (1969 ч), Е.Тановаңың "Дамырак" (1964 ч), А.Допчааның "Чаптанчыглар" (1968 ч), Э.Кечил-оолдуң "Чечектерим" (1967 ч), "Дээрге капуста" (1970 ч), Ч.Кара-Күскениң "Дамды" (1969 ч) деп чыындылары көстүп кээп, тыва уруглар шүлүк чогаалының бут кырынга туруп, чедимчелиг хөгжүй бергенин бадыткаан. Боттарының чогаадыкчы ажылдарын шүлүк чогаалыбиле эгелеп, ургларга эки шүлүктерни, шүлүкчүткен тоолдарны болгаш баснялары С.Сарыг-оол, С.Пюрбю, В.Эренчин, С.Сюрюң-оол, Ю.Кюнзегеш, К.Кудажы, М.Өлчей-оол бижигилээн.

Ургларның угаан-бодалын сайзыратканы, чаа чүүлге чаңчыктырганын, билиин байлакшытканын ол чылдарның шүлүктери боттары-ла сөглеп бээр. Ол дээрге, бистиң чогаалчыларывыстың суртаалдап, чагыг-сүмеден болгаш көргенин ол-ла хевээр, чурукка тырттырган дег, дүжүрүп бижиринден чоорту хосталып, дыл-домаа чевен, утка-шынары чавыс шүлүктерден чайлааны болур.

Акым сартык сунду,
Амыраштың аптым.
Ынайзынып өкпелээш,
Ышкыныптым ышкажыл.
Каракгары көстүктүг
Калдар эниим чипкен.
Кызаңнаан дылын
Кымчыландыр чылгады.
(Каң-оол Ондар. "Сартык").

Үстүнде шүлүктен чүнүң дугайында бижээни эвес, а канчаар бижээни билдингир ышкажыл. Шынап-ла, ургларга чүнү-даа, чүнүң-даа дугайын бижип болур. Ынчалза-даа билдилиг болгаш уранчыдыр бижиирде, уруглар чогаалчызы болуп төрүттүнер ужурлуг. Чүгле ынчан өттүнчүүр, темалар катаптаар чоруктан уштунуп, школачы амыдырал, ургларның иштики өртемчейиниң чаагайын болгаш чажыттарын, башкыларның авыралын, оларның овур-хевирин дамчыштыр бичиилерниң аажы-чаңынче, күзелчүткүлүнче чедир ханылап, сонуургадып бижип болур бис.

Чыл келген тудум-на, ылаңгыя сөөлгү үшкү үе-чадада, уруглар-ның шүлүк чогаалы улам-на хөгжүлдени ап, чаа-чаа авторлар-биле немешкен. Маңаа Ооржак Комаадырны, Шоома Даржайны, Комбу Бижекти адап, чизени оон-даа ыңай уламчылап болур. Оларның шүлүктери, далай суунга дамды дуза дег, тыва чечен чогаалдың дашказын долдуруп, уруглар шүлүүнге чаа аянны, уран тывышты киирген. Шоома Даржайның "Аякты кым бусканыл?" деп чыындызында илбижи болгаш билдижи аргалар-биле бижиттинген шүлүктер бар. Ону "Ажык үжүктерни" болгаш "Алдын үжүктү" номчааш билип алыр бис. Ол ышкаш Комбу Бижек бодун чаа, солун, онзагай аянныг, тускай көрүштүг шүлүкчү деп көргүскен. Чаңгыс чижек:

Черим-чуртум өңгүр-чивиин
Дам-дам шимеп, диргизип кээр,
Чечектерге сыргалар боон,
Таалап ойнаан ховаганнар,
Сайзанаамга шайлаар силер,
Садым чечээн каастаар силер.
("Ховаганнар")

Уругларның шүлүк чогаалынга чаа тынышты Ч.Ондар, О.Комаадыр кииргеннер. Чаң-оол Ондарның теве, хүн, чер, суг, камналга, төтчеглекчилер дугайында шүлүктери онза ылгалып, чаа аян-хевирни, чараш деңнелгелерни, салдарлыг өөредигни берип турар, Комаадырның "Хадыыр-Сарыг" деп чыындызы бичиилерни техникага, эмдик мал өөредиринге, хой кадарарынга хандыкшыдып турары-биле ажыктыг, Доюндуп "Салгакчылар" деп чыындызын үндүрүп, уругларга буянныг сеткилин ажытканын үнелиг белек деп санаар апаар.

Уругларның шүлүк чогаалы — совет уруглар чогаалының чарылбас кезээ болуп, Бүгү-эвилел номчукчуларынга билдинип келгенде, улуг ССРЭ буступ дүшкен, акы-дуңма улустарның найыралы сандараан, социалистиг ниитилел узуткаттынган. Ооң хайындан уруглар чогаалчыларының мурнунга чаа нарын болгаш берге сорулгалар тургустунган. Амыдыралдың кайы талазын, канчаар бижиирил, кандыг орук-биле хөгжүүрүл, бөгүнгү маадырларывыс кымнар болурул, ажы-төлдү кандыг угланыышкынче кижизидерил, бистиң күзеливис кандыг болурул, ниити-

лел кажан, канчаар орталанырыл деп хөй-ле айтырыглар бистерни дүвүредип келген.

Чогаалчы кижи — чоннуң хөӊнү, ооң боданыкчызы болганда, анаа-ла баш муӊгаш олурар эргези чок. Ындыг төлээде, хамыкты мурнай үезиниң азы кижи төрелгетенниң чугула айтырыгларын шиитпирлежир ужурлуг. Ол болза, долгандыр турар хүрээлеӊни — бойдусту бүгү тала камгалаары болгаш хумагалаары; сарыг шажынны тургузуп, чоннуң уттундурган чаагай чаӊчылдарын болгаш чүдүлгезин катап эгидери, аӊаа аныяк салгалды ижиктирери болгаш өөредири; улустар аразының акыдуӊма найыралын быжыглаары, дем-биле, деткимчелиг ажылдаарын болгаш чурттаарын чедип алыр; төөгү оруу хан-чинге борашпазы-биле, айыыл-халапка таварышпазы-биле тайбың дээш демиселди күштелдирери-дир. Бо-ла бүгүнү уран сөстүң күжү-биле, угаан-бодалдың сарыылдыы-биле уругларны билиндир, оларны хандыкшыдыр бижиири — чүгле бистен хамааржыр.

Уругларның шүлүк чогаалы — ам-даа чедир чардынмаан кур чер болуп артпышаан. Бо талазы-биле шинчилел ажылдары чоруттунмаан. Ынчангаш уруглар чогаалының төөгүзүн бижип тургузарын, уруглар чогаалчыларының шилиндек шүлүктериниң чыындызын кылырын, уругларның назы-хар аайы-биле номнарын тус-тус үндүрерин, оларның чурук-хөрүк кааспалгазын эки-жидерин болгаш өӊнерлиг болурун, уруглар чогаалының республика хуралын чыылдырарын, "Сылдысчыгаш" солуннуң чанынга чечен чогаал каттыжыышкынын тургузарын, "Чылдың эӊ эки шүлүү дээш" конкурсту доктаамал эрттирерин үе-даа, амыдырал-даа негеп келген. Бо дугайында эш-өөрнүң болгаш номчукчуларның санал-оналын дыӊнаксаары күзенчиг-дир.

Антонина ДОНГАК,
Гуманитарлыг шинчилелдер
институдунуң литература секторунуң эртем ажылдакчызы

С.А. САРЫГ-ООЛДУҢ ЧОГААЛДАРЫНДА ШАЖӸНЧЫ ҮЗЕЛ-БОДАЛДАР

Сураглыг чогаал шинчилекчизи А.К. Калзаңның бижээни-биле, "...тыва шүлүк чогаалының шылгараңгай төлээзи, ооң начыны...", тыва национал литератураның үндезилекчилериниң бирээзи, Тыванының улустуң чогаалчызы С.А. Сарыг-оолдуң көвей-көвей чаа салгалдарга арттырып каан чогаадыкчы үре-түңнели тыва дыл, төрээн чогаал шинчилекчилеринге эгиир шагда төдүп четпес байлак чемиш болур.

С.А. Сарыг-оолдуң чогаалдарын тыва эртемденнер А.К. Калзан, Д.С. Куулар, М.А. Хадаханэ, З.Б. Самдан, К.Х. Оргу, В.С. Кызыл-оол, база сураглыг чогаал шинчилекчилери Г. Ломидзе, Р.Палкина, С.Гармаева, Д.Романенко, Р. Мустафин дээш өскелер-даа ханы сайгарып, бедик үнелелди бергеннер. База ол ышкаш улуг-биче салгалдарның тыва чогаалчылары С.А. Сарыг-оолдуң алызындан (төрүмелинден) салым-чаяанныын, ооң чогаадыкчы дуржулгазын кандыг-даа чигзинниг чок хүлээп ап, тыва чогаалдың өгбелериниң бирээзи деп ыдыктап, оон өөредигни албышаан, чоргаарланып чоруурлар.

А.К. Калзан С.А. Сарыг-оолдуң 1961 чылда чырыкче үнген "Аңгыр-оолдуң тоожузу" деп романының чон аразынга чедиишкинниг болганын, "...Аңгыр-оолдуң тоожузунуң" дораан ат-алдарга четкенииниң ужуру анаа-ла номчукчунуң манаашкынында эвес, а ынчаардагы тыва литератураже езулуг чаа болгаш ылап төлептиг болуушкун боop кирген ук чогаалдың бедик реалистиг шынарларында болган, — деп демдеглээн (а. 33).

Коммунизм идеологиязының тергииделӥниң үезинде чогаал шинчилекчилериниң албан ажыглап турганы "социалистиг реализм" деп терминни бистиң шылгараңгай эртемденивистиң "социалистиг" деп илередигни ажыглавайн, анаа "реалистиг шынар" деп айытканында ужур бар. (1998 чылда С.А. Сарыг-оолдуң чогаалдарының чыындызы үнүп турда, ынчангы ССРЭ-ниң иштинге аажок улуг ниитилел-политиктиг өскерлиишкиннер диңми-

реп турган). "Социалистиг" деп илередиишкин чокта, Сарыг-оолдуң езулуг тыва шынары, улусчузу, хоюглап каан эртине дег, каас-байлак уян сеткили, кайгамчыктыг уран-чечени, Аңгыр-оолдуң амыдыралыңдан бүгү тыва чоннуң төөгүлүг оруу каракка чуруттунуп келир.

Уран-чечен тоожуп каан "Аңгыр-олдуң тоожузу" чүгле чогаалчының бот-намдары эвес, а харын-даа шаандакы үениң өске, көвей санныг тыва аныяктарның бот-намдары, салым-чолу-дур. Ук маадырдан болгаш өске персонажтардан чаа салгалдарның төлээлери боттарының кырган ада-иезин, чоок кижилерин танып алырлар. Шынап-ла, "Аңгыр-оолдуң тоожузун" үстүнде айыттынган реалистиг азы амыдыралды боттуу-биле көргүскен, тыва кижиниң сагыш-сеткилин ажыдып каан өөредилге ному деп болур. Якут чогаалчы Семен Даниловтуң "Аңгыр-оолдуң тоожузун" тыва амыдыралдың энциклопедиязы деп адаанында ужур бар.

Ук тоожуну бирги кезээ чырыкче үнүп келирге, ол үениң тевии-биле, "чамдык критиктерниң Сарыг-оолду натурализмге, этнографизмге чагырткан, социал утказы кошкак азы чок чогаал" деп турган чугаазынга А.К. Калзан чөпшээрешпейн, ол ындыг эвес деп бадыткалдыг шинчилелди кылып, ук чогаалга бедик үнелелди берген.

З.Б. Самдан "Улустуң аас чогаалындан литератураже" деп монографиязында база чамдык критиктерниң этнографизмнер база чогаалдарда амыдыралды каастап чоруур аргаларны ажыглаарын шүгүмчүлеп турарын айытпышаан, мынчаар демдеглээн: "Ынчалза-даа этнографизмни шуут буруу шаап, шүгүмчүлээр чорук база окта таарышпас. Чүге дизе, этнографизмнер аныяк литератураларда эвээш эвес рольду ойнап турар, эң ылаңгыя оларның чаа тургустунуп турар үезинде". (а. 25).

Шынап-ла, бир эвес национал чогаалчылар этнографизмнерни боттарының чогаалдарынга ажыглавайн, чоннуң Шагаа, Наадым дээн чижектиг байырлалдарын, оваа дагыырын, буга дагыырын, азы куда-дой, кижи ажаарының чаңчылдарын, чаш уругнуң бажының дүгүн хылбыктаарын, хамнарның алганырын дээш чоннуң оон-даа өске чаңчылдарынга, аас чогаалынга, легенда, мифтерге даянып алгаш чогаал биживеске, кайыын амыдыралды уран-чечен көргүскен чечен чогаал төрүттүнүп келирил?

Ылаңгыя Чөөн-чүк улустарының литературазының үнген дазылы, чемижи — ол чоннарның национал культуразында, психологиязында, өртемчей көрүүшкүнүнде, аас чогаалында, шажынында база оон-даа өске ажыл-агыйының адырларында деп болур. Бо чүүл тыва, моол, бурят, алтай, хакас, якут дээш, оондаа өске, Ортаакы Азияның чоннарының литератураларынга, харын-даа эрте-бурунгудан сайзыралдыг кыдат, япон болгаш оон ыңай калбарып, ханылап чоруй баар литератураларга бүрүнүбиле хамааржыр. Ынчангаш оларның Европа чурттарының литератураларындан ылгалып турар бир онзагайы бо чадавас.

С.А. Сарыг-оолдуң чогаалдарын сайгарып көрген шинчилел ажылдарында, ук чогаалчының үзел-бодалдарында ооң шажынчүдүлге талазы-биле билиглерин арай-ла чедир, харын-даа шуут көргүспээни көскү. "Аңгыр-оолдуң тоожузунда" болгаш өскедаа проза чогаалдарында байтыгай, ооң шүлүктеринде безин буддизмниң мифологиязының, философиязының болгаш шаманизмниң билиглери көскү черни ээлеп турар.

Ылаңгыя "Аңгыр-оолдуң тоожузунда "Чугааның эгези" деп кезээнде-ле чогаалчы шажынның билиглерин ажыглап кирипкен. Буян-биле чугаазында 3 халапты (өрт, хат, суг) тайылбырлап бижээн (а. 45).

База ол ышкаш буддизмниң билии болур, "сансара" азы бистиң дириг амытаннар **өртемчейивисти** кончуг шын, билдингирибиле, "...Үениң эргилдезинде төнмес-батпас бар-ла чыдар — кызыгаар чок чүве чок, он ийи чыл бар. Ол төнерге база катап эгелеп турар" деп тайылбырлаан. (а. 46). Буддизмниң философиязында сансар азы бистиң өртемчейде, очаладда бүгү-ле чүве дээскинип, дириг амытаннар, база амы чок чүүлдер анаа-ла төнүп чиде бербес, бир байдалдан өске байдалче шилчип, төре-аралчып төрүттүнүп өскерлип турар болгай.

Бо чогаалда "бурган башкы", "Бурган-сагыызын", "дываажаң ораны", байлыңы", орустаарга "балин" (далгандан азы саазындан кылган дүрзүлер) "Оваалга", "сойгулар", "сам" "шагжаа", "сержим", "шаң-кеңгирге" дээн ышкаш буддизмниң терминнери аажок колдаан.

Бичии маадырның авазы чок апааарга ажаап турар эгеде, тываларның кижи ажаар чаңчылын бүзүренчиг чураан. Шынапла, ол үеде тывалар шажын-чүдүлгени аажок билир, сүзүктүг

чон чораан деп бадыткал көстүп турар. Кырган-авазы Аңгыр-оолга: "...Олар аваңның "соңгу мөрүн" кылып, йөрээлин номчуп, бурган-дываажаң оранынче үдеп турары ол-дур. Барып бурганга тейлээл че. Хөөкүй аваң сагыш амыр бурган оранынга чедип, төре-аралчып төрүзүн, — деп чугаалап турган. Мында буддизмниң соңгу назын дугайында нарын билиишкиннерин чогаалчы тода болгаш билдингир кылдыр тайылбырлаан.

"Хүрээге чордум" деп эгеде, "...ынчан черле шажын-чүдүлге деп чүвени билир-даа, билбес-даа улуг-биче, эр-херээжен чоннуң хүрээ-хиитти дагылгазы — эргил-найырга барыксаары мырыңай өөнээ чүве боор" деп, бижип турарындан алгаш көөрге, ол үеде Тывага буддизм аажок сайзырап, делгереп турганы илдең.

Дарааазында одуругларда кырган энезиниң чугаазында Сарыг-оол чүдүлгеге бодунуң хамаарылгазын чажырбаан: "Буян турда, бут амыраар, бурган турда, баш амыраар", "...анаа-ла ынаар доюлбас болдур ийин,... хат чок болза, хаак бажы чүге шимчээр ийик, ужур-ла бар, эниим...".

База бо-ла эгеде кырган иениң мурнундан бичии оолакка чугаалап турар өөредиглер, угаадыглары чүгле моральдыг ужур-уткалыг эвес, ында харын буддизмниң философиязының биликлери база сиңген — "Кым, чүү дидир, ону дыңнап алгаш, ону ол дораан харыылаар деп далашпа. Далашкан сээк сүтке дүжер чүве. Сээң чаныңда "эжиң" сени ынчалдыр бак сөглээн болза, сен иштиңде: "Чоог-ла, охалай экизин. Меңээ кара бодап, чажыт хойлап чораан бижээңни ушта соп эккеп, көргүзүп бердиң ышкаш чүл, ам-на сени танып алдым, четтирдим! — деп каг. Дайзыннарын танып алыры дег олча кайдал!" (а. 173).

Черле ынчаш чогаалчының чүдүлгеге хамаарылгазы чажыт-даа эвес, ооң чогаалдарында элээн илереңгей көстүп турар, шажын талазы-биле быжыг туружун көргүзүп турар. "Чоннуң сүзүү бедип турар чоруунда ужур-ла бар" — деп, каш-даа удаа бодалын илереткен.

"Дириг бурган" деп эгеде база Сарыг-оолдуң шажынчы үзелдери уланчылыг болуп, ооң амыдыралынга сүзүк-чүдүлгениң ролю улуг турганы көскү.

Тыванның хүрээлери база Барыын Моолдуң, Урганың хүрээ-хиитте-риниң дугайында төөгүге, чер-чурт девискээринге хамаарышкан үнелиг медээлерни база моон билип ап турар бис.

Үстүнде сайгарылга кылган эгелеривистен аңгыда, С.А. Сарыг-оолдуң өске-даа чогаалдарында (поэзия, проза, публицистика, драматургия дээш) тыва кижиниң өртемчейни көрүп, хайгаарап, билип, шиңгээдип ап чораанын, сүзүктүг езу-чаңчылдарының үндезиннерин, сүүзүнүн өөренип, шинчилээри чугула.

Бо кыска дыңнадыг-биле үстүнде дегдеглээн чүүлдерни ук теманы чүгле ажыдып тур бис. Моон-даа өске дарый харыызы негеттинип турар айтырыглар көвей. Чижээлээрге, чогаалчының шажынга хамаарылгазы, үзел-бодалдары, хамааты лириказында, тодаргайлааргa, Ленин, партия дугайында шүлүктеринде шажынчы сөстер кандыг рольду ойнап турар дээн ышкаш, оон-даа өске проблемалар көвей. Чижээлээрге, "чыргал", "очалаң", "Ленинге, Сталинге чүдүп тур мен", "Мөңгежирээн өөрүшкү, аас-кежик" дээш оон-даа өскелер. Ынчангаш С.А. Сарыг-оол чүгле чаа амыдыралды, хөгжүлдени ырлап, йөрээп чораан эвес, чоннуң ниити мөзү-шынарынга, сагыш-сеткил сайзыралынга шажын-чүдүлгениң ролю улуг, харын-даа эргежок чугулазын медереп, ону деткип турган деп, ажыы-биле чугаалап болур.

Василий САЛЧАК,
ТГШИ-нуң чогаал секторунуң
эртем ажылдакчызы.

Ар шилик!

"УЙГУ ЧОК УЛУГ-ХЕМНИҢ" КОЛ МААДЫРЛАРЫ...

(Үлегерлээн маадырлар дугайында)

Кандыг-даа чогаалдың кайы бир маадырының (персонажының) амыдыралындан үлегерлеп алган маадырын (прототивин) тодарадыры номчукчуларга-даа, шинчилекчилерге-даа солун. Тыва чогаал сайгарыкчылары, шинчилекчилери үлегерлеп алган маадырлар дугайында айтырыгже амдыгаа дээр улуг-ла кичээнгей салбайн турар.

Чечен чогаал маадырларының аажы-чаңының, мөзү-бүдүжүнүң быжыгып турумчуй бээринге чедир өзүлдезин чуруп көргүзерде чогаалчы кижи ужуражып душканы, чугаалажып танышканы хөй-хөй кижилерниң эки-даа, багай-даа талаларын, оларның чараш, багай-даа шынарларын чаңгыс-даа, оон хөй-даа

кижилер кылдыр хуулдуруп, чыып тургузар болгаш бир мөзүлеш овур-хевирлерни үндүрүп кээр.

Кажан уран-чечен овур-хевир, херек кырында амыдырап-чурттап чораан кандыг-ла-бир кижиге элдээртиг болуп, а ол элдээртиг номчукчуга билдине бээрин автор чедип апкан болза, ол эки-ле харын. Мындыг таварылгада ол чогаал шинчилээр эртемниң даяныр бир чугула кезээ-даа боол болур.

А кажан, кандыг-ла-бир кижиже дорт азы, харын-даа, шуут-ла угландырбааны, эскертинмес нарын чогаадыкчы ажыл-чорудулганың, азы чогаалчының ала-чайгаар ындындан кээр көскүхөөннүүн уламы-биле чугаа чоруп турган болза, ол өске херек. Мындыг таварылгада чогаадыкчы ажыл-чорудулга дээрге, чогум чүл ол деп айтырыгга харыы бээри хөй талалыг.

Үстүнде демдеглээн ол ийи чүүлүвүстүң алыс утказы ийи аңгы, ынчалза-даа оларның кайызы-даа чогаалчы кижиниң чогаадыкчы бодалы, үзели, көрүжү-биле ыяап-ла харылзаалыг болур.

Ындыг болганда, үлегерлеп алган маадырларны тодарадырының мурнунда дараазында чүүлдерни ылавылап алган турары чугула. Бирээде, чогаалчы херек кырында амыдырап-чурттап чораан кижилер-биле чогаал маадырларының аразында харылзааны номчукчуларның угаан-бодалынга арттырар сорулганы салып алган турган бе?. Ийиде, чогаалчы амыдыралдан алдынган кижилерни үндезин барымдаа болдурар азы анаа-ла чижеглээн, дөзевилээр дээни ол бе?

Ынчангаш чогаалдың сөзүглелиниң база ооң тургузуунуң сайгарылгазы амыдыралдан үлегерлеп алган маадырларның айтырыгларындан чугула болур. Ындыг-даа болза ооң дугайында шуут-ла чугаа кылбас дивээни-ле ол болгай.

К. Кудажының "Уйгу чок Улуг-Хем" деп роман-тетралогиязының кол маадырлары Сүлдемнерниң салгал дамчаан өг-бүлезиниң амыдыралындан үлегерлеп алдынган маадырларының дугайында, кыска-даа бол, чугаа чорудар сорулгалыг бис.

"Сүүр кырында кижи турган... Турза узун, тутса мөге деп улустуң чугаалажыр кижилериниң бирээзи ол... Ол кижиниң аптаразыг делгем хөрээ, чодур дыт дег тырың дурт-сыны, кадап каан адагаш дег... (Ол) кижи кадыр элзиг хавааның баарында чашты берген кара карактарын шала имиреркеш, мурнунда

улуг чоога кежир аргаже чиге көргеш, өшкү салын чаңчыккан аайы-биле соок салаалары-биле ээргилээн...".

Номчукчу билир-ле болгай, кышкы сүүр кырында Сагаан-Өгбе дег агара берген сегел салдыг, мөге-шыырак дурт-сынныг, аңчы кижи кымыл дээрзин аан. Сулдем?! Сүлдем болбайн аан. Деңгелге кылдыр К.Кудажының "Тараа" деп тоожузундан дараазында одуругларны номчуп көрээлиңер: "Кастыктары... көгергилей берген, аразында элбек ак-ак дүктерлиг сегел салдыг, делгем эгиннерлиг, хүрең шырайлыг... ашак кижиниң адын Суваң дээр..." Суваң? Суваң деп кымыл ол?!

..."Тыва улустуң чаңчылында, ылаңгыя эр кижи, бодунуң ада-өгбезиниң беш-алды салгалынга чедир билир ужурлуг деп, тывалар ынчаар чугаалажып чораан... Кырган-ачам Суваң деп кижи. (Чогум көрбээн мен. 1921 чылда-ла чок болган кижи дээр. Мен 1929 чылда төрүттүнген болгай мен..." (ТГШИ-ниң Бижимел фондузунда К.К. Кудажының сактыышкыннарындан).

Ынчаарга-ла "Уйгу чок Улуг-Хемде" Сүлдем ирейниң прототиви азы амыдыралдан үлегерлеттинген маадыры Кызыл-Эник Кыргыстың (ачазы Кудажының адазы) кырган-ачазы Суваң ирей ол ышкажыл але?! Ол ылап-ла ындыг бе дээрзинге чигзиниг турбас кылдыр үстүнде сактыышкыннардан улаштыр көрээлиңер, че: "Сүлдем ашакты кырган-ачамның Суваң деп адын хевээр адап алыйн дээримге, "Тараа" деп номунда база ынчаар адаанна болгай. А Сүлдем дээримге, ол Сүлде (Сүлдем (мээң ук ызыгуурум) — В.С.) черле, бедик, өг-бүлениң баштыңы, ындыг (ыдыктыг — В.С.) кижизи, өг-бүлениң сүлдези боорга, дыка хөй аттарны шилип тургаш, ол атка доктаааган мен..."

Ынчаарга бо кыска чүүлдүң эгезинде салдынган ийи чүүл айтырыывыска хамаарыштыр ам чүнү чугаалап болур бис?

Бирээде, херек кырында, Кызыл-Эниктиң кырган-ачазы, Суваң ирейниң 10 оолдуг, бир кыстыг өг-бүлезиниң амыдыралы-биле романның эгезинден төнчүзүнге чедир чогаал маадырлары Сүлдемнерниң беш салгалының аразында харылзааны номчукчуларның угаан-бодалынга арттырар сорулганы К.Кудажы салып алган турган...

Чогаалчы кижи — чурттап чораан үезиниң херечизи, эрткен үениң шинчээчизи, ол-ла бүгүнү келир үениң салгалдарынга дамчыдып бээр сорулгалыг төрээн черииниң, ооң чонунуң уран сиил-

бикчизи болгай. Ынчангаш К.Кудажы, Улуг-Хемниң унун чурттаан Кыргыс Суваңнарның (беш салгал ажы-төлү-биле) өг-бүлезиниң амыдырал-чурттал*газын дамчыштыр, XX вектиң эгезинден төнчүзүнге чедир, Тывага болуп турган (социал-экономиктиг болгаш культура-хөгжүлделиг чаартылгаларны, өскерлиишкиннерни), төөгүлүг болуушкуннарны көргүзер дээн сорулгазын чедимчелиг күүседип шыдаан-дыр.

Ийиде, К.Кудажы амыдыралдан үлегерлеп алдынган кижилерни, Суваңнарның ажы-төлүнге хамаарыштыр, шуут-ла үндезин барымдаа болдурарын оралдашпаан (үндезин барымдаа болдурарынга төөгүге херек кырында киржилгелиг кижилерни ол-ла ат-сывы, ол-ла үеде ажыл-херектери-биле Буян-Бадыргы, Күрседи, Чурмит-Дажы дээш, оон-даа өскелерни ажыглаан-на болгай), а Тывага ол эрткен төөгүлүг үелерниң иштинде, Сүлдемнерниң амыдырал-чурттал*газы-биле дөмей салым-чолдуг кижилер хөй турганы-биле, ындыг өг-бүлелерниң хууда амыдыралын чижеглеп, шак-ла ындыг бир мөзүлеш овур-хевирни тургусканы ол.

Чижеглеп дөзевилээни ылап бе? Азы ол даап бодаашкын, хоозун чугаа эвес бе?

Бо айтырыгга харыы кылдыр, база-ла, чогаалчының сактыышкыннарындан мындыг одуругларны киириштирер-дир бис.

..."Буянның (овур-хевириниң .. В.С.) кол ооргазын ачамны (Михаил) (Кудажы — В.С.) кылдыр бодап алгаш, ол Хойлаароол деп турар маадырның адын Хойтпак-оолду (Хойтпак-оол Кыргыс Хууракович — хөй ажы-төлдүг Суваңның оглун ооң акызы Хуурак азыраан. Ол Хову-Аксының кобальт рудазын тыпканы-биле (Сталин) Күрүне шаңналының лауреады боол Тыванның төөгүзүнге арткан) бодап алган мен. А ынчаарга, ол Саванды деп кижини дээрге (ачамның дуңмазы Арапчор деп кижи чораан. Беш-Мелдер деп аттыг деп хөөрээр. Кырган-ачамның, база бир, Сарыг-оол деп оглун, черле хөй кижилер аразынга элдеп-эзин чаңныг кижилер чоруур боор, кара-хөк аажылыг кижи чораан дээр. Багай самдар өөнге олуруп алган, ажы-төлү эңдерик, ол хирезинде, үргүлчү арыгланган, аштанган, "Байым-даа кончуг" деп-ле чоруур) ол Сарыг-оол биле Арапчорнуң аажы-чаңын, амыдырал-чурттал*газын холуштуруп тургаш, бир овур-хевир үндүрүп алган мен... Ынчаарга Савандының адын шилип

алыр дээш мырыңай пат болган мен. Аттар шилип турумда, бир төрелим кижи чок болу берген. Ону сөөлгү орукче үдээр дээш чеде берген бис. Тывалар ындыг-ла болгай, "кавай" үндүрбээнде, сөөлгү дүне ора хонар. Аъш-чемни кудуп, сунуп турар. Улустар ында шыдыраалап ойнап, чугаалажып-даа олурар... Дыңнап чыдарымга, улус аразында, Саванды дижип турар. Ол кижи кирип келгеш-ле, ана, хамык чүве-ле чугаалааш туруп берген. Улус, ана, чир-шоң дүжүп-ле турар. Мен ам, дашка сунарга, удаан кижи бооп, а херек кырында, ол кижиниң чугаазын дыңнап чыдар мен. Ол Савандының адын, тыппайн чораан адымны эзирик улус аразындан ынчаар тып алган мен.

Чүге Саванды болганы ол дээрге, адыр. Мээң ол чогаалымда Саванды арай сээдеңзимээр-даа ышкаш, ындыг хевирлиг кижиле болгай. Черле, чоннуң аразында чедер-четпези-даа билдинмес, сээдең, сээдең эвези-даа билдинмес, харын чамдыкта улустуң эки багын-даа дорту-биле чугаалаптар улус бар боор. Арыннүүр чүнү-даа барымдаалавас, дүк кагар савааш-биле салба берипкен чүве ышкаш, бай, ядыы-даа дивес, чула савап, сөглеп каапкаш баар. Билир, билбес-даа болза чула сургап, чула улдап кааптар. Саванды деп ат — ол савааш-биле холбаштыр бир овур-хевир тургузуп турар.

Буян дээрге тыва ат. Ол сөстүң утказы база чүгле эки чүве оштаан. Ынчангаш кол маадырны ынчаар адап алганым ол-дур.

Анай-Кара — ол авам-дыр...".

Чогаалчының авазы Чандаңмаа Сарыговна — Анай-Кара, ачазы Михаил Суваңович — Буян, а Кызыл-Эниктиң романда кым болуп турарын дораан-на эскерип, танып каан боор силер. "...Анай-Кара оол уруг божуп берген — чарын аразында меңниг. Ногаан тарийги биле Сагаан тарийгиниң чагыын езугаар, бирээде, күске чылын төрүттүнген боорга, ийиде, меңгизи кара — черде чоруур боорга, оглун аза-четкер албас кылдыр Чолдак-Ой деп адап алган...". Аттың чаптанчыын, тывызыын. Базала деңнелге кылдыр чогаалчының үстүнде сактыышкынындан: "Ооң соонда (авам, ачамга) ол бурганнар (Ногаан тарийги, Сагаан тарийги): "Ам оол уруг төрүттүнер-дир... Ынчаарга демдектиг төрүттүнер оол эвеспе..." дээн-дир. Ол демдээмни шагда чажырар кижи мен. Ам сеңээ көргүзейн. (Оң талакы өштүнде улуг омааш бажы хире хүрелдир өңнүг меңни көргүскен — В.С.) ол бурганнарның чугаазы шын болган".

Чогаалда Чолдак-Ой-биле ооң үндезилеттингени үлегерлээн маадыр Кызыл-Эниктиң аразында дыка чоок-даа база арай ырак, дүүшпес-даа чүүлдери бар. Чоок болгаш дөмей чүүлдери чүл? Бирээде, аза-четкер албас кылдыр адын адааны; ийиде, меңгизи черде (олуттуг) чорууру, үште, меңи.

Дүүшпейн турар чүүлдери чүл?

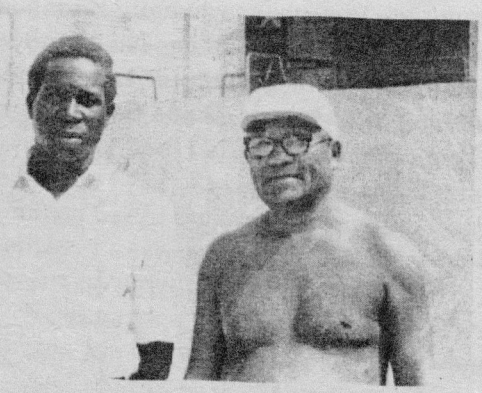
Чогаалчы амыдыралдан үлегерлеп алган чүүлдерни чогаалынга ол-ла олчаан дүжүрүп чурууру азы бижиири албан эвес. Чогаадып азы бодап тыпкан деп чүве турар.

Тыва чечен чогаалдың хоочуннары Сергей Пюрбюнүң, Степан Сарыг-оолдуң таваан салганы эстетиктиг чаңчылдарны, чурумалдыг аргаларны, хевирлерни уламчылавышаан, Кудажы "Уйгу чок Улуг-Хемге" эрткен төөгүнү ханы ажыдарынга боттуг маадырларның амыдыралындан дыка хөй чүүлдерни шын ажыглаан. Ынчангаш бо чогаал улусчу үндезинниг, ханы барымдаалыг.

Чогаалчы болгаш үе

Кызыл-Эник КУДАЖЫ,
Тыванның улустуң чогаалчызы

НИКОЛАЙ РУБЦОВ, МОНГУШ ДОРЖУ, ДЖОН ОКАЙ, БОДУМ БОЛГАШ ӨСКЕЛЕР-ДАА

Бир эвес бо чүүлдү мен бижип калбас болзумза, тыва литератураның арнында база бир чырык одуруглар чиде бээр деп бодаар-дыр мен. Ынчангаш-ла мону сактып бижий берген ужурум ол.

Ынчан 1962 чыл турган чүве. Мен 1960 чылда Кызылдың педагогика институдун дооскаш, "Тыванның аныяктары" солуннуң редакторунга ажылдап турган мен. Чаа дээди эртем чедип алган болгаш, ам оон ыңай өөренир дугайын баштай бодавайн турган мен. Ынчалза-даа редактор кижиге журналистика талазы-биле тускай дээди эртем чок болза, ажылдаары берге дээрзин дораан эскерген мен.

Ам көрүп чоруурумга, редакцияларда журналист эртем чок кижилер ажылдап турар боор-дур. Оларның канчаар ажылдап турарын билбес мен. Журналистика дээрге, чүгле кара практика эвес, эртем болгай, теория болгай. Мону шиңгээдип албайн ажылдаары берге, харын-даа болдунмас.

Мен уруглар солунундан эгелээш, партия солунунга чедир эвээш эвес солуннарны редакторлап, ном үндүрер черге ажылдап, телевидение студиязын директорлап тургаш, боттарын ам

"хоочун журналистер" бис дижир хөй-ле кижилер-биле кады ажылдап чордум. Оларның кол нуруузу тускай журналист эртеми чок, анаа-ла кара практик кижилер тургулаан, ындыг кижилерни орустап "самоучкалар" дээр.

Чүү деп чүү дээр боор, ынчаар боттары өөренип алган кижилерниң аразында шуптузу эвес, ийи-чаңгыс езулуг журналистер база тургулаан. Оларга Алексей Алдын-Херел, Монгуш Лүндүп, Сергей Кызыл-оол, Михаил Сагды, чогаалчылар Байкара Хөвеңмей, Салчак Самба-Лүндүп, Түлүш Кызыл-оол болгаш өскелер-даа хамааржыр. Бо эштер дээрге, чүгле журналистер эвес, бойдустан чаяаттынган талантылыг кижилер чүве. Өске артканнары анаа-ла бижикчилер чагаалары сииредир ажылдакчылар турган, олардан езулуг корреспонденциялар, репортажтар, интервьюлар, очерктер манаары берге. Ындыг кижилерден кылып орган ажылын айтырарга, анаа-ла "материал" бижип олур мен деп туугай харыы бээр турган. Ындыг эреңгей чүве канчап турар боор. Бир эвес кадарчы кижи малының өң-чүзүнүн — хүреңин, доруун, боразын, сарыын, хар-назынын — шүрлең-кыжаалаңын, хунан-дөненин, шээр болгаш бода малдарны хой, өшкү, инек, чылгы, теве, сарлык, иви деп ылгап билбес болза, ол малчын эвес-тир. Журналистикага база ол ышкаш, солун ажылдакчызы кижи орус болгаш тыва журналистиканың төөгүзүн ыяк билир, янзы-бүрү жанрларны шиңгээдип алган, парлалга дылын, парлалга культуразын алызындан өөренген болур ужурлуг. Ооң кырынга журналист талант база херек, ол чок болза, солун ажылдакчызы кижи чыраа-саяк, челер-маңнаар эрес чорук чок, анаа-ла чүък чүдүрер дөшпер ажылчын аът болур.

Шак-ла мындыг барымдаалыг чылдагааннарны угаанымдан медереп билгеш, Москваже өөренип чорупканым ол.

Мээң Москвага өөренир дээн күзелим шагдан бээр турган. Эң баштай 1952 чылда аңаа өөренир дээш чеде берген мен. Ынчан эмчилер мени бүүректери аарыг (острый нефрит) дээш холуп каапкан. Муңгаранчыг-ла болган. Оон ам канчаар, Тывага чедип келгеш, бичии ажылдап чоруй пединститутту доозуп алган мен. Кадыымның байдалы-биле өске черлерге өөренир аргам чок-тур деп билген мен. Ынчангаш ам 10 чыл болганда, 1962 чылда база катап Москвага өөренип чеде бергеним ол. Ынча үе эрткенде, ам база катап холуп кааптар деп бодал меңээ

черле турбаан. Ол он чыл дургузунда бүүректерим чаңгыс-даа катап аарып көрбээн чүве. Ынча дидиң бе дээн ышкаш, мени эмчилер ийи дугаар холуп кааптылар. База-ла бүүректерим ыйнаан, хайлыг.

Ынчан Москвада СЭКП Төп Комитединиң чанында партияның дээди школазының журналистика салбырынга өөренип кирип турганым ол. Ам канчаар, кижиниң кадыындан эрткен чүве бар эвес, Кызылга чанып келгеш, аныяктар солунунга редактор ажылым уламчылай бердим. Журналистикага ажылчын ъът боол бараан болур мен ыйнаан деп бодаан мен.

Ынчап турумда, чедип келиңер, өөренир силер деп телеграмма Москвадан чедип келди. Өөрүүрүм-даа аажок, ийи будум черге дегбес халып турдум. Москвага келиримге, мени Кремль эмнелгезинге учетка тургузуп кааннар. Өөренип тургаш, хире-хире болгаш-ла кыйгыртырга, барып шинчидип турган мен. Ынчап тургаш, өөредилгем доозуп алган мен. Аарыг сен деп, эмчилер ынча дээр турган. Ынчалза-даа бодум аарып-даа көрбедим. Коргунчуг чүве боор, удавас орундан туруп безин албас апаар сен деп, эмчилер меңээ чугаалап турганнар. Оон бээр ам 40 чыл эртип тур, мынчага дээр бүүректерим аарып көрбеди. Ам ону, Бурган авыралында шуут уттуп алган мен, аарываан аксым кежии ыйнаан.

Партияның дээди школазының журналистика салбырынга Тывадан чааскаан өөренип турган мен. Мээң доосканым соонда ол школаны Ниитилел эртемнериниң академиязы кылдыр эде адап каан чүве.

Ол хүннү ам-даа кончуг эки сактып тур мен: 1962 чылдың сентябрь 10-нуң хүнү чүве. Лекциялар соонда Москва метрополитенииниң Новослободская станциязының чаны-биле эртип чыткан мен. Канчангаш-ла көрүптер дээримге, оон үнген-кирген дүк-түмен чоннуң аразында бир-ле таныырым кижини көрүп кагдым. — Монгуш Доржу!

Мээң бо сактыышкын чүүлүмнүң дүүшкүнү ол ышкажыл. Мен эгезинде ооң лириктиг киирилгезин бижип турдум. Чечен чогаал-биле журналистиканың аразын чаңгыс базым деп санап чоруур мен. Чүге дээрге оларның чогаалдарының тургузуу, чок болза архитектониказы барык дөмей: экспозиция (пролог, лириктиг, киирилге), композиция (дүүшкүн, дыңзыгыышкын, куль-

минация, чештиниишкин), оон ыңай эпилог, лириктиг түңнелдер база туруп болур.

Монгуш Доржуну билир-ле болгай мен. Ол Өвүрге комсомол райкомунуң секретарынга ажылдап турду. Ооң Москвага чедип келирин дыңнаваан мен.

Дораан халып чоруткаш, кудурук ызыртыр четкеш мендилештим.

— Мында өөренип чедип келдим — деп, Доржу чугаалайдыр.

— Кайнаар кирип алдың?

— Горький аттыг литература институдунче.

Амыраан-дыр бис, чаңгыс хоорайга кады өөренир, үргүлчү ужуражыр, чалгааравас дишкеш, дыка-ла хөөрештивис. Мен база өөренип келдим деп аңаа дыңнаттым. Турар черим мыя бо кудумчу кежир Миусская шөлде дидим. Доржу база институт баарда, бо Новослободская кудумчулап автобустап чоруур кижи болду.

Максим Горький аттыг литература институдунга мурнунда тывалар база өөренип тургулаан чүве: Салчак Серен, Салчак Самба-Лүндүп суглар. Ынчалза-даа олар институтту дооспааннар, өөредилгезин ара каапканнар. А Монгуш Доржу аңаа эң баштай езулуг кирген тыва кижи-дир. Ол сөөлүнде барып, эң баштайгы тыва доозукчу база болган.

Мен Москвага өөренип келген дораан ол институт-биле харылзажырының эвин тыппайн турган мен. Чүл дээр болза, ооң аспирантуразынга кирип алыр бодаан мен. Ынчангаш Доржуну көрүп кааш амыраан бир чылдагааным ол: ону таварыштыр литинститтуттуң ужу-бажын тып алган мен.

Үр болбаанда шынап-ла ынчанган мен: ооң ниити чуртталга бажыңы Останкинода Добролюбов аттыг кудумчуда турар болду, өөренир чери мырыңай төпте — Тверской бульварда, ооң хериминиң иштинде Н.А. Герценге тураскаал бар.

Мээң аспирантура дугайында күзелим бүтпейн барган чүве. Чүге дээрге ол институтта аспирантура чок болган. Аспирантура А.М. Горький аттыг делегей литературазының институдунда бар болду. Баштай билбейн турган болдум, бистиң школада аспирантура база бар турган чүве ышкажыл. Ынчангаш ынаар кирип алган мен.

Монгуш Доржунуң мурнунда ол литинститутту тывалардан кым-даа дооспаан дээрзин үстүнде чугааладым. А литератураның дээди курстарын дооскан кижилер бар: Степан Сарыг-оол, Юрий Кюнзегеш, сөөлүнде Олег Сувакпит, Лидия Иргит, Сылдыс Донгак... Ону дооскан бистиң бир эживис оон ийиги дээди эртем чедип алган мен, ооң аспирантуразынга база өөренип турган мен деп уг чок мегелегилээр-дир. Ынчаарга канчап боор, билир кижини көзүлдүр мегелээрге, ыянчыг эвеспе? Дээди курстар дээрге, дээди эртем бербес, билиг бедидер анаа өөредилге ышкажыл. А литинститутта аспирантура чок дээрзин үстүнде чугааладым.

Бир-тээ, литинститут дугайында чугаа чоруй бергенде, база бир мындыг чүүлдүң дугайын чугаалап каайн. Раиса Дамбы-Сүрүң ону дооскан эң баштайгы тыва херээжен мен деп база мактанып турарын дыңнаар-дыр мен. Чок, ол черле ындыг эвес чүве. Бо бүгүнү билир, ынаар студентилерни чорудуп турган кижи мен-дир мен. Ол институтту тыва кыстардан эң баштай Елена Бады-Мөңге болгаш 2—3 хире орус уруглар дооскан чүве. Оларның аттарын уттупкан-дыр мен, бирээзиниң фамилиязын Чигарская дээр ышкаш. Көзүлдүр мегелеп, бодун тогдунарга оон чүү-даа үнмес. Литинституттуң төөгүзүнде ону 30 муң хире кижи дооскан, оларның чүгле чартык кезии чогаалчылар болган. Литинститут дооскаш-ла, чогаалчы мен дээрге база таарышпас чүведир ийин. Ооң дыка хөй доозукчулары анаа башкылар, журналистер болуп ажылдап чоруурлар. Ында багай чүү боор, база эки-дир.

О.К. Саган-оол даргалап турар үеде Литинститутту чаңгыс-ла М.Доржу дооскан, О.О. Сувакпит кымны-даа өөретпээн, мээң соомда база кым-даа литературлуг дээди эртем чедип албаан. Бо дээрге, мактанмайн тур мен, ак шын ышкажыл.

Ам бодап алган композициямның сюжеттиг шугумунче кирип көрейн.

Өөредилгениң баштайгы үези черле ындыг, кижи чай тыппас. Лекциялар шуужуп, семинарлыг кичээлдер удаа-дараа эртип-ле турар. Элээн үе эрте бергенде, кижи ам-на херектиң ужу-бажын биле бээр. Бүгү чүвелер боттарының туруштарынга четкилеп кээр, хостуг үелер бар апаар.

Монгуш Доржунуң чурттап турар черинге эң баштай чүгле ноябрь 7-де баар аргалыг болган мен. Ол хүнде Октябрь байырлалы эртип турганын билир-ле болгай бис.

Автобуска олурупкаш, Новослободская кудумчузун куду каккаш, Останкинога чеде берген мен. Ынчан Останкинонуң телевидение суургазын чаа-ла тудуп эгелеп турган чүве. Литинституттуң ниити чуртталга черин "Ногаан бажың" деп адап турган. Ында автобус доктаар черни база "Зеленый дом" дээр. Беш-алды каът бажың чүве. Ында чамдык башкылар-даа чурттап турар, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң аалчылар бажыңы деп, хонача чогаалчылар доктаар чер база турган.

Монгуш Доржу 5 дугаар каътка чурттап турган. Кире бээримге, шору делгем өрээл болду. Мээңиинге четпес болбайн канчаар, мен дээрге, Төп Комитеттиң шугумундан өөренип турар кижи-дир мен. Бистиң дыңнакчылар шуптувус улуг өрээлдерге чаңгыс-чаңгыс чурттап турган бис, телефоннарывыс, телевизорларывыс база бар. Өске институттарныынга көөрде, Доржунуң чурттап турар өрээли база эки турган.

Доржунуң өрээлинге эң баштай кире бергеш, кайгай берген мен. Сактырымга, кандыг-ла-бир өске черде ышкаш болдум. Ооң чылдагааны мындыг чүве. Доржудан аңгыда, өрээлде ийи кижи база бар болду: бирээзи — орус оол, ол-даа кады чурттап турар эжи-ле ыйнаан, өскези... — негр, ол та чүү кижи? Мени кайгаткан кижи ол-ла болгай.

Орус эр дээрге, ортумак дурт-сынныг, ындыг чараш-даа эвес, ынчалза-даа көрүштүг, характары-ла кончуг чидиг, кижини өттүр шивегейлеп турар, көк эвес, каразымаар. Негр эрниң дурт-сынын магададым, черле ол баскетболист кижи боор деп иштимде бодадым.

Меңээ Доржу эштерин таныштырды. Ынчан байырлал хүнү болгай, ол бичии ижипкен болгаш, орус эжинче хөглүү сүргей айытты:

— Коля! — Оон база четпес ышкаш боорга, орустап немеп кагды. — Николай Рубцов! Поэт! Прошу любить и жаловать!

Ынчан Николай Рубцов деп ат меңээ чүнү-даа чугаалавады. Ындыг студентилер-ле, ындыг шүлүкчүлер-ле көвей болгай, оларны кым ончалап шыдаар.

Дараазында Доржу меңээ негр эжин таныштырды:

— Джон! Мырыңай кожам өрээлде чурттап турар кижи. Ганадан келген студент. Бистиң литинститутта Африканың кара чаңгыс төлээзи-дир ийин. — Оон база орустап немеп кагды. — Джон Окай! Поэт! Прошу любить и жаловать!

Ооң мурнунда негрлерни көрзүмзе-даа, олар-биле ындыг чоок таныжып, хол тутчуп чорбаан мен. Джон Окайның холун тударымга, соогу кончуг ышкаш сагындырды: салааларының арты кара, адыжының ишти кызыл, харын-даа ак, дииң өеэ ышкаш. Ол кижи-биле мендилешкеш, чүге-ле ийик, холдарым чуксаарым аажок болду.

Ол аразында Доржу биске ындыг-мындыг чугаа кылыр чай бербеди, столче дораан чалапты. Байырлал хүнү боорга, ынчанганнары ол боор, стол кырының хире-шаа-биле байы хөлчок болду: водкалар, кызыл арагалар, газировкалар, ногаа, чимис, боттарының кылган аъш-чеми, кара, кызыл балык үүргенелери безин бар.

Бир дугаар дашканы Доржу боду көдүрдү. Ол аңаа чугаа чок-ла Октябрь революциязын йөрээди. Үе ындыг турган.

Мен эң баштай-ла кымның канчаар ижерин сонуургадым: кандыг-чүү-даа бол, бирээде, бо Москва-дыр, ийиде, чүүл-бүрү омак-сөөк кижилер-дир бис, үште, даштыкыдан, барып-барып Африкадан аалчы бар-дыр.

Түңнелинде чүл дээр болза, мээң үстүнде сонуургалым ужурлуг болган: Доржу-биле менде чүү боор, дашкаларга иле арттырбадывыс, Николай Рубцов таваар-даа бол, үлүүн дөгере апты, Джон Окай ызырнып, амзангырлап олуруп-олуруп, стаканын чүгле улуг орту эрттирди. Ол безин меңээ солун болду.

Бирги дугураан соонда чугаа-соот үнүп эгелээн. Мен эң баштай-ла ам чаа Кызыл шөлден келгенимниң, Лениниң Мавзолейиниң ийинде индирлерден байырлыг шериг парадын, чоннуң чыскаалын көргенимниң дугайын чугааладым. Ынчан Мавзолей кырында Хрущев баштаан совет удуртукчуларны, парад хүлээп алган маршал Малиновскийни эң-не баштай чоогундан көргеним ол.

Чүү-даа канчаар, негр кижиниң мээң-биле кады арага ижип олурары меңээ Кызыл шөлден артык солун болган. Үш-дөрт дугураанның соонда Николай биле Монгуштуң аастары чештин-

гилей берген чүве, Джон шимчеш-даа диведи. Ооң арны безин кыспаан ышкаш болду, ынчалза-даа ооң кара былгаар дег шырайының кызып азы агарып органын кым билир. Ооң ынчан орустаары мырыңай аргажок турган. Кижи-биле чүгле мендилежип билир, оон ыңай "праздник, праздник" деп сөстүү-ле катаптаарынга өй. Дирт кара арны шимчеш дивес. Студент бичии шайлалгавыс орту кирип орда, биске ам база бир ийи аалчы немежип келди. Олар дээрге, ынчан ол институтка өөренип турган алтай Борис Укачин биле бурят Дондок Улзутуев суглар ышкажыл. Оларның келгени-биле бичии компаниявыстың эзеңгизи мырыңай дыңзып, чугаа-соодувус дам барды. Шак ынчан шүлүкче ылап-ла кирипкен бис.

"Парадты", шынап-ла, Борис биле Дондок командылап эгеледилер. Ынчан бистиң, тыва чогаалчыларның, шүлүк чугаалаары четпес-тир деп чүвени бир дугаар эскердим. Оон ыңай тываларның орустаары алтайларга, буряттарга четпес дээрзин база эскердим. Ынчанмайн канчаар, алтайлар, буряттар, хакастар, якуттар орус күрүнениң хүрээлиңинге 300—400 чыл боол турар болза, тывалар ынчан чаа-ла 20 чыл чедип турган. Ол-даа канчаар, тыва школаларда аянныг номчулгаже кончуг сула кичээнгей салып турар бис. Аянныг номчулга дээрге, база эртем-дир, культура-дыр. Боже тыва школаларда дыл болгаш чечен чогаал башкылары онза кичээнгей салыр болза чугула.

Ол кежээ бистиң аравыстан ылаңгыя Дондок Улзутуев онза шылгарап турду. Ол М.Ю. Лермонтовтуң "Мцыри", В.В. Маяковскийниң "Совет паспорт дугайында" шүлүглелдерин тергиинне номчугулады. Бодунуң шүлүктериниң орус дыл кырында очулгаларын кедергей билир болду. Ооң төрээн бойдус дугайында мындыг одуруглары сагыжымга ол хевээр артып калды:

"Человек может мертвую землю спасти,
а живую — убить, хоть трава не расти"

Чүү дээр боор, эки-ле чугаалаан-дыр! Ону артында орус дылга хевээр бижип алдым.

Ооң соонда бо оолдар-биле ужуражылгам 5—6 ай хире үе эрткенде болган. Ынчан март бе, апрель бе турган. Бир суббота хүнүнде бистиң школавыска кончуг солун ужуражылга болур дээн чүве. Ындыг кежээлер биске эпти болур турган. Дыңнакчылар хөй чыглыр, залывыс база улуг, аңаа 500 кижи кире бээр.

Мен бодум хуумда ол ужуражылганы кончуг сонуургап, аңаа ыяап-ла олуржур деп манап турдум. Ужуру мындыг чүве: бистиң башкывыс Е.И. Рябчиков тоолчургу кызыгааржы Никита Карацупаны чалаан.

Евгений Иванович Рябчиков көскү журналист кижи, ол кончуг аныяанда алдарлыг кызыгааржы Никита Карацупа дугайында очерк бижээн. Ону бичиимде, 30 чылдар үезинде "Pioner" деп уруглар сеткүүлүнге тыва дылга парлаан. Ынчан эге школага өөренип тургаш, үргүлчү ону номчуур турган бис. Евгений Рябчиков 50 чылдарда Тывага база кээп чораан. Ооң түңнелинде Енисей дугайында бөлүк очерктерни "Огонек" журналга парлаткан. Улуг-Хемни Тожу, Тере-Хөлден эгелээш, Соңгу Доштуг океанга чедир бижээн кижи. Мен Москвага өөренип турумда, ол биске очерк дугайында лекциялар номчуп турду. Оон ыңай Е.Рябчиков бирги космонавт Юрий Гагарин дугайында документалдыг кинонуң сценарийин база бижээн. Ындыг алдарлыг журналист-тир. Мен 30 чылдарда ооң "Никита Карацупазын" номчуп тура, ол кижи бир шагда мээң башкым апаар деп черле бодавайн чораан мен. Амыдыралга ындыг солун таварылгалар база тургулаар боор-дур.

Кызыгааржы Никита Карацупа дугайында 30 чылдарда тоолчургу чугаалар чоруп турган. Ол кара часкаан 100 ажыг кызыгаар үрекчилерин тудуп алган чери бар. Карацупа ниитизи-биле 500 ажыг үрекчилерни туткан. Ооң чарылбас эжи "Индус" деп ыт болуп турган. Ол дээрге, кайгамчык чыт билир, кулаа дыыжы, угаанныг амытан турган. Чүгле кижи ышкаш чугаалап билбес. "Индус" кырып өлүп каарга, ооң дүрзүзүн хевээр кадыргаш, Москвада Коммуна шөлүнде Кызыл Шеригниң музейинде шил иштинде делгеп каанын көрген мен. Ол чорааш, Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Кызыл Шеригге тыва араттарның бир дугаар болгаш үш дугаар мөөң белектерин чедирген С.Тока баштаан төлээлерниң чуруктарын база көрген мен. Бирги мөөң белектерни чедиргеннерниң аразында алдарлыг малчыннар Саны-Шири, Ынаажык, чогаалчы Саган-оол суглар бар чорду. Үшкү мөөң белек чедиргеннерниң аразында нам ажылдакчызы Доктугу, чогаалчы Пюрбю база ачам сугларның чуруун көрдүм. База-ла школачы чылдарымда кажан бир шагда тоолчургу кызыгааржы, Совет Эвилелиниң Маадыры, полковник Ни-

кита Карацупаны көөр боор мен деп дүжевейн-даа чораан мен. Үр чурттаар болза, амыдыралга хуулгаазыннар база турар боордур.

Лекциялар соонда өрээлимге халып кээримге, Монгуш Доржу долгап келди. Ам дораан сеңээ чеде бээр бис деп, кижим бо ыйнаан. "Бис" деп алган, кымнар-биле келирин оон дегийт айтырдым.

Доржу илдик чок харыылады:

— Кымнар боор ийик, Николай Рубцов, Джон Окай база мен бодум.

— Чедип келиңер харын — деп чугааладым. — Бисте кончуг солун ужуражылга болур апарды. Кады баар бис.

Эштерим дораан келдилер. Таксилептивис деп бо ыйнаан.

— Аъш-чем, арага-хымыс соонда, соонда — деп, аалчыларымга чугааладым. — Ужуражылга, ужуражылга...

Баштай Евгений Рябчиков биле Никита Карацупа дугайын чугаалаарымга, эштерим дораан-на сонуургай бердилер. Эштеримге бисче кирер эрттирилгелер ап бердим.

Оон школа эжиинге чеде бээривиске, Евгений Иванович баштаан кезек башкылар, дыңнакчылар ында турлар. Алдарлыг кызыгааржыны манап турар дээрзин дораан билип кааш, бис база оларга каттыжа бердивис.

Никита Карацупа үр манатпады. Ол хоочун шериг кижи бүгү назынында ынчаар чаңчыкты-даа ыйнаан. Чоп-чогуур шагында кара "Волга" келгеш, баарывыска тура дүштү. Оон кайгамчык тоолчургу кызыгааржы Карацупа үнүп кээр боор деп манап турдувус. Катканың ындыг боор ийик...

"Волганың" соңгу эжии ажыттынган соонда, оон бөрү дег көк, сүүр кулактары аажок улуг... ыт үнүп келди. Артында аксында кара чемодан ызырып алган. Бис алаң кайгап калган тур бис. Ыт аяар үнүп келгеш, чемоданын машина ийинче тургузу салгаш, боду оон чанынга чурумнуу кончуг олуруп алды.

Ам оон соонда машинаның мурнуку эжии ажыттына бээрге, оон четтикпейн манаан киживис үнүп келди: Никита Сергеевич Карацупа, тоолчургу кызыгааржы! Мээң өттүнүксеп чораан дириг маадырым!

Бо ужуражылганың бичии мурнуу чарыында солуннардан ол 80 харлаан, Совет Эвилелиниң Маадыры ат алган деп

номчаан кижи мен. Никита Сергеевич полковник шериг хептиг болду.

Чыылганнар адыш часкап шаг болдувус.

Маадыр-биле ужуражыышкын актовый залга болду. База алдарлыг зал-ла болгай. Орта Ленин, Сталин, Горький дээш, кымнар чугаалаваан дээр. Кежээни башкывыс Евгений Иванович Рябчиков уштап-баштап эрттирди. Ол аныяк кызыгааржы Карацупа-биле эң баштай канчаар ужурашканын сактып чугаалады. Ооң соонда Никита Сергеевич бодунуң бүгү амыдыралын чугаалады, ол амдыгаа дээр кызыгаар албанындан чарылбаан болду. Эң солун чүве чүл дээр болза, кызыгаарга чүлдү-чүрээн берген ол кайгамчык кижи ам-даа ыттардан база чарылбаан болду. Бо эдертип чоруур ыды ооң 50 дугаар ажылчы эжи чүве-дир. Албан-хүлээлгезинге ындыг кончуг бердинген кижилер чоруур боор-дур.

Кежээниң төнчүзүнде "Пират" (кызыгааржының ам эдертип чоруур ыдының шолазы) Никита Сергеевич Карацупаның командазын күүседип, чыдып, туруп, олуруп, өрү шурап, шалага үнгеп-союп, хөй-ле шимчээшкиннерни кылды. Адыш часкап шаг болдувус, "Пират" олче безин сагыш салбады, чүгле ээзиниң дужаалын дыңнаар чорду.

Айтырыглар база хөй болду, кежээ шөйүлгеш туруп берген. Мен арай боорда сөс алгаш, школачы чылдарымдан ынак маадырым Никита Карацупага өөрүп четтиргенимни илередип, Тывага чорааш чүнү сонуургаанын Евгений Ивановичиден айтырдым. Ол Тере-Хөл ортузунда шивээ бузундузун, Чаа-Хөлде хая иштинде Бурган хевирин, Үрбүн-Кашпалда петроглифтерни, Улуг-Хемниң ужарларын сонуургаанын чугаалады.

Кежээ соонда эштеримни ам-на өрээлимче эккелдим. Олар Евгений Рябчиковту, Никита Карацупаны, "Пиратты" ылап-ла сонуургап көргеннер болду. Ындыг ужуражылгалар биске үргүлчү болур чүве, ынаар чалап турарын эштерим менден диледилер. Аңаа аажок таарзындым.

Евгений Рябчиковтуң, Никита Карацупаның чугааларының изиг адаа-биле меңээ кээп шай-даа иштивис, дашкалар-даа көдүрдүвүс. Сеңээ халас эвес келдивис деп, келген эштерим меңээ өөрүп чугаладылар.

Рябчиков Рябчиков-ла ыйнаан, Карацупа Карацупа-ла ыйнаан, ол хүн мени олар эвес, өске кижи база кайгатты. Кым деп бодаар силер? Кым-даа эвес, Джон Окай ышкажыл! Гананың негри аан!

Эң баштай ужуражырымда, ол орустап мырыңай тек турганын үстүнде бижидим. Ол узун негр, Гана чурттуг шүлүкчү Джон Окай чүгле чартык чыл дургузунда ол хире улуг дыл — орус дылды бүдүнге сыырыпкан ышкаш болду. Ындыг узун кижи ындыг-даа ыйнаан!

Джон Окайның угаанының чидиин, утпазын, шээжилечелин магадаан мен. Ол артында акцент чок орустаар болду. Чамдыкта майтагылап каап олургулаар. Езулуг-ла орус тараачын, чүгле чөкпек сарыг салы чок. Аңаа көшкүүрде, Николай Рубцов чүнүң-биле-даа ылгалбады. Биеэ-ле чоруп чораан шиидиг хевээр: оожум, томаанныг, пөрүк, үгүлүүтсүмээр. Араганың дүлгээзини аайлыг эвес, чаңгыс дашка ажыг суг кадыг кижини каттыртыптар, ылчың кижини ыгладыптар болгай. Чаңгыс байтыгай, каш-даа дугураан арага Николай Рубцовка дыынмады.

Бо-ла чаңчылывыс-биле сөөлүнде Москваны даңгаар кады эргиир апарган бис: Монгуш Доржу, Николай Рубцов, Джон Окай база мен. Дөртелээ чогаалчы болгаш, ындыывыс ол бе, чамдык дөмей чүүлдеривис база тургулаан: шуптувус балыкка ынак бис, арагага база.

Бир-тээ балыкка дээпкенде, ооң дугайын база бижип көрейн. Чамдык улуг-хүннерде дыштаныр дээш, Улус ажыл-агыйының делгелгелеринче чеде бээр бис. Балыктаарывыс ол. Өвүр чурттуг кижи болгаш, Моңгуш Доржу балыктаарынга хөңнү чок кижи чораан. Джон Окай база ындыг, бисти анаа-ла эдерип чоруур. Николай Рубцов балыкка шору, черле угундан Соңгу черде Вологда чурттуг болгаш ындыг боор. Ол тывызык-ла кижи, бир-ле чүве-биле бисти каттырткан чоруур. Студент билеттеривисти арттырып кааш, сыырткыыштар хөлезилеп алдывыс. Ам шыйлашкыннарывыс чок, шыкка шергилер сывыртап чоруп тур мен. Ынчан Коля Рубцов холунда кызыл эът тудуп алган чоруп олурла. Тырткан эът деп бодаан мен, ам топтап көрүптеримге, имиңейнип турар шыйлашкыннар. Баштай билбээн улус бооп-тур бис, ында бир киоскиде дириг шыйлашкыннарны база садып турар чүве болган-дыр. Коля бисти ынчап кара баарывысты кадыр каттырткан болбас ийикпе.

Кежээге чедир үжен шаа ак-балыктар туткулап алдывыс. Оон мээң өрээлимге келген бис. Мен часкаан чурттап турар болгаш ында шөлээн болгай. Балыктарывысты белеткеп эгелээн бис. Джон аңаа барык-ла дегбеди. Колдуун мен аштадым. Ынчан Коля бисти база катап каттырты. Рубцов балыктарның казырыын аштааш, иштин ужулбас кижи бооп-тур, ол хевээр хаарыптар. База ажырбас чораан, даштын чиггеш, иштин октаптар. База-ла каттыржып шаг болган бис. Ооң соонда каш-даа катап ынчаар балыктаан бис. База солун дыштанылга чүве.

Чүгле ол эвес, театрлар, стадионнар база кезип турган бис. Эң баштай Съездилар ордузунга "Князь Игорь" деп операны көрген бис. Ынчан Игорь князьты ССРЭ-ниң улустуң артизи Артур Эйзе ырлады. Ол артистиң бас үнүн магадаан мен. Оон амдыгаа дээр сагыжымга половец кыстарның танцызы арткан чүве. Ол чүге ындыг болганыл дээрге, половецтер, кипчактар дээрге, тюрк уктуг чоннар болгай, ынчангаш сеткилимге чоок болган боор. Ооң соонда Улуг театрга П.И. Чайковскийниң "Куулуг хөл" деп баледи, Юрий Шапориниң "Декабристер" деп операзы дээш, оон-даа өске. "Декабристерни" ынчан аныяк, үжен шаа харлыг Юрий Рождественскийниң дирижерлаанын магадап ханмаан мен. Бистиң тыва амыдыралывыста "Декабристер" ышкаш, ол хире кайгамчык "Алдан дургун" материалы барда-ла, амдыгаа чедир опера чогаадып албаанывыска бөгүнге дээр хомудап чоруур мен. Кызар, күзээр чүве болза, ындыг артисчи күштер ам бисте бар апарган ышкажыл.

Лужникилерде стадионга каш-даа катап футбол маргылдаалары көрген бис. Совет Шеригниң спорт ордузунга база чоргуладывыс. Джон Окай футбол дээнде өлгүже "аарыыр" турду, ынчалза-даа, хоккейге хөңнү чок, чылыг чер кижизи болгаш ындыг ыйнаан.

Биске орус дылды Николай Григорьевич деп башкы өөредип турган. Баштай бисти бөлүктерге үскүледи. Мээң бөлүүм долузу-биле интернационалчы турган: орустар, казахтар, армяннар, туркмен, каракалпак, адыгей, эстон, латыш, литва база чаңгыс тыва мен.

Бир дугаар ужуражылгага-ла, Николай Григорьевич айтырбайн чыда-ла, мени тыва кижи деп билип каанын кайгаан мен. Чүге деп айтырарымга, орустаарың аянындан деп чугаалады.

Тодарааны чүл дээр болза, ол хоочун башкы дыка хөй тываларны өөреткен болду: Оюн Алдын-оол, Монгуш Шыырап, Кыргыс Диига, Александр Кызыл-оол, Байкара Долчаңмаа, Сереңмаа Байыр-оол, Күжүгет Шойгу дээш черле эңмежок-эңмежок.

Бир дугаарында дыңнакчыларның орус дылга билиин билип алыр дээн боор, баштай орус дылга диктант бижитти. Чүү деп бодаар силер, хамык улусту тиилеп үнген мен. Башкым мени аажок мактады. Тыва кижиден дора силер дээш, орустарны чектеп-даа турду. Ол-даа канчаар, орус дылга армяннар, туркменнер, каракалпактар аргажок улус болду, а Прибалтика кижилери — эстоннар, латыштар, литвалар мүн-не шору, ынчалза-даа националисчи деп чүвези кедергей, орус дылды көөр хөңнү чок.

Ынчан меңээ Николай Григорьевич бодунуң бижээни "Орус дылдың стилистиказы" деп бирги, ийиги номун бергеш, ону эки номчуурун сүмеледи. Өөрүп хүлээп алган мен. Тывага келгеш, ол номнарның үлегери-биле "Тыва дылдың стилистиказы" деп ном бижиир деп планнап алган мен.

Чүге дээге тыва дылывыстың стилистиказын тывалар боттарывыс-ла кончуг багай билир-дир бис. Ажыы-биле чугаалаарга, тыва дылывысты Тыва университеттиң филология факультедин дооскан кижилер эки билирлер, оон артканнары чок.

Билир мен, тываларның хөй кезии Саян артынга дээди эртем чедип ап турарлар. А аңаа олар тыва дылын өөренмейн турарлар, ынчангаш оларның тыва дыл талазы-биле билииниң деңнели 10 дугаар класстан бедивес. Төрээн дылының оода орфографиязын ындыг багай билирге, канчап-даа таарышпас.

Шыны херек, бир эвес тыва дылды шинчилексээр, аңаа эртем ажылы кылыр, ылаңгыя чогаалчы болуксаар болзуңза, Саян ашкан херээ чок, Тыва университетке өөренгени дээре.

Мен Москвага өөренип тургаш, орус дылга диктант, чогаадыг, эдертиг бижиринге, домактар сайгарарынга кымга-даа аштырбас турган мен. Чүге дээрге, аңаа баар мурнунда Кызылдың башкы институдун дооскан мен. Ам ол бүгү делегейде кара чаңгыс тыва университет.

Тывага келгеш, "Тыва дылдың стилистиказы" деп ном бижиир күзелимниң күүсеттинмейн барганынга ам-даа дыка-ла хо-

мудаар мен. Чүге дээрге эртемге бодаарга, чогаалче чайлы берген мен.

Москвага тургаш, аспирантурага база өөренип, кандидат минимумну дужаап алгаш турган болгай мен: төөгү материализмин, диалектигтиг материализмни, журналистиканы. Чүгле даштыкы дылга "ызыртына" берген турган мен. Чүге дээрге мээң үемде тыва школага даштыкы дыл өөренмейн турган, чүгле Кызылдың 2 дугаар школазынга немец дыл бар турган. Москвага англи дыл өөренип турдум, Тывага чедир өөренип алгай мен аан деп бодаан мен, оом бүтпейн барган.

Тывага келиримге, меңээ угдунмас "хомут" кедирипкеннер: "Шын" солуннуң редактору, СЭКП Тыва обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады, Азия, Африка, Америка чурттарының Совет Комитединиң кежигүнү, Тываның журналистер эвилелиниң даргазы (ол организацияны Тывага бир дугаар мен үндезилеп тургускан мен). Оон-даа өске. Оон ыңай чогаал бижиир кол ажылым база бар болгай. Миннип келиримге, "Тыва дылдың стилистиказы" деп ном бижиир ажылымга база күш четпээн мен. Ам ындыг ном чок, хомуданчыг-дыр. Бо хүннерде тыва телевизорлар экраннарында "маңнажып" турар үжүктер-биле чарлалдарны, чагааларны, күзээшкиннерни номчааш, ыглаксаам кээп, характарым изиг чажы төктүр-дүр. Бодунуң-на төрээн дылын билбес тыва чонумнуң кээргенчиин, муңгаранчыын, чаржынчыын! Өске кижилерниң, ылаңгыя орус чоннуң бистиң ол чөгенчиг, кагылчак, дыл сынгы дег, ыргак-шоргак домактарывысты, сөстеривисти номчувайн турары-ла чаяан чүве.

Оон ыңай мындыг айтырыгга кижилер меңээ кадалыр чадавас: "Бир-ле эвес чогаалчыларны Тывага өөредири чугула турган болза, силер бодуңар Тываның Чогаалчылар эвилелиниң даргазы тургаш, кижилерни Москваже чүге чорудуп турган силер?" Ийе, чөптүг айтырыг. Мен тыва чогаалчыларны баштап тургаш, он ажыг кижини литература талазы-биле дээди эртемге чедирип каан мен. Олар ам чогаалчылар, журналистер болуп, башкылап, культура шугумунда удуртур ажылдарда ажылдап чоруурлар. Оон туржук Москваның М.Горький аттыг литература институдунга тыва бөлүк ажыткан турдум. Орта чоргаарланыр мен. Мээң соомда Москвага кым кымны-даа өөретпээн. Дээди эртем эвес, анаа курстар дооскан кижилер бар-ла харын.

Мен эрги үзелимден ам-даа чарылбаан мен, чарылбас мен: езулуг чогаалчы болуксаар кижи Тыва университетке өөрензин! Тыва дыл ол-дур, тыва культура ол-дур, тыва төөгү ол-дур.

Хүндүлүг номчукчу! Монгуш Доржу, Николай Рубцов, Джон Окай суглар канчап барды, ам чүгле өскээр суугап туруп бердиң деп, мени чемелевейн көр. Оларга удавас чеде бээр бис, "терпи, казак, атаманом будешь" деп чугаа бар. Мен бо чүүлүмге херек черлерге орус чугааларны ажыглаптар боор мен. Ол чүл дээрге, бирээде, чедингир база болур, ийиде, орус дыл Тыва Республиканың база бир күрүне дылы-дыр, үште, ам тывалардың орустаары база эки апарган болгай, очулдурган херээ чок.

Ынчангаш бурунгаарлаптаалыңар.

Бистиң Москвага Анастасия Ивановна деп хоочун башкывыс турган. Ол биске философияга семинарлар эрттирип турган. Философия эртемнериниң доктору кижи.

Анастасия Ивановна биске үргүлчү мынчаар чагыыр турган: "Силерге ам чүнү өөредир боор, борта өөренип киреринерделе, дээди эртемниг кижилер-дир силер. Кол өөредилгеңерден аңгыда, улуг хоорайның культуразынга, ооң "нахальствозунга" өөренип алыңар, ол дээрге, силерге ийи дугаар школа-дыр". Орустап чугаалаарга, "учитесь культуре и нахальству большого города, это для вас вторая школа".

Ол шын чүве. Мен баштай 1952 чылда Москвага өөренип чедип келгеш, ыыткыр чугаалаарындан, серээ-шопулак дагжадырындан, кудумчуга азырарындан безин коргар турган мен.

Москвага өөренип тургаш, Анастасия Ивановнаның ол чагыын үргүлчү сактып, ыдык сагып турган мен. Четтирдим, эргим башкым!

Монгуш Доржу, Николай Рубцов, Джон Окай сугларны олбо черлерже, ажыы-биле чугаалаарга, колдуунда мен элзедип турган мен. Оларның идепкейи база турган болбайн аан.

Дөрт эжишки сүмележип алгаш, Москвадан дашкаар элээн улуг "походтарны" база чорудуп турган бис. Эң-не баштай кышкы дыштанылгада "кызыл стрелага" олурупкаш, Ленинградче аянчорук кылган бис: "Аврора", Сенат шөлү, Адмиральтейская Игла, алдарлыг Эрмитаж, Пушкинниң алгап мактааны Александрий баганазы, Смольный, Пушкин хоорай, Петергоф, хүлер аъттыг

Петр I, Мойка... Ленинградка бис экскурсовод хереглевээн бис, чүге дээрге Коля Рубцовувус бар-ла болгай. Ол Ленинградтың шериг-далай флотилиязынга шериг албаны эрттирип турган кижи.

Оон бир катап Майның байырлалын ажыглап алгаш, Ясная Поляна чораанывысты черле утпас-тыр мен. Орус литератураның шылгараан угааны Лев Николаевич Толстойнуң чурттап турган черин көрүп, ооң ында музейиниң экспонаттары-биле танышып, улуг чогаалчының кажаа-херим, тураскаал-даа чок бөдүүн хөөрүнге мөгейген бис. Кижи улуг болган тудум, улам бөдүүн болуру чугула деп чүвени аңаа билип алган мен.

Москва чоогунда Загорск хоорайга база чораан бис. Ол дээрге, Россияның христиан чүдүлгезиниң барык-ла төвү чораан. Ында кандыг хүрээлер, дуганнар чок дээр!

Кандыг-бир улуг хемчээлдиг "походтуң" соонда ыяап-ла "чүсграмм" көдүрер чаңчылдыг турган бис. Ынчан орус, тыва, негр дылдар кырынга мынча деп ырлажып каар бис. Тиилелгевис түңнели ол:

"И на Тихом океане
Свой закончили поход".

Оон улаштыр чирт-чирт кылдыр бадырар чаңчылдлыг бис:

"Тореадор, смелее в бой!"

Москва чаңгыс чыл туттунмаан болгай, Москва улуг болгай. Ындыг болганда, кол-кол "одарлаар" черлеривис база турган. Бир дугаар одургда: А.А. Фадеев аттыг литераторлар бажыңы, ийи дугаар одургда: Партия Төп Комитединиң чанында Партияның дээди школазы, тодаргайлаарга, мээң "ижээним"

Литераторлар бажыңынга ужуражылгалар үргүлчү болур турган. Кымнар-биле ужурашпаан бис дээр: орус шүлүкчүлер Егор Исаев, Василий Федоров, Роберт Рождественский, Константин Ваншенкин, Сергей Михалков, Николай Доризо, Юлия Друнина, Римма Казакова, Андрей Вознесенский, авар Расул Гамзатов, адыг Адам Шогенцуков, бурят Николай Дамдинов, долган Юван Шесталов, коряк Алитет Неймушин, кабардин Алим Кешоков, балкар Кайсын Кулиев, казах Олжас Сулейменов, киргиз Чингиз Айтматов, чукча Ойдо Аксенова, ненка Екатерина Кымытваль... Ол бажыңда турлаг ресторан бар, бистер ышкаш, студентилерге бөдүүн барлар, буфеттер база эңмежок. Ресторан эжиин өттүр дыңнаарга, мээң даштыкы чурттарга кады

чоруп турган өңнүүм Николай Доризонуң "Парней так много холостых, а я люблю женатого" деп ырын бадырган турар боор чүве. Николай Доризону тыва кижи сен дээр кижи мен, чүге дээрге Сарыг-оол, Доруг-оол дээн ышкаш, сээң адың Николай Дорис-оол. Ынча дээримге, аажок амыраар кижи. Сөөлүнде Россияның Чогаалчылар эвилелиниң секретары турду.

Бистер ындыг эвес-тир бис, бо адааным эштериң кижи бүрүзүнүң шүлүк чугаалаарын магадаар мен. Орустары-даа дөмей, өскелери-даа дөмей. Ылаңгыя арай келдирлээр-даа бол, Роберт Рождественскийни кижи дыңнап ханмас. Соңгу чүк чогаалчыларының орустап шүлүк номчуурун кижи дыңнап-ла ханмас. Казах Олжас Сулейменовтуң чоон үнү ам-даа кулаамда дыңналбышаан. Расул Гамзатовтуң чугаазының кавказ аянын ам-даа утпаан мен. Өске кым-даа канчаар, Давид Кугултинов кымга-даа аштырбас турган. Хуралдарга-даа, ужуражыышкыннарга-даа мындыг чугаа дүрүмчээн турган чүве: "Давид Никитичиниң соонда турган херек чок, сени кым-даа дыңнавас". Шынап-ла, ындыг турган, ооң-биле ужуражылга доостур. Калмык шүлүкчү Давид Кугултинов ол хире күштүг талантылыг кижи. Орустап турда, шуут арыг, бүгү шүлүктерин шээжи-биле билир.

Мындыг хевирлиг ужуражылгалар бистиң актовый залывыска база барык суббота санында болур турган. Бир катап маңаа Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады Юлия Друнина-биле ужурашкан бис. Мээң дилээм-биле Монгуш Доржу, Николай Рубцов, Джон Окай үжелээ чедип келдилер. Беш чүс кижи кирер зал сыңышпас.

Баштай-ла 17 харлыг аныяк кыстың дайын үезинде Москва адаанга тулчуушкуннарга киржип турганын сонуургаан бис. Ол ынчан шүлүк дугайын бодаар хире эвес, санинструктор болуп тулчуп, балыглаттырган дайынчыларны тулчуушкун шөлүнден үндүр дажып турганын чугаалады. Машина-техника чедишпес, балыг дайынчыларны шанакка чаяазында фашист демдектиг сарыг аътка үндүр сөөртүп турган мен дээр-ле болгай. Ынчан мен "кас" демдектиг дээрге, тыва аът-тыр деп иштимде бодап ордум. Айтырыгларның, номчаан шүлүктериң көвүдээни-биле ол "кас" демдектиг аттың дугайын чугаалаар арга черле тыппаан мен.

Ужуражылганың соонда беш чүс кижилиг бүдүн зал бут кырынга туруп алгаш, дайын үезиниң алдарлыг "Чер бажыңын" ырлажы берди. Мен ону тывалап ырлааш, чажырбас мен, караам чажы изиг-изиг кылдыр төктүп бадып турду:

Кызаа суугулуг чер бажыңда
Кыпкан ыяштар чугу дамдылаан.
Каттыраңнаан карааң, чаңыңны
Гармонь-биле ырлап олур мен

Москва чоогунуң ак харында
Борбак хаактар сени мактап тур.
Ырым-шоорум сени сактырым,
Ылап дыңназын деп күзедим.

Аравысты ак хар дуглаан,
Аргыжары арай-ла ырак.
Турар дээрге, туруп чордунмас,
Турган черден өлүм дөрт базым.

Соңгаарлаткан аас-кежиимни
Солун күштүг ырлап бер, гармонь.
Черге чедер ынакшылымдан
Чер бажыңда безин чылыг-дыр.

Бо ырның сөзүн алдарлыг Алексей Сурков бижээн. Мону дайын үезинде Ак далайдан Кара калайга чедир бүгү фронт ырлажып турган. Баштайгы үеде "турган черден өлүм дөрт базым" деп ырлап турар, тиилелгеже чүткүл чок, муңгаргай чогаал-дыр деп, чамдык критиктер авторну шүгүмчүлеп шаг болганнар. Ынчалза-даа сая-сая совет дайынчылар А.Суриковту камгалап кааннар. Ынчанмайн канчаар, кажан дайын чоруп турда, өлүм дөрт базым байтыгай, кижиниң чанында чаңгыс базым черде-даа, харын мырыңай кижиниң чүрээнче кире берген-даа чыдар-ла ыйнаан.

Бо "Чер бажыңны" дайын үезинде-ле чогаалчы Сергей Пюрбюнүң дуңмазы Михаил Сагды тыва дылче очулдурган. Оон бээрле ону шээжи-биле билир мен, мээң эң ынак ырым. Ийи дугаар ынак ырым "Ийи дайынчы" деп кинодан композитор Никита Богословскийниң "Караңгы дүн" деп ыры. Ону дайын үезинден бээр билир мен, тыва дылче очулдуруп алган, ам-даа ырлап чоруур

мен. Москвага Никита Францевич-биле ужурашкан мен, ооң автогравы менде бар. Ол ынчан "Россия—Франция" найырал ниитилелиниң оралакчы президентизи турган кижи.

Бистиң школавыска база бир солун ужуражылга болган. Ынчан хамааты дайынның маадыры Василий Иванович Чапаевтиң оглу-биле ужурашкан бис. Ооң ат-сывын Иван Васильевич Чапаев дээр, бодунуң дурт-сыны ачазы ышкаш, чолдаксымаар, шилгедек.

— Мен Чапаев эвес мен — деп, Иван Васильевич чугаазын эгеледи. — Мен Василий Иванович-биле кады чаалажып чорбаан мен. Бичии турган мен. Ачавыс чаалажыр, өөренир дээш, үргүлчү чай чок, бисти кижизидер шаг-үе тыппас чораан. Ачам актарга өлүртүп каар үеде бичии оол турган мен. Ам мени көрүңерден, ачам ышкаш, эрнимде сал чок боордан, кырган ашак, генерал-майор.

— Актер Борис Бабочкин силерниң ачаңар-биле дөмей болган бе? — деп, дораан бир дугаар айтырыг салдынды.

— Дөмей эвес — деп, Иван Васильевич боданмайн-даа харыылады. — Ачамның мага-боду Бабочкинден бичии турган.

— Ынчаар ойнап кааргa, тааржыр бе ынчаш?

Иван Васильевич база боданмады:

— Коммунистерге ындыг маадырлар херек турган-дыр ийин. Чапаев, Павлик Морозов, Александр Матросов...

Ынчан коммунистер "хаанналн" 1962 чыл болгай, баштыдаа оскунуп болур. Иван Васильевичиниң дидимин кайгаан мен, ачазы-ла олчаан.

База-ла Анастасия Ивановнаның бир чагыын утпас мен:

— Москвада өөренип келген-дир силер, ооң соонда катап өөренир эвес силер. Ынчангаш ам бүгү аргаларны ажыглаар, театрларны, стадионнарны, парктарны кезип алыңар, ооң соонда ындыг арга тыппас силер.

Кончуг-ла угаанныг турган башкы ам — Анастасия Ивановна. Саян артында амгы студентилерниң канчаар өөренип, хостуг үелерин канчаар ажыглап турарларын билбес-тир мен. Оон бээр 40 шаа чыл эрткен-даа бол, мээң башкым Анастасия Ивановнаның чагыы амгы сургуулдарга, студентилерге база ажыктыг деп бодаар мен. Үени халас эрттгирбес херек, соонда орай болур.

Семинар кичээлдеринге Анастасия Ивановнага даңгаар-ла шаштырыглыг айтырыглар салыр турган мен. Бир катап Октябрь

байырлалында хоорай кезип чорааш көөрүмге, Кызыл шөлде мындыг улуг кыйгырыг азып каан тур: "Кезээде аныяк мөңге өөредиг — марксизм-ленинизм делгерезин!"

Даартазында Анастасия Ивановнадан дораан айтырдым:

— Силер биске философияны өөредип турар-дыр силер. Ында удурланыышкынга удурланырының категориязының хоойлузунда ниитилелге болгаш бойдуста мөңге чүве чок деп номнап турар. Ынчаарга ам марксизм-ленинизм канчап кезээде аныяк мөңге эртем апарды, Анастасия Ивановна?

Башкым тула берген боор, арны артында кыза хона берди? Оон кезек кылаштап тургаш, кыска харыы берди:

— Теорияда ындыг чүве-дир ийин.

Чүге ындыг айтырыг салыптым деп аксым туттунгаш, башкымны кээргей берген мен. Ам бөгүн көрүп көрүңерден. Бүгү чүве өскерилген.

Оон эгелээш башкымга айтырыг салырда, бодамчалыг апарган мен.

Чаа өөредилге чылы эгелээрде, Актовый залга амгы үе байдалының дугайында илеткелди СЭКП ТК-ның секретары, академик П.М. Поспелов кылыр чаңчылдыг турган. Национал-хосталгалыг демисел талазы-биле лекцияларны академик А.Г. Кредов номчуп турган. Ооң бир дугаар чижектер кылдыр Моолду, Тываны үргүлчү адаар турганын утпаан мен. База бир онза башкы аныяк эр доктор Л.Ю. Скатерщиков турган. Ол лекцияларга чаңгыс-даа саазын тутпас кижи, келген ояр саалады-ла бээр, та кайыын төктүп турар чугаазы чүве? Ооң эртеми — эстетика. Ол кижилерниң арын-шарыйындан, идик-хевинден эгелээш, угаан-бодалынга чедир чугаалаар башкы. Кижи хөлегезинче безин көрүп кылаштаар ужурлуг дээр кижи: буттарым ыргак бе, холдарым шавышкак бе, ооргам бүшкүк бе? Бо талазыбиле бурунгу тывалар база чазыг чок ырлажып чораан.

Хөлчүк бажын көрүп куштаар
Көк-ле бора, ак-ла бора.
Хөлегезин көрүп кыштаар
Хөлчүң кара кулугурну.

Чоокта чаа Леонид Юрьевичини Төп телевидениениң дамчыдылгазындан көрдүм, академик апарган чорду, семирий берген боордан, аныяксыы, чаражы хевээр.

Бо бүгүнү чүге ынчаар тодаргай бижидиң дээр болза, амгы аныяктарга ол өөредиг болуп чадавас. Мээң үемниң кижилери ынчаар өөренип чораан-дыр, амгы аныяктар кандыгыл? Мен Москвага ийиги дээди эртем чедип алгаш келиримге, дыл эртемнериниң кандидады, критик А.К. Калзаң бир өөредилге номунга мынча деп бижээн: "Москвага өөренип тургаш, К. Кудажының культуразы бедээн". Мында шын деп чүвениң хензиг-даа бол ора-сомазы бар чадавас.

1963 чылда боор, Москвага партия Төп Комитединиң Пленуму болган. Орта ССРЭ-ниң улус ажыл-агыйын болгаш ылаңгыя көдээ ажыл-агыйны химизастаар дугайын чугаалашкан. Кукуруза болгаш чочак-тараа культураларның дугайын база болбайн аан.

Пленум чаа туттунган Съездилер ордузунга эрткен. Орта чүгле Төп Комитет кежигүннери эвес, 8 муң ажыг чалатканнар база олурушкан. Улус ону съезд уткалыг Пленум деп адап турган чүве.

Партия Төп Комитединиң ол чугула хуралынга олуржур чалалга алгаш, Съездилер ордузунга эртежик чеде берген мен. Чүү дээр боор, кижи бажы кизирт. Орта Совет Эвилелиниң чамдык көскү ажылдакчыларын танып кылаштап турдум: Политбюро кежигүннери, маршалдар, министрлер, академиктер, чогаалчылар...

Ынчап чорааш, С.К. Токага ужуражы бердим. Мендилештивис. Ындыг улуг хуралда өске тыва кижи көрүп кааш, ол арай бүзүревээн хевирлиг, менче чиктии кончуг көрүп алган тур оң.

Эпчок байдалды үрээр сорулга-биле утка чок айтырдым:

— Тывада соок-тур бе, Салчак Калбакхөрекович?

Ол ам каттыра каапты:

— Соок-соок, 45 градус. — Оон кезек тура удур айтырды. — А бо сен кайыын чедип келдиң?

— Мен мында өөренип турар-ла болгай мен, дарга.

— Ону билир мен, бюрога бадыладывыс чоп.

— Ындыг чүве харын, дарга. Мен Москва хоорайның партия организациязының мурнундан Пленумга олуржур дээш келдим.

С.Тока улам чазык хүлүмзүрей-дир, ынчанмайн канчаар, Москваның партия организациязын барып-барып тыва кижи төлээлеп чедип келирге.

Обком секретары мени мактай-дыр:

— Эки-дир, эки-дир. Эр хей!

Ол-ла дораан эш Тока меңээ чугула даалга берди: Москвада өөренип турар бүгү-ле сургуулдарны школаңга даарта чыыр сен.

Удаваанда Пленум ажылын эгеледи. Үстүнде чугаалааным химизация дугайында чаңгыс айтырыг чугаалашты. Илеткелди СЭКП ТК-ның Бирги секретары Н.С. Хрущев кылды. Узунун канчаар силер, Никита Сергеевич бүдүн дөрт шак дургузунда суугап келди. Чамдык министрлерни сылба шүгүмчүлеп-даа, көдээ ажыл-агыйны чемелеп-даа шаг болду, хире-хиреде ынаар часкаан таалап каттырар-даа. Хөй сан-чурагайларны шуптузун адавайн, солундан номчуп аар силер дээш, "маңнап" эртип-даа тургулады.

Н.С. Хрущев илеткелин адак соонда мындыг сөстер-биле доосту: "Бир эвес Ленин дириг турган болза, коммунизм дээрге, Совет эрге-чагыргага бүгү чурттуң электрификастаарын база ССРЭ-ниң улус ажыл-агыйын химизастаарын катканы болур деп чугаалаар турган боор". Бүдүн зал бут кырынга туруп кээп, диңмиттиг адыш часкап турду.

Эш Токаның даалгазын күүседир дээш ол-ла кежээ хөделип эгелээн мен. Чоок институттарга бодум четкиледим, чамдык черлерже телефоннагыладым. Даартазында база дүшке чедир маңнап келдим.

Оон шала кежээликтей чогуур шакта С.К. Тока бистиң школавыска кара "ЗИМ"-ниг халдып келди. Чыглып келген 70-80 хире студентилерни, аспирантыларны бир аудиторияга олурткаш, ужуражылганы ажыткаш, бир дугаарында эш Токаның бодунга сөс бердим. Ол черле ындыг чаңчылдыг турган: келген санында тыва чурттуг студентилер-биле ужуражыр. Тыванның ол үеде ажыл, амыдыралын Салчак Калбакхөрекович биске кыска болгаш кончуг тодаргай чугаалап берди. Ол чугаазын мынчаар төндүрдү: "Бистер база кайыын чаңгыс черге турар ийик бис. Кызылдың адааңда 26 дугаар кварталда 4—5 каът бажыңнар тудуп эгелединис. Ону "Кызылские черемушки" деп адап алдывыс. (Ол чылдарда Москвада Ленин проспектизинге Московские черемушкилерге хөй каът "хрущевкалар" тудуп эгелээн турган чүве, ону өттүнери ол-дур ийин). Оон ыңай Улуг-Хемни

кежир чаа көвүрүг база тудуп тур бис. Эки өөрениңер, бистиң эгелеп каан ажыл-херектеривисти уламчылаар кижилер силердир силер".

Ужуражылга солун эрти. Айтырыглар хөй болду. Ооң соонда мени Москвага өөренип турар чаңгыс чер-чурттуг сургуулдарның даргазынга соңгуп калдылар.

Бо ажыл меңээ ажыктыг болганын сөөлүнде билген мен. С.Тока Москвага келген санында ооң-биле үргүлчү ужуражыр турдум, азы ол боду менче телефоннап келир. Бо ажылдың аайы-биле Москваның дыка хөй өөредилге черлерин кезип, ында тыва студентилерниң, аспирантыларның амыдыралы-биле танышкан мен: МКУ, Тимирязев аттыг академия, Плеханов, Суриков, Горький аттыг институттар, Айыыл чок черниң, комсомолдуң, ИХЯ-ның дээди школалары... Эш Тока ындыг удуртукчу турган, чораан-на черлеринге кижилер-биле ужуражып, оларның ажыл, амыдыралын сонуургап чоруур, бир эвес херек болза, сүмелээр, дузалаар.

Ынчангаш, мен Москвага чүгле өөренип турбаан мен. В.И. Ленин аттыг библиотекадан Рашид ад-Динниң "Чыл санаашкыннарының чыындызы", Г.Е. Грумм-Гржимайлонуң "Барыын Моол болгаш Урянхай край", Ф.Коннуң "Сойотияже экспедиция", Д. Каррутерстиң "Кижи чорбаан Моол", "Урянхай край", С.Е. Маловтуң "Тюрктерниң Енисей бижии", "Бурунгу тюрк бижиктиң тураскаалдары", П. Масловтуң "Урянхайның төнчүзү", Г.Сафьяновтуң "Минусинскиниң сойоттар-биле садыг-наймаазы", Н.Ф. Катановтуң "Урянхай" дылды шинчилээриниң дуржулгазы, В.В. Радловтуң "Тюрк аймактарның улусчу литературазының хевирлери", Р.М. Кабонуң "Тыванып төөгүзүнүң болгаш экономиказының очерктери" дээн чижектиг эң ховар эртем ажылдарын номчуп турган мен. Ооң-биле кады чогаал бижиир ажылымны салбаан мен. Москвага тургаш, улуг хемчээлдиг чогаалдарымны эгелээн мен. Аңаа чаа-ла өөренип эгелеп чыда-ла, "Шончалай" деп рассказымны бижидим. Ооң соонда ийи чыл дургузунда эң баштайгы улуг хемчээлдиг чогаалым болур "Ыржым булуң" деп тоожумну доостум. Бир катап метрога халдып чорааш, аныяк кыстарның хоюг, чараш чаштарын ооң салгынының эстедир суйбап турарын көрүп кааш, "Дидим салгын" деп шүлүк бижип алган мен. Ол сөөлүнде сурагжып, Ийи-Тал чону-

нуң барык-ла йөрээл ырызы болу берген. Оон база бир катап метрога эстедип чорааш, "Намдарымдан үзүндү" деп шүлүүмнүң төнчүзүн тудуп чораан солунумга бижий шаап алган мен:

Аңгыс черге аттар кошкаш,
Чүрээм-биле доңнажыпкаш,
Андазынның бизи-биле
Шүлүк бижип эгелээн мен.

Шын чүве харын, чогаалды карандаш, демир-үжүк-биле эвес, андазын бизи-биле бижип эгелээн мен. Биригээр чугаалаарга, чогаал бижиирим мурнунда чуртталганың үүргелерин көрген мен.

Ынчап кээрге, мен Москвадан билиг, чогаал, амыдыралга дуржулга талазы-биле чиик эвес чүктүг чанып келген кижи-дир мен ийин.

Кол темага ам-на кирер үем келген боор.

Монгуш Доржу, Николай Рубцов, Джон Окай база мен — ийи тыва, бир орус, бир негр — азы өөренип турганывыс-биле ындыг болганнарывыс ол бе, азы чогаалчылар болганывыс-биле ындыг болганывыс ол бе, бистерниң аравыста: кандыг-бир-ле төрелдешкек чүве барын эгезинден-не эскерген мен. Биске, кады чурттаарывыска, өөрениривиске, чугаалажырывыска кончуг чиик, белен болуп турган. Дөртелээ оюн-баштак бис, дөртелээ оожум бис, бичии-бичии ижипкенде, дөртелээ чугаакыр бис.

Ам Монгуш Доржудан эгелеп көрейн. Ол чолдаксымаар дурт-сынныг, шилгедек эр чүве. Кижи маргыжар аргажок кара чаңгыс шынары — талант! Талант чок болза, ол чүге шүлүк бижий берген деп, талант чок болза, ол чүге тывалардан бир дугаарында литература институдунче шурай берген деп?

Монгуш Доржу шүлүк-даа бижиир, проза-даа бижиир, очулдурар-даа, журналист-даа кижи. Ол элээн каш шүлүк номнарының автору. Монгуш Баяновичиниң литинститутка бистен өске өөрлери база бар турган болбайн аан. Оларны бодунуу-биле янзы-янзы кылдыр шолалап алган турар кижи.

Ооң Кавказ чурттуг Жора Гяургиев деп ногай эжи турган. Оозун баштактанып, Ногайбан, харын мырыңай Ытсыгбай деп-даа адаар-ла. Чүге дээрге "ногай" деп сөс моол дылда "ыт" дээн чүве-дир. Оозу хорадавас-даа. Ооң ыңай Жора Гяургиевти "Обжора" ("Хоптак") деп база шолалаар. "Мени бичиимде-ле улус ынча дээр чүве" дээш, эжи чүгле каттырып каар.

Кавказ улузунуң чаңчылы ындыг чүве ыйнаан, Жора үргүлчү-ле хеңмелеп каан, дугураан соонда кедергей тааржыр, дустуг эттиг, чача деп 100 градус ажыг арагалыг турар. Доржу чүдей бергенде-ле, оозун кыйгырар: "Обжора, өлдүм, өлдүм". Жоразы харамнаныр эвес, чачазын кудуп алган: "Чаа, чаа!" деп маңнап олурар. Оон Доржу улам алгырар: "Засука!" ("Закуска" деп сөстү ынчаар адаары ол). Эжи дустуг эъдин ап бээр.

Монгуш Доржунуң база бир армян эжи турган: Абисал Палантузян дээр. Оозун мырыңай "Обосал" деп адаар. Абисал мырыңай хорадаар эвес, мынча дээр кижи: "Школага өөренип турумда-ла, оолдар мени Обосал деп кыжырар, оон кедерезе, мырыңай Обосрал дижир чүве, чаңчыгып калган мен. "Абисал, Абисал, всю дорогу обосал" азы "Абисал, Абисал, всю дорогу обосрал" дээрге, баштай ыглап турган мен, оон өөренип калчык мен".

Мен келиримге-ле, Доржу мени кочулаар кижи:

— Абисал сээң сооңче көрдү бе?

Мен чүвениң ужурун-даа билбейн чугаалаар турган мен:

— Абисал мээң соомче-даа көрбеди. Азы ындыг кижи бе?

Доржу аажок-ла каттырар турган:

— Армяннардан кичээнмес болза хоржок, чүвүрүң баан дыңзыг тыртынып ап чор. Бистиң Абисал дээрге, институт кыстарының мурнун эвес, даңгаар соон шинчилээр кижи, оон кедерезе оолдарның безин соон шинчилей бээр. Кичээнип чор!

Херектиң ужурун билип кааш, каттырып шаг-ла боор ийик мен.

Монгуш Доржу-биле бис ийи "ынчалза-даа шыны херек, ындыг-мындыг ынак бис деп, ажыр-ара чүнү сөглээр, анаа-ла бир өңнүктер бис". Мен Доржуга ажылга-даа хүлээп алырда, номун-даа үндүреринге дыка-ла дузалап чораан мен.

Чогаалчылар өске кижилерге дөмейлешпес, бир-ле элдептиг аажы-чаңныг улус бо. Ону бүгү назынымда эскерип келдим. Бирде-бирде бодаарга, өске кижилерге дөмейлешпес дээш, өжегээр-даа ынчап чораан ышкаш, бирде-бирде бодаарга, кээргенчиг-даа.

Монгуш Доржуда база ындыг бүдүш бар: бирде кылаң кылаштап чоруур, бирде пактапкан чоруур.

Тываның Чогаалчылар эвилелин даргалап тургаш, мен ону ийи катап ажылга хүлээп алган мен. Баштай хүлээп алырымга, бир дугаар шалыңга чедир ажылдааш, ийи-үш ай болганда көстүп келди. Ам канчаар, улуг кижи болгаш, ону кончуп-кончуп, катап ажылга хүлээп алдым. Оон бир чыл чедип чорда, Доржу менден дилег кылды: "Өвүрде оолдарым көрүп кааш келийн, командировкадан берип көр, Кыргысович". Дораан берип каан мен. Оон чүү деп бодаар силер? Кажан чедип келген деп бодаар силер? Бүдүн... бир(?) чыл болгаш, командировкадан ээп келген-дир ийин.

Монгуш Баяновичиниң эки чогаалдары көвей, улустуң ыры апарган "Аяк шайым — сарыг шайым" деп шүлүү-даа бар. Ооң "Чылбыга-Кадай" деп рассказын "Литературная Россия" солунга үндүрер дээш база бар шаам-биле дузалашкан мен. Ынчалза-даа кижиниң карааңга көстү бээр чурумалдыг ооң мындыг одуругларын черле утпас мен.

"Кара чажың сыртаныпкаш,
Кады удуп чораан-даа мен".

Оон арттыр канчаар бижиир боор!

Мен мында элээн бурунгаарлай бердим ышкаш. Эгелеп алган чугаамче ам база чурум езугаар кирип көрейн.

Африканың Гана чурттуг Джон Окай дээрге, өске студентилерден ылгалыр чүзү-даа чок, бөдүүн сургуул эр чүве. Хары черниң кижизи боорга, ажыы-биле чугаалаарга, ооң Москвада барып-барып литература институдунда чүге өөрени бергенин-даа, ооң чогаалын-даа сонуургаваан мен. Бир дугаар курсту дооскан соонда ооң чанар акша тыппайн турганын дыңнаан мен. Ооң бөлүк шүлүктерин орус дылче очулдуруп парлааш, "Огонек" журнал дузалаан деп, Монгуш Доржу, Николай Рубцов суглардан дыңнаан мен. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ядыы студент.

Ийи дугаар чыл өөренип турувуста, Монгуш Доржу, Николай Рубцов, Джон Окай өрээлимче долгап келдилер. Дораан чедип кел деп мындыглар.

— Чүге? — деп айтырдым.

— Келгеш билип алыр сен. — Харыы ындыг болду.

Автобустаар мен дээримге-даа, таксилевит дидилер. Утказын алыр болза, такси өртээн олар билир болдулар.

Чүү болган чоор деп кайгап-харап, такси дозуп алгаш, буухаа хаптым.

Эрлерим халаг-халаг апарган, мени уткуп алдылар.

Ындыг таварылгада Доржу ындыг ийик чоп, суглук чок боор. Ол Джон Окайже орустай-дыр:

— Пожалуйста, ганский миллионер Джон Окай. Прошу любить и жаловать.

Илерээни чүл дээр болза, ам чаа-ла ядыы студент Джон Окай миллионер апарган болду. Чылдагааны: ол шүлүктери дээш Гананың ынчангы Президентизи Кваме Нкрума аттыг күрүне шаңналын алган болду. Ол шаңналын ап, Гана чорааш, ам чаа ужуп келген Джон Окай-биле ужурашканым ол-дур.

Даштыкы чурттарда ындыг чүве ышкажыл, аңаа бир ном азы күрүне шаңналы аптар болза, ооң акшазы кижиниң бүгү назынынга, харын уруг-дарыынга безин чедер, оон туржук артар. Бисте кандыг ийик, совет үеде безин ындыг шаңналдар чаңгыс машина өртээнге безин четпес турду. Ам мырыңай оон дорайтаан.

Оолдарның өрээлинге келдивис. Стол кыры шыгырт. Чүнү чок дээр: коньяк, шампанское, ыштап каан колбасалар, кара, кызыл үүргенелер, бүдүн осетра, ананастар... Кымнарны чок дээр: башкылар, студентилер, биеэги-ле Борис Укачин, Дондок Улзутуев, Жора Гяургиев, Абисал Палантузян, кыстарның чүгле тар юбкаларлыг ужалары борбаңнаар.

Ынчан көдүрген дашка бүрүзү-ле чаңгыс аас турду:

— За здоровье миллионера Джона Окая!

— Миллионер Джон Окайның кадыы дээш!

Миллионер кижиниң кадыы дээш кажан-даа дашка көдүрүп чорбаан мен. Бир дугаар көдүргеним ол-дур.

Ам-на ынчан кымга-даа билдинмес Николай Рубцовта келдим ышкаш. Ынчан ол, Сергей Есенин ышкаш, улуг орус шүлүкчү эвес, тываларның чыткан хой тургуспас дээри ышкаш, томаанныг, ядыы студент турган. Бажы калчайып эгелеп орар, ортумак дурт-сынныг, менден 5—6 хар хире аныяк эр чүве. Мен назы-хар талазы-биле улуг боорумга, ынча дээри ол ыйнаан, азы анаа-ла хүндүлээри ол ийикпе, мени даңгаар-ла "Батя" дээр кижи. Ооң оюн-баштаан үстүнде чугаалаан мен.

Мен Николай Рубцов-биле кандыг-даа онза чылдагаан чок черге аажок чоокшулажы берген мен.

Сөөлүнде-сөөлүнде, Монгуш Доржу, Джон Окай чокта-ла, меңээ бо-ла чедип кээр апарган. Ол кээрде, черле дыңнатпас, телефон долгавас. Бир көөрүмге-ле, удуур өрээлимче бо кирип олурар. Эжик база соктавас. Оозун бодаарымга, ол база меңээ өөренчиктей берген ышкаш.

Бистиң школаже кирерде кончуг шыңгыы турган, эрттирилге системалыг. Ийи катап эрттирилге көргүзер. Коля Рубцов элдеп кижи боор, анаа эртип кээр. Ооң ужурун билбес мен, та дежурныйлар-биле чугаалажып билири ындыг кижи, та кижи карааңга көзүлбес кижи?

Ооң чылдагаанын соонда билип каан мен. Школаның 10—12 каът корпустарын долгандыр демир херим бар чүве. Ында бир алгыг үт тып алган кижи-дир, олап чыппыш дээр. Мээң корпузумда дежурный кадайларга келгеш, ээлдек мендилешкеш, мөгейип каар: "Я к Бате". Олар эрттириптерлер.

Мен билир апарган мен, Коляның меңээ чүге келгени ол — куруглааны ол. Ынчалза-даа ол кажан-даа акша айтырбас кижи, столовая бараал дээрге, база ынавас. Ынчаарга 10-20 рубль берип каар мен. Ол үеде студент кижиге ол хөй акша-дыр. Оон база-ла ыыт чок келгени ышкаш, ыыт чок үне бээр. Четтридимдаа дивес. Мен өре-даа негевес мен, ол меңээ өре-даа эгитпес. Стипендия алганда, Коля чаңы-биле ыыт чок кирип келгеш, стол кырынга бир шил водка салып кааш, база-ла ыыт чок үне бээр.

Литинститут общежитиезинге мырыңай элдеп чаңныг кижи болгай. Кажан-даа арага сатпас. Бээр болза, ижер, бербес болза, дилевес.

Чамдыкта Монгуш Доржу хорадай бээр, ол майттааш:

— Хватит, Коля, или покупай!

Бижиттинип орган саазыннарын шыгжап кааш, ыыт чок үнүптер. Коля эжик үдүнге тура дүшкеш, кээргенчиг үн-биле чугаалап каар:

— Бутылки мои, старики.

Булочка садып чиири ол ыйнаан. Удавас улуг шүлүкчү апаар Николай Рубцов ындыг томаанныг, ындыг ядыы кижи турган чүве.

Бир катап Коля Рубцов халаг эзирик чааскаан чедип келди. Иелээ хөөрештивис. Оон хенертен меңээ мындыг айтырыг салды:

— По-твоему кто я, Батя?

Боданмадым-даа:

— Поэт.

Коля тазарып орар бажын суйбагылааш, изиг чаштыг кара характары-биле мени өрүмней-дир:

— Ошибаешься, Батя. — Я — скиталец, бродяга, дервиш.

Шала эзирик Рубцовтуң кээргенчиинден ынчан чаржынган мен: *көөрүмге, арын-шырайы безин 50—60 харлыг ашактар* ышкаш болду.

Оон ыңай уламчылады.

— Я — сирота, детдомовец, отец погиб на фронте, мать умерла...

Хары кижини кээргеп, караам чажын төгеринден ыятпаан мен.

— Был я на Алтае, у вас там прекрасные края, — дээш Николай Рубцов немеп кагды. — Обязательно буду у вас, в Туве.

Ол хүнден эгелээш, Николай Рубцовтуң чүгле кайгамчык шүлүктеринге эвес, ооң чогаалдары ышкаш, чараш эвес-даа бол, кижи мактаар хире аянныг эвес мага-бодунга база ынак апарган мен.

Тывалар чүү дижир ийик, шаг-шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас. Ынчап турувуста, ийи чыл эрте хона берген. Мен школаны доозупкаш, ийи дугаар дээди эртем чедип алгаш, Тывамче чанып келген мен. Үш эжим — орус Коля, тыва Доржу, негр Джон Москвага чыдып калган.

Николай Рубцовтуң дугайын орустап, тывалап, оңнап, солагайлап чаңгыс сөс-биле *бижиирге мындыг: "Николай* Рубцов — великий русский поэт современности" азы "Николай Рубцов — амгы үениң улуг орус шүлүкчүзү".

Николай Михайлович Рубцов 1936 чылдың январь 3-те Архангелская областың Емец деп суурунга төрүттүнген. Ада-иезин оскунган, ол чеди чылды көдээде өскүстер бажыңынга эрттирген.

Чажындан-на ооң күзел-соруу далай турган. Ынчангаш ол 14 харлыында-ла "далай школазынга" өөренир дээш Ригаже чорупкан. Бичии кижи дээш ону хүлээп албаан. Сөөлүнде ол далай шериинге 4 чыл албан эрттирген. Шеригден халашкан соонда Н.Рубцов Ленинградта Киров аттыг заводка ажылдап кир-

ген. Ол бодунуң намдарынга сөөлүнде мынча деп бижээн: "Элээн каш техникумнарга өөренгеш, оларның чаңгызын-даа дооспаан мен". Коля томаанныг-даа бол, хөглүг, баштак кижи чораан, ол бүгү назынында гармошкадан чарылбаан. Өөрү ону Шарфик деп шолалаар турган, чүге дээрге ол мойнун бир-ле шокар пөс-биле ораап алыр чораан.

Канчаар-чоорга-даа, 60 чылдарның ортаа үезинде Россияга улуг үжүк-биле бижиир езулуг шүлүкчү көстүп келген турган. Ооң ады Николай Рубцов. Дириг классик.

Николай Рубцов кончуг түреңги чурттап чораан. Өг-бүле чок, бажың чок. Ооң мындыг одуругларын номчупкаш, кижиниң караанының чажы төктүр:

В горнице моей светло,
Это от ночной звезды.
Матушка возмет ведро,
Молча принесет воды.

Ол чеже-даа чаасказанзыраза, кижилер ону чеже-даа ээ көрбезе, бодун шүлүктери-биле аргалап чораан:

Я не один во всей Вселенной.
Со мною книги и гармонь,
И друг поэзии нетленной —
В печи березовый огонь.

Ооң төрээн суурунда ам Николай Рубцовтуң бичии музейи бар. Ында ооң эдилелдеринден үш-ле экспонат бар: демир-үжүү, холунуң шагы, ооң ынак шүлүкчүзү Федор Тютчевтиң революция мурнунда үндүрген номчугажы.

Николай Рубцов чурттаар бажың чок, хөй чылдарда тояап келген. Чүгле 33 харлыында Вологдада Яшин кудумчузундан чаңгыс өрээл "хрущевка" квартира алган. Ол ынчан чонга билдингир шүлүкчү турган. Миллионер Джон Окай-даа кайын тоор, а Монгуш Доржу база ынчаар түреп чорду. Ол Кызылдың кедээзинде хөй каът бажыңнарның адаандан квартира алгаш, орта безин үр чурттавады. Маңаа Лев Толстойнуң "Анна Каренинадан" мындыг домаан сактыр-дыр мен: "Бүгү аас-кежиктиг өг-бүлелер бот-боттарынга дөмей, аас-кежик чок өг-бүле бүрүзү болунуу-биле аас-кежик чок".

"Шын" солуннуң редакторунга ажылдап тургаш, Москваже үргүлчү баар турган мен: хуралдар, семинарлар, конференция-

лар, пленумнар, элдеп-эзин симпозиумнар. 1965 чылда чеде бээримге, ынчан Доржулуг кезек үш дугаар курска өөренип турганнар, Николай Рубцов чок болду. Эштеримден айтырарымга, ол бот-өөредилгеже шилчап алгаш, Вологдаже чоруй барган болду.

Ооң дараазында чеде бергеш, литинститутуң общежитиезин кайгап каан мен. Кижи бүрүзүнүң чугаазы-ла бо: Николай Рубцов, Николай Рубцов! Ол атты кижи болганының аксында баглап каан чүве-биле дөмей. Өрээлдерде-даа, кудумчулардадаа, чадаларда-даа Николай Рубцовтуң бижээн сөстеринге ырларны бадырып турар. Номчуур шүлүктери-даа Николай Рубцовтуу. Чаңгыс сөс-биле чугаалааргa, чер болганда Николай Рубцов: стол иштинде-даа, стол адаанда-даа, шкаф кырындадаа, шкаф иштинде-даа:

Россия, Русь — куда я ни взгляну...
За все твои страдания и битвы
Люблю твою, Россия, старину,
Твои леса, погосты и молитвы.

Люблю твои избушки и цветы
И небеса, горящие от зноя,
И шепот ив у смутной воды,
Люблю навек, до вечного покоя...

Ылаңгыя ооң "Катунь шимээргеп чыдыр" деп шүлүүн номчааш, Николай Рубцовтуң Тываны көрүксеп турганын сактып турдум.

Николай Рубцов боду ийи эвес, дөрт чалгынныг куш ышкаш ужуп турду. Херектиң ужуру мындыг болган чүве-дир: ол бот-өөредилгеже шилчип алгаш чорупкаш, Вологдага бир чыл хире тояаш, курс ажылы кылдыр бодунуң шүлүктериниң "Шөлде сылдыстар" деп чыындызын эккелген. Ооң Москвадан ис чок чиде бергенииң өртек чок эртинези ол болган. Ындыг хевирлиг мурнунда кымга-даа билдинмээн, ады-сураа үнмээн, томаанныг, ыржым шынаа дег Николай Рубцов чаңгыс-ла чыл дургузунда орус дылдың национал улуг шүлүкчүзү апарган.

А 1969 чылдың чазынында Николай Рубцов Москваның Тверской бульварында Литература институдунга бодунуң диплом ажылын камгалаан. Будуктуг ыяш дег оргактыг, шыңгыы Күрүне

комиссиязы ооң "Шөлде сылдыстар" деп шүлүктер чыындызы дээш "кончуг эки" деп дээди демдекти салган.

Амыдыралга кижи кайгаар, аът мөөрээр, инек киштээр, ыт сыгырар таварылгалар база турар боор чүве. Бир чайын өгбүлем, уруг-дарыым-биле Кара далай эриинде курорт хоорай Гаграга дыштанып чеде берген мен. Бир катап далай эриинде улус эштир черге кылаштажып чор бис. Көөрүмге, эрик кырында кара хөө өртең чудук чыдыр. Кайгап чордум. Чоокшулап келиривиске, ол чудук каттыра берди. Диштери ак туң-на!

Ырак чүве көре албас кижи мен, чоокшулап келиримге, өртең чудук деп бодаан чүвем негр кижи болду. Ынчан база бир чүүл мени кайгатты: ындыг кара былгаар ышкаш кештиг хирезинде негрлер база хүнге дөгеленир улус бооп-тур.

Чоокшулаанывыс тудум, демги негр кижиниң хүлүмзүрүүрү дам барды, ак диштери чайнап турар.

Оон хенертен:

— Экии! Хамаан! — дизе-ле, Джон Окай халып келди.

Куспактажыптывыс. Кадайым, ургларым кайгап, бис киштешкен аттар дег каттыржып турдувус.

— Кажан келдиң, Джон? — деп бо-ла мен.

Джон Окай ынак тыва сөстерин холуп, арыг орустап:

— Скоро месяц будет, халак-халак. Опять поеду в Москву — дээш, кезек тура немеп кагды. — Чоор сен.

Ам миллионер апарган кижи чүнү тоор, чайгы дыштанылгазында аян-тээлеп чорууру ол болган. Кара далай байтыгай, Джон Окай ам Каттышкан Араб Эмираттарга-даа, Майами ортулуктарынга-даа далайларга эштип болгай, акшазы бар-дыр.

Дөрт-беш чыл дургузунда найыралдашканым, Африканың Гана чурттуг негр оол Джон Окай-биле эң сөөлгү катап ынчаар ужурашкан мен. Дылдарывысты билишпес болгаш, чогаал талазы-биле эки чоокшулажып шыдаваан бис. Ынчалза-даа найыралывыс ыяк артып калган. Ам та кайда чор сен ыйнаан, шүлүкчү Джон Окай? Бай миллионер!

Николай Рубцов Вологдага ынчан аңаа чурттап турган Виктор Петрович Астафьев-биле кончуг найырапдыг турган. Ынак чогаалчылары: бир дугаарында-ла Пушкин болбайн аан, Лермонтов, Есенин, олардан Александр Блокту онза демдеглеп каалы. Алдан чылдарда кижи болганы Николай Рубцовту Сергей Есенинге дөмейлээр турган:

Снег летит на храм Софии,
На детей, а их не счесть.
Снег летит по всей России,
Словно радостная весть.

Снег летит — гляди и слушай!
Так вот, просто и хитро,
Жизнь порой врачует душу...
Ну и ладно! И добро!

Вологданың оглу Николай Рубцов Рязаньның оглу Сергей Есенинге чеже-даа дөмей болза, ону өске пор-биле тудуп каан, өске даш-биле чонуп каан шүлүкчү турган. Николай Рубцовтуң улуг шүлүкчү апарганын билип кааш, черле ындыг ышкажыгай, чамдык кижилер чавана дег чыпшынып, чамдык кижилер оо-хоранын чажып, балдырлап эгелээннер: "чаваналар" суггарып турганнар, "оо-хораннар" бүгү Россияже "чаа Есенинниң" хулиган үүлгедиглериниң дугайында үр-чарны таратканнар. Рубцов ынчалза-даа Рубцов хевээр артпышаан турган.

Өг-бүлеге эки херээжен ээ турбас болза, ол быжыг болбас дээрзин ийи караам-биле көрдүм. Ындыг салым-чолга Николай Рубцов-даа, Монгуш Доржу-даа таварышкан турган, чажыргаш чоор.

1969 чылдың чайынында Николай Рубцов Людмила Дербина-биле таныжа берген. Ол баштай Рубцовка шорбажылалдарын көргүзүп келген, база-ла шүлүкчү кижи мен деп бо ыйнаан. Кызыжактың шүлүктери Рубцовка таарзынган. Оон хенертен 1971 чылдың эгезинде Николай Рубцов биле Людмила Дербина өглençир дугайында билдириишкин киргеннер. Шак оон-на Николай Рубцов пактап эгелээн. Ынчан каш хонганда, январьның 19-та, эртенгиниң беш шакта Людмила Дербина шагдаа черинге чедип келгеш, ону тудуп хоругдаарын дилээн: ол "шүлүкчү" кызыжак ашаа болур деп турган кижини кылын эзирик турда, сыртык-биле тыныжын дуй базырып өлүрүп каан болган.

Улуг шүлүкчү Николай Рубцов өлүрүнүң каш хонук мурнунда мынча деп чугаалаанын улус дыңнаан болган: "Мен бодумнуң шүлүктеримниң бүдүн-бүдүн номнарын ижиптим". Оон ыңай шагдаа ажылдакчыларының доктаалында мынча деп база

бижээн болган: "Бажыңга ижип каан 18 арага шили чыткан". Халаптыг чүве-дир ийин, сөөлгү дүнезинде Монгуш Доржунуң ижип чыткан арагалыг шилин мен база көрген мен...

Шылгараңгай орус чогаалчыларның бодунуң өлүмү-биле өлбес - ындыг узун хуусаалар база тургулаан: Александр Пушкин, Михаил Лермонтов, Сергей Есенин, Владимир Маяковский, Александр Фадеев. Ол ажыг "чаңчыл" сөөлгү үеде соксай берген ышкаш болчук. Ам ол-дур — Николай Рубцов...

Чеди чылга кара-бажыңга шиттиргеш, Людмила Дербина беш чыл болганда келдерел-биле үнүп келген. Оон 1994 чылда — "Рубцов дугайында сактыышкыннарын" үндүрген. Ол езулугла, часкы үер ышкаш, шуугаазын болган. Людмила Дербина аңаа: "Мен Коляны өлүрбээн мен, ол бодунуң амы-тынынга боду четтинген. Мен Николай Рубцовтуң арыг адын камгалаар дээш меге өчүк берген мен" деп медеглел кылган. Чаа-ла өөскүп үнүп орган демократия амыраш-ла дээн, ону чара парлаан элдеп-эзин солунсеткүүлдер Россияга сая-сая кезек кылдыр үнүп турган.

Аңаа элээн Людмила Дербина улаштыр шүлүктериниң "Крушина" ("Кускун-кат") деп чыындызын үндүрген. Ооң даштында тенниг демир сывырындак чуруп каан болган. Оозун бодаарга, Дербина шүлүктерин кара-бажыңга бижээн ышкаш. Ооң-биле ол бодун база черле багай эвес шүлүкчү деп бадыткаан.

Эрткен херек-тир, бо үүлгедигге кымның буруулуун доктаадыры берге. Шынап-ла көрүп турган херечи бар эвес: азы Людмила Дербина Николай Рубцовту өлүрүп каан бе, азы Николай Рубцов бодунуң амы-тынынга боду четтинген бе?

Бо херекке хамаарыштыр Россияның эң сураглыг кижилери боттарының бүрүлбаазын үзел-бодалдарын илереткеннер. Виктор Боков: "Чаңгыс талга ийи ус-кушкаш ырлажып шыдавас, болдунмас-даа". Евгений Евтушенко: "Херектен силер эвес, амыдырал боду-дур" (Л.Дербинаны деткээни ол). База-ла ону деткип, Федор Абрамов мынча дээн: "Бурган өршээ, бо хайкаргыштан силерни шаг-үе арыглап калзын".

Людмила Дербина ам Россияда база бир билдингир шүлүкчү апарган. Аңаа талант-даа, өлүм-даа дузалаан.

Черле ынчаш чогаалчы болурга ындыг чүве бе, мен база-ла элдеп-эзин ужуралдарга үргүлчү таваржып келдим. Чамдыкта мырыңай-ла актыг черлерге. Ылаңгыя "арагачы" деп чаңгыс ка-

тап атка кириптериҥге, ол-ла хевээр кудургайлап баар чораан. Ишкениҥде-даа ишти-ле дээр, ишпээниҥде-даа ишти-ле дээр. Орус улустуҥ мындыг үлегер чугаазы бар чүве ийин, ол-ла ол-чаан: "Раз солгал, лгуном стал".

Бир катап, чылын уттуп алган-дыр мен, Тывага чогаалчылар-ның улуг чыыжы болган. Москвадан болгаш өске-даа черлер-ден хөй аалчылар келген чүве. Ынчан даргавыс Олег Саган-оол турган.

Чаҥчыл черле ындыг, хурал соонда аалчыларга көдээ өг көргүзер, ужа-төш салыр, тыва шиме-биле хүндүлээр.

Ынчан "Шын" солунну редакторлап турган мен. Чогаалчы-ларда менден дээре машина-чепсектиг кижи чок. Билдингир-ле, Олег Караламович эҥ баштай-ла мени элзеди шаап алды. Баар чер кылдыр базарга-ла көк, эдерге-ле хек Хендергени шилип алган бис.

Ол чылдарда аҥаа Жданов аттыг колхозтуҥ партия комите-дин Оюн Аранчынович Дүмбүү даргалап турган. Шаанда баш-кылап-даа чораан, Тыванып көдээ ажыл-агыйынга база бир су-раглыг удуртукчу чораан хоочун чүве. Ол Таҥдыга ажылдап тур-да, чон ортузунга мындыг домак мырыҥай үлегер чугаа апар-ган: "Дүрген ышкаш хемиҥ бар бе, Дүмбүү ышкаш даргаҥ бар бе?". Сөөлүнде-сөөлүнде ол домак мырыҥай ыр кылдыр хуула берген:

Дүрлүп-дүрлүп агып чыдар
Дүрген хемим дүүрээзиннииг.
Түрүп-түрүп сургап орар,
Дүмбүү даргам дүлгээзиннииг.

Шынап-ла, эки дарга чораан, оон башка ыр-шоорга чүге мактады бээр. Ооҥ аалының ишти томаанныг, чугаакыр Маҥмаа угбайны база таныыр мен, ол кезек када мээҥ кадайым-биле Тыванып ном үндүрер черинге ажылдап турган. Ындыг хүндүлүг өг-бүле чүве.

Хендергеге чеде бээривиске, хем эриинде шал көк шык ортузунда ак өг тип каан тур. Шынын сөглээр мен, эът дээрге, саат-ла, арага дээрге, суг-ла.

Ынчан колхозтуҥ даргазынга Николай Севээнович Тембрек турган. Келиривиске, Оюн Аранчынович биле Николай Севээно-вич үр манатпадылар-даа. Конторага колхозтуҥ ажыл-агыйынын

дугайын чугаалап бергеш, сүт-бараан фермазын көргүскеш, дорааан-на ак өргээже чалаптылар. Черле кончуг чугаакыр, ажык, хүндүлээчел даргалар болган.

Ам чүү боор, ак өгге баргаш, аяк-шайже кирипкен бис. Чооглап-даа шаг болдувус, ижип-даа шаг болдувус. Аалчы чогаалчыларывыс тыва өгнү, тыва аъш-чемни дыка-ла сонуургадылар. Ол аразында аът-даа мунуп, балыктап-даа турар кижилер бар болду.

Мен "Волгам" биле "Газигимни" Москва чогаалчыларынга мундуруп каан мен. Салим Сүрүң-оол, Юрий Кюнзегеш, мен суглар "Тыванын аныяктары" солуннуң эрги машиназынга чораан бис. Кежээ Кызылче чанып олурувуста, бистиң хөлгевис Элегеске үрелип калган. Черге хонган бис.

Хайлыг чүве боор, даартазында партия Тыва обкомунуң пленуму болур ужурлуг турган чүве. Аңаа озалдап келген мен. Пленум соонда бюрога меңээ партия талазы-биле доңгулда берип кагдылар. Херектиң ужур-чөвүн тайылбырлап чадап каан мен. "Чогаалчылар эдертип алгаш арагалап чораан сен" дээр — ол-ла. Шынында даргавыс О.Саган-оол-ла болгай.

Оон ийи чыл хире болганда, база ындыг таварылга болган. Бо удаада оон-даа үндезин чок. Мени арага ижипкен деп, партия обкомунга ады чок чагаа келген болган. База тайылбырладым. Дыннаар кижи чок. Харын ол ат салбаан кижини дыннаар боор чораан. База-ла дораан бюро. Ам мени мырыңай ажылымдан үндүр шаптылар. Ооң кырынга ийиги доңгулда база шаалдалап калдылар.

Эртенинде чагаа бижээш, Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү кижи-дир мен, чогаал бижип хостуг ажылдаарын дилээн мен. "Бир эвес ынчаар болзунза, сени маңгыс амыдыралдыг деп санааш, партиядан үндүрер бис" деп кыжаныглыг харыы келген. Ооң-биле кады мээң идеология шугумунга ажылдаарымны хоруп каанар. Шак ынчаар мээң хостуг чогаал бижиир, редакцияларга ажылдаар эжиим хагдынган.

Ол коммунистиг үеде партиядан үндүртүрге, кижиге кандыг үүле болурул дээрзин хоочун номчукчулар билир боор. Ындыг-ла көгээржикче хөрээм суп алгаш орган болзумза, мынча чогаалдарны канчап бижипкен мен. Ынчангаштың элээр чоруур боор чүве. Чогаалчы кижини, бөрү ышкаш, буттары эвес, бажы чемгерер.

Оон бир хүн мени партия обкому кел дээн деп мындыг. "Үш дугаар" каътка корга-корга маңнап келдим. Бо чоокта арага ишпээн кижи мен деп, байгы-ла бодалым ол. Эки ажылдап турар-дыр сен деп, улуг дарга мени мактааш, ам Кызылдың телестудиязын редакторлаар сен деп мындыг. Бүзүревээн мен.

— Миннип алдың бе? — деп, улуг дарга хөректей-дир.

Бичии бодангаш харыыладым:

— Телевидение даг кырында турар болгай, дарга! Ам оон чуглур болза, адаанда даштар база бар, аарышкылыг ыйнаан.

Меңээ, черле журналист кижиге, телевидениеге ажылдаарымга, улуг хала чок болган. Берге чүве чүл дээрге, дорт эфир турган. Ол үеде аңаа кандыг-даа бижилге аппараттары турбаан. Кандыг-бир дарга-биле телеэкранга үнер деп дугуржуп алыр сен, чогуур шак келирге, ол удуртукчу хуралдааш туруп бээр. Ону солуур дээш, чүүл-бүрү кинохроникалар "долгап" хилинчээвис көөр бис. Ам амыр ышкажыл, баш удур бижидип алыр, чүгле сээн базар.

Телевидениеге ажылдап тургаш, "Долуманың хуулгаазыны" деп шии бижип алган мен. Артистер ону эрги театрга, амгы Тыва филармония бажыңынга, Күртелерадионуң симфониктиг оркестриниң үделгези-биле ойнаан. "Дириг" хөгжүм-биле. С.К.Тока база кээп олурушту, ол черле ындыг турган, чаа шии черле эрттирбес, албан келир. Ооң аайы-биле өске даргалар база бар.

Мактанмас мен, шии кончуг чедиишкинниг болду. Театрның төөгүзүнде ооң мурнунда аңаа ындыг каткы-хөг турбаан. Шии соонда мени кел дээш, Салчак Калбакхөрекович хөлчок мактаан: "Шиин солун-дур, оперетечний-дир, аныяктарга тааржырдыр. Сөөлү-ле арай четпес-тир, мен таарыштыр бижип бээр мен". Шынап-ла, бодунуң сөзүн эзлээн дарга чүве, ол мындыг сөстерни немеп берди: "Кыстарны кым-даа ажылга албас дивээн, трактористээр кадыг ажылдан херээжен чонну камгалааш, колхоз даргазының ынчаар төөреп турганы ол-дур ийин". Өөрүп четтирген мен.

Даартазында ажылымга олурумда, база-ла, аанакайын, "үш дугаар каът" кыйгырткан деп мындыг. Чеде бээримге, шии "чууп" арагалап, даңны атсы алгырышкан силер дээш, мени ам база Телестудия директорундан үндүр шаптылар. Шын чүве харын, чаңчыл ындыг, артистерге өөрээнимден бичии арага саткан мен.

Ону чүү кижиниң обкомга чедирип турганын ам-даа билбес мен. Шак ынчаар ам база даг адааның борбак "даштарынга" үскен мен, аксым ол хевээр болган.

"Долумага" доңгайтыр тептирген соонда өөнделевестээрим дам барган. Кандыг черлерге ажылдавадым дээр. Партияданна үндүртпес дээш, эзгилерим шаарартып шаг болган мен. Ынчалза-даа чогаалым черле салбаан мен.

Бир катап мээң аксымның чыттыг чорааның билип кааш, "Уйгучок Улуг-Хемимниң" кызыл томун өрүлгеден үндүр октапкан. Ону ийи-үш чыл манажык мен. Ажырбаан-даа мен, аштаваандаа мен.

1980 чылдарның төнчүзүнде тыва чогаалчылар мени даргазынга соңгуп алганнар. Ол чылдарда база-ла "каң-кадык" турбаан мен. Бичии-ле чүве дээш, мени обкомга дыңнадыр бодумнуң-на бир эжим турган. "Бодун боду билинмес, морзук калчанын билинмес" деп чон чугаалажыр боор чүве, ол эжим оондаа дора кижи болуп-тур.

Мынчаар-мынчаар бодап келиримге, мээң чогаалчы оруум кас оруу дег каалама эвес, өдүрек оруу дег өткүт эвес. Ынчангаш Монгуш Доржуну-даа, Николай Рубцовту-даа сакты бээр мен.

Ынчалза-даа бичии талантымның, номчукчуларымның, эш-өөрүмнүң, республиканың удуртукчуларының ачызында бергелерге бертсинмээн мен, алдагдалдарга алыспаан мен. Бодумнуң чогаалчы салым-чолумга өөрүп чоруур мен, ону кагбас мен. Бир эвес амыдыралымны катап эгелээр аас-кежик таваржыр чүве болза, бо-ла оруумну шилип алырымдан чалданмас ийик мен.

Николай Рубцовтуң мындыг шуткуп каан шой дег быжыг, кудуп каан коргулчун дег салам одуруглары бар. Оларны кандыг-даа чогаалчы күзеп чоруур күзели, сагып чоруур сагыызыны, чогаадыкчы ажыл-херээниң хоойлузу кылып ап болур:

Черны мои черновики,
Чисты чистовики.
Мне спать велят чистовики,
Вставать — черновики.

Оларны тыва дылче мулдурлааным мындыг:

Арыг бижээн шүлүүм номчааш,
Амырааштың удуй бээр мен.

Шала бижээн шүлүүм мени
Ша-даа четпес оттуруптар.

Николай Рубцовтуң төрээн черинде аңаа тураскаалды тургузуп каан. Ону билген ышкаш, улуг орус шүлүкчү бодунуң дугайында баш удур-ла мындыг хөглүг одуругларны арттырып каан:

Мне поставят памятник на селе.
Буду я и каменный навеселе.

Ону тывалаарга мындыг хевирлиг:

Көдээге мээ тураскаалды
Көктүг черге тургузуп каар.
Чалым-даш боп хуулуп алган,
Шала халаг турар боор мен.

Шылгараңгай-даа угааннар частырыгны кылып болур. Силер база "шала халаг турар боор мен" деп чазыпкан-дыр силер, Николай Михайлович! Бир эвес силер үргүлчү "халаг эзирик" чораан болзуңарза, канчап ынча шүлүктерни бижипкен силер, канчап Улуг Россияның Улуг шүлүкчүзү апарган силер?

Тыванның оглу Монгуш Доржунуң, Африканың оглу Джон Окайның ачызы-биле танышканым Улуг Россияның Улуг оглу Николай Рубцов, мени өршээп көр, сээң одуругларыңны мынчаар өскертип кагдым:

Көдээде сээ тураскаалды
Көктүг черде тургузуп каан.
Чалым-хая болу берген,
Чалбыыш ышкаш, чайнап тур сен!

12.03. 2001 ч.

ТУҢНЕЛ

Сөөлгү катап, 1966 чылда боор, Джон Окай-биле Москвага ужурашкан мен. Институттуң сөөлгү курузунга турган чүве.

Ол чылдарда Африкага совет угланыышкынныг Египет, Алжир, Ефиопия, Конго дээн ышкаш күрүнелер турган болгай. Оларның аразынга Гана база кирип турган.

Ынчан Москвага хуралдап чорааш, Джон Окай-биле ужуражырымга, мынча деп арай муңгаргай чугаалады:

— Бистиң Ганада үймээн болган. Тура халышкан чон президент Кваме Нкуруманың 100 метр бедик тураскаалын черже ужур октапты.

Амгы үеде чурттар аразында харылзаалар баксыраан-дыр. Ынчангаш негр өңнүүм, шүлүкчү Джон Окайның салым-чолун билбес мен. Чаңгыс-ла бүзүрээр чүвем бо: талантылыг болгаш миллионер кижи болгай, кайыын ажырарыл ол.

Ам бөгүн келгеш, бо шүлүкчүлер деп кижилер, бот-боттарындан үн алчып турган ышкаш, кандыг кончуг дөмей сагыш-сеткилдиг, кандыг кончуг дөмей бижип чорааннар чоор деп кайгап бодап олурар-дыр мен.

Александр Пушкин:

Нет, весь я не умру — душа в заветной лире
Мой прах переживет и тленья убежит —
И славен буду я, доколь в подлунном мире
Жив будет хоть один пиит.

Михаил Лермонтов:

Быть может, за стеной Кавказа
Сокроюсь от твоих пашей,
От их всевидящего глаза,
От их всеслышащих ушей.

Владимир Маяковский:

Для веселья
наша планета малооборудованна,
Надо вырвать радость у грядущих дней.
В этой жизни помирать нетрудно,
Сделать жизнь значительно трудней.

Сергей Есенин:

До свиданья, друг мой, без руки, без слова,
Не грусти и не печаль бровей,—
В этой жизни умирать не ново,
Но и жить, конечно, не новей.

Николай Рубцов:

Мне поставят памятник на селе,
Буду я каменный навеселе.

Монгуш Доржу бир шүлүүнге мындыг хевирлиг бижээнин сакты-дыр мен:

Арага деп ажыг сууңар
Арыг бажым алыр-ла боор.

Мен 1976 чылда-ла "Ыяшка йөрээл" деп шүлүүмге мынчаар бижээн кижи-дир мен:

Аалчы келзе,
казылганның кады боор мен.
Аза келзе,
хараганның тени боор мен.
Сыры октуг чаңнык дүшсе, өрт-даа чизе,
Сыра ышкаш, турган хевээр өлүр дээн мен.

Бо одуругларымны орус дылче бодум мынчаар очулдуруп алган мен:

Гость придет,—
заходи с миром странник.
Черт придет, —
превращусь в колючий караганник.
Молния ударит, пожар обхватит, дело пустое,
Все ровно умру я, как деревья, стоя.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН,
тыва хамнарның президентизи

МЕРГЕН УГААНЫҢ ДЭЭШ ӨӨРҮП ЧЕТТИРДИМ

(Зоя Байыровна Самданга тураскааткан проза-шүлүктерим)

Кижиниң чуртталгазында кайгап ханмас ужуражылга болгулаар. Ол күзүн болган. Автобус доктаамынга тур мен. Ам келир автобусту манаан ышкаш мен. Сагыжымда элдептиг, ужуру билдинмес чүвени база манап тур мен. Хеп-хенертен мээң характарым баарынга дорт, хөнү сынныг, оожум-топтуг, магаданчыг чараш, эликтии дег характарлыг кыс чедип келди. Ооң кайыын келгенин сагынмас мен. Ооң кайнаар чоруй барганын база амга чедир билбес мен. Мээң сонеттеримниң делегейинде кирген тоолчургу кадынның эзелдек-эвилең характарының, чүге-ле ийик, кулу апарган мен. Үргүлчү-ле ооң

дугайында бодап чордум, ооң-биле чаңгыс-даа катап ужуражыры болдунмаан.

Мээң чүрээм ол ашактыг, эртем институдунга ажылдап турар деп бүдүү сымыранып чугаалап турган. Кайдазын база билбээн мен.

Тыва тоолдар бижииринің "Программазын" бир-ле кижи меңээ эккеп берген. Ынчан мээң харым бежен, билдинмес чыпдагааннар-биле юбилей кежээлерин эрттирбейн турган.

Чаъстыг хүн ол мени бодунуунче чалаан. Айыткан шагында чеде берген мен. А ол кадын Зоя Байыровна Самдан боду болган, аңаа мен ынакшып калган мен. Ол чугаалап турган, мен дыңнавааң мен, сургаалдыг сөстер кулаам даштыбиле эрте берген. Үнүм үнмээн. Чүге дизе, бедик лирага төлептиг ооң бурган чаяан характарының оъгунга туттурган мен.

Тоолдар, ырлар бижиринге чөпшээрешкен мен. Хөлзеп дүвүрээн мен. Агаар копказы мени Улуг болгаш Биче Мөңгүн-Тайгага, улуг хам Иргит Коңгур оглу Успун-Доржу-биле, алдарлыг тоолчу Шожал Хертекович Сүрүңмаа-биле ужурашканым Кызыл-Хая суурга эккелген. Хамдан эң-не поэтиктиг гимнерни бижээн мен. Тоолчудан "Хайындырыңмай Багай-оол" дээр маадырлыг эпосту бижээн мен.

Эргим Зоя Байыровна Самдан, дээр адааңда бедик оранче мени сургакчыладып чоргусканыңар дээш, Силерге четтирдим. Мөңге-Деңгер-Хайыракан — Мөнге Дээр Бурганынче мени йөрээп чоргусканыңар дээш, салымымга өөрүп четтирген мен. Ийе, шаг-шааңда бистиң бурунгуларывыс Тываның эң бедик даа — Мөңгүн-Тайганы ынчаар адап чораан. Ол дагның шыпшык бажынга дүне када сылдыстар олургулаар. Аңаа мен тыва литератураның эң-не трагедиялыг романы болур "Читкен уруг" (орустаарга: "Девушка исчезла") дээр улуг хемчээлдиг чогаалымның сюжедин тыпкан мен.

Зоя Байыровна Самдан! Кижилерге дузалап билир силер. Силер мээ эң-не буянныг, чымчак, эрге-чассыг, угааннык Кижи Силер. Сактып орарымга, бодуңарның ажылдакчыңарның автореферадынга үнелээшкин бээр кылдыр чоргускан силер. Ол Новосибирскиге кандидат диссертациязын чедиишкинниг камгалап алган. Бирээзи Якутскиге кандидат диссертациязын камгалаан. Эки үнелээшкин бергенимни сактып ор мен. Ынчалза-даа

олар-биле хуралдар хүнүнде-даа, байырлалдарда-даа, сөөлгү орукче үделге-даа үезинде чаңгыс-даа катап ужурашпаан мен.

Силерниң чогаадыкчы демир-үжүүңерни соруқ киирзин, кадыңарны сагыш човангыр, сергек камгалазын дээш, деңгер-дээрниң эзлеринден чалбарып диледим.

Саая МАЙНАК
очулдурган. ("Тувинская правда",
21 апреля 2001 ч., № 46)
2001 ч., апрель 24.

1 — Это чудесный в истории Тувы первый мини-роман! — Ч.К.

КАНДЫГ ЧУРТТАП ЧОР СЕН, ЧОГААЛЧЫ?

1. К.-Э. К КУДАЖЫ. *Тыванын улустуң чогаалчызы.*

— Чүү дээр чүвел. "Бичии-бичии бижип-даа каап" дээр бе... Бо назынымда чүгле чогаал бижип, хостуг чогаалчы боп чорбаан кижи-дир мен. Үргүлчү ажылдап чораан, ынчангаш чүгле хостуг үелеримде чогаал бижип чораан мен. Колдуу-ла суббота, улуг-хүннерде азы шөлээ үезиңде... Пенсияже, хүндүлүг дыштанылгаже үнзе-даа, чонум аразында ажылдавышаан хевээр мен. Чогаалдарны чүгле хостуг үелерде биживишаан хевээр.

70 харлаан юбилейимде республика типографиязы "Шончалай" деп номум үндүрүп берген. Четтирдим. Мээң чөпшээрелим-биле үндүрген улус чүве. 1996 чылдың Тываның ном үндүрер чери "Уйгу чок Улуг-Хем" деп романымның кара томун үндүрүп берген. Ол ынчангы үеде кол редактор турган А.Үержааның идеязы чүве. Улаштыр кызыл томнуң катап үндүрүлгезин кылыр деп тургаш, аъдының бажы хоя берди ийин. Ол мээң "Таңды кежии" деп номумну база бедии-биле үнелээр чораан кижи. Бойдус камгалалының темазы чидии-биле туруп келген үелер ол. Ном дээрге кижизидилге-дир. "Таңды кежиин" база катап үндүрер бодал база турган...

Бо бүгү үнген номнардан гонорар акша-даа албаан мен. Меңээ кол-ла чүве номнарым-на номчукчуларга чедип турза, ол-ла.

Эрткен чылын күзүн Тывага В.Матвиенко дарга кээп чорда, чогаалдарым үндүрүп алырым-биле акша диледим. Дарганың чон-биле ужуражылгазы В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга болуп турган чүве. Чөпшээрел берип, аазады. Каштың бээрин билбес мен. Ам-даа шиңгээттинмээн акша. "Уйгу чок Улуг-Хемниң" орус дылче очулгазын парладып үндүрер бодап турар мен.

Культура сайыды турган Ч.Ч.-Д. Ондар чаа дүжүлгеже деп-шип тура культураның элээн хөй хоочуннарынга материалдыг дуза чедирди. Ынчаар бир шоодай далган алдым. Дарганың буянкежиин четтирип, дузазын көрдүм. Мен бо назынымда үр чылдарда Культура яамызының коллегия кежигүнү боп келдим.

Леонид Борандаевич Чадамба сайыттап турда коллегия кежигүнү бооп кирдим. Оон М.Хомушку, А.Серен, Ч.Ондар олар сайыттап турда оларның шуптузу-биле кады-кожа ажылдап чорааным бо...

Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузу ажылдап кылдынган. Ам Тыва Республиканың йөрээл ырын ажылдап кылыр деп айтырыг чайгаар тургустунуп келген. Ол талазы-биле комиссия Чазакта тургустунган, ажылдап эгелей берген. Ол комиссияның кежигүнүнде мен.

Хөй-ниитичи ажылым кажан-даа хөй чораан. Бо 70 хар ашкан назынымда-даа ам-даа хөй-дүр. Ажылдаар апаар...

2. Е.Т. ТАНОВА. *Тыванын алдарлыг чогаалчызы.*

— Хире-шаам-биле бижип, хире-шаам-биле номнарымны чырыкче үндүрүп ап чор мен. Эрткен, 2000 чылда, 4 номну парлаттым. Оларның үжүн бодумнуң күселим-биле үндүрүп алдым. Өре-шире кылып-даа тургаш, үндүргүлеп алдым. Мени республика типографиязы деткип, дузалашты. Төлевирин үзүктеп тургаш төлеп турдум. Оон аңгы арга чок. Ам стол иштинге чеже шыгжаар. Столум иштинде ам-даа үш ном чыдар. Номнар үндүргеш, кандыг-даа гонорар акша, орулга дугайында бодавас-тыр мен. Чүгле ном номчукчуга четсе экизи ол.

Бо чылын С.Сарыг-оол аттыг шаңналды Ю.Кюнзегеш (өлген соонда), а стипендияны урань чүүл хоочуннары Е.Кенденбиль, М.Хадаханэ болгаш меңээ тывыскан чүве болгай. Ам-даа ону холга тутпадывыс ийин. Чогаал бижиринден аңгыда Керээ езугаар гуманитарлыг шинчилелдер институдунга "Тыва уруглар чогаалының тыптып келгени болгаш сайзыралы" деп ажыл бижээш дужаадым. Ол ышкаш Билиг сайзырадыр институтка ортумак школаларның 2-ги клазынга класстан дашкаар номчулга номун кылыштым.

Чогаалдарым орус дылче очулдуртунмайн турар. Мооң мурнунда чылдарда Светлана Козлова очулдуруп чораан. Орус дылда ном үндүрүп аары арай берге апарганы мында.

Социал камгалал яамызы харын "Чедер" курортунче дыштаныр путевка берди. Өөрүп тур мен.

Эрткен чылын, 70 харлап турумда, Литфонд 500 акша берген. Ол-даа болза кичээнгей, дуза-дыр.

Тыванын хөгжүм-шии театрында "Мөңге дириг идегел" деп шиим театр репертуарынын планынче кире берген хире болду. Надя Рушева дугайында шии чүве.

Хар-назыным 70 ашкан-даа бол, эвээш-биче-даа бол, мынчап оожум ажылдап орар-ла-дыр мен.

3. А.Д. АРАПЧОР, *Тыванын Чогаалчылар эвилелининг кежигүнү, РФ-нин алдарлыг башкызы.*

— Мындыг кижи бар деп кичээнгей көргүзүп кээрге, эки, өөрүнчүг-дүр. Эрткен чазын Антон Калзаңнын юбилейинге база чаладылар.

Пенсиям чүгээр. Россия Федерациязынын алдарлыг башкызы деп адым ачызы боор.

Чогаал ажылын, чеже-даа кыраан болзумза, каап шыдавас мен. Чүгле ону парладып үндүрери берге-дир. Сөөлгү чылдарда бижээн шүлүктерим чыындызы чыдыр-ла. Улуг эвес, дөртле ама саазын чүве ийин. Легенда-шүлүглелдер база бар.

Ам бот-намдарым бижип тур мен. Ол чүгле мээң бот-намдарым эвес, Тыванын төөгүзү, ылаңгыя улус өөредилгезининг төөгүзү, бүгү тыва чоннуң төөгүзү болур. Оозу-биле солундаа, нарын-даа...

Бодумнуң үемде 70 ажыг ырларның сөзүглелдерин бижидим. Мээң бижээн сөстеримге Чыргал-оол 5 ыры, Р.Кенденбиль 10 ажыг ыры, В.Тока 12 ыры бижигиледи. Кол-колун санаарга, чугаалаарга ол-дур. Хөй-хөй сураглыг композиторлар аялгаларын бижээн болгай. Радионуң Алдын фондузунда безин 10 ажыг ыры бар.

Тыванын Чогаалчылар эвилелининг баштаар черининг даргазынга О.К.Сагаан-оол, К.-К. Кудажы олар ажылдап чоруур үеде дузалажып чораан чүве. Чоокта Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондар дарга менче бир шоодай далган чорудуп берген, буянныг-ла болду. Кадыым хирелиг бол, бижип каап орар-ла-дыр мен.

4. МОНГУШ В.Б.-Х., *Тыванын алдарлыг чогаалчызы.*

— Чогаалчыларның чурттап турары берге. Номнарны акша-төгериктиг улус үндүрүп-ле аар ыйнаан. Ынчалза-даа чогаалчыларда акша кайда боор. Бай кижи оларда чок. Республиканың Чогаалчылар эвилелининг бар, чогу база билдинмес-тир. Моон

мурнунда чылдарда Литфонд чогаалчыларга дыштаныр путевканы-даа берип турган

Чогаал бижиир чай чок. Ажылдап-ла турар. Ном үндүрер черге, эвээш-биче-даа болза, чазак дуза көргүзүп турар апарган-дыр. Ол эки. Ам "Ыятпас херээжен боор" деп номум дужааза деп бодап тур мен...

5. МАЙНАК С.О. *ТР ЧЭ кежигүнү.*

— 1960 чылдарда бижээн шүлүктеримни О.О. Сувакпит номчуп, рецензия бижээш, ном үндүрерин сүмелээн. Ленин, Октябрь, партия дугайында шүлүктер чок дээш, облит деп чер парлаарын чөпшээревээн... 5—6 чыл эрткенде база катап бөлгеш, ном үндүрер черге берип каарымга, А.А. Даржай редакторлааш, рецензия бижээн. 1978 чылда "Бүзүрел" деп дептержигеш чырыкче үнген. Ооң соонда элээн үзүктелиишкин болган. Культура килдизинге ажылдай бергеш, сагыш-сеткил чаңгыс аайланып, катап бижип эгелээн мен. Ол шүлүктерни Н.Ш. Куулар 1992 чылда "Шалың" деп ат-биле редакторлап үндүрген. Бо ном дугайында Б.О. Казырыкпай рецензияны бижээш, "Улуг-Хем" сеткүүлге парлаткан. Сандан Сандю, Чооду Кара-Күске үнелелди солуннарга бижээннер.

Сөөлгү он чылдарда бижиттинген, ном кылдыр белеткеп каан шүлүктер, шүлүглелдер чыдып турар. 1996 чылда ном үндүрер черге берип каарымга, үндүр октапкан чытканын согур душ боop тып алган мен.

2000 чылда "Салым аагы" деп тоожу чырыкче үнген. Ында амгы үеде малчын өг-бүлениң амыдыралының дугайын-даа, чазый-чилби, арагалаар, оорлаар чорукту сойгалап, бөдүүн кижиниң арыг-чаагай овур-хевирин бижээн.

Столум иштинде "Кызыл тыным" деп экология темазынга, наркомания-биле демиселди көргүскен тоожу база "Сөөлгү чорук" деп акшаның хай-халавының, "ажырымчы кижиниң акша дээш кижи-даа өлүрүп каарындан кортпазының дугайында тоожу бар.

6. Донгак ДЫРТЫК, *ТР ЧЭ кежигүнү.*

— ...Кандыг чурттап чору сен? — деп,
Кижи болган айтырып кээр.

Кижиргенир апарган мен — деп, К. Кудажы чогаалчы бижээн чүве.

Мен ам пенсияда чурттап олур мен. Кызылдың кырганнар бажыңында ортумак деңнелде чурттап олур мен. Ол талазыбиле тайылбырлаары берге-дир.

Тыва номчукчуларга мээң белээм — "Чүрээм ыры" биле "Черим сөңү — сеткил ыры" деп 1986, 1996 чылдарда үнгүлээн ийи шүлүк дептерлери болур. Оларны Э.Л.Донгак, Н.Ш. Куулар редакторлап үндүргүледи. Ол мээң белээм болуп артар.

Бергедеп турар айтырыг — "Үениң шынары" деп барымдаалыг тоожу, "Хемчик кызы" деп шүлүглел — бо чогаалдарым үнүп чадап турар мындыг чүве-дир ийин.

1991 чылдан эгелеп Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү кижи мен. Социал байдалым чединмес, чаңгыс уруум чүгле бодунуң өг-бүлезиниң амыдыралынга өй. Чуртталганы кандыг дээр боор, күрүнеге азырадып, Кызылда кырганнар интернадында чурттап чор мен.

АВТОРЛАР ДУГАЙЫНДА

Юрий КЮНЗЕГЕШ (1927—2000) — шүлүкчү, очулдурукчу. 1942 ч. бээр чогаал ажылы кылып эгелээн.

Тыванын улустуң чогаалчызы. Тыванын культуразынын алдарлыг ажылдакчызы. ТР-ниң Күргүне шаңналынын лауреады.

Парлаттынып чыдар "Улуг-Хемниң төрүттүнген черинде" деп тоожузу чогаалчынын архивинден алдынган, моон мурнунда каяадаа парлаттынмаан.

КЫЗЫЛ-ЭНИК КУДАЖЫ (1929) — шүлүкчү, прозачызы, драматург. Чогаал ажылын 1948 ч. эгелээн.

Тыванын улустуң чогаалчызы. "Хүндүлелдиң Демдээ" болгаш Тыва Республика орденнериниң эдилекчизи. Россияның литература шаңналынын лауреады. (1985)

Парлаттынып чыдар "Ажыкай Бээзи", "Н. Рубцов, М.Дорду, Д.Окай, бодум болгаш өскелер-даа" тыва публицистиканың арнынга чаа чүүлдер болур.

МОНГУШ КЕНИН-ЛОПСАН (1925) — Тыванын улустуң чогаалчызы, төөгү эртемнериниң доктору.

Тыванын болгаш Россия Федерациязынын культуразынын алдарлыг ажылдакчызы, Нью-Йорк Эртем Академиязынын чиңгине кежигүнү, Хам чүдүлге шинчилелдериниң Америка Фондузунуң "Хам чүдүлгениң дириг эртинези" аттың эдилекчизи.

АЛЕКСАНДР ДАРЖАЙ (1944) — шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу.

Чогаал ажылын 1964 ч. эгелээн.

"Шылгараңгай күш-ажыл дээш" медаль-биле шаңнаткан. Тыва Республиканың Күргүне шаңналынын лауреады. Украинаның Ровно облазынын Николо Максись аттыг комсомол шаңналынын лауреады.

Хөй санныг шүлүк, проза номнарынын автору.

КУУЛАР ЧЕРЛИГ-ООЛ (1940) — шүлүкчү, прозачы.

Чогаал ажылын 1960 ч. эгелээн. Шүлүк, проза номнарынын автору.

ТР-ниң алдарлыг чогаалчызы, "Шылгараңгай күш-ажыл дээш" медальдың эдилекчизи.

Тыванын ЧЭ-ниң Баштаар черииң даргазы, "Улуг-Хем" сеткүүлдүң кол редактору.

ЕКАТЕРИНА ТАНОВА (1930) — шүлүкчү, прозачы, драматург, төөгү эртемнериниң кандидады. Чогаал ажылын 1961 ч. эгелээн.

Тываның алдарлыг чогаалчызы. "Шыңгараңгай күш-ажыл дээш" медальдың эдилекчизи.

ОЛЕГ СУВАКПИТ (1926) — шүлүкчү, очулдурукчу.

Чогаал ажылын 1942 ч. эгелээн. Хөй санныг шүлүк, проза номнарының автору.

Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Тываның күргүне шаңналының лауреады, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы.

МАРИЯ ХАДАХАНЭ (1933) — чогаал сайгарыкчызы, очулдурукчу. Филология эртемниринің кандидады. Тываның культуразының болгаш эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы.

ЛИДИЯ ИРГИТ (1955) — шүлүкчү, журналист.

Чогаал ажылын 1972 ч. эгелээн.

Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы. Тыва радиокомитетте журналист. Республикада чогаал фондузунуң даргазы.

РАИСА ТАМБА-СҮРҮҢ (1959) — шүлүкчү, журналист. 1970 ч. бээр чогаал бижип чоруур.

НИНА ЭРТИНЕ (1963) — Улуг-Хемниң Булуң-Терек школазында орус дыл, литература башкызы.

ВЛАДИМИР КАРА-САЛ (1939) — шүлүк, проза номнарының автору. Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы.

ТР-ниң Дээди Хуралының депутады, күрлавырда генерал-майор.

САРЫГ-ООЛ САЛЧАК (1937) — шүлүкчү.

Чогаал ажылын 1960 ч. бээр кылып чоруур. "Судал" деп шүлүк номунуң автору.

САЯ МАЙНАК (1940) — шүлүкчү, прозачы.

Чогаал ажылын 1960 ч. эгелээн. Элээн каш шүлүк, проза номнарының автору.

"Улуг-Хем" сеткүүлдүң харыысалгалыг секретары. ЧЭ-ниң баштаар черииң кежигүнү.

КАҢ-ООЛ ЧҮЛДҮМ (1938) — шүлүкчү.
Бай-Тайга кожууннуң "Өргээ" музейииниң директору.

КАРА-ООЛ МАСПЫК-ООЛ (1936) — прозачы.

Элээн каш проза номнарының автору.

"Хүндүлелдиң Демдээ" орденниң болгаш "Шылгараңгай күш-ажыл дээш" деп медальдың эдилекчизи.

БОРИС КАЗЫРЫКПАЙ (1957) — шүлүкчү, очулдурукчу.

"Бодалдар" деп номнуң авторунуң бирээзи, (Оттук-оол Казырыкпай).

Мөңгүн-Тайга кожууннуң өөредилге килдизинде инспектор.

ОХЕМЧИК ОНДАР (1937) — корреспондент, фотограф.

Элээн каш шүлүктер чыындыларының автору.

Тыванының "Мемориал" музейиниң директору. Республиканың алдарлыг ажылдакчызы.

АЛЕКСЕЙ АРАПЧОР (1925) — шүлүкчү.

Чогаал ажылын 1943 ч. эгелээн. Элээн хөй шүлүк, проза, номнарының автору.

РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы.

ООРЖАК БОРБАК (1936—1998) — Сүт-Хөлдүң Бора-Тайга*га башкылап чораан.*

Парлаттынып чыдар тоожуну ооң архивинден алган.

АЛЕКСЕЙ ТЕВЕК (1940) — психолог.

"Күске чылының" (1996), "Инек чылының" (1997), оон-даа өске чурагайларны үндүрген.

ГШИ-де эртем ажылдакчызы.

КАТИЯ ВЕКА (Адышаа Галина) (1954) — эгелеп чоруур шүлүкчү. Өвүрнүң Ак-Чыраада малчын.

ЧАМЫЯН КӨК-ООЛ (1961) — прозачы. Элээн хөй проза номнарының автору.

Тыванының школаларының алдарлыг башкызы. Улус өөредилгезиниң тергиини.

САТ БИЧЕ-ООЛ (1942).

1986 чылдан бээр чогаал ажылын шенеп чоруур, Сүт-Хөлдүң Суг-Аксында механизатор-тракторист.

ЧИМИС АДЫГ-ООЛ (1946) — 1961 чылдан бээр хөйге билдингир автор.

Бай-Тайга кожууннуң төп библиотеказында методист.

БОРИС ЧУДУК (1925—2001) — шүлүкчү.

Чогаал ажылын 1943 ч. эгелээн. Шүлүк чыындыларының автору. Кожуун даргалап чораан.

РФ-ның улус өөредилгезиниң тергиини. Күш-ажылдың Кызыл Тук орденииниң эдилекчизи.

САЛИМ СҮРҮҢ-ООЛ (1924—1994) — шүлүкчү, прозачы.

Чогаал ажылын 1946 ч. эгелээн. Хөй санныг шүлүк, проза, өөредилге номнарының автору.

Тываның улустуң чогаалчызы. Тываның комсомол шаңналының лауреады.

ЧООДУ КАРА-КҮСКЕ (1936) — уруглар чогаалчызы.

Ургларга элээн каш номнарның автору.

Тыва Республиканың Күрүне шаңналының лауреады, журналист. Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы.

ЗОЯ НАМЗЫРАЙ (1941) — шүлүкчү.

Чогаал ажылын 1957 ч. эгелээн.

Элээн каш шүлүк чыындыларының автору.

САЛЧАК МОЛДУРГА (1936) — шүлүкчү, башкы.

Чогаал ажылын 1953 ч. эгелээн. Хөй санныг шүлүктер номнарының автору.

Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

ВИКТОР САГААН-ООЛ (1924) — тудугжу, шүлүкчү.

Чогаал ажылын 1942 ч. эгелээн. Элээн каш шүлүк, проза номнарының автору.

АНТОНИНА ДОНГАК (1960) — Тываның ГШИ-ниң эртем ажылдакчызы.

ВАСИЛИЙ САЛЧАК (1960) — Тываның ГШИ-ниң эртем ажылдакчызы.

БАДАРЧИЙН БАЯРСАЙХАН (1972) — Моолдуң Цэнгел сумузу чурттуг, сарыглар уктуг. Кызылда күрүнениң педагогика институдун дооскан.

Тываның ГШИ-ниң эртем ажылдакчызы.

ЧАМЫШ оглу ХЕРЕЛ (1968) — Моолдуң Цэнгел сумузу чурттуг. Копту хоорайга башкы институдун дооскан. Цэнгел ортумак школазында моол дыл, литература башкызы.

ЮРИЙ КҮНЖЕП (1939) — эгелеп чоруур автор, тудуг инженери.

БРИГАД ДҮПЧҮР (1932) — шүлүкчү, ус-шевер, бот-тывынгыр композитор.

РФ-ниң Репин аттыг Күрүне шаңналының лауреады. Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

ЭММА ЦАЛЛАГОВА (1949) — шүлүкчү. Филология эртемнериниң кандидады. ТКУ-да литература башкызы.

ТАТЬЯНА КУШКАШ — Республика солуннарынга шүлүктери үнүп турар автор. Тожунуң Адыр-Кежиг ортумак школазының башкызы.

МАРИНА МОНГУШ (1960) — төөгү эртемнериниң кандидады. Тываның ГШИ-ниң эртем ажылдакчызы, төөгү секторунуң эргелекчизи.

УЛЬЯНА КУУЛАР (1959) — эгелеп чоруур автор. Милицияның курлавырында майору.

КУУЛАР ӨЛЧЕЙМАА — автор, милицияның курлавырында полковниги.

АЛЕКСЕЙ НУГУУРАК (1929) — хөйге билдингир хоочун журналист. Тожуда чурттап, ажылдап чоруур.

АМЫР ХОЮГБАН — бот-тывынгыр композитор.

Педагогтуг билиглер сайзырадыр институтта методист башкы.

АНАТОЛИЙ ЕМЕЛЬЯНОВ (1925) — шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу. Элээн хөй шүлүк, проза номнарының автору.

ӨӨЛЕТ ЧИҢМИТ (1941) — шүлүкчү.

Элээн каш шүлүк чыындыларын чырыкче үндүрген.

Тес-Хемниң Самагалдайда чурттап, ажылдап чоруур.

НИНА СЕРЕНОТ (1952) "Төнчү чок ынакшыл", "Чимистер" деп шүлүк номнарының автору.

ШАҢГЫР-ООЛ ДОРЖУ (1940) — шүлүкчү, хоочун журналист.

ЕКАТЕРИНА САЯ (1951) — Улуг-Хемниң Ийи-Тал школазында математика башкызы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КУЛЬТУРА БОЛГАШ КИНО ЯМЫЗЫ БИЛЕ "УЛУГ-ХЕМ" СЕТКҮҮЛДҮҢ РЕДАКЦИЯЗЫ

Тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи, прозачы, драматург Салчак Токаның 100 харлаан оюнга тураскааткан чечен чогаал мөөрейин чарлаар.

I. Чогаалчыларның болгаш драматургтарның аразынга:

1. ЭҢ ЭКИ ТООЖУ
2. ЭҢ ЭКИ ЧЕЧЕН ЧУГАА
3. ЭҢ ЭКИ ШИИ ЖАНРЫНГА

— чечен чогаал мөөрейин эрттирер.

II. Тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи, прозачы, драматург Салчак Токаның 100 харлаан оюнга тураскааткан чечен чогаал мөөрейиниң негелделерин бадылаар.

III. Салчак Тока аттыг шаңналче идип үндүрген чогаалдарны ажылдап кылыр талазы-биле Тыва Республиканың Президентизиниң чанынга комиссияны бадылаар.

ТЫВА ЛИТЕРАТУРАНЫҢ ҮНДЕЗИЛЕКЧИЛЕРИНИҢ БИРЭЭЗИ САЛЧАК ТОКАНЫҢ 100 ХАРЛААН ОЮНГА ТУРАСКААТКАН ЧЕЧЕН ЧОГААЛ МӨӨРЕЙИН ЭРТТИРЕРИНИҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ

I.1. Чогаалчылар болгаш драматургтар аразынга

1. Эң эки тоожу
2. Эң эки чечен чугаа
3. Эң эки шии, комедия жанрларынга чечен чогаал мөөрейин эрттирер.

II.2. Чоннуң амыдыралын, төөгүзүн көргүскен бедик идейуткалыг, шынарлыг, аңгы-аңгы темаларны чырыткан тоожу, чечен чугаа, шии, комедия чогаалдарын тургускан чогаалчыга, драматургка шаңналды тыпсыр.

1.3. Мөөрейниң түңнелин чогаалчы Токаның төрүттүнген хүнүн таварыштыр 2001 чылдың декабрь 15-те үндүрер.

МӨӨРЕЙНИҢ ШАҢНАЛДАРЫ

1. Эң эки тоожу дээш — 10000 рубль

2. Эң эки чечен чугаа дээш — 5000 рубль

3. Эң эки шии, комедия дээш — 8000 рубль

1.4. Мөөрейге киириштирер чогаалдар ооң мурнунда каяадаа парлаттынмаан болуру албан. Чогаалдарны 2001 чылдың сентябрь 15-ке чедир дараазында адресче чорудар: 667000. Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың дугаары 57.

Тыва Республиканың Культура болгаш кино яамызы биле "Улуг-Хем" сеткүүлүнүң чарлааны чечен чогаал мөөрейинге киириштирген чогаалдарны (өөренип көөр) сайгарар комиссияның составы:

Ондар Ч.Ч.-Д. — ТР-ниң Чазааның оралакчы даргазы

Наксыл В.О. — ТР-ниң культура болгаш кино сайыды

Кудажы К.К. — ТР-ниң улустуң чогаалчызы

Кара-Сал В.Б. — ТР-ниң Дээди Хуралының депутады, шүлүкчү

Куулар Ш.Д. — Тываның ном үндүрер черииниң директору

Самдан З.Б. — ГШИ-ниң литература, аас чогаал секторунуң эргелекчизи

Салчак М.Б. — шүлүкчү, чогаалчы.

"Манчүрек тоожузунуң" "Бөрүнүң улууру" деп эгеге Н.Шалыктың чуруу

ДОПЧУЗУ

ТООЖУ, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

ЮРИЙ КЮНЗЕГЕШ. Улуг-Хемниң төрүттүнген черинде. Тоожудан үзүндү.....3
ООРЖАК БОРБАК. Манчүрек тоожузу 27
ЧАМЫЯН КӨК-ООЛ. Хаяа. Романдан эгелер 41
САЯ МАЙНАК. Аас-кежик. Тоожудан үзүндү 64
САТ БИЧЕ-ООЛ. Хараалда даг-иргек. Мончарлыг дилги. Чечен чугаалар 58
МОНГУШ МАРИНА. Эскериглер, угаадыглар 87

ШҮЛҮКТЕР

АЛЕКСАНДР ДАРЖАЙ. Чоорган болган тываларым. Боодал сонет.....89
КУУЛАР ЧЕРЛИГ-ООЛ. Сонеттер.....96
ЮРИЙ КЮНЗЕГЕШ. Чуртум сеңээ эргип келдим. Хөөмей ыры дугайында баллада 98
САЛИМ СҮРҮҢ-ООЛ. Сыын ышкаш үннүг болза 101
ОЛЕГ СУВАКПИТ. Борбак-Арыг 102
АЛЕКСЕЙ АРАПЧОР. Ыдык дээрден судалданчак.....103
САЛЧАК МОЛДУРГА. Кышкы хөөрден кышкы 104
БОРИС КАЗЫРЫКПАЙ. Сеткилдиң челээштери 105
ВИКТОР САГААН-ООЛ. Сеткилимде шыгжадым 106
ЛИЛИЯ ИРГИТ. Өзү кара... араганы кылаңнадыр... Көзер 108
ВЛАДИМИР КАРА-САЛ. Кара-Хөлүм, Чөөн чүктүң кызыл хүнү. Часкы хүн....110
КАТИЯ ВЕКА. Чүү боор шагда... Орай күс. Сыын чады. Часкы эртен. Чайгы эртен. Шалың-биле чунуп алган 112
КУУЛАР ӨЛЧЕЙМАА. Чиргилчин. Демдек.....114
ЗОЯ НАМЗЫРАЙ. Уран сөсте дириг чор сен. Изиг чуртка кыштаар ийик мен. Аксым кежии... 115
РАИСА ТАМБА-СҮРҮҢ. Чула оду... Удумзураан кежээ... Чигзиниглер.....119
САЛЧАК САРЫГ-ООЛ. Бай-ла-Тайгам. Амыраамда. Тудуп аар мен.....121
УЛЬЯНА КУУЛАР. Медерелдиң, мага-боттуң демисели 123
ЮРИЙ КҮНЖЕП. Тыва кижи бок чушкуп.....126
КАРА-ООЛ МАСПЫК-ООЛ. Ээлдек куспааң-биле.....126
АЛЕКСЕЙ ТЭВЕК. Сактыышкынның ыры 127
БОРИС ЧЮДЮК. Бай-ла-Тайгам. Хемчиктиң авыралы 128
БРИГАД ДУПЧУР. Өшпес одаа чырывышаан 129
ӨӨЛЕТ ЧИНМИТ. Ырга кирбээн чараш Ак-Даам.....130
ОНДАР ОХЕМЧИК. Сүт-Хөл кызы 131
КАН-ООЛ ЧУЛЬДУМ. Ынакшылдың эге болгаш сөөлгү чагаазы 132
НИНА ЭРТИНЕ. Үш сонет. Кыш. Билип ап 135
ТАТЬЯНА КУШКАШ. Хайыралыг Кара-Талым. Тожу кызы... 138
НИНА СЕРЕНОТ. Сагыжымны чиигетти. Дамырак боол хуулуп алгаш. Кулузуннуг Успа-Хөлдү 142
ШАҢГЫР-ООЛ ДОРЖУ. Ол-ла хевээр артып каап-тыр. Караам чажы анаа черге 139
ЕКАТЕРИНА САЯ. Меңге арты. Каракгарың — сылдыстарым. Хайырал 140

ЧИМИС АДЫГ-ООЛ. Мана даан. Шүлүкчү өңнүүмге. Кайда сен че 143
"АЙ-ЧЕЧЭЭ" — ЧЕЧЕН ЧОГААЛ КАТТЫЖЫЫШКЫНЫ
ТАЙГАНА ОЧУР. Өскүссүргей куу-даа болбайн. Ырак орук... Эглип кел-
бес... Хөглүг, чараш куштар. Борбак-чаашкын. Казыргызы ээргиштелди.....144
ЧҮЛЬДҮМ ШОНЧАЛАЙ. Чаян-Кежиим үлешпедиң 145
МОНГУШ САЙДАШ. Хөлбеңейндир үнүп-үнүп... Араганың кара холу 146
БААЖАЙ МИЛА. Чедип кээрин четтикпейн... Авай. Чеме-хала... 146
ШИЛОВА ЧАЯНА. Когарал. Сактыышкыннар далайы. Сеткил белээ... 147
НОРБУ ОРЛАН. Хаарып чору. Катап келбес... Адааргактың хоптаан... 148
ХЕРТЕК АЙЛАҢМАА. Игилдээн хем... Сагыжывыс чараш тоолун. Дагын
эргээш... Хек-даван. Шуралгак 149
ХЕРТЕК МИХАИЛ. Чигир хавы 150
Бабуужап Ондар 151

ТЫВА ЧОГААЛЧЫЛАРНЫҢ XIV СЪЕЗДИЗИ

АЛЕКСАНДР ДАРЖАЙ. Чечен чогаал чонга бараан болур 155
КУУЛАР ЧЕРЛИГ-ООЛ. Чамдык чедиишкиннер, чаа сорулгалар 166
МАРИЯ ХАДАХАНЭ. Съезд сооңда бодалдар 171

УРУГЛАРГА БУЛУҢ — САЙЗАНАК

КУУЛАР УЛУ. Үгер-боо иштинде уя 176
ЧООДУ КАРА-КҮСКЕ. Ойнаар-кызым. Адыш тараа. Алдынайжык. Чүнүң
үнүн чүү дээр бис 177
АЛЕКСЕЙ НУГУУРАК Салаа "чипкен" киш. 188
Төвүт тоолдардан үш-ле ыдыг. С. МОЛДУРГА очулдурган 180

ОЧУЛГАЛАР

ОМАР ХАЙЯМ. Рубаилер. БОРИС КАЗЫРЫКПАЙ очулдурган 190
НИКОЛАЙ РУБЦОВ. Ховуларның сылдызы. Өлүп каар мен. МОНГУШ ДОРЖУ,
СААЯ МАЙНАК очулдурган 193
ЭММА ЦАЛЛАГОВА. Тыва. КУУЛАР ЧЕРЛИГ-ООЛ очулдурган 189
АНАТОЛИЙ ЕМЕЛЬЯНОВ. Ыры чурттаар. МОНГУШ ӨЛЧЕЙ-ООЛ очулдурган.190
БАТА ОЧУРОВ. Чиңгис-Хаан. САЯЯ МАЙНАК очулдурган 195

АКЫ-ДУҢМА ЦЭНГЭЛ

БАДАРХИЙН БАЯРСАЙХАН. Цэнгэл тываларының төөгүзүнүң кыска очериги..201
ЧАМЫШ оглу ХЕРЕЛ. Аалдың улуг оглу. Авам. Дүшке кирген сарыым 207

ТАР-80

КЫЗЫЛ-ЭНИК КУДАЖЫ. Ажыкай Бээзи 211
ЕКАТЕРИНА ТАНОВА. Седип-оол Танов. Баштайгы тыва ужудукчулар.
Очерктер 218
АМЫР ХОЮГБАН. Николай Ырбыскаевич 235

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ, НОМ САҢЫ

САЙЛЫКМАА КОМБУ. Бүзүрээр мен... кежик-чол бар 248
ОЛЕГ СУВАКПИТ. Тыва уругларга шүлүк чогаалы 262
АНТОНИНА ДОНГАК. С.А. Сарыг-оолдуң чогаалдарында шажынга
үзел-бодалдар 270
ВАСИЛИЙ САЛЧАК. "Уйгу чок Улуг-Хемниң" кол маадырлары 274

ЧОГААЛЧЫ БОЛГАШ УЕ

КЫЗЫЛ-ЭНИК КУДАЖЫ. А.Рубцов, М.Доржу, Д.Окай, бодум болгаш өскелер-даа 280
МОНГУШ КЕНИН-ЛОПСАН. Улуг үгааның дээш өөрүп четтирдим. Саая Майнак очулдурган 321
КАНДЫГ ЧУРТТАП ЧОР СЕН, ЧОГААЛЧЫ 324
АВТОРЛАР ДУГАЙЫНДА 329
ЧОГААДЫКЧЫ МӨӨРЕЙ 334

Улуг-Хем, № 2—3 (29) 106
2001, июнь-июль
Литературно-художественный и общественно-политический журнал
Союза писателей Тувы.
Редакторы выпуска К.К.Кудажы, С.С. Комбу
Обложка художника Н. К. Шалык
Корректор Д.Х. Күнзегеш
Фотографии О.Д. Охемчика

Сдано в набор 27.06.2001. Подписано в печать 25.07.2001. Формат 60x84 1/16. Бумага типографская № 2. Гарнитура JournalSons Tuva. Печать высокая. Физ. п. л. 21,25. Усл. п.л. 19,76. Тираж 1000 экз. Цена договорная. Заказ № 738.
Редакция журнала "Улуг-Хем"
667000 г. Кызыл, ул. Щетинкина-Кравченко, 57.
Типография Госкоминформпечати Республики Тыва.
667000, г. Кызыл, Республики Тыва, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

